

ESKİŞEHİR
OSMANGAZI
ÜNİVERSİTESİ

iibf

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

CİLT / VOLUME: 20, SAYI / NO: 1
NİSAN / APRIL 2025
e-ISSN 1306-6293

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi / Owner

Üniversite Adına (on behalf of University)
Prof. Dr. Kamil ÇOLAK (Rektör/Rector)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Oytun MEÇİK

Editör Yardımcıları / Associate Editors

Doç. Dr. Asmin KAVAS
Doç. Dr. Onur DİRLİK

Bilimsel Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. A. Fuat FIRAT (Texas Üniversitesi)
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ (Kapadokya Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter RANGAZAS (Indiana Üniversitesi)
Prof. Dr. Fazıl TEKİN (Onursal Üye)
Prof. Dr. Ömer TORLAK (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Attila YAPRAK (Wayne State Üniversitesi)
Prof. Dr. Erinç YELDAN (Kadir Has Üniversitesi)
Dr. Himmet TAŞKÖMÜR (Harvard Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU Prof. Dr. Arman Aziz KARAGÜL
Prof. Dr. Füsun YENİLMEZ Prof. Dr. Aytül Aşe CENGİZ
Prof. Dr. Bilge Kağan ŞAKACI Prof. Dr. Umut KOÇ
Prof. Dr. Murat YAMAN Doç. Dr. İsmail Numan TELCİ
Doç. Dr. Betül HAYRULLAHOĞLU Doç. Dr. Tamer KAŞIKÇI

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Talha KÖSEOĞLU
Arş. Gör. Dr. Müge DALAR

Yayın Editörü / Production Editor

Arş. Gör. Dr. Gökhan SARIÇİMEN

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Doğuş DÜZGÜN

iibfdergi@ogu.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/oguiibf>

ESOGU İİBF Meşelik Kampüsü 26040 ESKİŞEHİR

Tel: 0 222 2393750/1732

Faks: 0 222 2292527

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda üç kez Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli ve süreli bir e-dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi; Emerging Sources Citation Index, TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS Index, Sobiad, Akademik Dizin, Acarindex ve Arastirmax tarafından endekslenmektedir.

e-ISSN 1306-6293
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Editörlüğü, dergiye katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkür eder.

Cilt 20, Sayı 1, 2025 NİSAN Sayısı Hakemleri

Prof. Dr. Aslı Afşar	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Gökçe Bayındır Goularas	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem Çetinkaya Bozkurt	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Mete Çilingirtürk	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ege	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Etem Hakan Ergeç	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Demirhan	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nuray Girginer	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Gül	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk Burak Haşiloğlu	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Cevdet Kızıl	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Özer	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Füsün Özerdem	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Öztürk	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Bora Süslü	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Afşin Şahin	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Şeker	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlker Kıymetli Şen	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Taşdemir	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. M. Ali Tiltay	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sema Yiğit	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Zeren	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Nuray Akar	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Emre Aslan	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Musa Bayır	Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Emrah Doğan	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Doç. Dr. Semra Doğan	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan Ekinci	İzmir Bakırçay Üniversitesi
Doç. Dr. Işıl Erem Ceylan	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Sevilay Ece Gümüş Özuyar	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kaplan	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan Tomris Küçün	KTO Karatay Üniversitesi
Doç. Dr. Ece Ömüriş	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Arif Saldanlı	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Devran Şanlı	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Duygu Şengül Çelikay	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Göktürk	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Bilgehan Tekin	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ünal Töngür	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Adem Tüzemen	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Seçil Ulufer Kansoy	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Arslan	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Atalay	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Işıl Ayas	Sakarya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Uğur Aytun	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Müjdat Başaran	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Ceylan	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Çiçek	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Çetin Çildir	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevi Dokuzoğlu	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin	İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge Gündoğdu	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Kantar	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hamit Murat Özcan	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Feza Solak Tuğgun	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Yücel Türker	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

İÇİNDEKİLER (TABLE OF CONTENTS)	SAYFA (PAGE)
ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)	
Türkiye’de Sosyal Transfer Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi The Effect of Social Transfer Policies on Income Distribution in Türkiye <i>Arınç Boz</i>	1-16
Afgan Öğrencilerin Algıladıkları Sosyal Dışlanma, Ayrımcılık ve Irkçılığın Türk Kamu Diplomasisine Etkileri: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi Örnekleri The Effects of Social Exclusion, Discrimination and Racism Perceived by Afghan Students on Turkish Public Diplomacy: The Cases of Sivas Cumhuriyet University and Süleyman Demirel University <i>Ali Çiçek, Hamza Bahadır Eser</i>	17-40
Adoption of Enterprise Resource Planning System in IFRS Conversion: Evidence from Türkiye UFRS Dönüşümünde Kurumsal Kaynak Planlama Sisteminin Benimsenmesi: Türkiye’den Kanıtlar <i>Meltem Altın, Recep Yılmaz</i>	41-61
Türkiye’de Ana Muhalefet ve İktidar Partisinin AB Adaylık Sürecindeki Kesişme ve Ayrışma İzleği: 2002-2023 The Path of Intersection and Separation of the Main Opposition and Ruling Parties in Türkiye in the EU Candidacy Process: 2002-2023 <i>Selçuk Kahraman</i>	62-88
Bir Politika Ağ Yaklaşımı Analizi: 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Mesleki ve Teknik Eğitim Politikaları An Analysis of Policy Networks Approach: Vocational And Technical Education Policies in Türkiye After 2000 <i>Bülent Savaş Furat, Abdullah Uzun</i>	89-111
The Mediating Role of Implicit Leadership in The Effect of Locus of Control and Organizational Culture on Employees’ Organizational Commitment Kontrol Odağı ve Örgüt Kültürünün Çalışanların Örgütsel Bağlılığına Etkisinde Örtük Liderliğin Aracı Rolü <i>Umut Ayyıldız, Ayşegül Asuman Akdoğan, Korhan Karacaoğlu</i>	112-130
Bireysel Kariyer Planlama ile Üniversite Tercih İlişkisinde Kariyer Merkezlerinin Hizmet Kalitesinin Aracılık Rolü The Mediating Role of Career Centers' Service Quality in the Relationship Between Individual Career Planning and University Preferences <i>Rümeysa Beyza Bayrakçı, Hazal Duman Alptekin</i>	131-148

Enerji Eşya Yoluyla Bulaşır mı? Tüketici Davranışının Soyut Bulaşma Etkisi Kapsamında İncelenmesi	
Can Spiritual Energy Be Transferred Through Items? Investigation of Consumer Behavior within Spiritual Contagion Effect	149-181
<i>Gizem Tokmak Danışman</i>	
Analysing Factors Leading to Catastrophic Expenditure in Surgical Health Care	
Cerrahi Sağlık Hizmetlerinde Katastrofik Harcamalara Yol Açan Faktörlerin Analizi	182-199
<i>Serdar Kuzu, Ali Kablan, İbrahim Demir</i>	
Examining the relationship between personality traits and burnout levels of individuals:	
A comparative analysis of the Big Five and HEXACO Personality Models	
Bireylerin Kişilik Özellikleri ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Beş Faktör ve HEXACO Kişilik Modelleri Kapsamında Karşılaştırmalı Bir Analiz	200-220
<i>Onur Sarıkaya, Nuray Atsan</i>	
İklim Değişikliğinin İhracat Ürün Çeşitlendirmesi Üzerine Etkileri: OECD Ülkelerinden Kanıtlar	
The Effects of Climate Change on Export Product Diversification: Evidence from OECD Countries	221-236
<i>Fatih Kaplan, Ahmet Koluman</i>	
Unveiling the Effects of Key Audit Matters on Stock Market Indicators:	
The Effectiveness of PCA and Curvilinear Regression	
Kilit Denetim Konularının Borsa Göstergeleri Üzerindeki Etkilerinin Ortaya Çıkarılması:	237-254
PCA ve Eğrisel Regresyonun Etkinliği	
<i>Murat Kurtlar</i>	
Interaction of Environmental Uncertainty, Organisational Ambidexterity and Performance in Public and Private Healthcare Organisations	
Kamu ve Özel Sağlık Kuruluşlarında Çevresel Belirsizlik, Örgütsel Uсталık ve Performans Etkileşimi	255-280
<i>Mesut Ardiç, Mahmut Akbolat, Musa Said Döven</i>	
Türkiye’de Dış Borçlanma ve Yaşam Standardı İlişkisi: Ampirik Bir Analiz	
The Relationship Between External Debt and Living Standards in Türkiye: An Empirical Analysis	281-299
<i>Ahmet Kadiroğlu</i>	
Döngüsel Ekonomiye Geçişte Vergi Politikaların Rolü	
The Role of Tax Policies in Transition to Circular Economy	300-326
<i>İclal Dağlıoğlu Şanlı</i>	

Türkiye'de Sosyal Transfer Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi

Arınç Boz ¹

Türkiye'de Sosyal Transfer Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi	The Effect of Social Transfer Policies on Income Distribution in Türkiye
Öz <p>Gelir dağılımını etkilemedeki rolü nedeniyle kamu transfer politikalarının yeniden dağıtıcı etkisinin incelenmesi araştırmanın çıkış noktasıdır. Bu bağlamda Türkiye'de 2010 ile 2019 yılları arasında kamu transfer harcamalarının gelir dağılımına etkisi analiz edilmiştir. Yapılan analizde TÜİK tarafından yayınlanan Hanehalkı Bütçe Anketi mikro veri seti kullanılmıştır. Araştırmada Türkiye'de incelenen dönemde kamu transfer harcamalarının Gini katsayılarını 0,026 ile 0,030 arasında düşürerek gelir eşitsizliğini azalttığına ilişkin bulgular elde edilmiştir. Bireylerin elde ettiği emeklilik maaşları ise Gini katsayısını 0,019 ile 0,022 arasında etkilemesi sebebiyle yeniden dağıtıcı etkisi en yüksek transfer türü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca emeklilik maaşı dışındaki diğer transfer türlerinin gelir eşitsizliğine etkisinin kısıtlı düzeyde olduğu gözlemlenmiştir.</p>	Abstract <p>The redistributive effect of public transfer policies due to their role in affecting income distribution is the starting point of the research. The effects of public transfer expenditures on income distribution in Türkiye between 2010 and 2019 were analyzed. In the analysis, the Household Budget Survey micro data set published by TURKSTAT was used. In the research, findings were obtained that public transfer expenditures in Türkiye during the examined period reduced income inequality by reducing Gini coefficients between 0.026 and 0.030. It has been concluded that the retirement pensions obtained by individuals are the type of transfer with the highest redistributive effect, as they affect the Gini coefficient between 0.019 and 0.022. In addition, it was observed that different types of transfers other than pension have a limited impact on income inequality.</p>
Anahtar Kelimeler: Gelir Dağılımı, Transfer Politikaları, Mikro Veri, Türkiye	Keywords: Income Distribution, Transfer Policies, Micro Data, Türkiye
JEL Kodları: D64, H23, H24	JEL Codes: D64, H23, H24

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Bu çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, arincboz@hotmail.com.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Dağılım ve bölüşüm konusu Antik Çağ'dan itibaren farklı isimlerle kavramsallaştırılsa da günümüzde hâlihazırda tartışılmalı bir konudur. Antik dönemde eşitlik, adalet, hakkaniyet ve özgürlük üzerinden yapılan tartışmalar günümüzde özellikle 1940'lı yıllardan sonra artan refah politikaları ile gelir ve gelir dağılımı özelinde olgunlaşmıştır. Devletin rolünün artmasıyla kamunun gelir dağılımına müdahalede ne derece etkin olacağı sorusu gündeme gelmiştir. Kuşkusuz bu sorunun net bir cevabını vermek güçtür. Farklı ülkelerde çeşitli şekillerde devlet, gelir dağılımına politik müdahaleler gerçekleştirmektedir. Bu sebeple bu müdahalelerin bilinmesi ve tartışılması kamunun dağılımda etkisinin araştırılmasını gerektirir.

Günümüz modern toplumlarında devlet çeşitli politik araçlarla piyasaya müdahale etmektedir. Bu müdahalede sıklıkla vergi ve transfer politikalarına başvurmaktadır. Türkiye'de de farklı düzeyde de olsa kamu sektörü tarafından vergi ve transfer politikalarıyla gelir dağılımına müdahale edilmektedir. Yapılan bu müdahalelerle toplumda daha adil bir gelir dağılımının sağlanması amaçlanmaktadır.

Gelir dağılımı makro göstergelerle analiz edilen bir yapıda olmasına rağmen özü itibarıyla tekil bireylerin verilerinin incelenmesini gerektirir. Bu sebeple mikro verilerle her bir ferdin gelir yapısının incelenmesi, kamu gelir dağılımı politikalarının hanehalkında ortaya çıkardığı değişimi gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda araştırmada mikro verilerle bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Uluslararası yazında mikro verilerle yapılan çalışmalarda geriye kalan dönemde vergi ve kamu politikalarının gelir dağılımına etkisi incelendiğinde, transfer politikalarının gelir dağılımına etkisinin vergi politikalarından daha fazla olduğu görülmektedir. Ulusal yazında da son yirmi yılda artan mikro veri odaklı çalışmalarda transfer harcamalarının gelir dağılımına etkisinin vergi politikalarından daha fazla olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kamu harcamalarının yeniden dağıtıcı etkisi vergilere kıyasla daha fazla olduğundan transferlerin dağılıma etkisi ele alınmıştır (Immervoll ve Richardson, 2011; Joumard, 2012; Wang vd., 2012; Özyer, 2014; Yılmaz vd., 2016). Araştırmada Türkiye'de 2010-2019 yılları arasında kamu transfer politikalarının gelir dağılımına etkisinin farklı transfer politikaları bazında incelenmesi amaçlanmaktadır. Konunun Türkiye'de son yıllarda transfer harcamalarının durumunu ve transfer harcamalarının farklı transfer türlerine göre ayrı ayrı gelir dağılıma etkisini 2010 ve 2019 yılları arasında incelemesi çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Nitekim yapılan araştırmaların genelinde tek bir yıla odaklanılmış, yıllar itibarıyla transferler özelinde bir çerçeve çizilmemiştir. Bu doğrultuda Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan Hanehalkı Bütçe Anketlerindeki (HBA) verilerle mikro veri analizi gerçekleştirilmiştir.

2. Gelir Dağılımı ve Transfer Politikaları

Gelir, günümüz modern toplumlarında kişilerin fiziksel durumu, yetenek, bilgi ve beceri farklılıklarından dolayı piyasa mekanizması aracılığıyla kişiler arasında farklı şekillerde dağılmaktadır. Piyasa dağılımı birincil dağılım (distribution) olarak adlandırılmaktayken; piyasanın işleyişine politik karar alıcıların vergi ve transfer politikaları ile yaptığı müdahaleler sonucunda ortaya çıkan dağılım ikincil dağılım ya da yeniden dağılım (redistribution) olarak adlandırılmaktadır. Gelirin üçüncül dağılımı ise Luebker (2015) tarafından ortaya atılmış ve birey gelirlerine aynı transferler ile devletin uyguladığı sosyal yardım programlarının eklenmesiyle ortaya çıkan dağılımı ifade etmektedir.

Sosyal transfer programları bireyleri doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Transfer harcamaları doğrudan gelir eşitsizliğini azaltarak düşük gelirlerin yararına bir etki yaratabilir. Ayrıca bireylerin tasarruf alışkanlıkları, tüketim davranışları ve yaşam beklentileri aldıkları yardımın büyüklüğüne göre etkilenebilir. Dolaylı yoldan ise değişen tüketim talepleri üretimi tetikleyerek istihdamı etkileyebilir (Golladay ve Haveman, 1977, s. xiii).

Kamu transfer politikalarıyla gelir, düşük gelirli lehine olacak şekilde yeniden dağıtılarak dağılımın daha adil olması hedeflenmektedir. Transfer politikalarıyla yoksul kesime doğrudan, bedelsiz mal veya hizmet sunularak ya da ödemeler yapılarak satın alma güçlerinin artırılması amaçlanmaktadır. Burslar, emekli ve işsizlik maaşı gibi kamunun bireylere yaptığı karşılıksız ödemeler transfer harcamaları niteliğindedir (Öztürk, 2009: 284).

Kamu transfer politikaları işsizlik yardımı veya işsizlik maaşı, emeklilere yönelik politikalar, nakdî transferler ve aynı transferler olarak sınıflandırılabilir. Nakdî transferlerin yeniden dağıtıcı tesiri sebebiyle en çok başvurulan politikalardan biridir. Ancak düşük gelirli lehine yararına olabilmesi için idari işlem gerektirmesi nakdî transferlerin zaman zaman hedefinin dışındaki kişilere ulaşmasına sebep olabilmektedir (Marx, Nolan ve Olivera, 2015: 2080-2081). Belirli başlı nakdî transfer politikaları negatif gelir vergisi, paydaş gelir transferleri, asgari gelir desteği, temel gelir, belirli sınıflara yönelik nakdî programlar olarak ayrılmaktadır. Aynı transferler ise en basit hâliyle devletin bireylere direkt olarak nakdî bir destek sağlaması yerine mal veya ürün olarak yapılan yardımlardır.

3. Teorik Altyapı ve Tartışmalar

Günümüz adalet tartışmalarının bir kısmı dağıtıcı adalet kavramı çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. Dağıtıcı adalet modern anlamda tüm bireylere belirli bir seviyede gelirin devlet tarafından sağlanmasıdır. Ancak kamunun bireylere yapacağı gelir transferlerinin veya yardımların ne olacağı ve hangi seviyede yapılması gerektiği sorusu hâlihazırda cevaplanması güç bir sorudur. Ancak bireylerin bol miktarda gelir, servet ve mal edindiği, elde edilen gelirin bireyler arasında eşitsiz dağıldığı bir toplumsal düzende kamu müdahalesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Fleischacker, 2004: 4-5).

Dağıtıcı adaletten bahsedince konuşulması gereken bir konu, kamunun adaletsizlik konusundaki tutumunun nasıl olması gerektiğini de içeren faydacılık ilkesidir. Bu ilkeye göre toplumun faydasını ençoklaştıran ve eşitsizliğe karşı olan kamu politikalarının uygulanması gelir dağılımında adaleti sağlamaktadır. Rawls bu (1967, 1971) politikaların kötü durumda olanı önceleyici olmasının dağılımında adaleti olumlu etkileyeceğini öne sürer.

Ekonomik yazında Musgrave (1959) tarafından çizilen kamunun sınırları; tam istihdam ile fiyat istikrarının birlikte sağlanmasını ifade eden ekonomik istikrar, devletin doğrudan veya dolaylı olarak müdahale edebildiği kaynak dağılımı ve piyasadaki mal ve hizmetlerin bireyler arasındaki dağılımıdır. Politik karar alıcılar, çeşitli politikalar uygulayarak bu amaçları gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Görüldüğü gibi dağılım konusu kamu sınırları içerisinde olan ve politik müdahaleleri gerektiren bir konudur.

Devlet, daha adil dağılımı sağlamada yeniden dağıtıcı politikaları kullanmaktadır. Toplumlar da artan gelir eşitsizliği sonucunda yeniden dağıtıcı kamu politikalarına olan ihtiyaç da artış göstermiştir (Meltzer ve Richard, 1981). Devletin gelir dağılımına müdahalede kullandığı vergi ve transfer politikalarının gelir eşitsizliğine olumlu etkisi olduğu söylenebilir (Milanovic, 2020; Joumard vd., 2012; Scervini, 2012; Gründler ve Klöner, 2017).

Kamu harcamaları, büyüme ve gelir dağılımının açıklaması Kuznets'in ters U eğrisine dayanmaktadır. Kuznets (1955)'in öne sürdüğü hipoteze göre millî gelirin büyümesi ilk etapta eşitsizliği artıracaktır. Ancak bu hipotez, gelir dağılımının daha bozuk hâle gelmesi gereken dönemin süresi açısından belirsiz olduğu gibi kamu harcamalarının bu süreçte oynayabileceği rol konusunda da açık değildir. Kamu harcamaları ile gelir dağılımına ilişkin yeni araştırmaların sonuçları kamu politikalarının gelir dağılımında bir iyileşme sağladığı veya en azından dağılımının bozulmasını azalttığına yöneliktir. Yeniden dağıtıcı kamu politikaları olmadan yüksek büyüme oranları başarılsa bile politikalar, gelir dağılımını daha adil bir hâle getirmede yetersiz kalacaktır. Bu sebeple kamu politikalarının gelir dağılımı hususunda önemi yadsınamayacak seviyededir (Martinez-Vazquez, vd. 2012: 12).

Devletin uyguladığı transfer politikalarına yönelik farklı iktisadi düşünceler çeşitli teorik yaklaşımlar geliştirmiştir. Adam Smith (1776)'in Milletlerin Zenginliği ve Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme adlı kitabıyla temellerini attığı klasik iktisadi yaklaşımda, piyasada kamu sektörünün rolünün kısıtlı olmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Ona göre devletin görevi sadece adalet, güvenlik ve savunma gibi ihtiyaçların karşılanmasına yöneliktir. Dolayısıyla gelir dağılımı piyasa mekanizmasında ortaya çıktığı şekilde kalmalı, devlet dağılıma müdahale etmemelidir (Biol, 2013: 98).

Klasik iktisadi yaklaşımda sadece piyasadaki arz ve talep koşullarına göre gelir dağıldığından, adil bir dağılım ortaya çıkamayabilir. Bu durum devletin piyasaya müdahalesi zarureti ortaya çıkarmış ve devletin rolünün değişmesini beraberinde getirmiştir (Sandmo, 1998: 17-18). John Maynard Keynes (1936) tarafından yayımlanan İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi adlı kitapla klasik iktisadi düşünceye karşı çıkmış, piyasada Keynesyen politikaların gerekliliği vurgulanmıştır. Devletin piyasaya müdahalesini meşru kılan Keynesyen düşünce ile refah devleti kavramının temelleri atılmıştır.

Arthur Cecil Pigou (1920) Refah İktisadi adlı kitabıyla ekonomik refah ile gelir dağılımı arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Ona göre yüksek gelirlilerden düşük gelirlilere yapılacak gelir ve servet transferleri gelirin yeniden dağılmasını sağlar. Yoksul kesimin gelirinde artışa yol açan bir durum da millî gelirin artmasına ve beraberinde toplumsal refah artışını getirir. Bir toplumda toplam üretim herhangi bir sebeple azalmadığı sürece, zenginden yoksullara yapılan gelir transferleri refah seviyesini yükseltir. Yani gelir dağılımı daha adil oldukça ekonomik refah yükselir.

Günümüzde farklı şekillerde uygulanan refah politikalarının çıkışı 1603 yılında çıkarılan İngiliz Yoksul Yasası'na (British Poor Law) dayanmaktadır. Ancak refah politikalarının uygulanışı Almanya'nın 1883 yılında çıkardığı sağlık sigortası politikalarına dayanmaktadır. Almanya öncülüğünde gelişen bu durumu Batı Avrupa ülkeleri sağlık ve yaşlılara yönelik emeklilik ile işsizlik sigortası politikaları geliştirerek takip etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 1929 Büyük Buhranından sonra işçilere, sağlık sorunu yaşayan bireylere ve emeklilere uygulanan sosyal politikalar refah devletinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Refah devleti kavramı ise 1940'lı yıllardan itibaren sosyal refah hareketlerinin ve sosyal politikalara yönelik kamu harcamalarının gelişmesiyle hız kazanmıştır. İlk düşük gelirlilere yönelik kısıtlı seviyede uygulanan politikalar, gün geçtikçe geniş kitlelere yayılan yüksek bütçeli politikalar hâlini almıştır. Emeklilik maaşı bağlanması, işlerini kaybedenlere ve çalışamaz durumda olanlara devlet tarafından uygulanan gelir koruma programları bu tip politikalarındandır (Gilbert ve Terrell, 2014: 32-34). Geniş anlamda refah devleti ise sanayileşmeyle toplumlarda ortaya çıkan problemlere, gelir dağılımındaki adaletsizliklere ve güvencesizliklere karşı devletin bireylere

yaşamlarının devamını sağlayacak bir gelir güvencesi sunan, vatandaşları toplumdaki tehlikelere karşı koruyan, bireylere sağlık, eğitim ve barınma hizmeti sunan bir devlet yapısıdır (Briggs, 1961: 228).

Ana akım iktisadi yaklaşımların gelir dağılımı hakkındaki düşünceleri ve gelir dağılımında kamunun rolü literatürde ele alınan bir konudur. Dünyada gelir dağılımına yönelik çalışmaların ivme kazanması 1900'lü yıllardan itibaren olmuştur. Türkiye'de ise ülke genelinde kapsamlı ilk çalışma Tolgay Çavuşoğlu ve Yusuf Hamurdan (1966), tarafından 1963 yılı verileri kullanılarak yapılmıştır. Bu yıllardan sonra gelir dağılımı konusu ulusal yazında yerini almıştır (Sarc, 1967; Boratav, 1969; Güçlü ve Bilen, 1995; Doğan ve Tek, 2007; Karluk ve Ünal, 2017; Yardımcıoğlu ve Yayla, 2020; Alpdoğan; 2023; Tabar, 2023).

Gelirin yeniden dağılımı analizlerinde istatistiki ve ekonometrik çalışmaların dışında mikro veri analizleri de geçtiğimiz 50 yıllık dönemde tercih edilmeye başlanmıştır. Başta vergi ve transfer politikaları olmak üzere gelirin yeniden dağılımına yönelik çalışmalar son otuz yılda yeniden dağıtıcı etkinin azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Gerek tek ülke özelinde gerekse birden çok ülkeyi ele alan vergi ve transfer politikalarının gelir dağılımına etkisini inceleyen farklı çalışmalar literatürde yer almaktadır (O'Higgins ve Ruggles, 1981; Immervoll vd., 2005; Bargain ve Callan, 2007; Fuest vd., 2009; Caminada vd., 2012; Héroult ve Azpitarte, 2015; Cerniauskas vd., 2022; Ferriere vd., 2022; Brendler, 2023).

Toplu, makro düzeydeki verilerin yanı sıra birey bazında verileri ele alan mikro veri analizleriyle yeniden dağılım politikaları ulusal yazında çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Şeker (2008), 2005 yılı HBA verilerini kullanarak gerçekleştirdiği çalışmada Türkiye'de sosyal transferlerin miktarının arttığı ancak transferlerden çoğunlukla yoksul olmayanların yararlanması nedeniyle etki oranının düştüğünü görmüştür. Çakar (2010), 2004 yılı HBA verilerini kullanarak gerçekleştirdiği çalışmada Türkiye'deki sosyal yardım programlarının çoğunlukla emeklilik maaşlarına ayrıldığı sonucuna ulaşmıştır. Yılmaz ve diğerleri (2016), HBA kullanarak yaptıkları projede 2002-2013 yılları arasında Türkiye'nin vergi öncesi ve sonrası gelirleri hesaplanarak birey gelirlerinin değişimini ele almıştır. Ayrıca transfer harcamalarının gelir dağılımına etkisini incelemiştir. Elde edilen bulguların Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) üye ülkeleri ile karşılaştırılması sonucunda, Türkiye'de vergi ve transfer politikalarının yeniden dağıtıcı etkisinin sınırlı bir seviyede olduğu görülmüştür. Boz ve Dökmen (2022), 2010 ile 2017 yılları arasında TÜİK HBA kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada vergilerin düzenli olarak belirli bir gelir grubu özelinde yoğunlaşmadığı ve transfer politikalarının ağırlıklı olarak yüksek gelir grubunun avantajına olduğu sonucuna erişmiştir. Bu çalışmaların dışında yerli yazında transfer politikalarıyla gelir dağılımını ilişkilendiren araştırmalar bulunmaktadır (Albayrak, 2009; Ballini vd., 2009; Çetin ve Gün, 2013; Başlevent, 2014; Özyer, 2014; Yılmaz ve Tansever, 2019; Bayar vd., 2020; Erol, 2022). Ulusal yazında yapılan çalışmaların transfer politikaları ile ilgili ulaştığı genel sonucun sosyal transferlerin düşük gelirli olanlara öncelikle, düşük gelirli olanların avantajına bir yapıda olmadığıdır.

Günümüz modern toplumlarındaki gelişmelere, teknolojiye ulaşmanın kolaylaşmasına rağmen yüksek ve düşük gelirli olan arasındaki uçurum artmaya devam etmektedir. Ülkelerin öncelikli amaçlarından olan ekonomik büyüme odaklı politikalar, zengin kesime fayda sağlarken düşük gelirli olanların dezavantajına olmaktadır. Gelir dağılımının bozulması sosyal, politik ve ekonomik kaygılar yaratmaktadır. Bir toplumda gelirin eşitsiz dağılımı; bireylerin sağlık sorunlarıyla yüzleşmesine, eğitim performanslarının düşmesine, kişilerin mutsuz olmasına sebep olarak toplumdaki huzurun kaybolmasına, hayat beklentisinin düşmesine, bebek ve

çocuk ölümlerine, cinayet ve hırsızlık gibi toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Gelir dağılımı küreselleşmenin hızlanmasıyla birlikte farklı toplumlara da yayılmıştır. Nitekim gelişmekte olan ülkelerde 1940'tan 1980'e kadar düzelmeye eğiliminde olan gelir dağılımı, 1980'lerden sonra tekrar bozulmaya başlamıştır (Piketty, 2014). Gelişmemiş ülkelerde ise sorun daha derindir. 2020'li yıllarda da gelir dağılımı sorunsalı yapılan akademik çalışmalarda, düzenlenen panellerde ve sempozyumlarda dünya genelinde hâlihazırda irili ufaklı kuruluşlarda ve siyasi otoritelerce tartışılmaya devam etmektedir.

4. Araştırmanın Metodolojisi ve Veri Seti

Gelir dağılımına müdahalede devletin başvurduğu araçlardan olan vergi ve transfer politikalarının gelir eşitsizliğine etkisi literatürde sıklıkla incelenmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda gelir dağılımına müdahalede transfer politikalarının vergi politikalarından daha etkili olduğu söylenebilir (Immervoll ve Richardson, 2011; Özyer, 2014; Yılmaz vd., 2016). Bu doğrultuda Türkiye'de sosyal transfer politikalarının ele alınması çalışmanın çıkış noktasıdır.

Gelir dağılımı sorunu farklı ülkelerde güncelliğini devam ettiren ulusal bir sorundur. Bireyler, öncelikli olarak yaşadıkları ülkelerde dağılım konusunda endişelenmektedir. Hükûmetler ulusal sınırlar içerisinde gelir eşitsizliğine birey bazında müdahale etmesi gerekmektedir (Alvaredo ve Gasparini, 2015: 699). Bu bağlamda, birey bazındaki sorunun tekil verilerin yer aldığı mikro veri seti kullanılarak ele alınması gereklidir.

Mikro veriler, ülkelerin çeşitli istatistik ofisleri tarafından oluşturulan, bireylerin ve hanelerin sosyoekonomik durumlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Mikro verilerin özellikle 2000'li yıllar ve sonrasında gelişmesiyle gelir dağılımı, gelir eşitsizliği ve yeniden dağılım gibi araştırmaların sayısında artış yaşanmıştır (Fuest vd., 2009: 1).

Bu araştırmada, TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketleri (HBA) kullanılarak Türkiye'de 2010 ve 2019 yılları arasında kamu transfer harcamalarının bireylerin gelir dağılımına etkisi incelenmiştir. HBA'da bireylerin sosyal ve ekonomik yapıları, tüketim alışkanlıkları ve hayat standartları hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu anketler ile politik karar alıcıların uyguladığı iktisadi ve mali politikaların sınanması mümkün hâle geliştir (TÜİK, 2010-2019).

HBA ve bu bölümde incelenen diğer veriler, çalışma yapılırkenki en güncel verilerdir. Araştırmada HBA'nın dışında yer alan TÜİK Sosyal Koruma İstatistikleri ile Avrupa İstatistik Ofisi'nin (EUROSTAT) verileri yayınlama takvimleri değişiklik gösterdiğinden bazı verilerin yılları farklılaşabilmektedir. HBA yoluyla yapılan mikro veri analizinde çalışmanın gerçekleştirilmesi için çeşitli varsayımlar ve hesaplamalar yapılmıştır. HBA örnekleminde yer alan ve sosyal transfer harcamaları alan bireylerin Türkiye'yi temsil ettiği varsayılmıştır.

HBA'da bireylerin kullanılabilir gelirlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı mikro verilerle yıllık bazda transferlerin etkisi ayrı ayrı hesaplanmıştır. HBA'da fertlere ilişkin verilerin ayrı ayrı yer alması sebebiyle bu anket tercih edilmiştir. Gelir elde eden bireyler haneden ayrıştırılarak sosyal transfer harcaması almadan önce ve aldıktan sonra gelirlerinde yaşanan değişim gelir dağılımı ölçüm yöntemlerinden yüzde paylar analizi ve Gini katsayılarıyla analiz edilmiştir. Yapılan hesaplamalar Microsoft Excel programı kullanılarak farklı transfer programlarına göre ayrıştırılmıştır. Gelir dağılımı ölçümüne yönelik analizlerde STATA programı kullanılmıştır.

Hesaplamalar yapılırken bireylerin yurt dışından elde ettikleri emeklilik maaşı, yurt dışından elde edilen döviz, yardım gibi nakdî gelirleri, özel kişi ve kurumlardan alınan nafaka gibi gelirleri ve yurt dışından edinilen aynı gelirleri kapsam dışında tutulmuştur. Kamunun rolüne ilişkin bir araştırma yapıldığından bahsedilen değişkenler dikkate alınmamıştır.

Tablo 1: HBA'da Yer Alan Fert Veri Setine İlişkin Bilgiler

Yıllar	Hanehalkı Sayısı	Fert Sayısı	Ortalama Hane Büyüklüğü	Cevapsızlık Oranı (%)
2010	13.248	38.206	3,78	23,9
2011	13.248	37.121	3,74	25,1
2012	13.248	36.343	3,63	24,6
2013	13.248	36.812	3,65	24,1
2014	13.248	36.844	3,63	23,6
2015	15.264	40.956	3,56	24,7
2016	15.552	42.625	3,52	22,2
2017	15.552	42.255	3,47	21,8
2018	15.552	40.688	3,44	23,9
2019	15.552	38.744	3,36	25,9
Toplam	143.712	390.594		
Ortalama	14.371	39.059	3,57	23,9

Kaynak: HBA'dan yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'de araştırma çerçevesince ele alınan verilere ilişkin sayısal bilgiler yer almaktadır. Anket kapsamına dâhil edilen hanehalkı ve fert örnekleminin 2010'dan 2019 yılına arttığı görülmektedir. Nitekim TÜİK tarafından 2010'da 13.248 haneye uygulanan anket, 2019'da 15.522 haneye uygulanmıştır. İncelenen veriler toplam 143.712 haneye ve 390.594 ferde uygulanan anketler sonucunda elde edilen verilerdir. 2010 ile 2019 yılları arasında ortalama hane büyüklüğü 3,57'dir ve ortalama hane büyüklüğünün yıllar itibarıyla azaldığı gözlemlenmiştir. HBA'ya katılan fertlerin cevapsızlık oranı da Tablo 1'de yer almaktadır. HBA gönüllü katılıma dayandığından ankete cevap vermek istemeyen vatandaşlar olabilmektedir. Ortalama cevapsızlık oranı ise %23,9'dur.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Transfer Verileri

Yıllık emekli maaş geliri (Nakdî)	Hanehalkı ferdinin son 12 ay içinde devletten elde ettiği emekli maaşı gelir olarak kaydedilmiştir. Eşinden dolayı alınan emekli maaşları ise "dul, yetim ve öksüz maaşları" kapsamında değerlendirilmiştir.
Yıllık yaşlılık maaşı (Nakdî)	65 yaşından yukarı ihtiyaç sahiplerine Emekli Sandığı tarafından ödenen yaşlılık maaşı kapsamıştır.
Yıllık sosyal yardım fonu ve aile yardımı (Nakdî)	Hanehalkı fertlerinin Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Yardım Kurumu, Belediyeler vb. kurum ve kuruluşlardan son 12 ay içinde elde ettiği nakdî yardımların toplam değeri kaydedilmiştir.
Yıllık öğrenci burs geliri (Nakdî)	Kredi Yurtlar Kurumunun yükseköğrenim öğrencilerine verdiği kredi, gelir niteliği taşımadığından bu değişken içerisinde yer almamaktadır.
Yıllık dul, yetim, öksüz maaşı (Nakdî)	
Yıllık gazilik ve malullük maaşı (Nakdî)	
Yıllık işsizlik maaşı (Nakdî)	
Yıllık doğrudan destek ve akaryakıt ödemesi (Nakdî)	Çiftçilere ödenen doğrudan gelir desteği ile akaryakıt ve süt parası şeklindeki desteklere yer verilmektedir.
Yıllık hastalık yardımı (Nakdî)	
Devletten elde edilen yıllık aynı gelir	Devlet tarafından hanehalkı fertlerine verilen battaniye, kömür, yiyecek, giyecek, vb. maddelerin toplam değeri kapsamıştır.

Kaynak: HBA'dan yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2'de araştırmaya dâhil edilen transfer verileri ve bu verilere ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Bu doğrultuda emeklilik maaşı, yaşlılık maaşı, sosyal yardım fonu ve aile yardımı, öğrencilere verilen burs, öksüz maaşı, gazilik ve malullük maaşı, işsizlik maaşı, doğrudan destek ve akaryakıt ödemeleri, hastalık yardımı ile devletten elde edilen aynı gelirler yıllık bazda incelenmiştir.

5. Araştırma Sonucunda Edinilen Bulgular

5.1. Yüzde Paylar Analizi

Yüzde paylar analizi kişisel gelir dağılımı ölçüm yöntemlerindedir. Bu analiz yöntemlerinde hane veya birey gelirleri çeşitli paylara ayrılarak toplam gelirden elde edilen yüzdelik paylara göre bir gelir dağılımı değerlendirmesi yapılmaktadır. Yüzdelik gelir grupları %5'lik, %10'luk, %20'lik gibi gruplara ayrılıp gelirden elde edilen paylar karşılaştırılmaktadır. Gelirden edinilen paya göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak hangi yüzde paylar analizi yapılacaksa bireyler veya haneler o sayıda gruba ayrılmaktadır. Her bir yüzdelik gruba düşen gelir, toplam gelire oranlanarak gelire ilişkin yüzde paylar elde edilmektedir. Yüzde paylar analizinde eşit bir gelir dağılımından söz edebilmek için her gelir grubunun aldığı pay ile toplam nüfusun eşit olması gerekmektedir (Kubar, 2011: 233).

Tablo 3: Türkiye'de Fertlerin Yüzdelik Gelir Dağılımı

Dilim /Yıl	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. %10	1,02	0,97	0,92	1,02	1,06	1,26	1,11	1,15	1,26	1,26
2. %10	2,67	2,74	2,73	2,95	3,06	3,37	3,12	3,29	3,47	3,38
3. %10	4,33	4,44	4,49	4,63	4,72	5,05	4,67	5,18	5,23	5,12
4. %10	5,70	5,65	5,68	5,78	5,79	6,21	5,75	6,32	6,26	6,22
5. %10	6,84	6,73	6,73	6,84	6,89	7,21	6,85	7,28	7,11	7,18
6. %10	8,25	8,05	8,17	8,24	8,24	8,57	8,20	8,49	8,30	8,49
7. %10	10,11	10,00	10,10	10,08	10,14	10,27	10,02	10,20	9,91	10,30
8. %10	12,64	12,55	12,58	12,63	12,63	12,59	12,41	12,40	12,05	12,73
9. %10	16,12	16,00	15,83	15,92	15,83	15,64	15,61	15,50	15,12	15,94
10. %10	32,27	32,81	32,71	31,87	31,59	29,78	32,21	29,90	31,24	29,33

Kaynak: HBA'dan yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3'te 2010 ve 2019 yılları arasında Türkiye'de fertlerin gelir dağılımı %10'luk paylar olarak gösterilmektedir. Tablo 3 incelendiğinde birinci %10'luk grubun yüzdelik gelirinde bir artış olduğu söylenebilir. Bu gelir grubunun 2010'da %1,02 olan payı 2019'da %1,26'a yükselmiştir. Bu durum, dağılımda en düşük gelirli grubun lehine bir gelişmenin göstergesidir. İkinci %10'luk gelir grubu incelendiğinde, bu grubun gelirden elde ettiği payın da ele alınan yıllarda artış eğiliminde olduğu görülmektedir. En yüksek gelir elde eden grup (dokuzuncu ve onuncu yüzdelik grup) incelendiğinde gelirden aldığı payda bir düşüş gözlemlenmektedir. Dokuzuncu ve onuncu %10'luk kesimin gelirdeki payı 2010'da sırasıyla %16,12 ve %32,27 iken 2019'da %15,94 ve %29,33'e gerilemiştir. Yüksek gelirlerinin aleyhine olan bu dağılım gelir dağılımını düzeltici niteliktedir.

Tablo 3'te fertlerin gelir dağılımındaki genel iyileşmeye rağmen yıllar itibarıyla gösterdiği seyir incelendiğinde 2010'dan 2012'ye kadar gelir eşitsizliğinin arttığı, 2016'ya kadar eşitsizliğin azaldığı, 2017'ye kadar eşitsizliğin tekrar arttığı sonrasında eşitsizliğin azaldığı gözlemlenmektedir. Bu durum fert gelirlerinde incelenen yıllarda dalgalanmaların olduğunun bir göstergesidir.

5.2. Gini Katsayıları

İtalyan istatistikçi Corrado Gini (1912)'nin geliştirdiği, gelir dağılımı ölçümünde başvurulan ve 0 ile 1 arasında farklı değerler alan katsayıdır. Bu değerın 0'a yaklaşması gelir dağılımının daha adil olduğu anlamına gelirken 1'e yaklaşan değer dağılımdaki bozulmaya işaret etmektedir. Gini katsayıları literatürde gelir dağılımı analizlerinde sıklıkla kullanılmaktadır.

Tablo 4: Türkiye'de Gelir Dağılımı, Gini Katsayıları

Dağılım/Yıl	2010	2011	2012	2013	2014	2016	2015	2017	2018	2019
Gelir Dağılımı	0,443	0,446	0,445	0,434	0,429	0,432	0,404	0,405	0,409	0,401
Kamu Transfer Harcamaları Olmadan Gelir Dağılımı	0,471	0,473	0,474	0,464	0,455	0,459	0,430	0,431	0,437	0,427

Kaynak: HBA'dan yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4'te Türkiye'de 2010-2019 yıllarında incelenen fert mikro verileri sonucunda hesaplanan Gini katsayıları yer almaktadır. Gelir dağılımı, kamu transfer harcamalarının yapıldığı hâliyle ve transferlerin yapılmadığı varsayımıyla gösterilmektedir. Gelir dağılımı incelendiğinde Tablo 3'e benzer bir gidişata sahip olduğu söylenebilir. Nitekim 2010'dan 2019 yılına gelindiğinde dalgalanmalara rağmen gelir daha adil dağılmıştır.

Transfer harcamalarının dağılıma etkisi incelendiğinde, bu tip politikaların incelenen her yılda gelir dağılımını daha adil bir hâle getirdiği görülmektedir. Örneğin 2010'da transfer gelirleriyle dağılım 0,443 olmakta iken aynı yıl kamu transfer harcamalarının yapılmadığı varsayımıyla gelir dağılımı 0,471 olarak gerçekleşmektedir. Genel olarak bir değerlendirme yapılırsa incelenen her yılda Gini katsayılarının transfer politikalarıyla daha düşük olması bu politikalarının gelir eşitsizliğini azalttığına göstergesidir. Transfer harcamalarının 2010 ve 2019 arasında Gini katsayılarına etkisinin ise 0,026 ile 0,03 arasında olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Türkiye'de Transfer Türlerinin Dağılıma Etkisi, Gini Katsayıları

Transferler/Yıl	2010	2011	2012	2013	2014	2016	2015	2017	2018	2019
Gelir Dağılımı	0,443	0,446	0,445	0,434	0,429	0,432	0,404	0,405	0,409	0,401
Kamu Transfer Harcamaları Olmazsa	0,471	0,473	0,474	0,464	0,455	0,459	0,430	0,431	0,437	0,427
Emeklilik Maaşı Olmazsa	0,462	0,466	0,467	0,455	0,448	0,451	0,424	0,424	0,431	0,420
Yaşlılık Maaşı Olmazsa	0,444	0,446	0,446	0,435	0,430	0,432	0,404	0,406	0,409	0,402
Sosyal Yardım Fonu ve Aile Yardımı Olmazsa	0,444	0,447	0,445	0,435	0,430	0,433	0,404	0,406	0,410	0,402
Burs Olmazsa	0,443	0,446	0,445	0,434	0,429	0,432	0,404	0,405	0,409	0,402
Gazilik ve Malullük Maaşı, Hastalık Yardımı Olmazsa	0,444	0,447	0,446	0,435	0,430	0,433	0,404	0,406	0,410	0,402
Hastalık Yardımı Olmazsa*			0,446	0,435	0,430	0,432	0,404	0,405	0,409	0,401
Dul, Yetim, Öksüz Maaşı Olmazsa	0,447	0,449	0,449	0,438	0,433	0,435	0,407	0,408	0,412	0,402
İşsizlik Maaşı Olmazsa	0,443	0,446	0,445	0,434	0,430	0,432	0,404	0,406	0,410	0,402
Doğrudan Destek, Akaryakıt, Süt Parası Ödemesi Olmazsa	0,443	0,446	0,444	0,434	0,428	0,432	0,403	0,404	0,408	0,401
Devletten Elde Edilen Aynı Gelir Olmazsa	0,444	0,447	0,446	0,435	0,430	0,433	0,405	0,406	0,410	0,402

Kaynak: HBA'dan yazar tarafından oluşturulmuştur.

*2011 ve öncesinde gazilik, malullük maaşı ile birlikte yer alıyordu.

Tablo 5'te kamu transferlerinin türlere göre gelir dağılımına etkisi yer almaktadır. Bu doğrultuda emeklilik maaşı, yaşlılık maaşı, sosyal yardım fonu ve aile yardımı, burslar, öksüz maaşı, gazilik ve malullük maaşı, işsizlik maaşı, doğrudan destek ve akaryakıt ödemeleri, hastalık yardımı ile devletten elde edilen aynı gelirler çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Tablo 5'teki veriler yıllar itibarıyla değerlendirildiğinde Tablo 3 ve Tablo 4 ile paralel bir şekilde dağılımda adaletin arttığı gözlemlenmektedir. Transfer harcamalarının genel olarak 0,026 ile 0,03 arasında bir yeniden dağıtıcı etkisi olduğu söylenebilir. Ancak yeniden dağıtıcı transfer politikalarının incelenen yıllarda dalgalanmalar gösterdiği, yeniden dağıtıcı politikalarda dikkate değer bir değişikliğin olmadığı söylenebilir.

Transfer türlerinden emeklilik maaşının gelir dağılımına etkisi incelendiğinde, bu harcamaların Gini katsayılarını 0,019 ile 0,022 arasında azalttığı görülmüştür. Bu durum yaşlılara yönelik emeklilik politikalarının gelir adaletsizliğini düzeltici etkisinin diğer transfer türlerine göre daha baskın olduğunun göstergesidir. Farklı kamu transfer politikalarının dağılıma etkisi incelendiğinde sırasıyla yaşlılık maaşı 0-0,001; sosyal yardım fonu ve aile yardımı 0-0,001; gazilik ve malullük maaşı ve hastalık yardımı 0-0,001; dul, yetim ve öksüz maaşı 0,001-0,004; işsizlik maaşı 0-0,001; doğrudan destek, akaryakıt ve süt parası ödemesi 0-0,001; devletten elde edilen aynı gelir 0,001 olarak gelir dağılımını etkilemiştir. Öğrencilere yönelik bursların eşitsizliğe dikkate değer bir etkisi olmadığı gözlemlenmiştir. İncelenen değişkenlerden sadece doğrudan destek, akaryakıt ve süt parası ödemesinin eşitsizliği bozucu bir etkisinin olduğu görülmüştür. Emeklilik maaşından sonra gelir eşitsizliğini azaltıcı tesiri en fazla olan değişkenin de Gini katsayılarını 0,001 ile 0,004 arasında etkilemesiyle dul, yetim ve öksüzlere yönelik yapılan yardım programlarından kaynaklandığı görülmüştür.

5.3. Transfer Harcamalarının İncelenmesi

Araştırmanın bu kısmında Türkiye'de ve çeşitli Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde sosyal transfer harcamaları incelenecektir. İlk olarak Tablo 6'da Türkiye'de sosyal yardım harcamaları GSYİH'ye oranlanarak yer almaktadır.

Tablo 6: Türkiye'de Sosyal Yardım Harcamaları/GSYİH

Yıl /Yardım*	Hastalık, Sağlık Bakımı	Engelli, Malul	Emeklilik	Dul, Yetim	Aile, Çocuk	İşsizlik
2010	4	0,4	6,7	1,2	0,3	0,2
2011	3,8	0,4	6,8	1	0,4	0,1
2012	4,2	0,5	6,5	1,6	0,4	0,2
2013	4,2	0,5	6,7	1,6	0,4	0,2
2014	3,6	0,5	5,7	1,4	0,4	0,2
2015	3,4	0,4	5,8	1,3	0,4	0,2
2016	3,5	0,5	6,2	1,5	0,5	0,3
2017	3,3	0,4	6,0	1,4	0,5	0,3
2018	3,2	0,4	5,9	1,4	0,5	0,3
2019	3,4	0,4	6,1	1,5	0,5	0,4
2020	3,4	0,4	6,0	1,5	0,6	0,9
2021	3,3	0,3	4,9	1,2	0,5	0,4
2022	2,6	0,3	3,8	1,0	0,5	0,1

Kaynak: TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri.

*Sosyal dışlanma verisi dâhil edilmemiştir.

TÜİK tarafından yayınlanan Sosyal Koruma İstatistiklerinde sosyal yardım harcamaları hasta, sağlık bakımı, engelli ve maluller, emekliler, dul ve yetimler, aile ile çocuk yardımları ve işsizlere yönelik harcamalar olarak ayrılmaktadır. Tablo 6'ya göre Türkiye'de 2010-2022 arasındaki

bütün yıllarda sosyal yardım harcamalarının ağırlığını emekliliklere yönelik yapılan transferlerin oluşturduğu görülmektedir. Sosyal yardım harcamalarında en düşük payın ise işsizlik ödentileri olduğu görülmektedir. Burada Türkiye’de sosyal yardım harcamalarının son dönemdeki düşüşü dikkat çekicidir.

Tablo 7: Türkiye’de ve AB’de Sosyal Yardım Harcamaları/GSYİH

Yıl /Yardım	27 AB Üye Ülkesi ²	Türkiye
2010	28,6	12,7
2011	28,3	12,2
2012	28,7	12,4
2013	29,1	12,1
2014	28,9	12
2015	28,6	11,9
2016	28,5	12,8
2017	28,1	12,2
2018	27,9	11,9
2019	28	12,6
2020	31,6	13
2021	29,9	10,8
Ortalama	28,8	12,2

Kaynak: EUROSTAT Veri Merkezi.

Tablo 7’de Türkiye ve AB ülkelerinde kamu sosyal yardım harcamalarının GSYİH’ye oranı yer almaktadır. Tablo 7’ye göre ele alınan bütün yıllarda 27 AB üye ülkesi sosyal yardım harcamaları Türkiye’nin iki katından fazla olduğu, son yıllarda bu makasın daha da açılmaya başlandığı gözlemlenmektedir. Yıllar içerisindeki dalgalanmalara karşın AB ülkeleri için GSYİH’ye oranla %28-32, Türkiye için %11-13 arasında değişen sosyal yardımlar gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye’de sosyal harcamalara daha fazla önem verilmesi gerektiğini göstermektedir. Sosyal transfer harcamalarının GSYİH’ye oranla artması, transferlerin dağılıma etkisi düşünüldüğünde Türkiye’de gelir eşitsizliğini azaltacağı söylenebilir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmada Türkiye’de transfer harcamaların gelir dağılımına etkisi, transfer türlerine göre incelenmiştir. Bu bağlamda 2010 ile 2019 yılları arasında TÜİK’ten elde edilen HBA mikro verileri, yapılan hesaplamalarla analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen bulgular kapsamında hem yüzde paylar analizi hem de Gini katsayılarına göre incelenen yıllarda gelir dağılımında bir düzelme olduğu söylenebilir. Kamu sosyal transfer harcamalarının gelir eşitsizliğine etkisi değerlendirildiğinde ise 2010 ile 2019 yıllarında dikkate değer bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Nitekim kamu transfer harcamalarının Gini katsayılarını 0,026 ile 0,030 arasında düşürerek gelir eşitsizliğini azalttığı gözlemlenmiştir. Dul, yetim ve öksüz maaşının gelir eşitsizliğini 0,001 ile 0,004 arasında düzelttiğine ilişkin bulgular edinilmiştir. Bu transfer türlerinin dışında sosyal yardım ve aile yardımı, gazilik ve malullük maaşı, hastalık yardımı, işsizlik maaşı, doğrudan destek, akaryakıt ve süt parası ödemesi ile aynı yardımların eşitsizliğine etkisinin Gini katsayıları açısından kısıtlı olduğu görülmüştür.

Türkiye’de emeklilik maaşının yeniden dağıtıcı etkisi diğer transfer türlerine göre en yüksektir. Nitekim yaşlılara yönelik yapılan emeklilik ödemelerinin Gini katsayısını incelenen

² Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, Yunanistan.

yıllarda 0,019 ile 0,022 arasında azalttığı görülmüştür. Emeklilik maaşının yeniden dağıtıcı etkisinin yüksek olması ve diğer sosyal yardım politikalarında bu etkinin düşük olması, hanehalkına yapılan yardımının kısıtlı olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim elde edilen bu sonuç Hammer vd. (2021)'nin emeklilik maaşının yeniden dağıtıcı etkisinin yüksek olduğu ülkelerde, hanehalkına yapılan yardımın kısıtlı olduğu bulgusuyla paraleldir. Çakar (2010) tarafından, Türkiye'de sosyal yardım programlarının ağırlıklı olarak emeklilik maaşlarına dayandığı ve düşük gelirliye yönelik olmadığı bulgusu da bu araştırma kapsamındaki bulgularla aynı doğrultuda olduğu söylenebilir.

Türkiye'de sosyal yardımlar GSYİH'ye göre değerlendirildiğinde 2010-2021 yıllarında sosyal yardımların AB ülkelerinden daha az olduğu söylenebilir. Nitekim AB ülkelerinde sosyal yardımlar ortalama olarak GSYİH'nin %28,8'i iken Türkiye'de yalnızca %12,2'sidir. Bu durum, Türkiye'de sosyal yardımlara daha fazla bütçe ayrılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sosyal transfer türlerinden emeklilere ayrılan payın azaltılması, daha fazla payın dezavantajlı gruplara ayrılması transfer politikalarının yeniden dağıtıcı etkisini artırarak gelirin daha adil dağılmasını sağlayabilir. Türkiye'de nüfus yapısının son dönemlerdeki değişimiyle yaşlı nüfusun artmasıyla sosyal yardım harcamaları içerisinde emeklilik maaşının ağırlığının yükselmesi beklenmektedir. Yaşlı nüfusun artmasıyla hanehalkına yapılan sosyal yardımların payında bir azalış ortaya çıkarak düşük gelirliye dezavantajına bir sonuç ortaya çıkabilir. Bu sebeple Türkiye'de sosyal transfer harcamalarında GSYİH'ye oranla bir artış yapılması önem teşkil etmektedir.

Ülkelerin farklı özellikleri olsa da nakdi transferlerin çoğunluğunun emekliliklere ayrılması, geliri bireyler arasında dağıtmak yerine yaşam boyu belirli bir gruba gelir aktarılmasına sebep olur. Nitekim emeklilik ödentilerinin artan oranlılığı ve dolayısıyla yeniden dağıtıcı etkisi düşüktür. Çoğu ülkede aile ve barınma yardımları ile engelli ve işsizlik yardımının artan oranlılığı yüksek ve gelir eşitsizliği azaltıcı etkisi fazladır. Ancak miktarın azlığı bu transferlerin gelir dağılımında adaleti düzeltici etkisini kısıtlamaktadır (Joumard vd., 2012: 38-39).

Gelir dağılımı konusunda bahsedilmesi gereken bir nokta da enflasyondur. Dünya genelinde ülkelerin artan enflasyon beklentisi ile birlikte kamu politikalarının etkisinin zayıflaması gelir dağılımında adaletin sağlanmasındaki zorluklardan birisidir. Politik karar alıcıların fiyat istikrarını tasarlarken dağılımla ilgili sorunları ne derece önceleyeceği kritik bir öneme sahiptir (Al-Marhubi, 2000). Enflasyonist dönemde düşük gelirliye gelirlerinin gerçek değerlerini korumada güçlük çekmeleri ve yüksek gelirliye göre yüksek vergilendirilmeleri dağılımın daha da bozulmasına sebep olabilir.

Dikkat çekilmesi gereken son bir nokta olarak dünya genelinde gelir dağılımı sorunun çözümüne yönelik adım atılması gerekliliğidir. Kuşkusuz özellikle 1950'li yıllardan sonra refah politikalarıyla birlikte bireylerin refah seviyeleri yükseltilmeye çalışılmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki gelirin dağılım sorunu sadece gelişmiş ülkelerin sorunu değildir. Gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerde bu problemlere yönelik yapısal adımlar atılmadıkça yoksulluğun ve açlığın olmadığı, bireylerin ve dolayısıyla toplumun huzur içerisinde yaşayabileceği bir dünya yaratmak güçtür.

Kaynakça

- Albayrak, Ö. (2009), *The Redistributive Effects of Fiscal Policies in Turkey*, 2003, Doktora Tezi, Nottingham Üniversitesi, Nottingham.
- Al-Marhubi, F. A. (2000), "Income Inequality and Inflation: The Cross-Country Evidence", *Contemporary Economic Policy*, C. 18, S. 4: 428-439.
- Alpdoğan, H. (2023), "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Gelir Dağılımı ve Yoksulluk İlişkisi", *Sayıştay Dergisi*, C. 34, S.129: 259-290.
- Alvaredo, F.; Gasparini, L. (2015), "Recent Trends in Inequality and Poverty in Developing Countries", *Handbook of Income Distribution*, (Ed. A. B. Atkinson ve F. Bourguignon.), Amsterdam: Elsevier: 697-805.
- Ballini, F., Betti, G., Çalık, G., Daşkiran, Z.; Karakaş, M. (2009), "The Sienna Micro-Simulation Model (SM2) for the Tax-Benefit System in Turkey", *Working Paper*, N. 81: 1-21.
- Bargain, O.; Callan, T. (2007), "Analysing the Effects of Tax-Benefit Reforms on Income Distribution: A Decomposition Approach", *IZA Discussion Paper Series*, N. 3078: 1-15.
- Bayar, A. A., Günçavdı, Ö.; Levent, H. (2020), "Türkiye'de Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerine Etkileri" İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü Politika Raporu, S. 2: 1-60. <https://www.istanpol.org/post-turkiye-de-vergilerin-gelir-dagil-m-zerine-etkileri>, (Erişim: 24.04.2023).
- Bırol, Ö. H. (2013), "Klasikler, Marx, Keynes ve Sonrası: Laissez-Faire Liberalizminden Günümüz Piyasa Ekonomisine", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1: 95-110.
- Boratav, K. (1969), "1950-1960 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Arasında Gelir Dağılımındaki Değişiklikler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 24, S. 1: 201-229.
- Boz, A.; Dökmen, G. (2022), "Türkiye'de Vergi ve Transfer Politikalarının Gelirin Yeniden Dağılımına Etkisi: Lorenz Eğrileri ile Bir Analiz", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S.24: 389-416.
- Brendler, P. (2023), "Rising Earnings Inequality and Optimal Income Tax and Social Security Policies", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 134: 35-52.
- Briggs, A. (1961), "The Welfare State in Historical Perspective. *European Journal of Sociology*", Vol. 2, No. 2: 221-258.
- Caminada, K., Goudswaard, K; Wang, C. (2012), "Disentangling Income Inequality and the Redistributive Effect of Taxes and Transfers in 20 LIS Countries Over Time", *Luxemburg Income Study Working Paper Series*, Vol. 581, No. 42350: 1-47.
- Cerniauskas, N., Sologon, D. M.; O'Donoghue, C. (2022), "Income Inequality and Redistribution in Lithuania: The Role of Policy, Labor Market, Income, and Demographics", *The Review of Income and Wealth Series*, Vol. 68, No.1: 131-166.
- Çakar, B. Y. (2010), *Comparative Analysis of Poverty and Inequality in Turkey*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çavuşoğlu, T.; Hamurdan, Y. (1966), *Gelir Dağılımı Araştırması 1963*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Çetin, B. I.; Gün, M. (2013), "Türkiye'de 2002-2009 Yılları Arasında Gelir Bileşenleri ve Gelir Eşitsizliğinin Analizi", *Çalışma ve Toplum*, C. 36, S. 1: 253-292.
- Doğan, C.; Tek, M. (2007), "Türkiye'de Gelir Dağılımının Toplanma Oranı Yöntemiyle Analizi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 2: 93-119.
- Erol, K. O. (2022), "TURKMOD: Developing a Tax and Benefit Microsimulation Model for Turkey", *Centre for Microsimulation and Policy Analysis Working Paper Series*, Vol. 1, No. 22: 1-25.
- Eurostat Veri Merkezi (2024), https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00098__custom_9768544/default/table?lang=en, (Erişim: 23.01.2024).

Ferriere, A., Grübener, P., Navarro G.; Vardishvili, O. (2022), "On the Optimal Design of Transfers and Income-tax Progressivity", *International Finance Discussion Papers*, No. 1350: 1-50.

Fleischacker, S. (2004), *A Short History of Distributive Justice*, Cambridge: Harvard University Press.

Fuest, C., Niehues, J.; Peichl, A. (2009), "The Redistributive Effects of Tax Benefit Systems in Enlarged EU", *IZA Discussion Paper*, No. 4520: 1-31.

Gilbert, N.; Terrell, P. (2014), *Dimensions of Social Welfare Policy*, 8. Baskı, Essex: Pearson Education Limited.

Gini, C. (1912), *Variabilità e Mutuabilità: Contributo allo Studio delle Distribuzioni e delle Relazioni Statistiche*, Bologna: Tipografia Di Paolo Cuppini.

Golladay, F. L.; Haveman, R. H. (1977), *The Economic Impacts of Tax-Transfer Policy: Regional and Distributional Effects*, New York: Academic Press.

Gründler, K.; Köllner, S. (2017), "Determinants of Governmental Redistribution: Income Distribution, Development Levels, and the Role of Perceptions," *Journal of Comparative Economics*, Vol. 45, No. 4: 930-962.

Güçlü, S.; Bilen, M. (1995), "1980 Sonrası Dönemde Gelir Dağılımında Meydana Gelen Değişmeler", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 6: 160-171.

Hammer, B., Michael, C.; Silvia, D. P. (2021), "Redistribution Across Europe: How Much and to Whom?", *JRC Working Papers on Taxation and Structural Reforms*, No. 14: 1-28.

Hérault, N.; Azpitarte, F. (2015), "Recent Trends in Income Redistribution in Australia: Can Changes in the Tax-Benefit System Account for the Decline in Redistribution", *Economic Record*, Vol. 91, No. 292: 38-53.

Immervoll, H., Lietz, C., O'Donoghue, C., Verbist, G., Levy, H., Mantovani, D.; Holly Sutherland, H. (2005), "Household Incomes and Redistribution in the European Union: Quantifying the Equalising Properties of Taxes and Benefits", *IZA Discussion Paper*, No. 1824: 1-24.

Immervoll, H.; Richardson, L. (2011), "Redistribution Policy and Inequality Reduction in OECD Countries: What Has Changed in Two Decades?" *LIS Working Paper Series*, No. 571: 1-97.

Joumard, I., Pisu, M.; Bloch, D. (2012), "Tackling Income Inequality: The Role of Taxes and Transfers", *OECD Journal: Economic Studies*, N. 1: 37-70.

Karluk, S. R.; Ünal, U. (2017), "Türkiye Ekonomisinde Yoksulluk, Yolsuzluk ve Gelir Dağılımı İlişkisi", *MPRA Paper*, No. 70118: 1-21.

Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan.

Kubar, Y. (2011), "Bir İktisat Politikası Amacı Olarak Gelir Dağılımı: Türkiye Örneği (1994–2007) Analizi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2: 227-246.

Kuznets, S. (1955), "Economic Growth and Income Inequality", *The American Economic Review*, Vol. 45, No. 1: 1-28.

Luebker, M. (2015), "Redistribution Policies", *Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*, (Ed. J. Berg), Cheltenham ve Northampton: Edward Elgar Publishing: 211-241.

Martinez-Vazquez, J., Moreno-Dodson, B.; Vulovic, V. (2012), "The Impact of Tax and Expenditure Policies on Income Distribution: Evidence from a Large Panel of Countries", *ICEPP Working Papers*, N. 77: 1-45.

Marx, I., Nolan, B.; Olivera, J. (2015), "The Welfare State and Antipoverty Policy in Rich Countries", *Handbook of Income Distribution*, (Ed. A. B. Atkinson ve F. Bourguignon), Amsterdam: Elsevier: 2063-2139.

- Meltzer, A. H.; Richard, S. F. (1981), "A Rational Theory of the size of Government", *Journal of Political Economy*, Vol. 89, No. 5: 914-927.
- Milanovic, B. (2000), "The Median-Voter Hypothesis, Income Inequality, and Income Redistribution: An Empirical Test with the Required Data", *European Journal of Political Economy*, Vol. 16, No. 3: 367-410.
- Musgrave, R. A. (1959), *The Theory of Public Finance*, New York: McGraw Hill.
- O'Higgins, M.; Ruggles, P. (1981), "The Distribution of Public Expenditures and Taxes Among Households in the United Kingdom", *Review of Income and Wealth*, C. 27, S. 3: 298-326.
- Öztürk, N. (2009), *İktisatta Bölüşüm: Kuram-Politika*, Ankara: Palme Yayıncılık.
- Özyer, M. A. (2014), *Vergilerin Gelir Eşitsizliğine Etkisi: 2002-2008 Dönemi için Bir Analiz*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Pigou, A.C. (1920), *The Economics of Welfare*, Londra: Macmillan and Co.
- Piketty, T. (2014), *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rawls, J. (1967), "Distributive Justice", *Philosophy, Politics and Society*, (Ed. Laslett, P ve Runciman, W.G.), London: Series III.
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sandmo, A. (1998), "The Welfare State: A Theoretical Framework for Justification and Criticism", *Swedish Economic Policy Review*, No. 5: 11-33.
- Sarc, Ö. C. (1967), *Devlet Planlama Teşkilatının Gelir Dağılımı Araştırması*, İstanbul: İktisadi Araştırmalar Tesisi.
- Scervini, F. (2012), "Empirics of the Median Voter: Democracy, Redistribution and the Role of the Middle Class", *J Econ Inequal*, Vol. 10: 529-550.
- Smith, A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Londra.
- Şeker, S. D. (2008), *Türkiye'de Sosyal Transferlerin Yoksulluk Üzerindeki Etkileri*, Uzmanlık Tezi, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Tabar, Ç. (2023), "Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi", *International Journal of Public Finance*, C. 8, S. 1: 67-84.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], *Hanehalkı Bütçe Anketi Mikro Veri Seti 2010-2019*.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], *Sosyal Koruma İstatistikleri (2010-2022)*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Social-Protection-Statistics-2008-2012-16201>, (Erişim: 12.01.2024).
- Wang, C., Caminada, K.; Goudswaard, K. (2012), "The Redistributive Effect of Social Transfer Programmes and Taxes: A Decomposition Across Countries", *International Social Security Review*, Vol. 65, No. 3: 27-48.
- Yardımcıoğlu, F.; Yayla, Y. E. (2020), "Sosyal Harcamaların Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi: Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri Örneği", *Gümrük Ticaret Dergisi*, C. 7, S. 19: 34-48.
- Yılmaz, E.; Tansever, S. S. (2019), "Income Distribution and Redistribution", *Journal of Economic Issues*, C. 53, S. 4: 1103-1125.
- Yılmaz, H. H., Dinçer, M., Demirel, O., Tunca, D.; Özyer, S. İ. (2016), "Türkiye'de Gelir Üzerinden Alınan Vergilerin Yeniden Dağıtım Etkisi: 2002-2013 Dönemi", TÜBİTAK Projesi, Ankara. <http://tubitakvergi.ankara.edu.tr/Rapor.pdf>, (Erişim: 29.10.2023).

Extended Summary

The Effect of Social Transfer Policies on Income Distribution in Türkiye

The issue of how to divide and distribute resources has been conceptualized with different names since the Ancient Age, it is still a debated issue today. The debates on equality, justice, fairness and freedom in the ancient period have matured today, especially in the context of income and income distribution, with the increasing welfare policies after the 1940s. With the increasing role of the government, the question of how effective the public sector will be in intervening in income distribution has come to the fore. In today's modern societies, the government intervenes in the economy through various political tools. In this intervention, it frequently resorts to tax and transfer policies. In Türkiye, the public sector intervenes in income distribution through tax and transfer policies, albeit at different levels. These interventions aim to ensure a more equitable income distribution in society.

Public transfer policies aim to make the distribution more equitable by redistributing income in favor of low-income earners. Transfer policies aim to increase the purchasing power of the poor by providing goods or services directly, free of charge, or by making payments (Öztürk, 2009: 284). Public transfer policies can be classified as unemployment benefits, policies for retirees, cash transfers and in-kind transfers. It is one of the most frequently used policies due to the redistributive effect of cash transfers. However, the need for administrative procedures for low-income earners may sometimes cause cash transfers to reach people other than their target (Marx, Nolan ve Olivera, 2015: 2080-2081). Major cash transfer policies are divided into negative income tax, stakeholder income transfers, minimum income support, basic income, and cash programs for certain classes. In-kind transfers, in their simplest form, are aid provided in the form of goods or products rather than the state providing direct cash support to individuals.

Although income distribution has a structure that is analyzed with macro indicators, it essentially requires examining the data of single individuals. For this reason, examining the income structure of each individual with micro data reveals the change in households caused by public income distribution policies. In this context, an analysis was carried out with micro data in the research.

In addition to statistical and econometric studies, micro data analysis has also begun to be preferred in income redistribution analyzes over the past 50 years. Studies on income redistribution, especially tax and transfer policies, show that the redistributive effect has tended to decrease in the last thirty years. There are different studies in the literature examining the effects of tax and transfer policies on income distribution, both for a single country and for multiple countries (O'Higgins and Ruggles, 1981; Immervoll et al., 2005; Bargain and Callan, 2007; Fuest et al., 2009; Caminada et al., 2012; Hérault and Azpitarte, 2015; Cerniauskas et al., 2022; Ferriere et al., 2022; Brendler, 2023).

In the research, the effect of transfer expenditures on income distribution in Turkey was examined according to transfer types. In this context, micro data obtained from TÜİK between 2010 and 2019 were analyzed with calculations. Since the redistributive effect of public expenditures is more than taxes, the distributional effect of transfers is discussed (Immervoll and Richardson, 2011; Özyer, 2014; Yılmaz et al., 2016). In this research, the effect of public transfer expenditures between 2010 and 2019 on individuals' income distribution in Turkey was examined. The impact of transfers on an annual basis was calculated separately with micro data containing information on the disposable income of individuals in the TURKSTAT Household Budget Surveys. As transfer types, retirement pension, old-age pension, social assistance fund and family allowance, scholarships given to students, orphan's pension, war veterans' and disability pension, unemployment pension, direct support and fuel payments, sickness aid and in-kind income obtained from the government were examined on an annual basis.

Within the scope of the findings obtained in the research, it can be said that there was an improvement in income distribution in the years examined according to both percentile shares analysis and Gini coefficients. When the impact of public social transfer expenditures on income inequality was evaluated, it was seen that there was no notable change between 2010 and 2019. As a matter of fact, it has been observed that public transfer expenditures reduce income inequality by reducing Gini coefficients between 0.026 and 0.030. Findings have been obtained that widow, orphan and orphan pension corrects income inequality between 0.001 and 0.004. Apart from these types of transfers, it can be said that the effect of social assistance and family assistance, war veteran and disability pension, sickness benefit, unemployment benefit, direct support, fuel and milk allowance and in-kind benefits on inequality is limited in terms of Gini coefficients.

In Türkiye, the redistributive effect of pensions is the highest compared to other types of transfers. As a matter of fact, it was observed that the Gini coefficient of retirement payments made to the elderly decreased between 0.019 and 0.022 in the years examined. The high redistributive effect of pensions and the low effect of other social assistance policies means that the aid provided to households is limited. As a matter of fact, this result obtained by Hammer et al. (2021) finding that in countries where the redistributive effect of pensions is high, aid to households is limited. It can be said that the finding by Çakar (2010) that social assistance programs in Turkey are mainly based on pensions and are not aimed at low-income people is in line with the findings within the scope of this research.

Afgan Öğrencilerin Algıladıkları Sosyal Dışlanma, Ayrımcılık ve Irkçılığın Türk Kamu Diplomasisine Etkileri: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi Örnekleri

Ali Çiçek¹

Hamza Bahadır Eser²

Afgan Öğrencilerin Algıladıkları Sosyal Dışlanma, Ayrımcılık ve Irkçılığın Türk Kamu Diplomasisine Etkileri: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi Örnekleri	The Effects of Social Exclusion, Discrimination and Racism Perceived by Afghan Students on Turkish Public Diplomacy: The Cases of Sivas Cumhuriyet University and Süleyman Demirel University
Öz Bu çalışma, Afgan öğrenciler özelinde Türkiye'nin uluslararası öğrenciler üzerinden inşa ettiği kamu diplomasisi faaliyetlerinin karşı karşıya olduğu tehditleri ayrımcılık ve ırkçılık algısı temelinde ele almıştır. Çalışmanın bulguları, Afgan öğrencilerin algısında, Türk toplumunda kendilerine yönelik önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ve hatta ırkçı davranışların yaygın şekilde görüldüğünü ortaya koymuştur. Çalışmada nitel araştırma yöntemi takip edilmiştir. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi'nden toplamda 15 öğrenciyle derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiş ve veriler Maxqda 2020 programıyla analiz edilmiştir.	Abstract This study analyzes the threats faced by Türkiye's public diplomacy activities through international students based on the perception of discrimination and racism. The findings of the study revealed that, in the perception of Afghan students, prejudice, social exclusion, discrimination, xenophobia, and even racist behaviors are common in Turkish society. The study followed a qualitative research method, conducting in-depth interviews with a total of 15 students from Sivas Cumhuriyet University and Süleyman Demirel University, and the data were analyzed with Maxqda 2020 software.
Anahtar Kelimeler: Kamu diplomasisi, eğitim diplomasisi, Afgan öğrenciler, uluslararası öğrenciler, ayrımcılık.	Keywords: Public diplomacy, education diplomacy, Afghan students, international students, discrimination.
JEL Kodları: F68, J15	JEL Codes: F68, J15

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma 21.02.2023 tarih ve 133/18 sayılı Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Her iki yazarın da çalışmaya katkı oranı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, alicicek@mail.com.

² Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hamza.eser@gmail.com.
e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti tarih boyunca farklı milletler ile ilişkide bulunmuş, coğrafyası ve kültürü ile kadim bir devlettir. Üç kıta üzerindeki uzun iktidar tecrübesinden ileri gelen devlet geleneği neticesinde Anadolu farklı milletlerin, dinlerin, dillerin, kültürlerin kesişme noktası olmuştur. Bu kesişme neticesinde dost, akraba ve komşu devletlerin vatandaşları tarih boyunca bu topraklara gelmiş, sığınmış, misafir olmuş, yarasını sarmış, müşkülâtını gidermiş kimi zaman memleketine geri dönmüş kimi zaman da ülkemizi vatan edinmiştir. Bu tarihsel bağlamda Türk dış politikası ve devlet yönetim geleneği de bu çeşitlilik ve zenginlikten etkilenmiş ve etkilenmeye devam etmektedir. Başka bir deyişle Türkiye farklı milletlerin mensupları tarafından gelinip, kalınan, ilişki kurulan, üzerinde yaşanan, dili öğrenilen bir ülkedir. Bu durum eğitim alanında da kendini göstermektedir. 2023 rakamlarıyla, halihazırda 301 bin 549 uluslararası öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde eğitim almaktadır. Yine bu bağlamda 9 bin 203 Afgan öğrenci yüksek öğretimlerini Türkiye'de sürdürmektedir (istatistik.yok.gov.tr). Farklı milletlerden öğrenciler, ülkemize özellikle yükseköğretim için gelmektedir. Bu tercihte şüphesiz, dini, kültürel, tarihi ve coğrafi faktörler belirleyici olmaktadır. Türk toplumu içinde geçirdikleri zaman ve ev sahibi toplum ile geliştirdikleri ilişkiler onların Türkiye'ye ilişkin tutumları üzerinde belirleyici olmaktadır. Bu öğrencilerin kendi ülkelerinin yetişmiş, seçkin insan gücünü oluşturacağı öngörüldüğünde, orta vadede, ülkelerinin elitleri arasına girecekleri ve Türkiye'ye ilişkin kanaatleri şekillendireceklerini tahayyül etmek imkân dâhilindedir. Öz cümle ülkemize okumaya gelen bu gençler ülkelerinin gelecekteki lider nüveleridir.

2. Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Yumuşak güç ve kamu diplomasisi, uluslararası ilişkilerde, özellikle de devlet yönetimi ve diplomasi alanında önemli roller oynayan iç içe geçmiş iki kavramdır. Her ne kadar farklı kavramlar olsalar da, bir ülkenin dış politika hedeflerine ulaşmak için sıklıkla birlikte kullanılırlar. Nye (2004) tarafından ortaya atılan bir terim olan yumuşak güç, bir ülkenin kültür, değerler ve dış politika gibi zorlayıcı olmayan yollarla başkalarını etkileme yeteneğini ifade etmektedir. Bir ülkenin kültürünün, siyasi ideallerinin ve politikalarının çekiciliğine ve meşruiyetine dayanmaktadır (Kalın, 2011). Yumuşak güç, askeri ve ekonomik zorlamaya dayanan sert güç ile karşılaştırılır, ancak bunlardan oldukça farklıdır. Zira yumuşak güç, başka ülkelerin yönetimleri üzerinde zor ve tehditle tahakküm kurmayı değil, hedeflenen ülkedeki yöneticiler ve toplum için cazibe merkezi haline gelmeyi ve onların sempatisini kazanmayı hedefler. Başka bir deyişle gönüllülüğe ve iknaya dayanır.

Yumuşak güç kapasitesini artırmayı planlayan ülkeler, bu politikaları sayesinde yabancı halklarla ilişki kurmayı, onlara mesajlar iletmeyi ve görüşlerini kendi lehine olacak şekilde değiştirmek için bir takım girişimlerde bulunurlar. Bahsi geçen girişimler, kamu diplomasisi faaliyetleridir. Kamu diplomasisi, arasında kültürel değişimler, eğitim programları ve medyaya erişim de dahil olmak üzere bir dizi faaliyeti kapsamaktadır. Kamu diplomasisi, bir ülkenin yurtdışındaki imajını geliştirmeyi ve yabancı kitlelerle diyalog ve etkileşim yoluyla çıkarlarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır (Potter, 2002: 3). Bu yönüyle yumuşak güç ve kamu diplomasisi yakından bağlantılıdır çünkü kamu diplomasisinin etkinliği genellikle bir ülkenin yumuşak güç varlıklarına bağlıdır. Örneğin güçlü bir kültürel etkiye sahip bir ülke, yabancı halklarla daha kolay ilişki kurabilir ve onların algılarını şekillendirebilir. Benzer şekilde, kamu diplomasisi çabaları bir ülkenin kültürünü, değerlerini ve politikalarını yurtdışında tanıtarak yumuşak gücünü artırabilir. Yumuşak güç ve kamu diplomasisinin kesiştiği bir örnek kültürel diplomasisinin kullanılmasıdır. Birçok ülke kültürlerini ve değerlerini yurtdışında tanıtmak için sanat sergileri, müzik

performansları, film festivalleri ve öğrenci değişim programları gibi kültürel değişimleri kullanır. Bu faaliyetler sadece bir ülkenin yumuşak gücünü artırmakla kalmaz, aynı zamanda insanlar arası temas ve diyalogu teşvik ederek kamu diplomasisi için de fırsatlar yaratır (Leonard vd, 2002: 8). Sonuç olarak, yumuşak güç ve kamu diplomasisi, modern diplomasiyi anlamak için gerekli olan birbiriyle ilişkili kavramlardır. Yumuşak güç etkili bir kamu diplomasisi için temel oluştururken, kamu diplomasisi de bir ülkenin yumuşak gücünü ve dünyadaki etkisini artırabilir.

Sonuç olarak kamu diplomasisi kısaca, bir devletin kendi ulusunun fikir ve idealleri, kurumları ve kültürünün yanı sıra ulusal hedefleri ile hâlihazırdaki politikalarının kabul görmesini sağlamaya yönelik olarak farklı milletlerin mensupları ile iletişim kurma süreci olarak tanımlanabilir (Tuch, 1993: 3). Kamu diplomasisi, bir devletin ideallerini, fikirlerini, kültürünü, siyasi sistemini, ulusal hedeflerini, kısacası kendi hikâyesini diğer halklara anlatmak için kullandığı stratejik bir iletişim yöntemidir (Çiçek, 2023a: 110). Birçok ülke bugün, kamu diplomasisi politikaları sayesinde askeri güçle (sert güç) “dostlar” edinmek yerine farklı araçlar ile dostlarını artırmayı yeğlemektedir. Kendi siyasal modelini önermek/sunmak, kendi milli kültürüne içkin (milli dilin öğretilmesi, özendirilmesi vb. gibi) araçlar, sivil toplum örgütleri ile eğitim kurumlarının faaliyetleri, çeşitli vesilelerle gönderilen yardımlar, televizyon film ve dizileri gibi popüler kültür ürünleri bu araçlara örnek olarak gösterilebilir (Guan vd, 2023; Yang, 2016; Dennison ve Dwyer, 2023; Su, 2010). Kamu diplomasisinin alt boyutlarından biri olan eğitim diplomasisi de hedef ülke vatandaşlarını etkileme yollarından en önemlileri arasındadır. Türkiye, eğitim diplomasisi yoluyla dünyanın farklı coğrafyalarından uluslararası öğrencilere ev sahipliği yaparken, bu süreci bir kamu diplomasisi faaliyeti olarak da kullanmak istemektedir. Zira ülkemizde eğitim alan bu öğrencilerin ülkelerine döndüklerinde, ülkelerinin Türkiye ile kuracakları ilişkide etkin bir pozisyona sahip olma potansiyellerinin olduğunu öngörmek mümkündür. Bu kapsam içinde uluslararası öğrencilerin ülkemizde edindikleri tecrübeler ile Türk toplumuna ilişkin kanaatleri, kurulacak ilişkinin niteliği üzerinde muhakkak belirleyici olacaktır.

Bu çalışmada, Türkiye’deki uluslararası öğrenci gruplarından Afgan öğrenciler üzerine bir saha araştırması yapılmıştır. Zira ülkemizde gerek Afganistanlı düzensiz göçmen sayısında gerekse uluslararası öğrenci sayısında önemli bir artış yaşandığı aşikârdır. Nitekim Göç İdaresi Başkanlığı’nın 18.04.2024 tarihli verisine göre Türkiye’de yakalanan düzensiz göçmenlerin uyruk dağılımında ilk sırada Afganistanlıların olduğu görülmektedir (Göç İdaresi Başkanlığı). Düzensiz göçmenler arasında Afganların ilk sırada yer alması, Afgan göçmenlerin yanı sıra Türkiye’ye eğitim amacıyla gelen öğrencilere yönelik tepkilerin arttığı varsayımından hareketle bu çalışmada Afganistanlı uluslararası öğrenciler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada temel olarak, “Türk toplumunun genelinde var olan Afganistanlı düzensiz göçmenlere yönelik olumsuz bakış açısı, Türkiye’ye eğitim amacıyla gelen Afgan öğrencileri ne denli etkilemektedir?” ve “Afgan öğrencilerine yönelik tepkiler, Türkiye’nin eğitim diplomasisi aracılığıyla yürüttüğü kamu diplomasisi faaliyetlerine zarar vermekte midir?” sorularına yanıt aranacaktır.

Türkiye’deki Afgan öğrenciler üzerine yoğun bir akademik ilgi olup konu farklı veçheleri ile ele alınmaktadır. Örneğin ilköğretimde Afganların durumunu öğrenme stilleri (Özer, 2008), karşılaştıkları sorunlar (Saritaş, Şahin ve Çatalbaş, 2016), okul yaşam kalitesi, yaşam doyumu, problem çözme, sosyal destekle ilişkisi (Büyüksahin Çevik, Yavuz ve Güzel Yüce, 2016), okulda yaşadıkları sorunlar (Güngör ve Şenel, 2018; Seçgin ve Erten Özalp, 2020), okul entegrasyon ilişkisi (Doğan, 2019), öğrenciliğe ve okula yüklenen anlam (Türe vd., 2020), Afgan öğrencilerin Türkiye Cumhuriyeti’nin milli değerlerine yaklaşımı (Kılıç ve Demir, 2017), ilkokul öğrencileri

açısından vatanseverlik duygusu (Göksu, 2020), Afgan öğrencilerin okula uyumu (Karabulut vd. 2020), bağlamında ele alınmıştır. Afgan öğrencilerin durumunu Türkçe öğrenme üzerinden (Bölükbaş ve Keskin, 2010; Boylu ve Işık, 2017; Şengül, 2017; Küçükmehmetoğlu, 2018a; Küçükmehmetoğlu, 2018b; Kılınç; 2019) ele alan çalışmalar da hali hazırda mevcuttur. Afgan öğrencilerin iletişim sorunlarını ele alan bir yüksek lisans tezi yazan Nemati (2021) ise yaptığı saha araştırmasında Afgan öğrencilerin, Türkiye'nin milli değerleri ile uyumlu tutumlar geliştirdikleri ve bu ulusal değerlerin büyük bir kısmını benimsedikleri sonucuna ulaşmıştır.

Konuya ilişkin göçmen öğrencilerin uyumları ile dini başa çıkma bağlamında irdeleyerek (Özcan, 2019), ilk ve orta dereceli okullarda eğitim gören göçmen öğrencilerin Türkiye'ye yönelik algıları (Süzen, 2020) ile dil-uyum ilişkisi açısından ele alan (Yılmaz, 2022) çalışmalar yapılmış olmak ile beraber, yükseköğretim gören yabancı öğrenciler ve kamu diplomasisi kapsamındaki araştırmalar ise görece az olup konuya ilişkin öne çıkan çalışmalar şu şekildedir:

Khan vd (2020), uluslararası öğrenciler sayesinde ülkelerin etkili bir kamu diplomasisi faaliyeti yürütebilmesinin mümkün olduğunu iddia etmektedir. Bolat (2017) Türkiye'nin uluslararası öğrenci politikası üzerine yaptığı tespitleri içeren çalışmasında Türkiye'nin genel geçer bir uluslararası öğrenci stratejisi olmadığına vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının ülkemize gelen öğrenci sayısının artmasındaki rolüne işaret etmektedir. Türk vd.'nin (2018) Suriye, Irak, İran, Filistin gibi Ortadoğu ülkeleri olmak üzere; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan Özbekistan gibi Türki Cumhuriyetler, Mısır ve Somali gibi Afrika ülkeleri, Bangladeş, Afganistan, Moğolistan gibi Asya ülkeleri vatandaşlarından oluşan yabancı uyruklu öğrenciler ile yaptığı çalışmada öğrencilerin ülkemize yönelik kanaatleri arasında Türkiye'ye gelmeden önce ve geldikten sonra anlamlı bir farklılık olmadığını ortaya koymuşlardır. Bu veri Türkiye'ye özellikle Ortadoğu ve Asya'dan gelen öğrencilerin ülkeler arasındaki ikili ilişkiler üzerindeki olumlu potansiyel etkisinin daha derinlemesine irdelenmesini teşvik etmektedir. Delikulak Sak, H. (2019), uluslararası öğrencilere verilen Türkiye Bursları ile bu öğrencilerin Türkiye'de eğitim almasının kolaylaştırılarak, bu durumun ülkelere döndüklerinde Türkiye'nin ulusal çıkarları ile örtüşen bir bakış açısının yaygınlaşmasına katkı sunulması ile orta - uzun vadede Türkiye'ye avantaj sağlama potansiyeli doğuracağına dikkat çekmiştir. Kaya (2019) konuyu eğitim diplomasisinin güç kaynakları, aktörleri ve bileşenleri bağlamında ele alarak kamu diplomasisi – eğitim ilişkisini irdemiştir. Öztürk (2019), uluslararası öğrenci kabulünü kamu diplomasisinin önemli bir aracı olarak nitelediği çalışmasında yabancı uyruklu öğrencilere yönelik bursları inceleyerek Türkiye'deki verili durumu ele almıştır. Aslan ve Babacan (2019) Erciyes Üniversitesi'nde yaptıkları çalışmada, Türkiye'ye yurt dışından gelen yabancı uyruklu öğrencilerin gelmeden önceki ve eğitim almaya başladıktan sonraki tutumları arasındaki farkı irdemiştirler. Araştırmaya katılan öğrencilerin Türkiye'ye ilişkin olumlu bir kanaate sahip oldukları, gelmeden önce var olan önyargılarını da terk ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Canavar (2020) kamu diplomasisi- eğitim ilişkisini İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde eğitim alan yabancı öğrenciler üzerinden ele almıştır. Aslan ve Öztekin (2020) kamu kurumlarının işleyişi ile ilgili akademik faaliyetlere katılan yabancı uyruklu yükseköğretim öğrencilerinin Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve bürokrasisine ilişkin olumlu kanaatler geliştirdikleri sonucuna ulaşmışlardır. Özel (2021), kamu diplomasisinin eğitim üzerinden sahip olduğu alanı farklı bir bakış açısı ile Erasmus+ programları üzerinden irdemiştir. Özel, çalışmasında değişim öğrencilerinden elde ettiği verilerden hareketle öğrencileri, Erasmus ofisleri, European Student Network gibi resmi kuruluşları ve akademisyenleri sürece dahil eden bir değişim diplomasisi stratejisinin

belirlenmesine vurgu yaparak, değişim öğrencilerinin kültürel etkinliklere entegre edilmesi önerisi getirmiştir. Konuya ilişkin diğer bir çalışma Çiçek (2023b) tarafından Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde eğitim alan yabancı uyruklu öğrenciler ile yapılmıştır. Çiçek çalışmasında uluslararası öğrencilerin üniversite tercihlerinde Türkiye'yi tercih etmelerinde Türkiye ile tarihi, coğrafi ve dini bir ortak geçmişe/bağa sahip olmalarının önemli bir bileşen olduğunu, uluslararası öğrencilerin, orta ve uzun vadede kendi ülkeleri ile Türkiye ilişkilerini artırmaya yönelik istekli olduklarını ortaya koymuştur. Ancak bahsi geçen çalışmaların genelinde veri heterojen bir örneklemeden toplanmıştır. Bu bağlamda konuyu Afgan öğrenciler özelinde ele alan bir çalışmanın alana katkı sunacağı düşünölmüştür.

Bu çalışmada ise Sivas ve Isparta'da yükseköğretim gören Afgan öğrencilerin algıladıkları ayrımcılık, kötü tutum ve davranışlara yönelik duygu ve düşünceleri irdelenmiştir. Yapılan literatür araştırmasında Afgan öğrenciler nezdinde algılanan önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ya da ırkçılık ile kamu diplomasisi faaliyetleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmanın olmadığı görölmüştür. Çalışmanın, bu alandaki literatüre özgün bir katkı sağlaması beklenmektedir.

3. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

3.1. Araştırmanın Amacı

Uluslararası öğrenciler, Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri içerisinde önemli bir unsurdur. Uluslararası öğrencilerin, Türkiye'de geçirdikleri süre, bu ülkede aldıkları eğitim, kazandıkları dostluklar, Türkiye'nin hikâyesini öğrenme seviyeleri gibi çok sayıda parametre, uluslararası öğrencilerin Türkiye açısından bir tür gönöl elçisi olmalarını sağlayabilecektir. Bu öğrencilerin ülkelere döndükten sonra da Türkiye ile bağlarını korumaları, ülkelerinde önemli pozisyonlar elde ettiklerinde ise Türkiye'nin kurumlarını kendi ülkelere model olarak taşımaları ve ilişkilerin siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan geliştirilmesi için çaba sarf etmeleri beklenmektedir. Nitekim YÖK'ün "Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Vizyonu" isimli belgesinde, uluslararası öğrencilerin Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetlerine katkı sunacağı beklentisine yer verilmiştir (Yükseköğretim Kurulu [YÖK], 2017):

"Uluslararasılaşma, kamu diplomasisine de önemli katkılar sağlamaktadır. Uluslararası öğrenciler ülkelere döndüklerinde üst düzey görevlere gelebilmekte ve ülke politikasının belirlenmesinde söz sahibi olabilmektedirler. Gerek dış politikada gerekse kamu diplomasisi ve kalkınma alanlarında ülke menfaati gözetilmesinin önde geldiği bilinmektedir. Bu çerçevede uluslararası öğrencilerin, öğrenim gördükleri ülkeyle olan duygusal bağlarının yaşam boyu sürdüğü ve bunların ülke menfaatlerini iki ülke (kendi ülkesi ve eğitim aldığı ülke) ekseninde gerçekleştirmeye meyilli oldukları olgusu genel kabul görmektedir. Dolayısıyla bir ülke bir başka ülkenin nitelikli insan kaynağını yetiştirmekle aslında hem kendi ülkesinin hem de diğer ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacak bir birey yetiştirmiş olmaktadır".

Çalışmanın amacı, Türkiye'deki uluslararası öğrenci gruplarından biri olan Afganistanlı öğrencilerin Türkiye'ye dair algılarını ve bu ülkedeki tecrübelerinin genel yansımalarını ortaya koymak; zenofobiye, ayrımcılığa ya da ırkçılığa maruz kalıp kalmadıklarını öğrenmektir. Bu öğrencilerin Türkiye'nin Afganistan'daki yerli gönöl elçileri olması için varsa tecrübe ettikleri zenofobi, ayrımcılık ya da ırkçılığın³ önlenmesi için öneriler sunmak ve Türkiye'nin kamu

³ Zenofobi, bireyin üyesi olduğu, çoğunluğu oluşturan gruptan farklı olanı yabancı olarak görmesi, ona karşı korkular geliştirerek ve bu korkuların zaman içerisinde düşmanlığa dönüşmesi durumunu ifade eder (Hjerm, 1998; Adler 2008). Göçmenler genellikle göç ettikleri toplumdaki çoğunluk ile farklı etnik kökenlere sahiptir. Bu farklılık onlara karşı dirençli

diploması çalışmalarına bu kapsamda küçük de olsa bir katkı sunmak çalışmanın diğer amaçlarından biridir. Bu kapsamda katılımcılardan şu soruların yanıtları alınmıştır:

- Türkiye'ye gelmeden önce bu ülke hakkındaki bilgi ve algıları nasıldı?
- Üniversite eğitimi için neden Türkiye'yi seçtiler?
- Türkiye'deki sosyal çevreleri kimlerden oluşuyor?
- Türklerin, Afgan öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmesine tepkileri nasıl?
- Türklerin diğer uluslararası öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmesine tepkileri nasıl?
- Türklerin Afganistanlılar hakkındaki fikirlerine dair Afgan öğrencileri algıları nasıldır?
- Afgan kimliğinden dolayı Türkiye'de ayrımcılık ya da ırkçılık yaşad mı?
- Mezun olduktan sonra kariyer planı nedir? Kariyer planında Türkiye yer olacak mı?

Türkiye ile ilişkilerini sürdürmek ister mi?

3.2. Araştırmanın Yöntemi ve Deseni

Bu araştırmada, nitel araştırma yöntemi takip edilmiştir. Hermenötik geleneğin içinde gelişen nitel araştırma yöntemi, kişilerin olay ya da olguları kavraması, onlara bir anlam atfetmesi ve olay ya da olgulara anlam ifade etme sürecini nasıl deneyimlediklerini öğrenmeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma “insanın, kendi anlam ve anlamlandırma sistematini çözmek ve kendi çabasıyla biçimlendirdiği ve anlamlandırdığı olguları ve toplumsal sistemlerin derinliklerini keşfetmek üzere geliştirdiği bilgi üretme yollarından birisidir” (Ertugay, 2019: 54). Nitel araştırma ile kişilerin olay ya da olguları anlamlandırma sürecinin parametrelerini ortaya koymak ve kişilerin tecrübelerini nasıl yorumladıklarını tarif ettikleri öğrenilmek istenmektedir. Böylece incelenen konu, araştırmacıdan çok görüşme yapılan katılımcıların perspektifinden görülmek istenmektedir (Merriam, 2018). Bu bağlamda, çalışmanın saha araştırması bölümünde nitel araştırma yaklaşımlarından fenomenolojik yaklaşım uygun görülmüştür. Fenomenolojik yaklaşım ile olay ve olgular, bireyler ya da toplumsal aktörler tarafından doğrudan doğruya algılandığı şekilde incelenir. Diğer bir ifade ile fenomenoloji, bireylerin olayları ya da durumları algılama şekilleri üzerine eğilir (Bal, 2016: 26).

3.3. Çalışma Grubu

Türkiye’de toplam 176 devlet ve vakıf üniversitesinde 6812’i erkek, 2391’i kadın olmak üzere 9203 Afgan öğrenci yüksek öğretim görmektedir. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi’nde (SCÜ) 171’i erkek, 61’i kadın toplam 232 Afgan öğrenci eğitim alırken, Süleyman Demirel Üniversitesi’nde ise (SDÜ) 82’si erkek, 20’si kadın toplam 102 Afgan öğrenci eğitim almaktadır (istatistik.yok.gov.tr). Çalışmanın saha araştırması kapsamında SCÜ ve SDÜ’de (13’ü lisans, 2’si lisansüstü) öğrenim gören 15 Afganistanlı öğrenciyle (çalışma grubuyla) mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu oluşturan uluslararası öğrencilerin demografik özellikleri ve kodları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

önyargılar geliştirilmesine neden olmaktadır (Maykel ve Verkuyten, 2005; Yakushko, 2009). Avantajlı gruplar (çalışmada ev sahibi toplum) sahip oldukları maddi-manevi kazanımları korumak adına (Pratto vd., 1994;), dezavantajlı gruba çalışmada yabancı öğrenciler, göçmenler) yönelik zenofobi (Lesetedi ve Modie-Moroka, 2007), ırkçılık (Sundstrom ve Kim, 2014), ayrımcılık, sosyal dışlama (Stolcke, 1999) gibi olumsuz tutumlar sergileyebilirler.

Tablo 1: Çalışma Grubunun Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodları	Cinsiyet	Yaş	Öğrencisi Oldukları Üniversite	Okudukları Fakülte ya da Enstitü	Türkiye'de Geçirdikleri Süre (Yıl)
K1	K	27	SDÜ	Sosyal Bilimler Enstitüsü	2
K2	E	20	SDÜ	Mühendislik Fakültesi	1
K3	E	26	SDÜ	İlahiyat Fakültesi	6
K4	E	23	SDÜ	Mühendislik Fakültesi	4
K5	E	29	SDÜ	Mühendislik Fakültesi	4
K6	E	27	SDÜ	Fen Bilimler Enstitüsü	2
K7	K	23	SDÜ	Edebiyat Fakültesi	4
K8	E	23	SCÜ	İletişim Fakültesi	4
K9	K	20	SCÜ	Sağlık Bilimleri Fakültesi	1
K10	K	20	SCÜ	Edebiyat Fakültesi	1
K11	E	23	SCÜ	Mühendislik Fakültesi	3
K12	E	23	SCÜ	İktisadi ve İdari Bil. Fakültesi	4
K13	E	18	SCÜ	Tıp Fakültesi	2
K14	E	19	SCÜ	Veterinerlik Fakültesi	1
K15	K	20	SCÜ	Sağlık Bilimleri Fakültesi	1

3.4. Veri Toplama Araçları

Fenomenolojik yaklaşımla gerçekleştirilen araştırmalarda, ele alınan fenomene dair tecrübelerin özüne ulaşmak için derinlemesine mülakatlar yapılması suretiyle veri toplanır. Derinlemesine mülakatlar için ise fenomeni deneyimleyen 5 ila 25 kişiye ulaşılması önerilmektedir (Creswell, 2015: 189; Wilson, 2015: 41; Dworkin, 2012: 1320). Fenomenolojik yaklaşımla gerçekleştirilen araştırmalarda, ele alınan fenomeni tecrübe etmiş kişilerle derinlemesine mülakatlar gerçekleştirmiş olmak önemlidir. Bu yüzden araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır.

Katılımcılara yöneltilen araştırma soruları “Yurtdışından Türkiye'ye Eğitim Almak İçin Gelen Öğrencilerin Ayrımcılık Algısı Formu” ismiyle, çalışmanın yazarları tarafından hazırlanmıştır. Form başlangıçta 15 soru olarak hazırlanmıştır. Ancak uzman görüşleri sonrasında soru sayısı 10'a düşürülmüş ve bu haliyle uygulanmıştır. Uygulama öncesinde uluslararası ilişkiler disiplininin 1 uzman, Türk dili disiplininin 1 uzman, ölçme ve değerlendirme alanından 1 uzmanın görüşüne başvurularak soru formunun son hali verilmiştir. Pilot uygulamada 3 uluslararası öğrenciye soruların sesli okuması yapılmış, soruların öğrenciler tarafından anlaşıldığı görüldükten sonra derinlemesine mülakatların süreci başlatılmıştır. Derinlemesine mülakatlardan hemen önce katılımcıların tümüne araştırma hakkında bilgi verilmiş ve çalışmaya dair sorular cevaplanmıştır. Böylece katılımcıların kaygı ve endişelerinden mümkün mertebe sıyrılarak sorulara yanıt vermeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Araştırma verileri, 10.03.2023- 30.05.2023 tarihleri arasında gönüllü katılımcıların (görüşmecilerin) tercihlerine göre yüz yüze ve çevrimiçi olarak yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlardan toplanmıştır. Derinlemesine mülakatların gerçekleştirilebilmesi için katılımcıların gönüllülüğünün yanı sıra 21.02.2023 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 133/18 sayılı karar ile izin alınmıştır. 15 katılımcının 13'ü ile Türkçe dilinde, 2'siyle ise İngilizce dilinde derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

3.5. Verilerin Analizleri

Çalışmanın saha araştırmasında gerçekleştirilen mülakatlarda katılımcıların gönüllülüğü esas alınmıştır. Mülakatlar, veri doygunluğuna ulaşıncaya kadar hedef kitle içinden amaçlı örneklem kriterlerine uygun bireylerden seçilmiştir. Verilerin analizi, nitel içerik analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi, metin içeriklerinin toplanarak, analiz edilmesi süreçlerinden oluşur. Bu bağlamda öncelikle mülakatlardan alınan ses kayıtlarının transkripsiyonu gerçekleştirilmiştir. Sonrasında Maxqda 2020 nitel analiz paket programı kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Araştırmanın rapor aşamasında, derinlemesine mülakat gerçekleştirilen görüşmecilerin adları gizlenerek K1'den K15'e kadar kodlanmıştır. Ayrıca Maxqda 2020 programında araştırmacılar tarafından oluşturulan kod sistemleri de nitel araştırma alanında çalışmalar yapan bir uzman görüşü alınmak suretiyle doğrulanmıştır.

4. Bulgular

Saha araştırmasına dair bulgular, 4 kategoride ele alınarak, araştırma sorularının içeriğine göre tasnif ve analiz edilmiştir.

4.1. Afgan Öğrencilerin Türkiye'ye Gelmeden Önce Ülke Hakkındaki Algıları ve Üniversite Eğitimi İçin Türkiye'yi Seçme Nedenleri

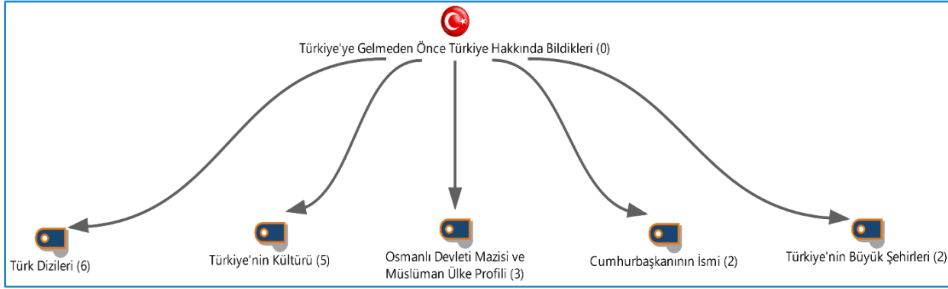
Uluslararası öğrencilerin, üniversite hayatını sürdüreceği kurumu ve ülkeyi seçmesinde farklı unsurlar ön plana çıkabilmektedir. Bunlar arasında gidilecek ülkedeki yükseköğretim kurumlarının kalitesi, burs ve yurt olanakları, o ülkenin vaat ettiği kariyer imkânları, o ülkenin kültürü, ekonomisi, siyasal kurumları, tarihsel bağlar, konuşulan dil, o ülkenin dizileri, filmleri ve müzikleri, ülkenin mimarisi, doğal güzellikleri ve kentleri de dâhil olmak üzere çok sayıda unsur, uluslararası öğrenciler için başka bir ülkenin cazibe alanına girmesine neden olabilmektedir. Bu cazibe alanı ise çalışmanın teorik kısmında belirtildiği üzere ülkelerin yumuşak güç kaynakları ve kamu diplomasisi faaliyetleri ile genişletilebilir.

Türkiye birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Türkiye'nin coğrafi konumu ona stratejik bir avantaj sağlamaktadır. Gerek göç yolları gerekse ticaret yolları üzerinde olması neticesinde Türkiye dinamik, zengin bir kültüre sahiptir. Türkiye ayrıca birçok uluslararası ittifakta yer alan, gelişmiş bir demokrasiye sahip uluslararası normlarla uyumlu bir ülke olup bu eşsiz konumu Türkiye'nin yumuşak güç potansiyelini arttırmaktadır (Ejder, 2019). Türkiye'nin yumuşak güç kapasitesi, uluslararası öğrencilerin bu ülkeyi tercih etmesinde farklı boyutların öne çıkmasına neden olmaktadır. Farklı coğrafyalarda bulunan ülkelerdeki insanların Türkiye'ye dair algıları, Türkiye'nin yumuşak güç kapasitesi ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin yanı sıra o ülkenin Türkiye ile tarihsel, kültürel, siyasi, ekonomik ve coğrafi ilişkileriyle de şekillenebilmektedir. Türkiye'ye üniversite eğitimi için gelen uluslararası öğrencilerin bu ülkeyi seçmelerindeki gerekçelerde, bu öğrencilerin Türkiye'ye gelmeden önceki algıları önemli bir etkidir (Çiçek, 2023b). Çalışmanın saha araştırması için yapılan derinlemesine mülakatlar, Afgan öğrencilerin Türkiye'ye gelmeden önce bu ülkenin dizilerini, kültürü ve tarihini, devlet başkanını ve şehirlerini bildiğini ortaya koymuştur.

Tablo 2, Afgan öğrencilerin Türkiye'ye dair bilgilerini ve dolayısıyla bu ülke hakkındaki algılarında en önemli etkenin Türk dizileri olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim katılımcılardan 6'sı, Türkiye'ye gelmeden önce Afganistan'da Türk dizilerini izlediklerini belirtmiştir. Türk dizi sektörü başta Ortadoğu, Balkanlar, Orta Asya ve Afrika ülkelerinde oluşturduğu cazibeyle hem ekonomik bir açılımın hem de kültürlerarası bağ kurmanın önemli bir aracı haline gelmiştir. Kültür diplomasisi faaliyetlerine görece daha geç bir dönemde

başlamış olan Türkiye, sahip olduğu tarihsel ve kültürel değerlerin zenginliği ile kültürel diplomasi alanında kısa sürede etkinlik göstermeyi başarabilmiştir (Yazar, 2020: 530). Bunun yanı sıra Afganistanlı uluslararası öğrenciler, Türkiye ile kendi ülkeleri arasında kültürel, tarihi ve dini bağların bulunduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet başkanlarını bildiklerini ve Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya gibi büyükşehirlerini bildiklerini belirtmişlerdir.

Şekil 1: Katılımcıların Türkiye'ye Gelmeden Önce Türkiye Hakkında Bildikleri

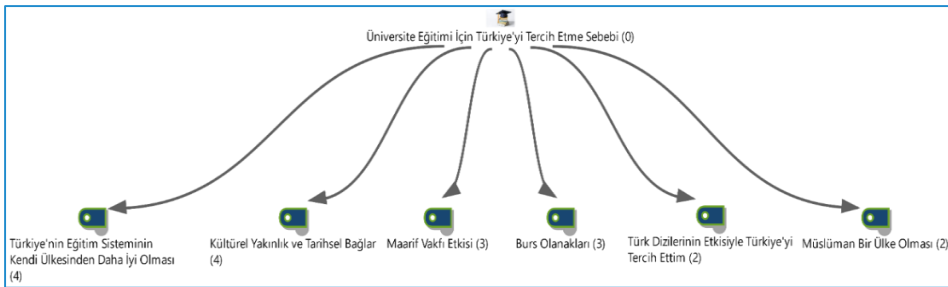
Türkiye'yle de Türkçe diliyle de aslında ben dizilerden tanıştım. Ama burası dizilerden çok farklıymış, filmlerdeki gibi değilmiş. Türkçeyi dizilerden öğrendim ben, öyle geldim Türkiye'ye. (K14)

Ben Afganistan'daki Türk Maarif Vakfı okulundan mezun oldum. Orada Türk hocalarımız vardı. Türk kültürünü, Türkiye'nin büyükşehirlerini, müziklerini, yemeklerini bize hep anlatıyorlardı. Türkiye'deki insanların Müslüman olduğunu ve dillerini de daha buraya gelmeden biliyordum. (K10)

Türkiye'ye gelmeden önce burayı Müslüman ve Osmanlı Devleti'nin devamı olarak görüyordum. Hatta Türkiye'ye gelirken ben Osmanlı ülkesine gidiyorum diye düşündüm hep. Büyük Osmanlı Devleti bu. Avrupa'da ve Asya'da birçok toprağı almış büyük bir devletti burası ve insanları da Müslümandı. Bizim kardeşlerimizdi. Böyle düşündüm hep. Beklentilerimi tam olarak karşılamasa da yine de kafamdakilere yakın burası. Bazı eksikleri var. Ama yine de iyi bir ülke burası. (K13)

Afgan öğrenciler Türkiye'deki eğitim sisteminin kendi ülkelerinden daha iyi olduğu, kültürel ve tarihsel bağlar, Maarif Vakfı Okulları etkisi, Türkiye'nin sunduğu burs olanakları, Türk dizilerinin etkisi ve Müslümanlık ortak paydası gibi gerekçelerden dolayı üniversite eğitimi için Türkiye'yi tercih ettiklerini belirtmiştir. Bazı öğrenciler için bu gerekçelerden birinin, bazıları için ise birkaçının aynı derecede etkili olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2: Afgan Öğrencilerin Üniversite Eğitimi İçin Türkiye'yi Tercih Etme Sebepleri

Diğer ülke üniversitelerine göre iyi bir eğitim ve profesör kadrosuna sahipti burası. Ayrıca Ortadoğu, İran, Suudi Arabistan gibi ülkelerin üniversitelerini de kontrol etmiştim. Türkiye bunların içinde ilk sırada oldu benim için çünkü eğitim sistemi ve hocaları çok iyiydi. (K6)

Afganistan'da eğitim çok gerideydi. Kızlar orada özgür olamıyorlar. Orada kızlara eğitim hakkı vermiyorlar. Türkiye özgür bir ülke olduğu için ve eğitimi iyi olduğu için Türkiye'yi seçtim. Mesela Afganistan'da kadın olarak kendimize göre bir bölüm seçip okuyamıyoruz. Okumak istesek de başka

bir şehire tek başımıza gitmemiz yasak. Zaten şimdi Taliban kızlara okulları yasakladı, artık kızlar okula bile gidemiyor. Özgürce eğitim almak için Türkiye'yi seçtim. (K7)

Afgan-Türk Maarif Okullarından mezun olduğum için burayı seçtim ve Türkiye bana daha iyi geliyordu. Aynı zamanda birçok konuda bilgim vardı, hem dil olarak hem kültür olarak biliyordum. Ben hem Rusya bursu kazanmıştım hem de Türkiye bursları kazanmıştım. Fakat düşününce Türkiye bana daha iyi geldi. Çünkü Türkler tarafından eğitim almıştım o yüzden tercihim Türkiye' den yana oldu. (K2)

Üniversite eğitimi için burayı seçmemdeki en önemli şey Türkiye'nin bana burs vermesiydi. Hangi ülke bana burs verse oraya gider okurdum. Bu Türkiye oldu. Ülke çok fark etmezdi benim için. (K13)

Türk Akraba Topluluklar Başkanlığı o zamanlar onun reklamını yapıyorlardı hadi başvuru yapın çok güzel şeyler var, burs veriyorlar eğitimi çok güzel diye bize de o an o denk gelmişti. Daha doğrusu başvurumuzu yapmıştık işte binlerce kişinin arasından seçildik öyle geldik. (K3)

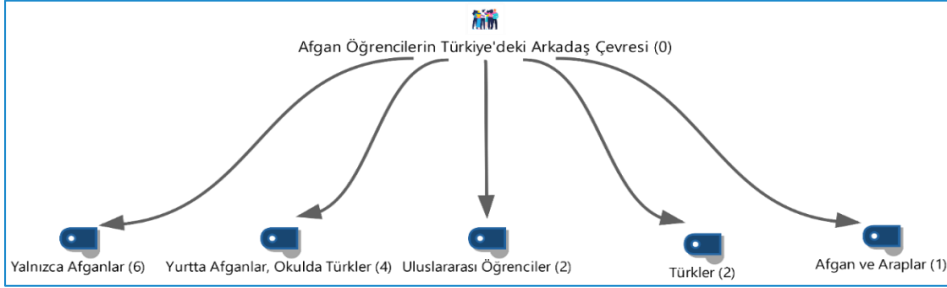
Türkçeyi bildiğim ve kültür olarak da yakın olduğumuz için Türkiye'de okumayı seçtim. Burası aynı zamanda sevdiğim ülkelerden birisiydi. Çünkü kendi akrabalarımız gibi görüyduk Türkiye'yi. Akrabalarımızı nasıl seviyorsak, Türkiye'yi de seviyorduk. (K14)

4.2. Afgan Öğrencilerin Gözünden Türklerin Kendilerine ve Diğer Uluslararası Öğrencilere Dair Yaklaşımları

Türkiye'ye daha çok sayıda ve nitelikli uluslararası öğrencilerin getirilmesi bir yandan ekonomik anlamda olumlu katkılar sağlayacak diğer taraftan ise Türkiye'ye eğitim için gelen uluslararası öğrencilerin, ülkelerine döndüklerinde üst düzey görevlere gelebilme ve ülke politikasının belirlenmesinde söz sahibi olabileme potansiyelleri, kendi ülkeleri ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geleceğini doğrudan belirleyebilme ihtimalini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle uluslararası öğrencilerin Türkiye tecrübeleri, kendi ülkeleri ile Türkiye arasında başta siyasi, ekonomik ve toplumsal olmak üzere çok sayıda iş birliğinin yolunu açabilme potansiyeli taşımaktadır. Bu bağlamda uluslararası öğrencilerin olumlu bir Türkiye tecrübesi ile ülkelerine dönmeleri esastır. Bu durumu sekteye uğratabilecek deneyimlerin var ise ortaya çıkarılarak anlaşılması kamu diplomasisinin eğitim ayağı ile hedeflenen amaçlara ulaşılmasına katkı sunacaktır.

Türkiye, maruz kaldığı düzenli ve düzensiz göçlerle, sayıları milyonlarla ifade edilen göçmene ev sahipliği yapan bir ülke konumundadır (goc.gov.tr). Başta Suriye, Afganistan, Ukrayna, İran, Irak ve Afrika olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarından düzenli ve düzensiz göçmenler Türkiye'yi ya bir hedef ülke ya da Avrupa'ya gitmek için transit bir nokta olarak görerek buraya göç etmektedir. Türkiye'de uzun süredir devam eden ekonomik kriz, güvenlik ve konut sorunu gibi çok sayıda problemler alanın varlığı zaman zaman düzensiz göçmenlerden kaynaklı olarak algılanabilmektedir (Eser & Uygur, 2019). Medyanın ve siyasi partilerin de etkisiyle (Eser & Çiçek, 2020) toplumsal öfkenin hedefi haline gelen düzensiz göçmenler ile uluslararası öğrencilerin durumu da zaman zaman birbirine karıştırılabilmekte ve tepkilerden uluslararası öğrenciler de nasibini alabilmektedir (Çiçek, 2023b: 74). Saha araştırmasından elde edilen veriler, Afgan öğrencilerin nazarında kendileri ve Suriyeli öğrencilerin Türk toplumu tarafından zaman zaman dışlayıcı, ayrımcı, xenofobik ya da ırkçı yaklaşımlarla karşı karşıya olduklarını ortaya koymaktadır. Afgan öğrencilerin Türkler tarafından dışlayıcı, ayrımcı, xenofobik ya da ırkçı yaklaşımlara muhatap olduğu algılarını ortaya koymak için bahsi geçen öğrencilerin arkadaş çevresinin kimlerden meydana geldiği, Afganistanlı olduklarını öğrenen Türklerin onlara karşı nasıl tepkiler verdiği ve Türklerin diğer yabancılara karşı davranışlarını Afgan öğrencilerin nasıl yorumladığı sorularından hareketle ortaya konulmuştur.

Şekil 3: Afgan Öğrencilerin Türkiye'deki Arkadaş Çevresi

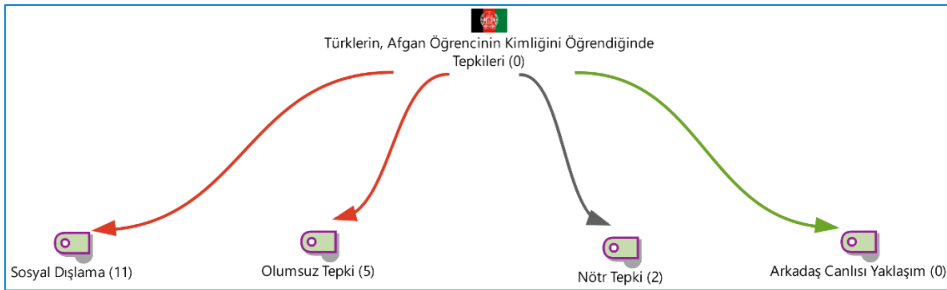
Saha araştırmasında derinlemesine mülakatlar yapılan Afgan öğrencilerin arkadaş çevresinin daha çok Afganlar olduğu, Türklerle arkadaşlık ilişkilerinin sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. 15 katılımcının 6'sı arkadaş çevresinin yalnızca Afganlardan oluştuğunu, 4'ü okulda Türklerle ancak yurtta Afganlarla arkadaşlık yaptıklarını, 2'si daha çok uluslararası öğrencilerle arkadaşlık yaptıklarını, 1'i Afgan ve Arap öğrencilerin arkadaş çevresini oluşturduğu belirtmiştir. Katılımcılardan sadece 2'si arkadaş çevresinin daha çok Türklerden oluştuğunu dile getirmiştir. Bu durum, Afgan öğrencilerle Türk öğrencilerin yeterince arkadaşlık kuramadıklarını, zayıf ilişkilere sahip olduklarını, başka bir deyişle sıkı bağlardan yoksun olduklarını göstermektedir.

Türkiye'deki çevrem daha çok Afgan arkadaşlarımdan oluşuyor. Türkler de var ama birkaç tane, sayıları az. Biz okul başladığında hep yabancı öğrencilerle konuşmaya başladık, birlikte zaman geçirdik. Daha sonra Türk öğrenciler neden sadece yabancılarla arkadaşlık yaptığımızı sormaya başladılar. Daha sonra bizimle irtibatı tamamen kestiler. Artık neredeyse hiç konuşmuyoruz Türklerle. (K15)

Sınıf ortamında arkadaşlarımdan yüzde 70'i Türklerden oluşuyor. Ama yurtta genelde Afganistanlı arkadaşlarımla zaman geçiriyorum. Ama yurtta da Türk arkadaşlarımla var. (K12)

Afganistanlı arkadaşlarımla zaten yanımda, en çok onlarla zaman geçiriyorum. Bunun haricinde Türkiye'deki arkadaş çevrem genelde Araplardan oluşuyor. Oda arkadaşım Yemenli. Başka Arap arkadaşlarımla da var. Onlarla iyi anlaşılıyor. Suriyeli arkadaşlarımla da var. Türk arkadaşlarımla da var ama onlarla çok az konuşuyoruz, birlikte pek zaman geçirmiyoruz. (K13)

Şekil 4: Türklerin, Afgan Öğrencilerin Kimliklerini Öğrendiğinde Tepkileri

Yapılan derinlemesine mülakatlar (K9, K10, K14, K15) neticesinde, Afgan öğrencilere göre Türk gençlerin Afgan kimliğine karşı olumsuz bakış açısı olduğunu ifade etmek mümkündür. Türklere kendisinin Afgan kimliğinden bahseden öğrencilerin 11'i sosyal dışlamaya maruz kaldığını, 5'i olumsuz tepkiler aldığını ve 2'si de nötr tepkilerle (tepkisizlikle) karşılaştığını ifade etmiştir⁴.

⁴ Bazı öğrenciler aynı anda hem sosyal dışlama ve olumsuz tepki aldıklarını belirttiklerinden frekansların toplamı 15'in üzerinde çıkmıştır. Benzer durum diğer tablolarda görülebilir.

Türklerden mesela neredeyse 10 kişiden biri bana Afgan olduğum için tepki gösteriyor ve bu beni rahatsız ediyor. Mesela önce benimle çok iyi konuşuyorlar. Daha sonra nerelisin diye soruyorlar, Afganistanlıyım dediğimde hemen bana olumsuz tepki gösteriyorlar. Sadece Afgan olduğum için tepki görüyorum. Bu da beni çok rahatsız ediyor. (K9)

İlk geldiğimizde Afganistanlı olduğumuz için hocalarımızın tepkisi hep iyi ve normal oldu. Daha sonra Türk arkadaşlarımızla tanışmaya başladık. Tanışırken hep güzel başlıyor sohbetimiz. Ama Afganistanlı olduğumuzu öğrenince biraz farklı oluyor tepkileri. Gülüyorlarsa bir anda sertleşiyor bakışları, konuyu değiştiriyorlar. Sohbeti hemen bitirenler oluyor. Ben aynı zamanda Özbek'im, Özbek olduğumu söylediğimde sen de bizdensin diyorlar. Ama Afganistan'ı da söylediğimde hemen fikirler olumsuz oluyor. (K10)

Bir Türk'le tanıştığında başlangıçta benim Afganistanlı olduğumu düşünmüyorlar. Sonra Afganistanlıyım dediğimde biraz tiksiniyorlar. Davranışları yavaş yavaş soğuyor bana karşı. Önceleri bu duruma üzülüyordum, psikolojim bozuluyordu. Sonradan alıştım. (K14)

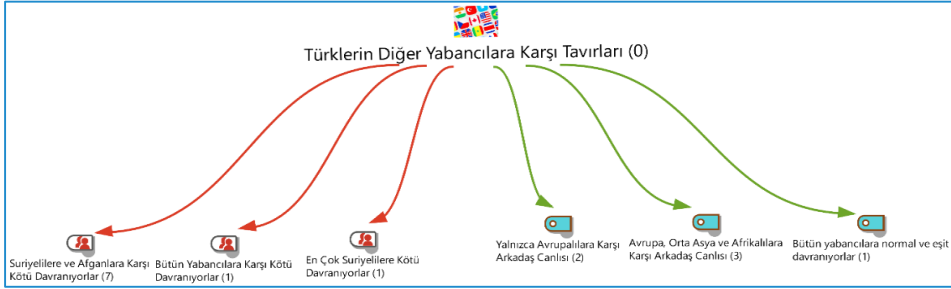
Birkaç tane sınıf arkadaşım vardı, onlar benim Afgan olduğumu bilmiyordu. Beni Karadeniz tarafından sanıyorlardı. Sonra onlara Afgan olduğumu anlattım. Daha sonra benimle konuşmayı kestiler. Afgan olduğumu öğrenince arkadaşlıklarını bitirdiler. (K15)

Afgan öğrencilerin önemli bir bölümüne göre Afgan kimliğine sahip olmak, Türklerin kendilerine karşı önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, xenofobi ve hatta ırkçı yaklaşımlara davranması için yeterli görünmektedir. Katılımcılar, bahsi geçen olumsuz davranışların daha çok akranları olan Türklerden geldiğinin de altını çizmişlerdir. Afgan öğrencilere göre Türk gençleri, Afgan erkeklerin sınırdan kaçak şekilde Türkiye'ye girmesinden, Afgan öğrencilerin Türk devletinden burs almasından, Afganların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının istihdam alanlarına talip olmak suretiyle onlara rakip olmasından diğer bir ifade ile Türkiye'de çalışmasından rahatsızlık duymaktadır. Yapılan görüşmelerde Afgan öğrenciler, özellikle düzensiz Afgan göçüne yönelik olumsuz bakış açısının kendilerine de yansıtıldığından, kendilerinin de düzensiz göçmenlerle bir tutulmasından şikâyet etmişlerdir. Öğrenciliğin yanı sıra Türkiye'de çalışarak hayatlarını sürdürmek isteyen Afganların düşük ücretler karşılığında çalışmayı kabul etmesi ve bu durumun da "Türklerin işlerini ellerinden alması" gibi görülmesi, Afganlara karşı Türk gençlerin olumsuz tepkiler vermesine neden olmaktadır. Ayrıca Afgan öğrencilere göre Türk öğrenciler, devlete ödedikleri harç ve vergilerin Afganlara burs olarak verilmesinden duydukları rahatsızlıkları sıklıkla ifade etmektedirler.

Türkiye'de ırkçı ya da ayrımcı sayılabilecek davranışlara maruz kaldım, üzülüyorum. Şimdi yurttaki depremzedelerle birlikte kalıyoruz. Asansörden inerken yaşlı bir amca nereli olduğumu sordu, ben de Afganistanlıyım dedim. Amcanın yanında bir de genç Türk vardı. Genç olan kişi neden bizim ülkemize geliyorsun, bizim yurdumuzda kalıyorsun, burada yemek yiyorsun diye bana tepki gösterdi. Yaşlı amca da benim öğrenci olduğumu, okulum bitince zaten ülkemize döneceğimi söyledi. Bu şekilde kötü tepki verme diye Türk genci uyardı. Ben yaşlı amcadan böyle güzel bir uyarıda bulunmasını beklemiyordum. Bizi hoş karşıladı yaşlı amca, korudu. Gençler bize genelde siz bizim işimizi elimizden alıyorsunuz, paramızı çalışıyorsunuz gibi tepkiler veriyor. Ama depremde evi yıkılmış yaşlı amca bana orada sahip çıktı. Kendisi kötü durumda olmasına rağmen beni savundu. (K12)

Ayrımcılık ya da ırkçılığa maruz kaldım. Bir keresinde yurttaki odada bir Afgan iki de Türk oda arkadaşım vardı. Sizin Türk gençlerin çoğu Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı sevmiyor. Biz Türkiye'den burs alıyoruz, yurttaki kalabiliyoruz. Aile masraflarımızı Türkiye devleti karşılıyor. Ben de Cumhurbaşkanı ne kadar iyi bir insan, bizlere ve yabancılara çok yardımcı oluyor dedim. Ama diğer oda arkadaşım çok kötü tepki verdi. Bir anda dışarı çıktı, bunlar geliyorlar ülkemizi mahvediyorlar falan dedi. Bunlar Afganistan'dan gelmiş kral gibi yaşıyor, burs alıyorlar, yurttaki kalıyorlar diye bağırıp çağırıyorlar. (K7)

Şekil 5: Türklerin Diğer Yabancılara Karşı Tavrıları

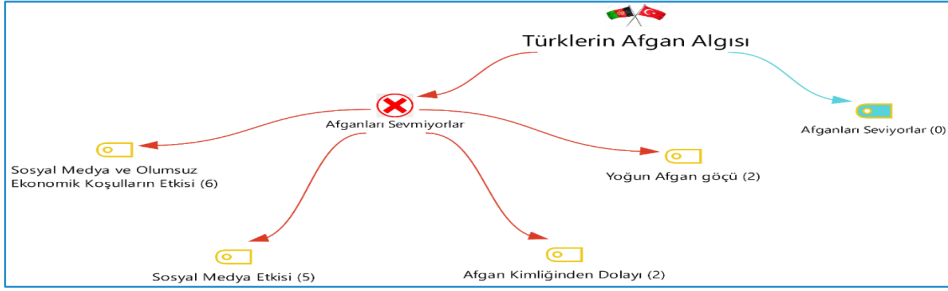
Saha araştırması bölümünde derinlemesine mülakat yapılan Afganistanlı öğrencilerin önemli bir kısmı, sahip oldukları Afgan kimliklerinden dolayı Türklerin kendilerine karşı dışlayıcı ve olumsuz tepkiler verdiğini belirtmişti. Araştırmanın sorularından biri de Afgan öğrencilerin bakış açısından Türklerin diğer yabancılara karşı nasıl davrandıklarını konusundaydı. Bu soruya yanıt veren Afgan öğrencilerin 7'si Türklerin Suriyeliler ve Afganlara karşı kötü davrandığını, 1'i bütün yabancılara karşı kötü davrandıklarını, 1'i en çok Suriyelilere karşı kötü davrandıklarını belirtmiştir. Öte yandan katılımcıların 3'ü Türklerin Avrupalılara, Orta Asyalılara ve Afrikalılara karşı arkadaş canlısı davrandığını, 2'si de Türklerin yalnızca Avrupalılara karşı arkadaş canlısı davrandığını belirtirken, 1 katılımcı da Türklerin bütün yabancılara karşı eşit ve normal davrandığını dile getirmiştir. Bu verilere göre Afgan öğrencilerin nazarında Türklerin önemli bir kısmı için Türkiye'de Afgan ve Suriyeli kimliğine sahip olmak, kötü davranış için başlı başına bir gerekçedir. Afgan öğrenciler, Türkiye'ye karşı büyük bir sempati duyarak bu ülkeye geldiklerini belirtmiş olsalar da Türkiye'ye geldikten sonra kendilerine karşı Türk toplumunun önemli bir bölümünden gelen ayrımcı, dışlayıcı, zenofobik ve hatta ırkçı yaklaşımlardan dolayı ziyadesiyle üzgün oldukları tespit edilmiştir.

Bildiğim kadarıyla Türkler Afrikalıları seviyorlar. İlk kez Türkiye'ye gelip Türkçe öğrendiğimde, hocalarımız bile Afrikalıları daha samimi davranıyorlardı. Ama bize öyle değildi, bizle pek konuşuyorlardı. Araplara karşı ise aynı bizimki gibi olumsuz tepki veriyorlar. Orta Asya'dan gelenlere de hiç kötü tepki yok. Sadece Suriyeliler ve Afganlara karşı çok olumsuzlar. (K4)

Benim gözlemlerime göre Türkler diğer yabancılara karşı olumsuz düşüncelere sahip değil. Sadece Suriyeliler ve Afganistanlılara karşı olumsuzlar. Çünkü bunlar çoğunlukta. Bir de bunlar mülteci olarak geliyorlar, ülke genelinde varlar. Suriyeliler ve Afganlardan bazı kişiler bazı olumsuz şeyler yaptıklarında hepsi için fikirler kötü oluyor. Bir de hep şöyle bir sözle karşılaşıyorum. "Sen iyisin de başka Afganlar kötü" diye başlıyorlar her söze. Ama bu sözü ben samimi bulmuyorum. (K8)

Türklerin yabancılara karşı davranışları, onların ülkesine göre değişiyor. Mesele en çok Suriyelileri sevmiyorlar. İlk sırada Suriyeliler var. Daha sonra ikinci sırada Afganistanlılar var. Afganistanlıları da sevmiyorlar ama Suriyeliler kadar değil. Daha sonra Afrikalılar var ama onlara çok daha iyiler. Sosyal medya yüzünden Afganistanlıları sevmediklerini düşünüyorum. Çünkü sosyal medyada kötü haberleri hep Afganistan uyruklu diye veriyorlar. Yabancı uyruklu deseler bu kadar tepki almazdık. (K12)

Şekil 6: Afgan Öğrencilere Göre Türklerin Afgan Algısı

Afgan katılımcıların tamamı, Türklerin Afganistanlıları sevmediklerini belirtmiştir. Türkiye'ye karşı tamamen olumlu hisler ve beklentilerle gelen Afgan öğrenciler için bu durum büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Türklerin kendilerine dair olumsuz bakış açısının arkasında yatan sebepleri ise sosyal medya etkisi, Türkiye'deki ekonomik koşulların kötüleşmesi, Afganistan'dan Türkiye'ye yönelik yoğun (düzensiz) Afgan göçü ve kendilerinin Afgan kimliğine sahip olması şeklinde sıralamaktadırlar. Afgan öğrencilerle gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlarda, soru formu içinde yer almasa da katılımcılar tarafından konu özellikle sosyal medya meselesine getirilmiştir. Katılımcılar, yabancı uyruklu kişilerin işledikleri herhangi bir suçun faillerinin sosyal medyada Afganistanlı olarak paylaşıldığını, bu durumun da bütün Afganistanlılara mal edildiğini dile getirmişlerdir. Böylece Türkiye'deki toplumsal öfkenin hedefine düzensiz Afganların yanı sıra kendilerinin de dâhil edildiğini ifade etmişlerdir. Sosyal medya platformlarında "Afgan" anahtar kelimesiyle yapılacak herhangi bir aramada, katılımcıların iddialarının doğrulanabileceğini görmek mümkündür. Sosyal medyada başta Suriyeli ve Afganlara yönelik hincin sebepleri arasında ise Türkiye'de son yıllarda Suriyeli (Eser & Uygur, 2019; Sarıdağ & Eser, 2023a; Sarıdağ & Eser, 2023b) ve Afgan göçünün yoğun bir şekilde yaşanması, ekonomik sıkıntılar yaşanması, medyada çıkan olumsuz haberler gibi çok sayıda unsura dayandırılabilir. Katılımcılardan çoğunluğunun Türklerin Afganları sevdiğine dair bir görüş belirtmemeleri, kendilerine yönelik ayrımcı, dışlayıcı, zenofobik ya da ırkçı söylemlerin olduğunu iddia etmeleri Türkiye'nin eğitim diplomasisi açısından Afgan öğrenciler nezdinde önemli bir sorunun varlığını ortaya koymaktadır.

Depremle ilgili şöyle bir haber okumuştum yanlış hatırlamıyorsam. Afganistanlılar şey yapmışlar depremedelerin ellerini keserek bileziklerini falan çalmışlar gibi cümleler kurulmuştu ve sosyal medyada bomba diye patlamıştı. Hâlbuki bu yalandı ama çoğu kişi inanmıştı. Harbiden bunlar yapmış mı, bunları da mı yapar, bunlar hırsız şöyledir böyledir, ülkelerinden kaçarak gelmiş de bize neler yapıyor gibi şeyler. (K3)

Benim abim diyor ki ben 2011'de geldim Türkler bizi misafir ediyorlardı, bizi gördüklerinde fotoğraf çekinmek istiyorlardı. Başka bir memleketten kan kardeşim geldi diyorlardı diyor ama şimdi belki de sayımız çok olduğu için bize karşı öyle değiller. Ekonomiden dolayı olabilir bu. (K5)

Türkler, Afganları genel olarak sevmiyor bence. Ama sevenleri de var içlerinde. Mesela bazıları bizi görüyor, sen Afganistan'dansın, Afganistan'ı seviyoruz diyorlar. Ama genelde kötü şeyler söylüyorlar. İyi şeyleri daha çok yaşlı insanlar söylüyor, bizi seviyorlar. Ama bizimle aynı okulda okuyan gençler bizi sevmiyor. Neden kendi ülkende okumuyorsun, neden buraya geldin, Türkiye sana burs mu veriyor diyorlar. Hayır, bursum yok, aynı senin gibi sınavlara giriyorum, yüksek puan alırsam derslerden geçiyorum diyorum. Burada bizim hakkımızı alıyorsunuz diyorlar. Devlet bize burs vermiyor, size veriyor diyorlar. (K9)

Bütün insanların iyisi de kötüsü de var. Afganistanlılar içinden de kötüler var. Elbette bazı Afganistanlılar kötü şeyler yapmış olabilir ama hepsi kötü değil. Buna rağmen Türkler, Afganistanlıların geneli için olumsuz fikirlere sahip bence. Bazen neden böyle olduğunu soruyorum

Türk arkadaşlarıma. Biz 4-5 sene öncesine kadar böyle değildik, Afganistanlıları çok seviyorduk ama son yıllarda bazı Afgan erkeklerin yanlış davranışlarından dolayı artık Afganistanlıları sevmiyoruz diyorlar. Bunda sosyal medyanın çok etkisi var. Instagram'da falan hep bu konuları görüyorum zaten. Afganistanlıları istemiyoruz diyorlar hep sosyal medyada. Özellikle Türk gençleri bize karşı çok olumsuz fikirlere sahipler. Siz geldiğinizden beri iş bulamıyoruz diyorlar. Siz buraya geliyorsunuz bizim hakkımızı alıyorsunuz, Erasmus programıyla Avrupa'ya gidiyorsunuz bizim hakkımızı alıyorsunuz. Siz çok ucuz çalışıyorsunuz, bizi işe almıyorlar. Hep hakkımızı yiyorsunuz diyorlar bize. (K10)

Türkler Afganistanlılara karşı genel olarak olumsuz fikirlere sahip. İçlerinde Afganistanlıları seven de var sevmeyen de ama çoğu sevmiyor. Bazıları bizim savaştan geldiğimizi biliyor ve daha anlayışlı oluyor. Ama bazıları çok anlayışsız davranıyor. Mesela benim bir hocam var, isim vermek istemiyorum. Bana neden buraya geldin de ülkeni kurtarmadın dedi. Ben olsam ülkemi kurtarırdım, başka ülkelere gitmezdim dedi. Keşke sen de gelmeseydin, ülkende kalsaydın dedi. Ama ben Afganistan'da olsaydım dışarı bile çıkamazdım. Şimdi Afganistan'da kızlar, yanlarında erkek olmadan komşuya bile gidemiyorlar, yasak.

Ama ben bazen Afganistanlıyım demekten çekiniyorum. Özbek'im diyorum. Sorduklarında Özbekistanlıyım diyorum bazen. Afganistanlıyım dersem kesin kötü bir şey derler diye korkuyorum. Özbek'im dedikten sonra biraz açıklama yapmak zorunda kalırsam o zaman Afganistanlıyım demek zorunda kalıyorum. (K7)

Mülteci Afganlara karşı nasıl davrandıklarını bilemem ama biz öğrenci olan Afganlar buraya okul için geldik. Bize karşı çok olumsuz davranışlar ve tepkiler veriyorlar. Bu çok kötü bir şey (K4)

Bence Afganistanlılara karşı olumlu fikirlere sahip olanlar da var ama sayısı çok az. Genellikle Afganistanlılara karşı Türklerin olumsuz fikirlere sahip olduğunu düşünüyorum. Bence Türkiye'yi sosyal medya yönetiyor. Sosyal medyada da Afganistanlılar hakkında hep olumsuz şeyler yazıldığından genel olarak Türkler bizim hakkımızda olumsuz şeyler düşünmeye başlıyor. Sosyal medyadaki olumsuzluk bize yansıyor. Sosyal medyayı görmeyen bir yaşlıyla konuştuğumuzda hiçbir sıkıntı çekmiyoruz Afganistanlı olduğumuz için. Ben genelde Türkiye'de Afganistan yerine Türkmenim demeyi tercih ediyorum. (K8)

4.3. Afgan Öğrencilerin Türkiye'deki Ayrımcılık ve İrkçilik Tecrübesi

Türkiye, kamu diplomasininin alt boyutu olan eğitim diplomasisi faaliyetleri kapsamında dünyanın farklı ülkelerinden her sene on binlerce uluslararası öğrenciyi ülkemize getirerek burada üniversite eğitimi almasını, bu öğrencilerin Türkiye ile duygusal bir bağ kurmasını, ülkelerine gittiklerinde de bu bağ sayesinde Türkiye'nin gönül elçileri olmasını planlamaktadır. Türkiye'nin uluslararası öğrenci politikasının kamu diplomasisi boyutu kısaca bu şekilde özetlenebilir. Bahsi geçen uluslararası öğrenci gruplarından biri de Afganistanlı öğrencilerdir.

Afgan öğrencilerin Türkiye'deki üniversite eğitimleri sonrasında Türkiye'ye hizmet etmeleri, kendi ülkelerine dönüp ülkesinde önemli konumlara gelmeleri ya da başka bir ülkeye gidip orada yönetici pozisyonu elde etmeleri durumunda Türkiye ile ilişkilerini devam ettirmeleri, buldukları ülke ile Türkiye'nin iş birliği kurmasına yardımcı olmaları ya da yaşadığı ülkede Türkiye'ye dair olumlu izlenimlerini anlatmaları beklenir. Bu beklentilerin gerçekleşebilmesi ise Afgan öğrencilerin Türkiye'de yaşadıkları olumlu ya da olumsuz tecrübelerle şekillenebilecektir. Afgan öğrencilerin Türkiye'den memnun şekilde ayrılması, Türkiye'nin ömür boyu gönül elçisi olabilmesinin önünü açacaktır. Ancak Türkiye'de yaşayacağı olumsuz tecrübeler, ayrımcılık, dışlanmışlık, xenofobi ya da ırkçılığa maruz kalma halleri, Afgan öğrencilerin Türkiye'ye dair olumsuz bir algıya sahip olmasına neden olabilecek, böylece Türkiye'nin önemli kaynaklar harcayarak yürüttüğü eğitim diplomasisi faaliyetleri bu öğrenciler nezdinde başarısız sonuçlar alabilecektir.

Çalışmada, Afgan öğrencilerin Türkiye'deki ayrımcılık ve ırkçılığa dair tecrübeleri de ortaya konmak istenmiştir. Gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlardan elde edilen veriler, Afgan öğrencilerin Türkiye'de ırkçılık, ayrımcılık ve küçümseyici davranışlara maruz kaldığını ortaya

koymaktadır. 15 katılımcının yalnızca 5'i Türkiye'de ırkçılık ya da ayrımcılık yaşamadığını belirtmiştir. Afgan öğrencilerin ırkçılık, ayrımcılık ya da küçümseyici davranışlara maruz kalmaları kuşkusuz daha önceki altı çizilen sosyal medya etkisi, kaynakların göçmenler ile paylaşıldığına ilişkin algılardan doğan hoşnutsuzluklar diğer bir ifade ile ekonomik sorunlar ve Afganistan'dan Türkiye'ye yönelik yoğun göç hareketliliğinden kaynaklanmaktadır. Katılımcıların Türkiye'de yaşadığı olumsuz tecrübeler, aşağıda kendi ifadeleri ile verilmiştir.

Şekil 7: Afgan Öğrencilerin Türkiye'deki Ayrımcılık ve ırkçılık Tecrübeleri

Türkiye'de ayrımcılık ve ırkçılık yaşadım. Bir örnek vermek istiyorum, bu olay benim başımdan geçti. İstanbul'daydık, Afganistanlı bir arkadaşımla oturuyorduk. Biraz içecek ve yiyecek almıştık. Yemiştik zaten çoğu şeyi. Sonra birkaç tane Türk çocuk geldi ve önümüzdekileri aldılar. Çocuklar, alsınlar dedik. Yaşları aslında daha küçüktü, 11-12 yaşlarındalar. Ama yine de bize karşı çok sert ve kendilerini üstün, güçlü gibi görerek konuştular bizlerle. Sonra ben yerimden kalktım, arkadaşım beni tuttu. Çünkü bizim Afganların kafasında hep şu düşünce var. Onlar bize bir şey yaparsa bir şey olmaz. Ama biz Türklere bir şey yapar, döversek hemen video çekerler, sosyal medyada bizi hedef gösterirler korkusu yaşıyoruz. Karşılık vermeyelim, sonra haberlere çıkarız korkusu var bizde artık. Karşımızdaki 4 çocuğun yaşları bizden küçüktü. Biz karşılık verebilecek güçteydik ama karşılık verirsek çevrede oturan bütün aileler, insanlar bizim videomuzu çekip, Afganistanlılar Türkleri dövüyor haberi yaparlar diye korktuk. Bir de çevrede oturan Türklerin onlardan yana tavır alıp bizi dövmesinden de korktuk o anda. (K8)

Ev kiralamak istediğimde bir sorunla karşılaştım. Bütün süreç çok iyiydi. Sonra imza noktasına gelince nerelisin dediler, Afganistan cevabını verdim. Sonra o daireyi bana vermediler. Afganistanlı olduğum için bana ev kiralamak istemiyorlar. (K6)

İrkçilik değil belki ama beni çok üzdüler. Biz yurttan kalıyoruz. Oda arkadaşlarımız da Türk'lerdi. Saçma bir konu için bizimle tartışılar ve bize ayrımcı sözler söylediler. Siz zaten Afgansınız, sizi şikâyet edersem sizi yurttan atarlar dediler. Genelde Afgan olduğumuz için biriyle tartışma yaşarsak bizi atıracaklarını söylüyorlar hep. Aslında hiçbir kötü şey yapmıyoruz ama Türkler bizi şikâyet ederlerse okuldan atılırsınız, yurttan atılırsınız diye korkuyoruz. Biz burada yabancıyız, ailemiz yok, tekrar bizi Afganistan'a yollamasınlar diye korkuyoruz. (K9)

Türkiye'de ayrımcılık ya da ırkçılık gibi bir şey yaşamadım, çünkü bunlar çok kapsamlı kavramlar. Ama çok fazla yan gözle bakıyorlar, küçümsüyorlar. Mesela bu Afganlıymış diyerek küçümsüyorlar sadece. Ama ırkçılık görmedim hiç. (K11)

Derinlemesine mülakatlarda özellikle kadın katılımcıların ırkçılık ya da ayrımcılık konusunda soruya yanıt verirken zaman zaman ağladıkları, içinde buldukları durumdan dolayı büyük bir utanç duydukları, Türkiye'de hayal kırıklığı yaşadıkları gözlenmiştir. Erkek katılımcılar, kadın katılımcılar kadar duygusal reaksiyon vermemek için güçlü görünmeye çalışsalar da yaşadıkları ayrımcılık, dışlama, zenofobi ya da ırkçı davranışları anlatırken ses tonlarının değiştiği, duygusallığa büründükleri gözlemlenmiştir. Yaşadıkları olumsuz tecrübeler yüzünden kırılgan olsalar da Türkiye'ye karşı vefa borcu hissettiklerini de belirtmişlerdir.

4.4. Afgan Öğrencilerin Gelecek Planları ve Bu Planlarda Türkiye'nin Yeri

Afgan öğrencilerin Türkiye'deki üniversite eğitimleri sonrasında hangi ülkeye gidecekleri ve o ülkedeki kariyer planlamaları Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetlerine katkı sunacak bir başka boyuttur. Saha araştırmasına göre katılımcı öğrencilerin 7'si Afganistan'a geri döneceğini, 5'i Avrupa ülkeleri ya da ABD'ye gitmek istediğini ve 3'ü de Türkiye'de yaşamını sürdürmek istediğini belirtmiştir (K7 kodlu katılımcının Türkiye'deki resmi kurumlarda "memurluk" gibi pozisyonlarda istihdam edilmeye yönelik açıklamaları bir ayrımcılığa tabi tutuldukları ile ilgili algısını ortaya koymakla birlikte bu durum Türkiye Cumhuriyeti kanunları uyarınca ortaya çıkan yasal bir durumdur. Buna karşın çalışma metodu gereği katılımcının algıladığı ayrımcılığın bir bileşeni olması nedeni ile ilgili ifadelerle aşağıda aynı şekliyle yer verilmiştir). Afgan öğrencilerin olumsuz tecrübelerini unutturmaya yönelik politikaların hayata geçirilmesiyle, bu öğrencilerin gelecekte sahip olacakları pozisyonlarda Türkiye ile kendi kurumları ya da ülkelerinin ilişkilerini geliştirmek için aracı olmaları sağlanabilecek, Türkiye'nin gönül elçisi yapılmak suretiyle, Afgan öğrenciler üzerinden Türkiye'yi ve Türkiye'nin hikâyesini başka insanlara aktarmaları sağlanabilecektir.

Ben Afganistan'da yaşarken çok büyük hayallerim vardı. Mesele bir kadın milletvekili olmak istiyordum. Şu anda Afganistan'ın durumu çok karışık olduğu için Afganistan'a gitmek istemiyorum, orada yaşamak istemiyorum. Eğer Erasmus sınavı ya da başka bir sınav olursa Avrupa ülkelerine gitmeyi düşünüyorum. Ben evliyim, eşim de son sınıfta. Eğer Türkiye'de kalır ve yüksek lisans yaparsa sonrasında bir market ya da kafe açmak istiyoruz. Türkiye'de yabancılara yüksek yerlerde vazife vermiyorlar. Mesela memur olamıyoruz. Bir öğretmen olamıyoruz kolay kolay. O yüzden gidebilirsek Avrupa ülkelerine gitmek istiyoruz. Avrupa'ya gidemezsek de Türkiye'de yaşamak istiyoruz. (K7)

Üniversite bittikten sonra burada yüksek lisans yapmak istiyorum Daha sonra Afganistan'a gitmek istiyorum ve ülkemde ilk kadın fizyoterapist olmak istiyorum. Benim ülkemde hiç kadın fizyoterapist yok çünkü. Ben ilk olmak istiyorum. (K15)

Üniversite eğitimimi Türkiye'de tamamladıktan sonra Avrupa ülkelerinden birinde yüksek lisans yapmayı düşünüyorum. Çünkü ne kadar farklı ve iyi ülkelere gidersem o kadar tecrübe kazanacağım. Ama en sonunda Afganistan'a dönüp halkım için bir şeyler yapmak istiyorum. (K11)

Benim planım ülkeme geri dönüştür. Çünkü ülkemizin bizde hakkı var. Tekrar ülkemize dönüp, ülkemiz için hizmet vermeliyiz. Çünkü yabancı insanlar ülkemiz için bir şey yapamaz. Bizim ülkemize hizmet vermiyor. Biz bu konuda çok şanslıyız Türkiye'ye geldik eğitimimizi alıp geri ülkemize dönmeliyiz. Ülkemizi edindiğimiz tecrübelerle geliştirmeliyiz. Ben burada inşaat okuyorum. Ve çok fazla şeylere ilğim var. Mesela karayolları benim çok dikkatimi çekiyor, aynı zamanda hastanelerde. Benim ülkemde yollar böyle değil çok sıkıntılı, çok küçük. Türkiye'de yolları çok iyi yapıyorlar. Bir de hastaneler. Bizde hastaneler çok küçük, alanı büyük ama odaları falan küçük. Türkiye de öyle değil. O yüzden burada bazı gördüklerimin ülkem için çok faydalı olacağını düşünüyorum. (K2)

Üniversiteyi bitirdikten sonra yüksek lisansı burada yapmak istiyorum. Ardından Almanya, Fransa gibi daha iyi ülkelere gitmek istiyorum. Daha sonra da Afganistan'a geri dönmek istiyorum. Kendi halkıma hemşire olarak hizmet etmek istiyorum.

Türkiye'de de yaşamak ve çalışmayı çok isterdim. Sonuçta ben burada okudum, yaşadım ve burayı seviyorum. Ama buradaki insanların tavırlarını görünce biraz üzülüyorum. Burada çalışırsam Afgan olduğum için sürekli tepki göreceğimi düşünüyorum ve kalmaktan korkuyorum.

Burada çok iyi hocalarla çalışıyorum. Beni doktora konusunda teşvik ediyorlar. Avrupa, Amerika gibi ülkelere de doktora ya da post doktora için gidebilirim. Doktora bittikten sonra akademik kariyer yapmak istiyorum Avrupa ya da Amerika'da. Eğer Türkiye'de de devlet üniversitesinde koşullar iyi olur ve çalışmama izin verilirse burada da kalıp akademik kariyerimi sürdürebilirim. (K7)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere çoğu kendi mesleklerinde iyi bir kariyer planı hedeflemektedir. Aralarında bazıları akademisyen ya da milletvekili olmak istediğini belirtmiştir. Katılımcıların yapacakları meslekler, iletişim içinde oldukları kitleye Türkiye'yi anlatma, buraya başka öğrencileri yönlendirme ya da yapacakları işlerde Türkiye'yi model alma

gibi süreçleri beraberinde getirebilecektir. Bu durum ise tam da kamu diplomasinin bir alt boyutu olan eğitim diploması faaliyetlerinin amaçlarını ifade etmektedir.

Şekil 8: Afgan Öğrencilerin Gelecek Planında Türkiye Tasavvuru

Her ne kadar Afgan öğrencilerin tamamı, Türkiye’de yaşadıkları olumsuzluklara, önyargılara, ayrımcılıklara, sosyal dışlanmaya, zenofobiye ve hatta ırkçı davranışlara maruz kaldıklarını ifade etseler de Türkiye ile ilişkilerini sürdürmek istediklerini ve gelecek tasavvurlarında Türkiye’ye yer vereceklerini belirtmişlerdir. Bu durum, bütün olumsuzluklara rağmen Afgan öğrencileri birer “Türkiye’nin gönül elçisi” olabileme potansiyelini ortaya koymaktadır. Afgan öğrencilerin gelecek planlarında Türkiye’ye nasıl yer verdikleri aşağıdaki ifadelerden görülebilecektir.

Biz Türkiye’de en az 4-5 sene kalıyoruz, burada okuduk. Burada yemek yedik, barındık. Türkiye’ye karşı nankörlük gibi olmasını istemem. Buradan gidince bütün bunları unutmak olmaz. Türkiye bizim için para harcadı, eğitim verdi, yemek verdi, her imkânı sağladı. İnşallah gelecekte Türkiye ile irtibatımı hiç kesmek istemem. Mesela Türkiye’nin kültürünü tanıtmak, Türk dilini Afganistan’da anlatmak isterim. Türkiye’ye gidip okumalarını tavsiye edeceğim. Buradaki yemekleri, ülkenin güzelliklerini herkese anlatacağım. (K12)

Mezun olduktan sonra Türkiye’de olmasam da buradaki Türk arkadaşlarım ve hocalarımla iletişimde olacağım. Afganistan’daki çevremde de Türkiye’de kaliteli eğitim kurumları var, buraya gidip eğitim alın diyeceğim. Türkiye’yi tavsiye edeceğim. (K11)

Tamam, burada bize bazen kötü davranıyorlar, ırkçılık bile yapabiliyorlar. Ama iyi davranan çok insan da var. Hocalarımız çok iyiler, bazı arkadaşlarımız iyi davrandılar. Zor günlerde hep bize yardım ettiler, destek oldular. Zor günlerimizde onlar bizim yanımızda oldular. Ben de Türkiye’nin yanında olmak isterim her şeye rağmen. (K9)

İlerde Afganistan düzelir ve ben de milletvekili olursam Türkiye ile ilişkilere katkı sağlamak isterdim. Öyle bir yüksek mertebeye gelirim bu Türkiye’nin bize verdiği burslar, imkânlar, yurtlar sayesinde olur çünkü. (K7)

Türkiye bizim için artık ikinci vatanımız oldu. Evet Afganistan benim ülkem ama Türkiye benim ikinci ülke, eğitim gördüm burada Türkiye’nin birçok şeyinden her türlü imkanlarından faydalandık. Benim Türkiye hakkında kötü fikirlere sahip olmam nankörlük olacaktır. İnşallah Türkiye ile ilişkilerimiz daim olacak. (K2)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Türkiye’de yaşadıkları olumsuz tecrübeler, olumlu tecrübelerin önüne geçmiştir. Türk devletinin kendilerine sağladıkları imkânlardan dolayı Türkiye’ye karşı kendilerini borçlu hissettikleri anlaşılmaktadır. Dahası Türkiye ile ilişkilerini devam ettirerek Türkiye’nin sağlık, ulaşım, ticaret, eğitim gibi farklı alanlarındaki başarılarını kendi ülkelerine de taşımak istediklerini ifade ederek aslında Türkiye’yi her şeye rağmen kendi ülkeleri için model olarak gördüklerini de örtülü şekilde ifade etmektedirler.

5. Sonuç

Dünya üzerinde güçlü bir aktör olma iddiası taşıyan ülkeler askeri ve ekonomik kaynaklarına dayanan sert güç unsurlarını geliştirmenin yanı sıra kendi politikalarının meşruiyeti için uluslararası kamuoyu ya da hedefledikleri ülkelerdeki kamuoyunu etkilemek adına yumuşak güce dayanan faaliyetler de gerçekleştirmektedirler. Kamu diplomasisi olarak adlandırılan bu faaliyetlerle ülkeler çeşitli aktörlerle yumuşak güç kapasitesini artırmayı hedefler ve sivil toplumu odak alan bir bakış açısıyla hareket ederler. Söz konusu bu faaliyetler arasında en çok bilineni ve en etkililerinden biri ise eğitim diplomasisidir. Eğitim diplomasisi sayesinde bir ülkenin kültürü, değerleri, politikaları, siyasal kurumları başka ülkelerin gelecekteki yönetici adaylarına öğretilir, misafir oldukları ülkeyi kendi ülkeleri için model almaları için çaba gösterilir. Tüm bu çabanın nihai amacı misafir edilen uluslararası öğrencilerin Türkiye'nin gönül elçisi olarak ülkelerine dönmeleridir. Devletler, başka ülkelerin öğrencilerine ve akademisyenlerine sağladıkları eğitim olanakları, burslar ve sunulan sosyal ve kültürel ortamlarla onlar nezdinde bir imaj çalışması yürütürler. Buradaki amaçlardan en önemlileri eğitim yoluyla ülkeye duyulan sempatiyi artırmak, başka ülkelerin öğrencilerine ve akademisyenlerine model olabilecek bir izlenim bırakmak, gönül elçileri yetiştirmek ve milli politikaların meşruiyet ve haklılığına ilişkin tutumların uluslararası kamuoyu nezdinde yayılmasını sağlamaktır.

Türkiye, kamu diplomasisi alanında gerçekleştirdiği aktif politikaları sayesinde son yıllarda eğitim diplomasisi alanındaki etkinliğini artırmıştır. Bu kapsamda dünyanın farklı ülkelerinden öğrenciler Türkiye'de yükseköğretime davet edilmekte, sunulan burs ve yurt imkânlarından faydalanmaktadır. Orta ve uzun vadede bu öğrencilerin kendi ülkelerinde önemli mevkilere gelebileceği düşünüldüğünde, ülkeleri ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi, Türkiye'nin güçlü kurumlarının kendi ülkelerine ihraç edilmesine aracı olmaları, Türkiye'nin uluslararası politikalarının daha güçlü destek bulması gibi çok sayıda potansiyel faydaya katkı sunabileceklerini ifade etmek mümkündür. Bahsi geçen potansiyel faydaların gerçekleşebilmesi için ise uluslararası öğrencilerin Türkiye'deki geçirdikleri sürenin sonunda, Türkiye'ye karşı bir minnet duygusu ve hayranlık içinde, mutlu olarak ülkeden ayrılmaları bir ön koşul olarak ifade edilebilir.

Çalışmanın saha araştırması bölümü, SCÜ ve SDÜ'deki Afgan öğrencilerin ülkemize, Türkiye'nin yumuşak güç kaynakları ve kamu diplomasisi faaliyetlerinden etkilenecek geldiklerini ancak Türkiye'de geçirdikleri süre zarfında özellikle akranları olan Türk vatandaşları tarafından önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ve hatta ırkçılık gibi yaklaşımlara muhatap kaldıklarını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Afgan öğrencilerin algısında her ne kadar Türklerin kendilerine karşı önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ya da ırkçı yaklaşımları öne çıkmış olsa da Türkiye'ye karşı sevgi ve minnetlerinin devam ettiği, Türkiye'den ayrıldıktan sonra da bu ülke ile ilişkilerini sürdürmek istedikleri çalışmada elde edilen diğer önemli bir bulgudur. Öyle ki, Afgan öğrencilerin yaşadıkları olumsuz tecrübelerin yanı sıra Türkiye'de olumlu sayılabilecek çok sayıda anıya da sahip olduğu görülmüştür. Nitekim önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ya da ırkçı yaklaşım gibi olumsuz deneyimler yaşayan katılımcıların tamamı, kendi ülkelerine ya da dünyanın başka bir ülkesine gittiklerinde de Türkiye ile ilişkilerini sürdüreceklerini, bu ilişkilerin geliştirilmesi için çaba sarf edeceklerini ve üstü kapalı şekilde Türkiye'nin gönül elçisi olacaklarını ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, Khan (2020), Çiçek (2023b), Triana (2015), Nemati (2021) ve Delikulak Sak'ın (2019) çalışmalarındaki bulgularla paralellik göstermektedir. Zira bahsi geçen çalışmalarda yapılan saha araştırmaları, uluslararası öğrencilerin Türkiye'nin gönül elçisi olma eğiliminde olmak

istediklerini, bu ülke ile ilişkilerini sürdürmeye kararlı olduklarını ortaya koymaktadır. Çalışma bulguları da benzer şekilde Afgan öğrencilerin algıladıkları bütün olumsuzluklara rağmen Türkiye'ye minnet borcu içinde olduklarını, bu ülkeden kendi ülkelerine model olarak taşıyabilecekleri politikaların olduğunu ve kendi ülkeleriyle Türkiye arasında ilişkilerin geliştirilmesi konusunda çaba sarf edeceklerini ortaya koymuştur.

Sonuç itibariyle, Afgan öğrencilerin yaşadıkları olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin gönül elçileri olma potansiyeli taşımaları Türkiye için bir şans olarak değerlendirilmeli, ancak mevcut olumsuz algıların bu fırsatı ortadan kaldırdığı ihtimali unutulmamalıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük zaman ve çaba harcayarak ülkemize getirdiği uluslararası öğrencileri (ve bu çalışma nezdinde Afgan öğrencileri) önyargı, sosyal dışlama, ayrımcılık, zenofobi ve ırkçılıktan koruyacak tedbirler alınmalıdır. Afgan öğrenciler, Türk toplumundan kendilerine yönelik olumsuz tavırlarının nedeni olarak sosyal medya etkisi, ekonomik kriz ve düzensiz göçmenlerle kendilerinin eş tutulmalarına işaret etmiştir. Bu algıyı besleyen nefret söyleminin ve hakaretimiz ifadelerin önüne geçilmesi, gerek konvansiyonel gerekse yeni medyada uluslararası öğrencilerin hedef gösterilmesinin önüne geçebilecek düzenlemelerin yapılmasında fayda vardır. Bunun yanı sıra üniversite öğrencilerine ve Türk kamuoyuna Türkiye'deki uluslararası öğrencilerin önemi kamu spotlarıyla anlatılmalı, bu konuda farklı siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşların katkı sunması teşvik edilmelidir. Ayrıca üniversite içerisinde ev sahibi toplum üyesi öğrenciler ile uluslararası öğrencilerin sosyal teması teşvik edilmeli, ulusal düzeyde olumsuz önyargıların kırılması adına devlet ve toplum nezdinde ortak duruş sergilenmelidir.

Kaynakça

- Adler, M. (2008). Xenophobia. *Encyclopedia of Race, Ethnicity, And Society*, 3, 1419-1420.
- Aslan, Ö. & Babacan, K. (2019). "Kamu diplomasisi Bağlamında Algı Değişimi Üzerine Niteliksel Bir Araştırma", *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 5(2): 177-200.
- Aslan, Ö. ve Öztekin, A. (2020). "Kamu Diplomasisi Örneği Olarak RTÜK Çalışmaları: Gelecekle İletişim Çalışmalarına Katılan Yabancı Uyruklu Öğrenciler Üzerine Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(2): 1437-1465.
- Bal, H. (2006). *Nitel Araştırma Yöntem Ve Teknikleri*, İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Bolat, M. A. (2017). "Türkiye'nin Uluslararası Öğrenci Politikası: Durum Tespiti Ve Öneriler", https://www.researchgate.net/publication/329935947_Turkiye'nin_Uluslararası_Oğrenci_Politikasi_Durum_Tespiti_ve_Oneriler (Erişim: 15.12.2023).
- Boylu, E. & Işık, Ö. F. (2017). "Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Türkçeye Yönelik Algılarının Metaforlar Aracılığı İle Belirlenmesi", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(3): 450-471.
- Bölükbaş, F. & Keskin, F. (2010). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Metinlerin Kültür Aktarımındaki İşlevi: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Metinlerin Kültür Aktarımındaki İşlevi", *Turkish Studies*, 5(4): 221 - 235.
- Büyüksahin Çevik, G., Yavuz, G. & Güzel Yüce, S. (2016). "Ergenlerin Okul Yaşam Kalitesi İle Yaşam Doyumunun Problem Çözme Ve Sosyal Destekle İlişkisi: Afgan Özbekleri İle Yapılan Bir Yapısal Eşitlik Modeli Çalışması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43): 405-417.
- Canavar, M. (2020). *Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Eğitim Ve Türkiye'deki Yabancı Öğrenciler: İstanbul Gelişim Üniversitesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Creswell, J. W. (2015). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Çev. M. Bütün & S. B. Demir), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çiçek, A. (2023a). "Soft Power, Public Diplomacy And Public Diplomacy Techniques: A Conceptual Evaluation", *Turkish Business Journal*, 3(6): 103–119.
- Çiçek, A. (2023b). "Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nin Uluslararası Öğrenci Politikası ve Türk Kamu Diplomasisine Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (1): 56-90.
- Delikülak Sak, H. (2019). *Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinde YTB Burslusu Uluslararası Öğrencilerin Yeri: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Dennison, S. & Dwyer, R. (2023). *Cinema and Soft Power: Configuring the National and Transnational in Geo-politics*, Edinburg: Edinburg University Press.
- Doğan, M. (2019). *Temel Eğitim Kurumlarındaki Afgan Uyruklu Öğrencilerin Sosyal Entegrasyonunda Okulun Yeri: Karaman Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Dworkin, S. L. (2012). "Sample Size Policy For Qualitative Studies Using In-Depth Interviews", *Archives of Sexual Behavior*, 41(6): 1319–1320.
- Ejder, A. (2019). *Türk Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye Bursları Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi.
- Ertugay, F. (2019). "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma/Esnek Desen Araştırması: Alana İlişkin Zorluklar, Sorunlar ve İmkânlar", *Nitel sosyal bilimler*, 1(1): 48-68.
- Eser, H. B., & Çiçek, A. (2020). "Avrupa'da Aşırı Sağın Ayak Sesleri: Zenofobinin Patolojik Normalleşmesi", *Alternatif Politika*, 12(1): 114–144.
- Eser, H. B., & Uygur, M. R. (2019). "Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumların Bütünleşmiş Tehdit Ve Sosyal Mesafe Kuramları Doğrultusunda İncelenmesi: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği", *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(95): 131-162.
- Göç İdaresi Başkanlığı, Düzensiz Göç, <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>, (Erişim: 22.04.2024).

Göksu, M. (2020). "Afganistan Uyruklu İlkokul Öğrencilerinin Gözüyle Vatanseverlik", Değerler Eğitimi Dergisi, 18(39): 33-63.

Guan, M., Chagas-Bastos, F. H. & Nishijima, M. (2023). Winning Hearts and Minds: Soft Power, Cinema, and Public Perceptions of the United States and China in Brazil. *Global Studies Quarterly*, <https://doi.org/10.1093/isagsq/ksad029>

Güngör, F. & Şenel, E. A. (2018). "Yabancı Uyruklu İlkokul Öğrencilerinin Eğitim – Öğretiminde Yaşanan Sorunlara İlişkin Öğretmen Ve Öğrenci Görüşleri", *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 8(2): 124-173.

Hjerm, M. (1998). "National Identities, National Pride and Xenophobia: A Comparison of Four Western Countries", *Acta Sociologia*, 41(4): 335-347.

<https://istatistik.yok.gov.tr/>

Kalın, İ. (2011). "Soft Power and Public Diplomacy in Turkey", *Perceptions*, 16(3), 5-23.

Karabulut, R., Türksoy, E., Kasapoğlu, N. & Kırat, H. (2020). "Mülteci Öğrencilerin Çizdiği Resimler Yardımıyla Okula Uyum Durumlarının İncelenmesi", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 3(6): 38-50.

Kaya, M. (2019). "Eğitim Diplomasisi: Kavramsal Bir Çerçeve", *Türkiye Eğitim Dergisi*, 4(1): 1-12.

Khan, M. M., Ahmad, R., & Fernald, L. W. (2020). "Diplomacy and Education: A Systematic Review of Literature", *Global Social Sciences Review*, 5(3): 1-9.

Kılıç, E. & Demir, S. B. (2017). "Türkiye'deki Afgan Mülteci Öğrencilerin Gözünden Türkiye Cumhuriyeti Milli Değerleri", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15(34): 161-191.

Kılınç, A. K. (2019). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde/Öğreniminde İstek (Rica) Söz Edimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

Küçükmehtemoğlu, Ö. (2018a). "Afganistanlı Öğrencilerin Türkiye Türkçesindeki Ünlüleri Yazarken Telaffuz Ederken Yaptıkları Hatalar ve Çözüm Önerileri", *Turkish Studies*, 13(11): 899-908.

Küçükmehtemoğlu, Ö. (2018b). "Afgan Öğrencilerin Türkçe Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunu Uygulamada Yaptığı Hatalar Ve Çözüm Önerileri", *Türkoloji*, (87): 57-62.

Leonard, M., Stead, C. & Smewing, C. (2002). *Public Diplomacy*, Foreign Policy Centre.

Lesetedi, G. N., ve Modie-Moroka, T. (2007). "Reverse Xenophobia: Immigrants Attitudes Towards Citizens in Botswana", *International Migration Institute*, 1-22.

Maykel J. A. & Verkuyten M. (2005). *The Social Psychology of Ethnic Identity*, Hove, UK: Psychology Press.

Merriam, S. B. (2018). *Nitel Araştırma*, (Çev. S. Turan), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Nemati, S. (2021). Türkiye'de Öğrenim Gören Afganistan Uyruklu Öğrencilerin İletişim Sorunları: Samsun Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Nye, Joseph S. (2004). *Soft Power : The Means to Success in World Politics*, New York :Public Affairs.

Özcan, Z. (2019). "Mülteci Öğrencilerin Kültürel Uyumları İle Dinî Başa Çıkmaları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23: 127-147.

Özel, M. (2021). "Eğitim Diplomasisi Bağlamında Uluslararası Değişim Programları: Erasmus+ Programı Örneği", *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 11(3): 943-966.

Özer, A. (2008). İlköğretim İkinci Kademe Özbek Asıllı Afgan Göçmeni Öğrenciler İle Türk Öğrencilerin Öğrenme Stilllerinin Akademik Başarı Ve Cinsiyete Göre Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.

Öztürk, M. (2019). "Bir Kamu Diplomasisi Uygulaması Olarak Aksaray Üniversitesi Örneğinde Türkiye'nin Uluslararası Öğrenci Kabulü", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(4): 1097-1121.

Potter, E. (2002). *Canada and New Public Diplomacy*, Clingendael: Netherland Institute of International Relations.

Pratto F., Sidanius J., Stallworth L. M. & Malle B. F. (1994). "Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social And Political Attitudes", *Journal Of Personality and Social Psychology*, 67(4): 741- 763.

Sarıdağ, S., & Eser, H. B. (2023a). "Gruplar Arası Temas, Sosyal Baskınlık Yönelimi Ve Zenofobi Arasındaki İlişkide Algılanan Tehdidin Rolü İzmir Konak Örneği", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1): 418-445.

Sarıdağ, S., & Eser, H. B. (2023b). "Sosyal Baskınlık Yönelimi, Tehdit Algısı, Gruplararası Temas Ve Zenofobik Tutumların Siyasal Eğilim, Etnik Ve Dini Kimlikler İle İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(38): 687-701.

Sarıtaş, E., Şahin, Ü. & Çatalbaş, G. (2016). "İlkokullarda Yabancı Uyruklu Öğrencilerle Karşılaşılan Sorunlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (EK1): 208-229.

Seçgin, F. & Erten Özalp, R. (2020). "Öğretmen Ve Öğrenci Perspektifinden Sığınmacı Öğrencilerin Sosyal Bilgiler Dersinde Yaşadıkları Sorunlar", *Journal of History School*, 49: 4215-4244.

Stolcke, V. (1999). "New Rhetorics of Exclusion in Europe", *International Social Science*, 51(159): 25-35.

Su, W. (2010). "New strategies of China's film industry as soft power", *Global Media and Communication*, 6(3), 317-322. <https://doi.org/10.1177/1742766510384971>.

Sundstrom, R. R., ve Kim, D. H. (2014). "Xenophobia and Racism", *Critical Philosophy of Race*, 2(1): 20-45.

Süzen, H. N. (2020). "Mülteci Öğrencilerin Türkiye Algısının Görsel Olarak İncelenmesi", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 11(22): 277-295.

Şengül, K. (2017). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Afganistanlı Özbek Türklerinin Türkiye Türkçesine Yönelik Görüşleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 (2): 91-100.

Triana, B. (2015). "Cultural Demands of the Host-Nation: International Student Experience and the Public Diplomacy Consequences", *Journal of International Students*, 5(4): 383-394.

Tuch, Hans N. (1993). *Communicating With The World: U.S. Public Diplomacy Overseas*, (2nd Edition), New York: St Martin's Press.

Türe, E., Kağan, M., Atalay, M. & Alkan, G. (2020). "Türk Okullarında Afgan Öğrenci Olmak: Fenomenolojik Bir Çalışma", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2): 173-186.

Türk, M. S., Topçu, Z. ve Yaşar, H. N. (2018). "Türkiye'de Öğrenim Görmeye Yeni Başlayan Yabancı Uyruklu Üniversite Öğrencilerine Yönelik Soft Power Araştırması: Gazi Üniversitesi Örneği", *Turkish Studies*, 13(19): 1843-1866.

Wilson, A. (2015). "A Guide To Phenomenological Research", *Nursing Standard*, 29 (34): 38-43. <https://doi.org/10.7748/ns.29.34.38.e8821>.

Yakushko, O. (2009). "Xenophobia: Understanding The Roots and Consequences of Negative Attitudes Toward Immigrants", *The Counseling Psychologist*, 37(1), ss. 36-66.

Yang, Y. (2016). "Film Policy, the Chinese Government and Soft Power", *New Cinemas: Journal of Contemporary Film*, 14 (1). pp. 71-91. ISSN 1474-2756.

Yazar, F. (2020). "Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Türk Dizi Sektörünün Değerlendirilmesi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3): 529-541.

Yılmaz, E. (2022). "İstanbul'daki Uluslararası Öğrencilerin Göç Deneyimleri Ve Kente Entegrasyonu Araştırması", *Sosyoloji Dergisi*, (43): 51-93.

Yükseköğretim Kurulu [YÖK] (2017). *Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Strateji Belgesi*, www.yok.gov.tr/Documents/AnaSayfa/Yuksekogretimde_Uluslararasılaşma_Strateji_Belgesi_2018_2022.pdf (Erişim: 20.11.2023).

Extended Summary

The Effects of Social Exclusion, Discrimination and Racism Perceived by Afghan Students on Turkish Public Diplomacy: The Cases of Sivas Cumhuriyet University and Süleyman Demirel University

In addition to cultivating robust hard power capabilities grounded in military and economic resources, nations asserting themselves as influential global actors also engage in soft power initiatives to sway international and targeted domestic public opinion in favor of their policy legitimacy. This strategic approach, known as public diplomacy, involves a concerted effort to augment soft power capacities through diverse actors, with a focus on civil society. Among the most prominent and efficacious manifestations of public diplomacy is education diplomacy, where a nation imparts its culture, values, policies, and political institutions to prospective leaders of other countries. The overarching objective is to model the host country as an exemplar, with the ultimate aim of nurturing international students into ambassadors for the host nation upon their return. States conduct perceptual studies to shape the image perceived by students and academics in other countries through educational opportunities, scholarships, and the social-cultural milieu provided. Central goals include fostering sympathy for the country through education, establishing a model that resonates with students and academics, cultivating heartfelt ambassadors, and disseminating attitudes supportive of the legitimacy and justification of national policies on the global stage.

The Republic of Türkiye, possessing an ancient statehood, geography, and culture, characterized by historical interactions with diverse nations, has been shaped by the confluence of various nations, religions, languages, and cultures across three continents. The nation's foreign policy and governance traditions have been and continue to be influenced by this historical diversity. Türkiye stands as a nation where individuals from different nations are welcomed, form relationships, reside, and learn the language. This inclusivity is particularly evident in the realm of education, where students from nations sharing historical and cultural ties with Türkiye pursue higher education. The commonality of religion, culture, and geography plays a decisive role in this preference. The time spent in Turkish society and the relationships formed with the host society significantly impact these students' attitudes towards Türkiye. Given that these students are expected to constitute the trained and elite manpower of their home countries, their potential to assume influential roles upon their return and shape opinions about Türkiye is foreseeable. Consequently, the experiences and perspectives of international students in Türkiye play a pivotal role in shaping the quality of future relations.

Türkiye's efficacy in education diplomacy has witnessed a marked increase in recent years, owing to proactive policies in the realm of public diplomacy. This involves the invitation of students from diverse countries worldwide to study in Türkiye, availing themselves of scholarships and dormitory facilities. Recognizing the potential of these students to hold pivotal positions in their home countries in the medium and long term, it can be asserted that they can contribute significantly to enhancing relations between their countries and Türkiye. Moreover, these students have the potential to play a crucial role in exporting Türkiye's institutional strengths to their home countries and garnering stronger support for Türkiye's international policies. Realizing these potential benefits necessitates that international students leave Türkiye at the conclusion of their educational tenure with a sense of gratitude and admiration for the nation.

The empirical segment of this investigation unveiled that Afghan students arriving in Türkiye were initially drawn by the nation's soft power resources and public diplomacy initiatives. However, their sojourn in Türkiye was marred by instances of prejudice, social exclusion, discrimination, xenophobia, and, notably, racism, particularly emanating from their Turkish peers. Paradoxically, despite encountering negative perceptions such as prejudice, social exclusion, discrimination, xenophobia, and racism from the local populace, Afghan students maintained a steadfast affection and gratitude towards Türkiye. Their desire to perpetuate relations with the country even post-departure was a salient observation. Intriguingly, participants who had experienced adverse incidents expressed a commitment to continue their affiliations with Türkiye upon returning to their home countries or relocating to other parts of the world. Implicit in this commitment was their willingness to serve as informal ambassadors for Türkiye. These findings align with research by Khan (2020), Çiçek (2023b), Triana (2015), Nemati (2021), and Delikülak Sak (2019), wherein it is revealed that international students aspire to assume ambassadorial roles for Türkiye and are resolute in nurturing their connections with the nation.

Despite the prevalent negative encounters reported by Afghan students, their resilience in maintaining an enduring affinity with Türkiye holds significant potential for the nation. However, it is imperative to acknowledge the latent risk that existing negative perceptions may erode this opportunity. Proactive measures are warranted to shield international students, particularly those from Afghanistan in the context of this study, from prejudice, social exclusion, discrimination, xenophobia, and racism—an issue the Republic of Türkiye has diligently endeavored to address. Afghan students identified social media influence, economic challenges, and being unfairly associated with irregular migrants as factors contributing to the adverse attitudes of Turkish society towards them. Mitigating hate speech and derogatory expressions fueling such perceptions is crucial, necessitating regulatory frameworks to safeguard international students from targeting in both traditional and digital media spheres.

Moreover, the significance of international students in Türkiye should be effectively communicated to university students and the wider Turkish public through public service announcements. Encouraging diverse political parties and civil society organizations to contribute to this cause is essential. Fostering social interactions between host community members and international students within the university setting is recommended. A unified stance by the state and society to counteract negative prejudices at the national level is pivotal for cultivating an inclusive environment conducive to positive international student experiences in Türkiye.

Adoption of Enterprise Resource Planning System in IFRS Conversion: Evidence from Türkiye¹

Meltem Altın²

Recep Yılmaz³

UFRS Dönüşümünde Kurumsal Kaynak Planlama Sisteminin Benimsenmesi: Türkiye'den Kanıtlar	Adoption of Enterprise Resource Planning System in IFRS Conversion: Evidence from Türkiye
Öz Çalışmanın amacı, Borsa İstanbul veya Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunda yer alan şirketlerin UFRS dönüşümünde ERP sistemi uygulama kararlarını etkileyen temel faktörlerin belirlenmesidir. Temel faktörler teknolojik, örgütsel ve çevresel model çerçevesinde ele alınmıştır. Araştırmaya katılan 324 katılımcıdan elde edilen veriler SmartPLS programında analiz edilmiştir. Sonuçlar, koordinasyonun, göreceli avantajın, uyumluluğun ve üst yönetim desteğinin IFRS dönüşümünde ERP sistemlerinin benimsenmesi üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, karmaşıklığın ise olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.	Abstract The purpose of this study is to determine the primary factors that influence the decision to implement an ERP system in the IFRS conversion in Borsa Istanbul or largest 500 Turkish industrial firms. We propose a modified version of the technology, organization and environment model. The data obtained from 324 participants was analyzed using the SmartPLS program. The results demonstrate that coordination improvements, relative advantage, compatibility and top management support have a positive and significant impact on the adoption of ERP systems in IFRS conversion, while complexity has a negative and significant impact.
Anahtar Kelimeler: Teknoloji, Organizasyon ve Çevre Modeli, UFRS, Kurumsal Kaynak Planlaması	Keywords: Technology, Organization and Environment Model, IFRS Conversion, Enterprise Resource Planning
JEL Kodları: O30, M40, M41	JEL Codes: O30, M40, M41

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma 07.04.2021 tarihli ve E-61923333 sayılı Sakarya Üniversitesi Akademik Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Recep Yılmaz danışmanlığında Meltem Altın tarafından "UMS/UFRS Dönüşümünde Kurumsal Kaynak Planlamasının Benimsenmesi ve Etkisi" başlığı ile tamamlanarak 08.04.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² Öğretim Görevlisi Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Orhaneli Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, meltemaltin@uludag.edu.tr.

³ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme, rcyilmaz@sakarya.edu.tr.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Over 120 countries, including 14 G20 economies, require all or most publicly traded companies to comply with International Financial Reporting Standards (IFRS) (Pacter, 2017). The G20 and other major international organizations, as well as countries, institutions, investors, and professional accountants worldwide, support a single global set of high-quality accounting standards. According to research, accounting practice harmonization has a number of benefits, including facilitating the acquisition of foreign capital, lowering information costs and risk for investors, boosting market confidence, and lowering the cost of capital (Barth & Schipper, 2008). However, these benefits come at a cost: Preparation of principles-based IFRS is complex compared to rule-based generally accepted accounting principles (GAAP) standards as IFRS often require companies to separate and keep track of all processes (Morais, 2020). Therefore, preparation of IFRS by manual methods such as spreadsheets may not be cost efficient and may lead to errors in financial reporting (PwC, 2016). In this context, the need for storing and maintaining the data for IFRS will increase the demand for information technology (IT) systems. Numerous studies have demonstrated that the design of the accounting information system, which is an IT system, has a significant impact on the quality of financial reports (Hall, 2015; Miller-Nobles et al., 2016). Accounting information systems (AIS) gather, process, and express relevant financial events, including raw data or information, and convert them to financial information, a critical component of the decision-making process (Salehi et al., 2010). Given that enterprise resource planning (ERP) systems, which encompass an organization's AIS, are the most frequently mentioned systems in the Accounting Information Systems literature (Kocsis, 2019), integrating IFRS compliance into the implementation of ERP systems stands to significantly enhance operational management and investment efficiency for enterprises (Trinh, 2020).

Although ERP systems offer numerous advantages and dozens of resources have been invested in ERP systems (Panorama, 2013), the process of adapting ERP systems to IFRS is challenging. According to the researchers, even though ERP systems have high promises, the adaptation process can be complex and slow, and there may be negative consequences (Panorama, 2013; Ram et al., 2013). Despite being aware of the benefits, many businesses are still hesitant to adopt due to the high costs and risks associated with adopting ERP systems to IFRS. However, number of jurisdictions that use IFRS are increasing and as a result more companies will have to implement IFRS in the near future. The need for information technologies is evident in order to be prepared financial reports in accordance with the conceptual framework of IFRS, which is complex in both its preparation and auditing when compared to national accounting standards. Therefore, it is of great importance to carefully investigate the factors influencing the adoption of ERP systems in IFRS conversion to assist legislators, companies, and consultants in decision-making. In this context, this study aims to examine the factors affecting the adoption of ERP systems in IFRS conversion of companies listed in Borsa Istanbul (BIST) or in largest 500 Turkish industrial firms (ISO 500) within the framework of the Technology, Organization and Environment (TOE) model. While the TOE model varies between studies, it has a high potential for application to information system innovations. However, the studies conducted to date emphasize that the scientific studies that attempt to explain and predict ERP adoption within the context of TOE are insufficient and that additional research is required (Awa et al., 2017). Moreover, the researchers state that there are very few academic studies on IFRS and ERP systems in the literature (Nguyen et al., 2021;

Grabski et al., 2011). In this study, the TOE model was revised and re-proposed in order to fill in the knowledge gap on the subject of ERP system adoption in the IFRS conversion. Additionally, to our knowledge, this is the first study on the adoption of ERP systems in IFRS conversion. Therefore, based on the aforementioned literature gap, this study seeks to answer to research questions; 1) What factors critically influence the successful adoption of ERP systems in IFRS conversion? 2) What is the significant impact of these factors the adoption of ERP systems in IFRS conversion?

The remainder of the study is structured as follows. Section 2 delves into the background of GAAP to IFRS conversion, adoption models, and the TOE Framework. Sections 3 outline our research model and hypotheses. Section 4 and 5, the research method is explained in detail, and the results of our data analysis are reported. Section 6 offers a comprehensive discussion of our findings. Finally, conclusion is given in section 7.

2. Literature Review and Theoretical Framework

2.1. The conversion from Turkish GAAP to IFRS

With the effect of the European Union (EU) harmonization process, IFRS has been made mandatory by different institutions and organizations by introducing new regulations. Due to the effect of Türkiye's harmonization process with the European Union and being a member of international economic organizations such as the WB and the IMF, IFRS harmonization efforts have accelerated. Accordingly, the Turkish Accounting and Auditing Standards Board was established in 1994. Turkish Accounting and Auditing Standards Board has published 19 national accounting standards based on International Accounting Standards. However, due to a lack of legal enforcement authority over the implementation of Turkish Accounting and Auditing Standards Board standards, the anticipated success in adopting and implementing these standards was not realized, and these studies remained advisory (Erol & Aslan, 2017). In 1999, the Turkish Accounting Standards Board (TASB) was established to replace Turkish Accounting and Auditing Standards Board, and in 2002, it took over the responsibilities of Turkish Accounting and Auditing Standards Board and started its activities as the sole authorized institution to set accounting standards. As of 03/10/2005, when Türkiye's application for full EU membership began, it become necessary to harmonize all legislation with the EU *acquis*. For this purpose, in the draft of the new Turkish Commercial Law, the authorities of the TASB and the Turkish Accounting Standards published by it are included. As of 2005, companies listed on stock exchanges that are governed by the Capital Markets Board (CMB) have been required to adhere to Turkish Accounting Standards. In 2011, TASB transferred its responsibilities to the Public Oversight, Accounting and Auditing Standards Authority (POA) (Selimoglu et al., 2017). POA sets the accounting standards in Türkiye. Turkish Accounting Standards/Turkish Financial Reporting Standards are fully compatible with IAS/IFRS. New and changing standards are continuously updated by being published in the Official Gazette.

Nowadays, all publicly traded companies are required to prepare financial statements in accordance with IFRS and generally accepted accounting principles in Türkiye (Turkish GAAP). All companies classified as public interest companies (PIEs) are required to prepare financial statements in accordance with IFRS. PIEs consist of companies that are listed on the stock exchange and have public accountability. For companies that are subject to independent auditing but are not PIEs, the requirement to apply IFRS is optional. The POA establishes and the Presidency approves the general criteria for companies subject to independent audit (Akdogan, 2019). Since 2005, the number of businesses subject to independent auditing has

been steadily growing. Today, companies that prepare financial statements in accordance with IFRS also prepare financial statements in accordance with Turkish GAAP.

2.2. Adoption models and the TOE Framework

One of the areas that has been extensively researched is the adoption of information systems and information technologies. The purpose of technology adoption research is to investigate, predict, and explain the variables that influence adoption behavior, which is to accept and use technological innovations at individual and organizational levels. Research on technology adoption has resulted in the development of conceptual models and frameworks for examining the relationship between variables and adoption behavior. Numerous theories and models have been applied to the adoption of information systems and information technologies. Some of the models that continue to be applied and considered important are the Technology Acceptance Model (TAM) (Davis, 1989), Theory of Planned Behavior (TPB) (Ajzen, 1991), Technology Acceptance Model 2 (TAM2) (Venkatesh & Davis, 2000), The Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) (Venkatesh et al., 2003), The Unified Acceptance and Use Theory (UTAUT2) (Lallmahomed et al., 2017; Venkatesh et al., 2012), Innovation Diffusion Theory (Rogers, 1995), and the Technology, Organization and Environment model (Tornatzky et al., 1990). Many information systems and information technologies researchers use these models in their research on the adoption of enterprise resource planning.

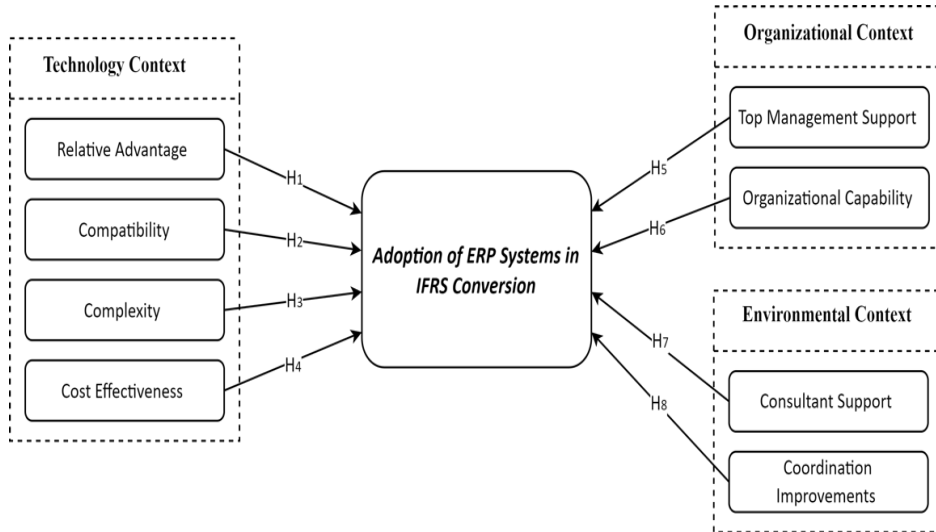
Tornatzky et al. (1990) proposed the technology, organization, and environment model, which identifies the factors that influence technology or system adoption behavior. Technological factors are related to internal and external technological tools and processes (Oliveira & Martins, 2011). Organizational factors relate to resources and assets such as the company's size and hierarchy, procedures, administrative structure, human resources, extra resources, and linkage between jobs (Chong et al., 2009). Environmental factors are related to the regulatory environment, industry characteristics, market competition, and linkages between firms (Tornatzky et al., 1990). The TOE framework has been described as an integrative framework that provides a holistic and guiding theoretical foundation by assessing the various technological, organizational, and environmental conditions that facilitate or hinder the adoption of information technologies and information systems. Additionally, this framework is not constrained by organizational size or industry (Gangwar et al., 2015). Therefore, the TOE has been claimed to be a comprehensive theory of technology adoption, implementation, and post-adoption diffusion among organizations (Oliveira et al., 2014; Makena, 2013).

3. Research Model and Hypotheses

3.1. Research model

The technology, organizational, and environmental model serve as the structural foundation for the research model used in this study. The model takes into account factors such as relative advantage, compatibility, complexity, cost effectiveness, top management support, organizational capability, consultant support, and coordination improvements. By examining factors in technological, organizational, and environmental dimensions, the study provides a holistic perspective on ERP adoption in the IFRS conversion process. The study's research model is depicted in Figure 1.

Figure 1: Research model

3.2. Research Hypotheses

In innovation research relative advantage refers to the perceived superiority of a new idea over the one it replaces (Rogers, 1995). It has been discovered that an innovation's relative advantage is positively correlated with its diffusion (Tornatzky & Klein, 1982). Because of the rapid technological development of ERPs, businesses that want to expand and develop their systems must make ongoing investments (upgrades, new modules, etc). (Kouki et al., 2010). When the relative benefits of ERP system innovations are perceived to be high, the use and adoption of these technologies increase rapidly (Xu et al., 2017). As a result, companies that believe that an ERP system innovation will provide additional benefits are eager to increase the level of integration of ERP systems into their business processes. In this context, the following hypothesis has been proposed with the assumption that the relative advantage will increase the adoption of the ERP system in the IFRS conversion;

H1: Relative advantage has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

Compatibility is a term that refers to the degree to which new technology is compatible with an organization's existing information technology infrastructure (Rogers, 1995). The incompatibility of the business's existing processes and legacy systems is a significant reason for not adopting ERP (Cordery et al., 2011). Businesses will be more willing to adopt new technologies that are compatible with their current business structures and information technology systems. Studies have concluded that compliance has a positive effect on technology adoption (Henderson et al., 2012; Premkumar & Potter, 1995).

Compatibility is defined in this study as the degree of compatibility between the new ERP systems or developed software that companies intend to use in the IFRS conversion and the company's existing infrastructure and processes. In order to make financial reports according to IFRS through ERP systems, companies may need to change existing processes and develop company-specific software. Consequently, we assume that the compatibility of mentioned

developments and the company's existing infrastructure and processes will have a significant impact on the ERP system's adoption in IFRS conversion, and propose the following hypothesis;

H2: Compatibility has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

Complexity is defined as the degree to which an innovation is regarded as being difficult to comprehend and apply (Rogers, 1995). Potential users adopt innovations that are perceived as less complex faster than other innovations (Rogers, 1995). The adoption of information technologies has been found to be negatively correlated with complexity (Grover, 1993). Due to the perception that ERP systems are extremely complex to implement (Clegg et al., 1997; Xue et al., 2005), potential users may require increased mental effort, workload, and stress (Sokol, 1994). According to research, technological complexity exacerbates uncertainty and adoption risks (Premkumar & Roberts, 1999). Assuming the preparation of financial statements in accordance with IFRS through ERP may be perceived as complex by businesses, thereby affecting their adoption, we propose the following hypothesis;

H3: Complexity has a significant and negative effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

The cost effectiveness of a technology or procedure determines whether or not an organization can afford to invest in its implementation and operation (Yoon et al., 2020). Organizations want the benefits of adopting a new innovation to be proportional to the costs associated with adopting the innovation (Premkumar & Roberts, 1999). Businesses must bear the costs of integration, module usage, maintenance and support, and personnel training in order to prepare financial reports in accordance with IFRS using an ERP system. Businesses must make decisions taking into account these costs. In this context, considering that cost is an important factor in the adoption of ERP systems in the IFRS conversion, the following hypothesis has been proposed;

H4: Cost effectiveness has a significant and negative effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

Top management can encourage innovation by fostering an organizational culture that embraces change and encourages new ideas that advance the company's mission and vision (Tushman & Nadler, 1986). One of the most important pioneers of technology innovation at the firm level is top management support. Top management support is required for a successful ERP implementation, as it will help the ERP system meet corporate goals and integrate with business strategies and processes over time, as well as provide the necessary resources (Kettinger et al., 1994). Senior management support is positively related to technology adoption, according to studies (Albar & Hoque, 2019; Xu et al., 2017; Li et al., 2018). The following hypothesis has been proposed, assuming that top management support will have a positive and significant impact on the adoption of ERP systems in the conversion of IFRS;

H5: Top management support has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

The financial, technical, and experience competencies of companies wishing to prepare IFRS reports using an ERP system are discussed in this study. It can be considered an obstacle if a company lacks strong internal technical support (Ilin et al., 2017). Businesses with high technological competence understand that they have the resources to implement new technology and that their information technology manager and team have sufficient knowledge

and experience. Simultaneously, these businesses will be able to provide adequate training in order to provide the cognitive abilities required for the adoption process. Information technologies are more likely to be adopted by businesses with a higher level of technological expertise (Oliveira et al., 2014). In this context, the following hypothesis has been proposed, based on the fact that organizational capability influences the adoption of the ERP system in the IFRS conversion;

H6: Organizational capability has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

The environmental context includes the structure of the industry in which businesses operate, the presence or competence of technology service providers, and the regulatory environment (Baker, 2012). Additionally, environmental factors may include organizations external to the firm that possess specialized expertise in assisting with information technology adoption (Zhu et al., 2010). Coordination improvements and consultant support have been added to the model, which we believe will have a positive effect on the adoption of ERP systems during the IFRS conversion.

To overcome obstacles encountered during the adoption process, businesses outsource support that requires a certain level of competence or skill, such as consulting firms. Consultants serve as both a source of information and a facilitator during adoption. They contribute to the structure and value of an ERP package by providing product information and process guidance (Volkoff & Sawyer, 2001). The consultancy support provided by experts who are intimately familiar with the ERP system and have hands-on experience with how the system works is critical in ensuring the necessary knowledge transfer to the company. The higher the quality of consultant support, the more successful knowledge transfer will be in businesses considering ERP system adoption (Wang et al., 2007). According to studies, consultant support has a beneficial effect on technology adoption (Chang et al., 2015; Wang & Chen, 2006). Given that the consultant's support has a positive effect on the ERP system's adoption during the IFRS conversion, the following hypothesis has been proposed;

H7: Consultant support has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

Using an ERP system, businesses can improve unit coordination and synchronization (Chou & Chang, 2008). It has been observed that as the use of ERP systems increases, so does their efficiency among units. In the absence of integrated systems, businesses must rely on information sharing methods that take more time (fax, phone, e-mail) than ERP systems in order for sub-units to share information with one another. On the contrary, because ERP systems provide instant access to information, the more interdependent facilities there are, the more efficient ERP will be (Gattiker & Goodhue, 2005). The implementation of all company processes through the ERP system will also increase the reliability of data received from other units and provide important information integration with group companies. In this context, the following hypothesis has been proposed, based on the fact that coordination improvements influence the adoption of the ERP system in the IFRS conversion;

H8: Coordination improvements has a significant and positive effect on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion.

4. Research methodology

4.1. Measurement development

In this study, the questionnaire technique, which is one of the quantitative research methods, was used to collect data. The scales that make up the questionnaire were obtained as a result of extensive literature research. The items for relative advantage and compatibility were adapted from Henderson et al., 2012. Complexity items were adapted from Albar & Hoque, 2019; Premkumar & Roberts, 1999. Cost effectiveness items were adapted from Premkumar & Roberts, 1999. Items for top management support were adapted from Gutierrez et al., 2015. Organizational capability items were adapted from Badi et al., 2021; Gutierrez et al., 2015; Ilin et al., 2017; Oliveira et al., 2014. Consultant support items were adapted from Kwak et al., 2011; Ferratt et al., 2006; Wang & Chen, 2006. Coordination improvements items were adapted from Chou & Chang, 2008; Gattiker & Goodhue, 2005; and items for adoption of ERP systems in IFRS conversion items were adapted from Yoon et al., 2020; Junior et. al., 2019; Badi et al., 2021; Albar & Hoque, 2019; Chan & Chong, 2013. The five-point Likert scale used in this study is "strongly disagree, disagree, undecided, agree, and strongly agree" in ascending order.

4.2. Data collection

The study's universe includes users who prepare IFRS reports for companies listed on BIST or included in ISO 500 in 2020. Due to the impossibility of reaching every member of the determined population, as well as concerns about cost, time, and ethics, this study employed the convenience sampling method.

Questionnaires were distributed to 67 people who met the requirements for participation in the pilot application. Data was collected between April and May of 2021. However, a total of 64 questionnaires were evaluated for the pilot implementation phase due to incomplete or incorrectly filled questionnaires. As a result of the pilot application phase, it was determined that the scales were valid and the research findings were reliable, and thus the research was continued. The survey was conducted through online forms and emails. Between April and September 2021, we have sent out 657 surveys and 331 questionnaires were collected. However, due to incomplete or incorrectly filled questionnaires, the study was concluded by analyzing data from 324 questionnaires. Resulting in a response rate of 0.493. The universe which is the number of employees that deal with IFRS reporting in BIST and ISO 500 companies is unknown therefore a sample size of approximately 10 times the scale with the highest number of items for robust statistical analysis is recommended in conventional guidelines (Osborne et al., 2019). With 324 surveys collected, our sample size comfortably exceeds this threshold, providing a solid foundation for our analysis.

5. Data analysis and results

The Partial Least Squares (PLS) SEM was chosen for this study because it is well-suited for theory exploration and prediction (Hair, Randolph and Chong, 2016; Richter, Sinkovics et al., 2016). Measurement properties and test hypotheses are tested using SmartPLS (v3.3.7). (Henseler et al., 2014; Ringle et al., 2015).

The following steps were used to analyze the data. The construct measures were first tested for measurement invariance before the models were evaluated. The outer (measurement) model was evaluated for reliability and validity, as well as internal consistency reliability, convergent validity, and discriminant validity. The significance of the path coefficients (β), effect size (f^2), predictive relevance (Q^2), and coefficient of determination (R^2) were determined for the inner (structural) model.

5.1. Demographics statistics

According to demographic analysis, 69.44% of participants were male and 30.56% were female. The 26–35 age group accounts for 63.27% of participants, followed by the 36–45 age group at 31.48%. The majority of participants (59.57%) have a bachelor's degree and the majority (35.80%) have between one and three years of work experience. 36.73% of participants hold the title of specialist, while 29.94% hold the title of manager. Table 1 contains detailed descriptive statistics about these respondents.

Table 1: Demographic analysis

Variable	Count (%)	Variable	Count (%)
Gender		Work experience	
Male	225 (69.44%)	0-1 years	72 (22.22%)
Female	99 (30.56%)	1-3 years	116 (35.80%)
Age		4-10 years	104 (32.10%)
Under 25 years	3 (0.93%)	Over 10 years	32 (9.88%)
26-35 years	205 (63.27%)	Job Title	
36-45 years	102 (31.48%)	Director	17 (5.25%)
Over 46 years	14 (4.33%)	Manager	97 (29.94%)
Education		Assistant manager	22 (6.79%)
Postgraduate (PhD)	7 (2.16%)	Executive	66 (20.37%)
Postgraduate (above degree)	124 (38.27%)	Specialist	119 (36.73%)
Undergraduate degree	193 (59.57%)	Assistant specialist	3 (0.93%)

5.2. Measurement model

Internal consistency reliability, convergent validity, and discriminant validity were examined to determine the scales' reliability and validity. Internal consistency refers to the degree to which all items used to measure a variable are consistent in their interpretation. As a result, it all depends on how the items interact with one another (Tavakol & Dennick, 2011). Cronbach's alpha is a measure of internal consistency reliability. However, the Composite Reliability (CR) value (Hair et al., 2014) and the rho A value (Henseler et al., 2016) are also stated in the studies because Cronbach's Alpha underestimate's reliability. Cronbach Alpha, which is an indicative of the reliability, values of equal to or greater than 0.70 are generally accepted as reliable (Hair et al., 2006). A value greater than 0.70 of the Composite Confidence (CR) should be achieved by each item in order to provide CR (Fornell & Larcker, 1981). Values for Composite Confidence must be between 0 and 1. While it is acceptable for newly developed items to have a value between 0.60 and 0.70, previously tested theoretical scales are expected to have a value greater than 0.70. Henseler et al. (2016) also suggest that rho A values should be greater than

0.70. Cronbach's Alpha values for the constructs included in the study model range from 0.793 (CX) to 0.983 (CS), as shown in Table 2. The model has a high degree of internal consistency reliability, with CR values ranging from 0.904 (CX) to 0.987 (CS) and rho A values greater than 0.70.

Convergent validity indicates that the items in each factor have a similar structure to the items in the other factors. For the purpose of determining convergent validity, the factor load and the average variance extracted values is used. Each variable must have a factor load greater than 0.70 (Hair et al., 2009) and an AVE value greater than or equal to 0.5 (Chin, 1998). Convergent validity is indicated by AVE values, which are between 0.802 (CE) and 0.952 (CS) as shown in Table 2. When the factor loads in Table 2 are taken into account, the results for each variable are 0.70 or higher. It is evident that the model's analysis results demonstrate convergent validity.

Table 2: Validity and reliability

Variable	Cronbach's α	rho_A	CR	AVE	Factor Loading
Relative Advantage (RA)	0.969	0.969	0.976	0.890	0.93-0.95
Compatibility (CP)	0.909	0.910	0.957	0.917	0.95-0.95
Complexity (CX)	0.793	0.865	0.904	0.824	0.87-0.93
Cost Effectiveness (CE)	0.878	0.893	0.924	0.802	0.89-0.90
Top Management Support (TMS)	0.961	0.962	0.972	0.897	0.92-0.95
Organizational Capability (OC)	0.884	0.886	0.928	0.812	0.88-0.91
Consultant Support (CS)	0.983	0.983	0.987	0.952	0.97-0.98
Coordination Improvements (CI)	0.971	0.972	0.981	0.944	0.97-0.98
Adoption (AD)	0.970	0.971	0.977	0.894	0.93-0.94

Convergent validity assesses whether variables are distinct from one another (Hair et al., 2009). To test the discriminant validity, cross-loading, Fornell-Larcker criterion and HTMT criterion are examined (Henseler et al., 2015). As illustrated in Appendix A, the cross-loading analysis results demonstrate discriminant validity, as the factor loads of the items collected under each factor are greater than the factor loads of the other factors.

According to Fornell-Larcker, the square root of the AVE value of each construct (factor) should be greater than the factor's correlation with other factors (Fornell & Larcker, 1981; Limayem & Chesung, 2008). The results of the Fornell-Larcker criterion analysis provide discriminant validity, as shown in Table 3, since the square root of each factor's AVE value is greater than its correlation with other factors.

Table 3: Fornell-Larcker Criterion: Correlations of constructs and square root of AVE (bold)

Variables	RA	CP	CX	CE	TMS	OC	CS	CI	AD
RA	0.943								
CP	0.573	0.958							
CX	-0.131	-0.116	0.908						
CE	-0.265	-0.252	0.454	0.896					
TMS	0.622	0.686	-0.142	-0.279	0.947				
OC	0.655	0.708	-0.114	-0.337	0.827	0.901			
CS	0.593	0.493	-0.036	-0.232	0.547	0.643	0.976		
CI	0.684	0.55	-0.079	-0.295	0.598	0.686	0.775	0.972	
AD	0.631	0.646	-0.201	-0.287	0.764	0.685	0.518	0.602	0.946

HTMT is the ratio of the geometric mean of the correlations between the items of all variables in the model to the geometric mean of the correlations between the items of a single variable. When the research model contains conceptually similar variables, the HTMT value

should be greater than 0.90 (Henseler et al., 2015). According to the HTMT criterion analysis results in Table 4, none of the variables have a value of 0.90 or greater. These findings indicate that the variables in the research model demonstrates discriminant validity.

Table 4: HTMT criterion for discriminant validity

Variables	RA	CP	CX	CE	TMS	OC	CS	CI	AD
RA	----								
CP	0.610	----							
CX	0.138	0.122	----						
CE	0.283	0.281	0.544	----					
TMS	0.644	0.734	0.153	0.302	----				
OC	0.706	0.788	0.135	0.383	0.896	----			
CS	0.607	0.521	0.044	0.251	0.562	0.690	----		
CI	0.705	0.585	0.090	0.319	0.618	0.740	0.794	----	
AD	0.650	0.687	0.223	0.307	0.790	0.737	0.529	0.619	----

5.3. Structural model

The structural model must be evaluated after ensuring the measurement model's validity and reliability. There was no evidence of multi-collinearity among the study's constructs, as shown by the variance inflation factor (VIF) values in Table 5, which were all less than 5 (Hair et al., 2011; Richter et al., 2016). The structural estimates of path coefficient (β), coefficient of determination (R^2), effect size (f^2) was obtained using the bootstrapping method with 5000 iterations of resampling. In order to assess this model's predictive relevance (Q^2), cross-validated redundancy was performed by running the blindfolding procedure.

Table 5: Collinearity assessment

Variables	VIF (*)
Relative Advantage (RA)	2.269
Compatibility (CP)	2.207
Complexity (CX)	1.287
Cost Effectiveness (CE)	1.426
Top Management Support (TMS)	3.480
Organizational Capability (OC)	4.449
Consultant Support (CS)	2.686
Coordination Improvements (CI)	3.334

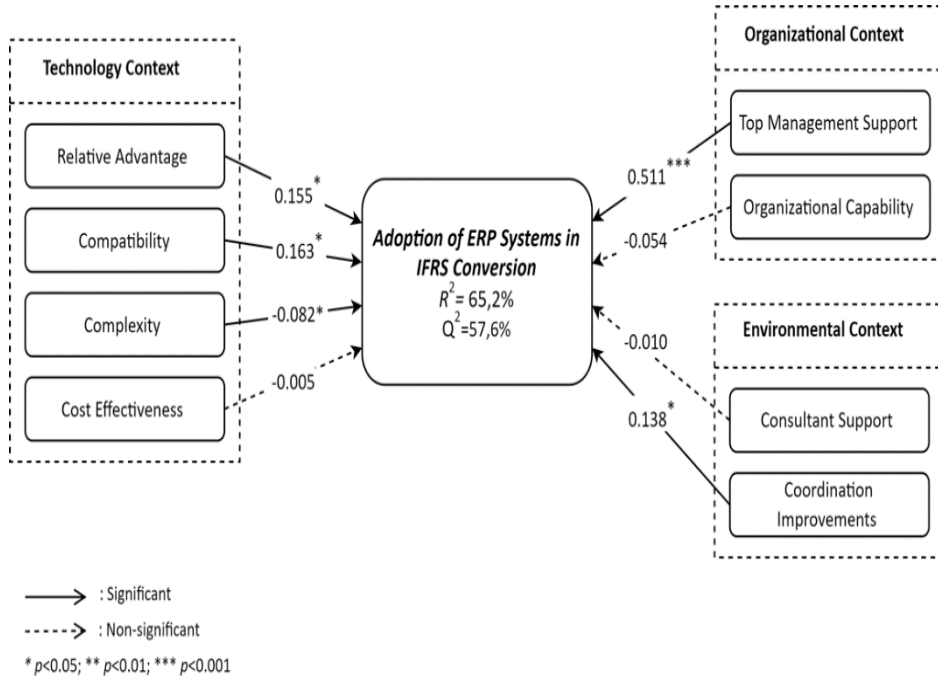
Notes: (*) Collinearity of indicators: Each indicator's tolerance (VIF) value should be higher than 0.20 (lower than 5)

Figure 2 shows the estimation of structural models and the evaluation of defined hypotheses. The findings show that relative advantage (H1: $\beta = 0.155$, $t=2.116$, $p < 0.05$), compatibility (H2: $\beta = 0.163$, $t=0.163$, $p < 0.05$), top management support (H5: $\beta = 0.511$, $t=0.511$, $p < 0.001$) and coordination improvements (H8: $\beta = 0.138$, $t=0.138$, $p < 0.05$) have a positive and significant effect on the adoption of ERP systems in the IFRS conversion, while complexity (H3: $\beta = -0.082$, $t=2.024$, $p < 0.05$) has a negative and significant effect. The findings also show that cost effectiveness (H4: $\beta = -0.005$, $t=0.130$, $p > 0.05$), organizational capability (H6: $\beta = -0.054$, $t=0.588$, $p > 0.05$) and consultant support (H7: $\beta = -0.010$, $t=0.174$, $p > 0.05$) do not have a significant impact on the adoption of ERP systems in the IFRS conversion.

In the structural model, one of the analyses that takes place is the calculation of the coefficient of determination. The R^2 value, which indicates the model's predictive accuracy, is expected to be high in a successful model. The value of R^2 is between 0 and 1, and a value close to 1 indicates a high degree of predictive power. R^2 values of 0.25 are considered weak, 0.50 are considered moderate, and 0.75 are considered strong (Hair et al., 2011). As demonstrated

in Figure 2, the calculated R2 value for the adoption of the ERP system in the IFRS conversion process is 0.652. As a result, 65.2% of the dependent variable is explained by the independent variables. Along with evaluating the R2 values of all dependent variables, the change in R2 value when a specific independent variable is removed from the model can be used to determine whether the excluded independent variable has a significant effect on the dependent variables. Three guide values are specified when evaluating effect size. f^2 values of 0.02, 0.15, and 0.35 indicate that the independent variable has a small, medium, or large effect, respectively (Cohen, 1988). According to the f^2 effect size analysis results, CE ($f^2 = 0.002$), OC ($f^2 = 0.002$) and CS ($f^2 = 0.001$) have no effect on the adoption of the ERP system in IFRS conversion. The effect of TMS ($f^2 = 0.216$) on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion is moderate. Finally, the effects of RA ($f^2 = 0.03$), CP ($f^2 = 0.035$), CX ($f^2 = 0.021$) and CI ($f^2 = 0.02$) factors can be considered small. The path model is considered predictively relevant for a specific dependent construct if the Q2 value for the particular reflective endogenous latent variable is greater than zero. (Hair vd., 2016). According to the results of the Q2 analysis in figure 2, the model is predictively relevant since the Q2 value is greater than zero.

Figure 2: Structural Model

6. Discussions and implications

Although the factors discussed in this study are based on Tornatzky et. al (1990) TOE model, various modifications have been proposed, and a total of eight hypotheses have been defined. The hypotheses' test results are presented in Table 6. Only five of the eight proposed hypotheses were supported.

Table 6: Hypotheses testing

Hypotheses	Path	β	t-value	Decision
H1	RA -> AD	0.155	2.116*	Accept
H2	CP -> AD	0.163	2.511*	Accept
H3	CX -> AD	-0.082	2.024*	Accept
H4	CE -> AD	-0.005	0.130	Reject
H5	TMS -> AD	0.511	5.837***	Accept
H6	OC -> AD	-0.054	0.588	Reject
H7	CS -> AD	-0.01	0.174	Reject
H8	CI -> AD	0.138	1.975*	Accept

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

The findings in Table 5 indicate that top management support (H5), compatibility (H2), relative advantage (H1) and Coordination Improvements (H8) are all critical factors in deciding whether to adopt ERP systems in IFRS conversion. H8 is a significant factor with least positive effect. H1 is also found to be a critical factor in many research on the adoption of information technology (Premkumar & Roberts, 1999; Xu et. al, 2017). In this study, after top management support and compatibility, the relative advantage (H1) factor is the most influential factor in the adoption of ERP systems in the IFRS conversion. In this context, businesses that believe preparing IFRS in an ERP system will improve reporting efficiency (time, manpower, and resource utilization), accessibility, reliability, and accuracy of reporting information when compared to traditional methods will be more inclined to adopt ERP system in the IFRS conversion. After top management support, compatibility (H2) factor is the most influential factor in the adoption of ERP systems in the IFRS conversion. Compatibility has also been shown to have a positive and significant effect in previous studies of information technologies (Henderson et al., 2012; Azmi et al., 2016). Additionally, the findings indicate that top management support (H5) is the most effective factor in the adoption of ERP system in IFRS conversion.

Result demonstrate that the complexity factor (H3) has a negative and significant effect on the adoption of ERP systems in the IFRS conversion. This study discovered that complexity has a negative and significant effect, which is consistent with previous research on information technologies (Henderson et al., 2012; Gutierrez et al., 2015). Unexpectedly, findings show that the cost effectiveness factor (H4) and consultant support (H7) have no significant effect on adoption of ERP system in IFRS conversion. Despite the fact that studies have shown that consultant support is a critical factor in the application of information technologies (Maditinos et al., 2012; Wang & Chen, 2006), this study indicates that it has no impact on the adoption phase. Finally, result demonstrates that the organizational adequacy (H6), factor has no significant effect on adoption of ERP system in IFRS conversion.

6.1. Implications for theory

Numerous studies have been conducted in a number of cultures and disciplines to evaluate technology adoption models (Azmi et al., 2016; Awa et al., 2017; Li et al., 2018; Lai & Li, 2005; Al Mansoori et al., 2018; Al-Saedi et al., 2020; Junior et al., 2019; Henderson et al., 2012). Even though different studies use different versions of the TOE model, it has a great deal of potential in the area of information system innovations. However, the studies conducted to date emphasize that the scientific studies that attempt to explain and predict ERP adoption within the context of TOE are insufficient and that additional research is required (Awa et al., 2017). Additionally, researchers state that there are very few academic studies on IFRS and ERP systems in the literature (Nguyen et al., 2021; Grabski et al., 2011). The TOE model was revised and re-proposed in order to fill in the knowledge gap on the subject of ERP system adoption in the IFRS conversion. The explanatory power of ERP system adoption in the IFRS conversion ($R^2 = 65.2\%$) of the proposed model was found to be relatively high. Additionally, to our knowledge, this is the first study on the adoption of ERP systems in IFRS conversion. By proposing a modified TOE model and identifying influential factors such as coordination improvements and consultant support, our research contributes valuable insights to theory. Additionally, our study highlights the need for further exploration of different factors.

6.2. Implications for practice

Adoption of the enterprise resource planning system in the IFRS conversion process may vary from company to company, depending on the sectors in which companies operate, their current system capabilities, organizational competence, support from top management, and consultant support. Top management, which is the most influential factor in the IFRS conversion process, must support ERP system projects to ensure the reliability, transparency, and quality of financial statements and management reports. Top management should not underestimate the IFRS conversion processes in terms of information technology; they should acknowledge the impact of information technology early in the project and allocate all necessary resources. It may be challenging for employees accustomed to conventional methods to prepare and monitor financial reports generated by ERP systems in accordance with IFRS. To improve the knowledge and skills of company employees, senior management should provide training in the preparation of accounting standards via the ERP system. Additionally, the study's findings indicate that consultant support has no effect on ERP system adoption in IFRS conversion. However, consulting firms that wish to play a significant role in the adoption phase can influence adoption by educating top management and training key personnel.

The costs of adoption can be seen as low because the companies that are the focus of the study are some of Türkiye's largest and are already invested in financial resources. All companies must eventually use ERP systems to prepare financial reports, therefore implementation costs are inevitable. For these reasons, the cost factor may not have been a critical factor in the adoption of ERP systems in the IFRS conversion. This study also indicates that the coordination improvements factor was an important determinant in the adoption of ERP systems in the IFRS conversion. It is reasonable to assume that the coordination improvements factor has an effect on adoption because it is critical for the creation of a single, standard consolidated report by enabling the efficient flow of information between businesses and group companies.

In the current situation, IFRS reports prepared by companies in Türkiye, may conflict with the conceptual framework as some companies manually prepare IFRS reports by converting Turkish GAAP reports. Authorized institutions and organizations should establish a system integrated with ERP systems to ensure the comparability, verifiability, high quality, and transparency of financial reports.

7. Conclusion

A comprehensive study was carried out on the adoption of the ERP system in the IFRS conversion. In order to gain a better understanding of the factors affecting the adoption of the ERP system in the IFRS conversion, this study proposed a modified TOE model. Analysis reveals that several factors significantly influence the adoption of ERP systems in IFRS conversion. Coordination improvements, compatibility, relative advantage, and top management support all exert a positive and statistically significant impact on adoption. Conversely, complexity presents a negative and statistically significant impact. Interestingly, factors like cost effectiveness, organizational capability, and consultant support do not exhibit a statistically significant influence on adoption.

In the near future, it is expected that more companies will be obliged to report according to IFRS by authorized institutions and organizations. Companies must complete the implementation of all standard processes into their ERP systems in order to produce comparable, verifiable, high-quality, and transparent financial reports. In order to accelerate these processes even more, necessary training and support should be provided to companies and consultant companies by authorized institutions and organizations. In this context, the results of this study are important for the top management and key employees of companies that prepare or will prepare their financial reports in accordance with IFRS, audit firms, and all related institutions and organizations.

This study, like all studies, has some limitations that should be considered. To begin, the study includes system users who are involved in the adoption of the ERP system in the IFRS conversion process in BIST and ISO 500 companies. In order to protect the privacy and security of companies, some of the participants in the study chose not to answer some of the questions. Users who refused to participate in the survey or who only completed part of it were omitted from the analysis. In this context, the study's findings cannot be generalized to all companies in Türkiye or to companies operating in other countries, as they will only be applicable to BIST and ISO 500 companies. Finally, we analyzed the hypothesized model and its relationships using quantitative data. Qualitative data sources may be considered in future research to explain why such relationships exist or do not exist and to validate the study results.

Future studies can be conducted for all companies in Türkiye and other countries that prepare financial reports in accordance with IFRS, and the results can be compared. The findings of this study can be used as a basis for future research. Additional testing is required on the adoption of ERP systems in IFRS conversion by modifying the TOE model or by utilizing different models.

References

- Ajzen, I. (1985). *From intentions to actions: A theory of planned behavior*. Springer.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
- Akdoğan, N. (2019). Finansal Raporlama Standartlarıyla Uyumlu Olması Amacıyla Tekdüzen Hesap Planının Güncellenmesine Yönelik KGK Tarafından Yayımlanan Taslak Metnin Değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12(3), 745-785.
- AlBar, A. M., & Hoque, M. R. (2019). Factors affecting cloud ERP adoption in Saudi Arabia: An empirical study. *Information Development*, 35(1), 150-164.
- Ashbaugh, H., & Pincus, M. (2001). Domestic accounting standards, international accounting standards, and the predictability of earnings. *Journal of accounting research*, 39(3), 417-434.
- Awa, H. O., Uko, J. P., & Ukoha, O. (2017). An empirical study of some critical adoption factors of ERP software. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 33(8), 609-622.
- Azmi, A., Sapiei, N. S., Mustapha, M. Z., & Abdullah, M. (2016). SMEs' tax compliance costs and IT adoption: the case of a value-added tax. *International Journal of Accounting Information Systems*, 23, 1-13.
- Badi, S., Ochieng, E., Nasaj, M., & Papadaki, M. (2021). Technological, organisational and environmental determinants of smart contracts adoption: UK construction sector viewpoint. *Construction Management and Economics*, 39(1), 36-54.
- Ball, R. (2006). International Financial Reporting Standards (IFRS): pros and cons for investors. *Accounting and business research*, 36, 5-27.
- Baker, J. (2012). *The technology-organization-environment framework*. Springer.
- Barth, M. E., & Schipper, K. (2008). Financial reporting transparency. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 23(2), 173-190.
- Camfferman, K., & Zeff, S. A. (2007). *Financial reporting and global capital markets: A history of the international accounting standards committee, 1973-2000*. Oxford University Press on Demand.
- Chang, M. Y., Pang, C., Tarn, J. M., Liu, T. S., & Yen, D. C. (2015). Exploring user acceptance of an e-hospital service: An empirical study in Taiwan. *Computer Standards & Interfaces*, 38, 35-43.
- Chin, W. W. (1998). Commentary: Issues and opinion on structural equation modeling. *MIS quarterly*, 22(1).
- Chong, A. Y. L., Lin, B., Ooi, K. B., & Raman, M. (2009). Factors affecting the adoption level of c-commerce: An empirical study. *Journal of Computer Information Systems*, 50(2), 13-22.
- Chou, S. W., & Chang, Y. C. (2008). The implementation factors that influence the ERP (enterprise resource planning) benefits. *Decision support systems*, 46(1), 149-157.
- Clegg, C., Axtell, C., Damodaran, L., Farbey, B., Hull, R., Lloyd-Jones, R., ... & Tomlinson, C. (1997). Information technology: a study of performance and the role of human and organizational factors. *Ergonomics*, 40(9), 851-871.
- Cohen J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. L. Erlbaum Associates.
- Cordery, C. J., Fowler, C. J., & Mustafa, K. (2011). A solution looking for a problem: factors associated with the non-adoption of XBRL. *Pacific Accounting Review*. 23(1), 69-88.
- Davis, F. D. (1989). Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319.
- El-Gazzar, S. M., Finn, P. M., & Jacob, R. (1999). An empirical investigation of multinational firms' compliance with international accounting standards. *The International Journal of Accounting*, 34, 239-248.
- Ein-Dor, P., and E. Segev. (1978). Organizational context and the success of management information systems. *Management Science*, 24 (10), 1064-1077. doi:10.1287/mnsc.24.10.1064.
- Erol, M. & Aslan, M. (2017). Uluslararası muhasebe ve denetim standartlarının gelişmesi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (12), 55-86.

Ferratt, T. W., Ahire, S., & De, P. (2006). Achieving success in large projects: Implications from a study of ERP implementations. *Interfaces*, 36(5), 458-469.

Fink, D. (1998). Guidelines for the successful adoption of information technology in small and medium enterprises. *International journal of information management*, 18(4), 243-253.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50.

Gavidia, J. V., Junglas, I. A., & Chou, C. H. (2021). An integrated model of ERP success: the critical role of task-context alignment. *Enterprise Information Systems*, 17(1).

Gangwar, H., Date, H., & Ramaswamy, R. (2015). Understanding determinants of cloud computing adoption using an integrated TAM-TOE model. *Journal of enterprise information management*, 28(1), 107-130.

Gattiker, T. F., & Goodhue, D. L. (2005). What happens after ERP implementation: understanding the impact of interdependence and differentiation on plant-level outcomes. *MIS quarterly*, 29(3), 559-585.

Grabski, S. V., Leech, S. A. & Schmidt, P. J. (2011). A review of ERP research: a future agenda for accounting information systems. *Journal of Information Systems*, 25(1), 37–78.

Grover, V. (1993). An empirically derived model for the adoption of customer-based interorganizational systems. *Decision sciences*, 24(3), 603-640.

Gupta, P., Seetharaman, A., & Raj, J. R. (2013). The usage and adoption of cloud computing by small and medium businesses. *International journal of information management*, 33(5), 861-874.

Gutierrez, A., Boukrami, E., & Lumsden, R. (2015). Technological, organisational and environmental factors influencing managers' decision to adopt cloud computing in the UK. *Journal of Enterprise Information Management*, 26(8), 788-807.

Gyasi, A.K., (2010). *Adoption of International Financial Reporting Standards in Developing Countries-The Case of Ghana*. [Master's Theses]. Vaasa University of Applied Sciences.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, J. B., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2006). *Multivariate data analysis*. Pearson Prentice Hall.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, J. B., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2009). *Multivariate data analysis*. Pearson Prentice Hall.

Hair, J., Hollingsworth, C. L., Randolph, A. B., & Chong, A. Y. L. (2017). An updated and expanded assessment of PLS-SEM in information systems research. *Industrial Management & Data Systems*, 117(3), 442-458.

Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing theory and Practice*, 19(2), 139-152.

Hall, J. A. (2015). *Accounting information systems*. Cengage Learning.

Hancerliogullari Koksalmis, G., & Damar, S. (2021). An Empirical Evaluation of a Modified Technology Acceptance Model for SAP ERP System. *Engineering Management Journal*, 34(2), 201-216.

Henderson, D., Sheetz, S. D., & Trinkle, B. S. (2012). The determinants of inter-organizational and internal in-house adoption of XBRL: A structural equation model. *International journal of accounting information systems*, 13(2), 109-140.

Henseler, J., Hubona, G., & Ray, P. A. (2016). Using PLS path modeling in new technology research: Updated guidelines. *Industrial Management & Data Systems*, 116(1), 2–20.

Henseler, J., Ringle, C.M., & Sarstedt, M. (2014). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the academy of marketing science*, 43(1), 115–135.

Ilin, V., Ivetić, J., & Simić, D. (2017). Understanding the determinants of e-business adoption in ERP-enabled firms and non-ERP-enabled firms: A case study of the Western Balkan Peninsula. *Technological Forecasting and Social Change*, 125, 206-223.

IFRS. (2018). *Analysis of the IFRS jurisdiction profiles*. <https://www.ifrs.org/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction/#analysis-of-the-166-profiles>.

- IFRS. (2021). *Why global accounting standards?*. <https://www.ifrs.org/use-around-the-world/why-global-accounting-standards/>.
- Jermakowicz, E. K., & Gornik-Tomaszewski, S. (2006). Implementing IFRS from the perspective of EU traded companies. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 15(2), 170–196.
- Junior, C. H., Oliveira, T., & Yanaze, M. (2019). The adoption stages (Evaluation, Adoption, and Routinisation) of ERP systems with business analytics functionality in the context of farms. *Computers and electronics in agriculture*, 156, 334-348.
- Kettinger, W. J., Grover, V., Guha, S., & Segars, A. H. (1994). Strategic information systems revisited: A study in sustainability and performance. *MIS quarterly*, 18(1), 31-58.
- Kouki, R., Poulin, D., & Pellerin, R. (2010). The impact of contextual factors on ERP assimilation: Exploratory findings from a developed and a developing country. *Journal of global information technology management*, 13(1), 28-55.
- Kwak, Y. H., Park, J., Chung, B. Y., & Ghosh, S. (2011). Understanding end-users' acceptance of enterprise resource planning (ERP) system in project-based sectors. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 59(2), 266-277.
- Lallmahomed, M. Z., Lallmahomed, N., & Lallmahomed, G. M. (2017). Factors influencing the adoption of e-Government services in Mauritius. *Telematics and Informatics*, 34(4), 57–72.
- Limayem, M., & Cheung, C. M. (2008). Understanding information systems continuance: The case of Internet-based learning technologies. *Information & Management*, 45(4), 227–232.
- Lai, V. S., & Li, H. (2005). Technology acceptance model for internet banking: an invariance analysis. *Information & management*, 42(2), 373-386.
- Liu, F. C., Hsu, H. T., & Yen, D. C. (2018). Technology executives in the changing accounting information environment: Impact of IFRS adoption on CIO compensation. *Information & Management*, 55(7), 877-889.
- Maditinos, D., Chatzoudes, D., & Tsairidis, C. (2012). Factors affecting ERP system implementation effectiveness. *Journal of Enterprise information management*, 25(1), 60-78.
- Makena, J. N. (2013). Factors that affect cloud computing adoption by small and medium enterprises in Kenya. *International Journal of Computer Applications Technology and Research*, 2(5), 517-521.
- Miller-Nobles, T. L., Mattison, B., & Matsumura, E. M. (2016). *Horngren's Accounting: The Managerial Chapters*. Pearson.
- Morais, A. I. (2020). Are changes in international accounting standards making them more complex?. *Accounting Forum*, 44(1), 35-63.
- Moore, G. C., & Benbasat, I. (1991). Development of an instrument to measure the perceptions of adopting an information technology innovation. *Information systems research*, 2(3), 192-222.
- Nguyen, T., Chen, J. V., & Nguyen, T. P. H. (2021). Appropriation of accounting information system use under the new IFRS: Impacts on accounting process performance. *Information & Management*, 58(8).
- Oliveira, T., Thomas, M., & Espadanal, M. (2014). Assessing the determinants of cloud computing adoption: An analysis of the manufacturing and services sectors. *Information & Management*, 51(5), 497-510.
- Oliveira, T., & Martins, M. F. (2011). Literature review of information technology adoption models at firm level. *Electronic Journal of Information Systems Evaluation*, 14(1), 110-121.
- Osborne, J. W., & Costello, A. B. (2019). Sample size and subject to item ratio in principal components analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 9(1), 11.
- Pacter, P. (2017). *Pocket Guide to IFRS Standards: the global financial reporting language*. <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/around-the-world/pocket-guide/pocket-guide-2017.pdf>
- Premkumar, G., & Roberts, M. (1999). Adoption of new information technologies in rural small businesses. *Omega*, 27(4), 467-484.
- PwC. (2016). *IFRS 16: The Leases Standard is Changing. Are You Ready?* <https://cdpTürkiye.sabanciuniv.edu/tr/raporlar/yerel>.

- Richter, N. F., Sinkovics, R. R., Ringle, C. M., & Schlägel, C. (2016). A critical look at the use of SEM in International Business research. *International Marketing Review*, 33(3), 376–404.
- Ringle, C.M., Wende, S., & Becker, J.-M., (2015). SmartPLS 3. <http://www.smartpls.com>.
- Rom, A., & Rohde, C. (2007). Management accounting and integrated information systems: A literature review. *International Journal of Accounting Information Systems*, 8(1), 40-68.
- Salehi, M., Rostami, V., & Mogadam, A. (2010). Usefulness of accounting information system in emerging economy: Empirical evidence of Iran. *International Journal of Economics and Finance*, 2(2), 186-195.
- Selimoğlu S. K., Özbirecikli M. ve Uzay Ş. (2017). *Bağımsız Denetim*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sokol, M. B. (1994). Adaptation to difficult designs: Facilitating use of new technology. *Journal of Business and Psychology*, 8(3), 277-296.
- Sutton, S. G. (2006). Enterprise systems and the re-shaping of accounting systems: A call for research. *International Journal of Accounting Information Systems*, 7(1), 1-6.
- Tavakol, M., & Dennick, R. (2011). Making sense of Cronbach's alpha. *International journal of medical education*, 2, 53-55.
- Trinh, B. V. (2020). *What firms need to know about IFRS compliance in ERP system: Deloitte Vietnam: Audit & Assurance*. <https://www2.deloitte.com/vn/en/pages/audit/articles/ifrs-compliance-in-erp-system.html>.
- Tornatzky, L. G., Fleischer, M., & Chakrabarti, A. K. (1990). *The processes of technological innovation*. Lexington Books.
- Tornatzky, L. G., & Klein, K. J. (1982). Innovation characteristics and innovation adoption-implementation: A meta-analysis of findings. *IEEE Transactions on engineering management*, 29(1), 28-45.
- Tushman, M., & Nadler, D. (1986). Organizing for innovation. *California management review*, 28(3), 74-92.
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies. *Management Science*, 46(2), 186-204.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *MIS Quarterly*, 27(3), 425-478.
- Venkatesh, V., Thong, J. Y., & Xu, X. (2012). Consumer acceptance and use of information technology: Extending the unified theory of acceptance and use of technology. *MIS Quarterly*, 36(1), 157–178.
- Volkoff, O., & Sawyer, S. (2001). ERP implementation teams, consultants, and information sharing. *AMCIS 2001 Proceedings, USA*.
- Wang, E. T., & Chen, J. H. (2006). Effects of internal support and consultant quality on the consulting process and ERP system quality. *Decision support systems*, 42(2), 1029-1041.
- Wang, E. T., Lin, C. C. L., Jiang, J. J., & Klein, G. (2007). Improving enterprise resource planning (ERP) fit to organizational process through knowledge transfer. *International journal of information management*, 27(3), 200-212.
- Wang, Y., & Shi, X. (2009). E-business assimilation in SMEs of China. *International Journal of Electronic Business*, 7(5), 512–535.
- Xu, W., Ou, P., & Fan, W. (2017). Antecedents of ERP assimilation and its impact on ERP value: A TOE-based model and empirical test. *Information systems frontiers*, 19(1), 13-30.
- Xue, Y., Liang, H., Boulton, W. R., & Snyder, C. A. (2005). ERP implementation failures in China: Case studies with implications for ERP vendors. *International journal of production economics*, 97(3), 279-295.
- Yoon, C., Lim, D., & Park, C. (2020). Factors affecting adoption of smart farms: The case of Korea. *Computers in Human Behavior*, 108, 106309.
- Zhu, Y., Li, Y., Wang, W., & Chen, J. (2010). What leads to post-implementation success of ERP? An empirical study of the Chinese retail industry. *International Journal of Information Management*, 30(3), 265-276.

Appendix A

Table A1: Cross loadings

Variables	RA	CP	CX	CE	TMS	OC	CS	CI	AD
Relative advantage									
RA1	0.94	0.55	(0.16)	(0.29)	0.60	0.64	0.56	0.66	0.61
RA2	0.95	0.54	(0.17)	(0.27)	0.61	0.66	0.59	0.68	0.61
RA3	0.95	0.53	(0.10)	(0.24)	0.57	0.60	0.54	0.63	0.59
RA4	0.94	0.54	(0.11)	(0.24)	0.59	0.62	0.57	0.64	0.60
RA5	0.94	0.54	(0.08)	(0.22)	0.56	0.58	0.55	0.62	0.57
Compatibility									
CP1	0.56	0.96	(0.11)	(0.24)	0.66	0.66	0.47	0.53	0.63
CP2	0.54	0.96	(0.11)	(0.24)	0.65	0.70	0.47	0.52	0.61
Complexity									
CX1	(0.16)	(0.16)	0.94	0.42	(0.17)	(0.11)	(0.02)	(0.07)	(0.21)
CX2	(0.06)	(0.03)	0.87	0.40	(0.08)	(0.10)	(0.05)	(0.07)	(0.15)
Cost effectiveness									
CE1	(0.27)	(0.23)	0.40	0.90	(0.27)	(0.30)	(0.20)	(0.28)	(0.29)
CE2	(0.23)	(0.23)	0.38	0.89	(0.25)	(0.31)	(0.22)	(0.27)	(0.23)
CE3	(0.21)	(0.22)	0.45	0.89	(0.23)	(0.31)	(0.21)	(0.25)	(0.24)
Top management support									
TMS1	0.54	0.64	(0.12)	(0.25)	0.93	0.75	0.46	0.49	0.70
TMS2	0.64	0.65	(0.11)	(0.26)	0.94	0.78	0.56	0.62	0.73
TMS3	0.59	0.64	(0.14)	(0.26)	0.96	0.78	0.53	0.58	0.73
TMS4	0.59	0.67	(0.17)	(0.28)	0.96	0.83	0.52	0.56	0.73
Organizational capability									
OC1	0.63	0.69	(0.11)	(0.31)	0.77	0.91	0.56	0.61	0.65
OC2	0.52	0.57	(0.10)	(0.26)	0.72	0.88	0.54	0.56	0.60
OC3	0.63	0.65	(0.10)	(0.34)	0.74	0.92	0.65	0.69	0.61
Consultant support									
CS1	0.57	0.49	(0.04)	(0.24)	0.54	0.64	0.97	0.73	0.52
CS2	0.58	0.48	(0.03)	(0.23)	0.54	0.64	0.98	0.76	0.50
CS3	0.59	0.48	(0.04)	(0.22)	0.52	0.63	0.98	0.77	0.50
CS4	0.57	0.47	(0.03)	(0.21)	0.53	0.61	0.97	0.76	0.50
Coordination improvements									
CI1	0.68	0.55	(0.09)	(0.30)	0.60	0.68	0.75	0.98	0.61
CI2	0.67	0.53	(0.08)	(0.27)	0.57	0.66	0.78	0.97	0.57
CI3	0.65	0.53	(0.06)	(0.29)	0.58	0.66	0.73	0.97	0.58
Adoption									
AD1	0.62	0.63	(0.20)	(0.26)	0.77	0.70	0.50	0.58	0.93
AD2	0.59	0.62	(0.20)	(0.27)	0.71	0.65	0.49	0.55	0.94
AD3	0.57	0.59	(0.21)	(0.27)	0.70	0.61	0.45	0.56	0.95
AD4	0.59	0.61	(0.18)	(0.28)	0.70	0.63	0.50	0.57	0.95
AD5	0.62	0.61	(0.17)	(0.28)	0.74	0.65	0.50	0.58	0.95

Extended Summary

Adoption of Enterprise Resource Planning System in IFRS Conversion: Evidence from Türkiye

IFRS, developed by the International Accounting Standards Board (IASB), has been adopted by over 120 countries, including most G20 economies, to ensure consistency, transparency, and comparability in financial reporting (Pacter, 2017). The global shift from Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) to IFRS presents both opportunities and challenges, especially for emerging economies like Türkiye, where the complexity and costs associated with IFRS compliance can be significant.

The adoption of IFRS is driven by various factors, including the harmonization of accounting practices across borders, which facilitates the acquisition of foreign capital, reduces information asymmetry, and lowers investment risk (Barth & Schipper, 2008). However, the transition from GAAP to IFRS is not without its challenges. IFRS is often more complex than GAAP, requiring companies to maintain detailed records of all financial processes (Morais, 2020). This complexity necessitates the use of sophisticated information technology (IT) systems, such as ERP systems, which integrate various functions across an organization and support the comprehensive data requirements of IFRS (Trinh, 2020). ERP systems, which are frequently discussed in the literature on Accounting Information Systems (AIS), offer a centralized platform for managing financial data, crucial for accurate and timely reporting under IFRS (Hall, 2015). This study explores the factors influencing the adoption of ERP systems in the IFRS conversion process within companies listed on Borsa Istanbul (BIST) and Türkiye's largest 500 industrial firms (ISO 500). IFRS is a set of accounting standards developed by the International Accounting Standards Board (IASB) that have been adopted by over 120 countries, including most G20 economies, to ensure consistency, transparency, and comparability in financial reporting. The global shift from Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) to IFRS presents both opportunities and challenges, especially for emerging economies like Türkiye, where the complexity and costs associated with IFRS compliance can be significant.

This study is grounded in the Technology-Organization-Environment (TOE) framework, which provides a comprehensive model for analyzing the factors that influence the adoption of technological innovations like ERP systems (Tornatzky et al., 1990). The TOE framework considers three dimensions: technological, organizational, and environmental factors. Technological factors refer to the characteristics of the technology itself, such as its perceived relative advantage, compatibility with existing systems, and complexity (Oliveira & Martins, 2011). Organizational factors include internal resources, top management support, and organizational capabilities (Chong et al., 2009). Environmental factors encompass external pressures, such as market competition, regulatory requirements, and the availability of external expertise, such as consultant support (Gangwar et al., 2015). The TOE framework has been widely used in studies on technology adoption and provides a robust theoretical foundation for exploring the adoption of ERP systems in the IFRS conversion process. The research model proposed in this study extends the TOE framework by integrating additional factors relevant to the IFRS conversion context, such as coordination improvements. The study hypothesizes that factors such as relative advantage, compatibility, complexity, cost-effectiveness, top management support, organizational capability, consultant support, and coordination improvements significantly impact the adoption of ERP systems in IFRS conversion. To test these hypotheses, data were collected from 324 respondents across BIST and ISO 500 companies who were involved in the IFRS reporting process. The data were analyzed using Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM), a statistical technique suitable for theory exploration and prediction (Hair et al., 2016).

The results of the study indicate that top management support, compatibility, relative advantage, and coordination improvements have a positive and significant impact on ERP adoption during IFRS conversion. These findings align with previous research on technology adoption, which emphasizes the critical role of top management in driving technological innovation and ensuring alignment with organizational goals (Tushman & Nadler, 1986). The compatibility of ERP systems with existing processes and infrastructure also emerged as a significant factor, highlighting the importance of seamless integration between new and existing systems to avoid disruptions in operations. The perceived relative advantage of ERP systems, in terms of improving the efficiency, accuracy, and reliability of financial reporting, further reinforces the importance of perceived benefits in driving adoption decisions (Rogers, 1995). Coordination improvements, which refer to the ability of ERP systems to enhance the flow of information across different units within an organization, were also found to significantly influence adoption, underscoring the role of ERP systems in facilitating better coordination and communication in the context of IFRS reporting (Chou & Chang, 2008).

Conversely, the study found that complexity has a negative impact on ERP adoption, which is consistent with previous research that highlights the challenges associated with implementing complex technologies (Grover, 1993). The perceived complexity of ERP systems, particularly in the context of IFRS conversion, may deter companies from adopting these systems due to concerns about the difficulty of implementation and the potential for disruptions to ongoing operations. Interestingly, the study found that cost-effectiveness, organizational capability, and consultant support do not significantly influence ERP adoption in the IFRS conversion process. These findings suggest that while cost considerations and external support are important, they may not be the primary drivers of ERP adoption decisions in the context of IFRS conversion. The perceived benefits of ERP systems and strong internal support from top management may play a more critical role in driving adoption (Albar & Hoque, 2019; Xu et al., 2017).

The implications of these findings are significant for both theory and practice. From a theoretical perspective, the study contributes to the literature on technology adoption by extending the TOE framework to the context of ERP adoption in IFRS conversion. The modified TOE model proposed in this study offers a more nuanced understanding of the factors that influence ERP adoption in this specific context and highlights the importance of considering both internal and external factors in the adoption process. The study's findings also suggest that future research should explore the role of emerging technologies, such as cloud computing and artificial intelligence, in facilitating IFRS compliance and enhancing the capabilities of ERP systems (Nguyen et al., 2021). From a practical perspective, the study's findings have important implications for companies, policymakers, and consultants involved in the IFRS conversion process. The critical role of top management support in driving ERP adoption underscores the need for strong leadership and commitment to the IFRS conversion process. Companies should ensure that top management is fully engaged in the process and provides the necessary resources and support for successful implementation (Kettinger et al., 1994). The importance of compatibility and coordination improvements also suggests that companies should carefully assess their existing systems and processes before adopting ERP systems and should prioritize solutions that offer seamless integration and enhance communication and coordination across different units (Gattiker & Goodhue, 2005). The finding that consultant support does not significantly influence ERP adoption suggests that companies may benefit more from investing in internal capabilities rather than relying solely on external consultants. However, consulting firms that wish to play a significant role in the adoption phase can still influence adoption by educating top management and training key personnel (Wang & Chen, 2006). Finally, the study's findings suggest that while cost considerations are important, they may not be the primary barrier to ERP adoption in the context of IFRS conversion. Companies should focus on the long-term benefits of ERP adoption, such as improved efficiency, accuracy, and reliability of financial reporting, rather than solely on the upfront costs of implementation (Premkumar & Roberts, 1999).

Türkiye'de Ana Muhalefet ve İktidar Partisinin AB Adaylık Sürecindeki Kesişme ve Ayrışma İzleği: 2002-2023

Selçuk Kahraman¹

Türkiye'de Ana Muhalefet ve İktidar Partilerinin AB Adaylık Sürecindeki Kesişme ve Ayrışma İzleği: 2002-2023	The Path of Intersection and Separation of the Main Opposition and Ruling Parties in Türkiye in the EU Candidacy Process: 2002-2023
Öz Bu çalışmada Türkiye'de ana muhalefeti temsil eden CHP ile kuruluşu sonrasında geldiği iktidarı koruyan AK Parti'nin, AB siyasetlerinin benzeşen/ortaklaşan ve farklılaşan/zıtlaşan yönlerinin saptanmasına çalışılmıştır. Güncel bir dönem incelemesi karşılaştırmalı yürütülürken MAXQDA adlı nitel veri analiz paneli yardımıyla 2002-2023 arasındaki seçim bildireleri taranarak AB ile ilgili siyasi kriterlere ilişkin belirlenen konularda verilemler gerçekleştirilmiştir. Toplam on bir kategori, çalışmanın odağını oluşturan üyelik ve siyasi kriterleri ilişkin konuları tanımlamıştır. MAXQDA çerçevesinde doğrudan "üyelik" bölümlendirme kategorisi, AB ile ilgili tüm konular arasında CHP ve AK Parti açısından en çok öne çıkan birinci konuyu oluşturmuştur. Çalışmada siyasi kriterlerin, iç siyasete için olarak bir strateji alanı ürettiği, AK Parti'nin AB ile ilgili vaatlerinden süreç içerisinde uzaklaştığı ve CHP'nin ise AB ile ilgili değerlere odağını artırdığı sonucuna varılmıştır.	Abstract In this study, it was tried to determine the similar/common and different/opposing aspects of the EU policies of the CHP, which represents the main opposition in Türkiye, and AK Parti, which has been in power almost since its establishment. While a current period analysis was carried out in a comparative manner, election declarations between 2002 and 2003 were scanned with the help of the qualitative data analysis panel called MAXQDA and data were made on the issues defining the political criteria regarding the EU. A total of eleven categories were defined on issues related to membership and political criteria, which are the focus of the study. Within the framework of MAXQDA, the direct membership segmentation category was the most prominent issue for both parties among all EU-related issues. The study concluded that political criteria produced a strategic area inherent in domestic politics and that the AK Parti moved away from its emphasis on the EU in the process, but the CHP increased its focus on EU-related values.
Anahtar Kelimeler: AB, üyelik, siyasi kriterler, siyasi partiler, Türkiye	Keywords: EU, membership, political criterias, political parties, Türkiye
JEL Kodları: H79	JEL Codes: H79

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tüm süreçleri tek bir yazar tarafından yürütülmüş ve tamamlanmıştır. (%100)
Çıkar Beyanı	Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, skahraman@erbakan.edu.tr .

1. Giriş

Avrupa Birliği (AB) Müktesebatı, 35 fasılda tasnif edilen geniş bir üyelik prosedürünü (Morelli, 2010, s. 1; Çaşın & Özgöker, 2015; Eldani, 2022, s. 211) ve her AB üyesi veya aday ülkenin uyması gereken kurallar bütünü tanımlamaktadır. Bu nedenle Türkiye ile katılım müzakerelerinin yürütülmesi, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirmesi şartına bağlanmıştır (Kutlu vd., 2018, s. 30). Bu durum bir yönüyle ilgili devletlerden AB'nin kendi organlarına bir tür yetki aktarımını içeren bir süreci (Selçuk, 2005, s. 14) ifade etmektedir. Bu müktesebat içerisinde siyasi kriterleri ilgilendiren fasıllar arasında; “kamu alımları”, “yargı ve temel haklar”, “adalet, özgürlük ve güvenlik”, “dış ilişkiler” ile “dış güvenlik ve savunma politikaları” sıralanabilir. Bununla birlikte AB İlerleme Raporları'nda (ABİR), “siyasi kriterler” başlığı altında Türkiye'nin tam üyeliği için siyasi kriterlere ilişkin sorumlulukları yıl bazlı ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanmaktadır.

Üyelik ve siyasi kriterler bir bütün olarak ele alındığında; “kurumsal reformlar”, “demokratikleşme” ve “AB'yle ilişkiler” olmak üzere temelde üç başlık altında toplanabilir. *Kurumsal reformlara* ilişkin Türkiye'de yargıdan askeri bürokrasiye kadar geniş bir alanda AB normları/kriterleri çerçevesinde reform paketleri işletilmiştir. Bu durum, 1995'te aday ülkelerin yönetsel yapılarının da Birliğe uyumlulaştırılması kararıyla Kopenhag Kriterlerinin genişletilmesi ve AB müktesebatının etkin bir şekilde uygulanması amacına dayanmaktadır (Şafak, 2023). Bu noktada AK Parti iktidarı için AB'ye katılımın, yönetsel reform yoluyla devlet elitleriyle ilişkilerin parametrelerini yeniden tanımlamada bir meşruiyet kaynağı haline geldiğini (Çelenk, 2009), göz ardı etmemek gerekir. *Demokratikleşme*² bağlamında ABİR'de temel hak ve özgürlükler ile yargısal konular önemli bir yekûn tutarken; *AB ile ilişkiler* bahsinde 2002'den itibaren Kıbrıs, imtiyazlı ortaklık, Avrupa'da aşırı sağın yükselişi, göç ve terörle mücadele Türkiye'yi etkileyen belli başlı konuları oluşturmuştur.

Türk siyasal yaşamının günümüzde en güçlü iki siyasi partisi olan CHP ve AK Parti'ye gelindiğinde; CHP, 9 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin en eski siyasi partisi olup günümüzde siyasi pozisyon olarak merkez solda bulunmaktadır (Emre vd., 2018, s. 731).³ CHP, 12 Eylül askeri rejimi tarafından 1981'de kapatılsa da 1992'de yeniden açılabilmiştir. 1999 genel seçimlerinde baraj altı kalan CHP, 2002 genel seçimlerinden itibaren ana muhalefettedir. AK Parti ise, Fazilet Partisi'nin kapatılmasının ardından parti içerisinde “yenilikçiler” adı verilen grubun önderliğinde 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulmuştur. AK Parti, siyasi pozisyon olarak merkez sağda yer almış Göksu, 2013, s. 88), seçmeni önemli oranda geleneksel merkez sağ tabandan oluşmuş (Çaha, 2006: 9-10) ve 2002'den beri girdiği tüm genel seçimlerde birinci olmayı başarmış bir siyasi partidir. Bu yönler dikkate alındığında her iki parti Türkiye'nin halihazırda iki merkez kutbunu da temsil etmeye devam etmektedir. Nitekim AK Parti'nin uzun yıllar süren iktidarı boyunca ne merkez sağda ne merkez solda -güçlü bir temsil olanağına ulaşmış- başkaca alternatif bir merkez sol veya merkez sağ bir partiden bahsedilememiştir.

2002-2023 dönemi AB serencamının Türkiye siyasetindeki yansımalarının elbette iki büyük siyasi parti zaviyesinden incelenmesi önem arz etmektedir. Bu araştırmanın odağındaki partilerin 2002'den 2023'e kadar Türkiye'deki tüm genel seçimlerde geçerli oyların toplamda

² Bir örnek olarak bkz. Karadağ, A. & Usta, S. (2011). Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye'de Demokratikleşme, Sivil Toplum ve Sendikalar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 29-52.

³ CHP'nin seçmen tabanına ilişkin bir okuma için bkz. Cinar, K., Ugur-Cinar, M., & Acikgoz, A. (2022). Turkey's Republican People's Party (CHP): A Longue Durée Analysis. *Turkish Studies*, 24(2), 205–230.

%75'ine ulaşabilen tecrübelerinin bulunması, aynı zamanda toplumsal destek/siyasi temsil yansıması açısından güçlü bir yön taşımaktadır. Böylesi bir durumda ve kapsamda çalışmanın ilgili bulguları ise kurumsal reformlar, demokratikleşme ve AB ile ilişkiler olmak üzere AB-Türkiye ilişkilerinin üç genel geçer siyasi yönü bağlamında fark etmeksizin CHP ve AK Parti'nin iç siyasi şartlar içkin olarak şekillendiğini ve değiştiğini göstermiştir.

2. Çalışmanın Kısıtlılığı ve Yöntemi

Bu çalışmanın konusu ilişkin alan yazınına dikkat çekerek başlamak yerinde olacaktır. İlk olarak Çayhan'ın (1997) eserini, 1959-1997 yılları arasındaki dönemde yasama organında yer alan siyasi partilerin AB ile ilişkilerini ve yaklaşımlarını değerlendiren yerli literatürdeki ilk belirgin müstakil çalışma olarak belirtmek mümkündür. Bu çalışmanın akabinde Çaha'nın (2000), 1990'larda DSP, CHP, ANAP, DYP, RP ve MHP'nin yapısal ve ideolojik sorunlarına dikkat çekerek AB'ye ilişkin politika eksikliklerinin kaynaklarına dair bir tartışma yürüten çalışması bulunmaktadır. Bununla birlikte Akçay'ın (2012), Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET), Türkiye'de beş siyasi partinin 1970'li yılların başları itibarıyla yürürlükte olan parti programı ve 1973 seçim bildirgesi ile bir değerlendirme yürütmesi kaydedilebilir. Bu noktada yerli literatürde genel seçimler odaklı bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Bu kapsamda Özgören (2004), Öztürk (2009), Şahin (2011) ve Akçay'ın (2018) tek bir genel seçim odaklı incelemeleri söz konusu olmuştur. Örneğin bunlardan Öztürk'ün (2009) çalışması, 2007 genel seçimleri özelinde basın üzerinden siyasi partilerin AB'ye yönelik yaklaşımlarını anlamaya odaklanmıştır. Diğer yandan AB-Türkiye ilişkilerini Kaçar (2004), milli görüş partileri odaklı olarak, Üste (2006), 1963-2002 döneminde yalnızca iktidara gelen siyasi partiler yönünden, Aksoy (2016), 1957-2005 dönemini grubu bulunan partiler üzerinden, Yolcu (2006), 1999-2006 arasındaki dönemde iktidar ve muhalefet partileri açısından ve Aras (2014), 1999-2014 arasındaki dönemi Euroseptizm olgusu bağlamında incelemiştir.

Bu araştırmanın örneklemini oluşturan iki siyasi partinin geniş bir dönemi kapsayan seçim bildirgeleri/vaatleri üzerinden salt AB ile ilgili siyasetlerinin ve politikalarının karşılaştırılmasına yönelik yerli literatürde ilk çalışmanın olduğunu öne sürmek mümkündür. Nitekim yukarıda belirtilen ilgili literatürde bu tür bir veri analizi yöntemini kullanan ve iktidar ve ana muhalefet partisi odağında sistematik olarak karşılaştırmalı bir biçimde yapılan bir araştırma tespit edilememiştir. Bu yönüyle çalışma güncel ve özgün bir araştırma niteliği sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmada AB-Türkiye ilişkilerinde tek taraflı AB siyasi değerlendirmelerini içeren ABİR'ler yerine Türkiye'nin AB'yle ilişkilerinde özellikle 2004'teki kritik bir dönemeçten itibaren Türkiye'nin iki ana akım siyasi partisinin önelediği/öne çıkardığı vurguları tercih ederek reel politik bir yaklaşım biçimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Parti dokümanları, çeşitli dinamiklere bağlı olarak değişebilen metinler olsa da bu araştırmanın bir diğer yönü de bu dinamiklerin hangi konjonktürel bağlamlarda Türkiye'de şekillenmiş olduğunu da açıklama amacı taşımaktadır.

Siyasi partilerin resmi dokümanları, partilerin resmi internet sayfalarında yer verdikleri tüzükleri, programları, vizyon-misyon belgeleri ve seçim bildirgeleridir. Parti tüzükleri siyasi açıdan az veri sunan parti içi yasal mevzuatlar olduğundan bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. AK Parti'nin 2002'den 2023'e kadar tek bir parti programıyla yetinmesi, CHP'nin bu dönemde iki parti programını geride bırakma yönünde üçüncüsüne yönelik hazırlıklara girişmesi iki parti açısından program yönünden karşılaştırmayı güçleştirmiştir. Üçüncü olarak AK Parti resmi internet sayfasında bulunan 2023 Siyasal Vizyon Belgesi, 2012'de hazırlanan ve 2015 baskısı

bulunan “Siyasal Vizyon” belgesiyle aynı içeriktedir. Üstelik CHP’de vizyon/misyon belgesi tespit edilememesi ve AK Parti’nin bir defa yayınlamış olması, karşılaştırma yapmaya uygun bilgi üretmeye yeterli değildir. Geriye iki partinin doküman incelemesinin birincil kaynakları olarak seçim bildireleri kalmıştır. Ancak yine de AK Parti’nin bugüne kadar yayınlamış olduğu tek parti programı ile CHP’nin en son 2008’de güncellediği parti programı, partilerin temel çerçeve anlayışlarını ifade etmesi yönüyle vurgu konusu edilecektir. Bununla birlikte çalışmanın tasarımında 2002, 2007, 2011, 2015, 2018 ve 2023 yıllarına ait AK Parti ve CHP seçim bildireleri, temel araştırma dokümanlarını oluşturmuştur. Diğer yandan CHP’nin AK Parti’den daha eski bir siyasi parti olması ve çalışmanın zaman kesiti içerisinde Türkiye’de iktidarın politikalarını ve siyaset biçimini düzenli olarak ana muhalefet konumu ile hedefte tutmuş olması gerekçeleri ile bu çalışmada ilgili kısımlarda ve karşılaştırmalarda AK Parti’den önce CHP’nin yer alması bu nedenle tasarlanmıştır.

CHP ve AK Parti’nin ilgili tüm seçim bildireleri esas alınsa da iki durumu açıklamak gerekir: İlki, AK Parti, 2015 Haziran’ındaki seçim bildirgesini aynı yılın Kasım seçimleri için yeniden güncellememiş olduğundan karşılaştırma sırasında AK Parti’nin Haziran ve Kasım 2015 verileri eşdeğer ele alınmıştır. Buna karşın CHP, 2015’in Haziran ve Kasım seçimleri için ayrı ayrı seçim bildirgesi hazırlamıştır. İkinci olarak CHP, 2023 seçimleri için müstakil bir seçim bildirgesi yayınlamak yerine Millet İttifakı olarak altı siyasi partinin Ortak Mutabakat Metni’ni yayınlamayı tercih etmiştir. Bu bağlamda ilgili metin, AK Parti’nin 2023 seçim bildirgesinin karşılaştırma sırasında muadili olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada MAXQDA yazılımının “kodlama” işlemi kullanılırken, veri setini, iki partinin 2002-2023 arasındaki genel seçimler için yayınlamış oldukları seçim bildireleri oluşturmuştur. Ayrıca 2002’den bu yana istisnasız TBMM’de temsil olanağı elde eden, hiçbir genel seçimde ulusal baraj sorunu yaşamayan ve sürekli olarak her seçimde ilk ikide yer alan siyasi partileri CHP ve AK Parti’nin oluşturduğunu belirtmek gerekir. Çalışmada “AB” üst kodunun altında “Üyelik”, “Adalet”, “Temel Hak ve Özgürlükler”, “Demokratik İlkeler ve Değerler”, “Uluslararası İlişkiler”, “Diğer Siyasi Konular”, “Kamu Yönetimi”, “Üyeliğe İç Engeller”, “Üyeliğe Dış Engeller”, “Güvenlik” ve “Yolsuzlukla Mücadele” olmak üzere toplam on bir alt kod yer almıştır. Kodlar, seçim bildirelerindeki her bir veri seti için ayrıca özel alt kodlarla tanımlanmıştır. Örneğin “müktesebat”, “kriterler”, “normlar”, “standartlar”, “uyum”, “Kopenhag” vb. olmak üzere daha çok Türkiye’nin tam üyelik sürecine doğrudan atıfta bulunan konular, “Üyelik” kategorisi/bölümlendirmesi olarak MAXQDA içerisinde özel alt kodlarıyla değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Ortaya çıkan veriler tablolara ve grafiklere dönüştürülmüştür.

3. Türkiye – AB İlişkilerinde Siyasi Kriterler

Avrupa Komisyonu, 1998’den itibaren aday ülkelerin Kopenhag Kriterleri’ne uyum çerçevesindeki adımlarını değerlendiren raporlar yayınlamaya başlamış ve Türkiye için de 1998-2014 arasında “İlerleme Raporu” adıyla ve 2015-2022 arasında da “Ülke Raporu” olarak paylaşmıştır. AB zaviyesinden Türkiye ile ilişkilerinin anlaşılmasında bu raporlar temel resmi dokümanlar olup genel bir kullanım olarak “ABİR” olarak adlandırılacak bu metinler, Avrupa Komisyonu’nun Türkiye değerlendirmelerini içeren tek taraflı dokümanlardır. 1998’den beri Türkiye ile ilgili ABİR’lerde “siyasi kriterler” ile “ekonomik kriterler”, bir tür değişmez iki ana başlıktır. Bu bağlamda Tablo 1’de sunulan üyelik sürecine dair -siyasi kriterler başlığı altında- çeşitli yıllarda sıralanan hususlar; “adalet”, “demokratik ilkeler ve değerler”, “temel hak ve özgürlükler”, “kamu yönetimi” ile “uluslararası ilişkiler” temelli konular şeklinde kategorize edilmiştir.

Tablo 1: ABİR'lerde Siyasi Kriterler

Yıl/Başlık	Adalet	Demokratik İlkeler ve Değerler	Temel Hak ve Özgürlükler	Kamu Yönetimi	Uluslararası İlişkiler	Diğer
1998	Hukukun üstünlüğü Yargı sistemi	Demokrasi Parlamento	İnsan hakları Azınlıklar Medeni ve kültürel haklar	Yürütme Milli Güvenlik Kurulu (MGK)	Kıbrıs	-
1999-2000	Hukukun üstünlüğü Yargı sistemi	Demokrasi Parlamento	İnsan hakları Azınlıklar Medeni ve kültürel haklar	Yürütme MGK	Kıbrıs	Yolsuzluk
2001-2003	Hukukun üstünlüğü Yargı Sistemi	Demokrasi Parlamento	İnsan hakları Azınlıklar Medeni ve kültürel haklar	Yürütme MGK	Kıbrıs Sınır anlaşmazlıkları	Yolsuzluk
2004	Hukukun üstünlüğü	Demokrasi	İnsan hakları Azınlıklar	-	Kıbrıs Sınır anlaşmazlıkları	-
2005	Hukukun üstünlüğü	Demokrasi	İnsan hakları Azınlıklar	-	Bölgesel konular	-
2006-2014	Hukukun üstünlüğü	Demokrasi	İnsan hakları Azınlıklar	-	Bölgesel konular Uluslararası yükümlülükler	-
2015-2016	Hukukun üstünlüğü	Demokrasi	İnsan hakları Azınlıklar	Kamu yönetimi	Bölgesel konular Uluslararası yükümlülükler	-
2017	-	-	-	-	-	-
2018-2023	Hukukun üstünlüğü Yargı Adalet	Demokrasi Demokratik kurumların işleyişi	Temel haklar Özgürlük	Kamu yönetimi	-	Güvenlik

Kaynak: ABİR, 1998-2016, 2018-2023.

Öncelikle 2017’de ABİR yayınlanmadığını belirterek Tablo 1’deki verilere bakıldığında 1998’den beri tüm ABİR’lerde “hukukun üstünlüğü” ifadesi sürekli olarak yer alırken aynı kategoride 1998-2003 arasındaki raporlarda “yargı sistemi”, 2018’den beri devam edegelen raporlarda ise “yargı” ve “adalet” başlıkları da yer almıştır. İkincisi, 1998’den beri ABİR’lerde “demokrasi”, sürekli yer alırken aynı kategoride 1998-2003 arasındaki raporlarda “parlamento”, 2018’den beri “demokratik kurumların işleyişi” ifadesi ek olarak yer bulmuştur. Üçüncüsü, “temel haklar ve özgürlükler” kategorisinde; 1998-2016 arasındaki ABİR’lerde sürekli “insan hakları” ve “azınlıklar” belirtilmişken, 1998-2003 arasında “medeni ve kültürel haklar” ifadesi de yer bulmuştur. Ayrıca 2018’den bu yana düzenli olarak yalnızca “temel haklar” ifadesine yer verilse de “özgürlük” ifadesi de aynı kategoridedir. Dördüncüsü, 1998-2003 döneminde sürekli “yürütme”ye ek olarak “MGK” da ABİR’lerde özel bir alt başlıkla sunulmuştur. 2004-2014 döneminde aynı kategoride doğrudan bir alt başlık yer bulmazken - diğerlerinde olduğu gibi 2017 istisna edilirse- 2015’ten beri düzenli olarak salt “kamu yönetimi” reformlarına ilişkin vurgular yer almıştır. Beşincisi, “uluslararası ilişkiler” kategorisinde; 1998-2000 döneminde yalnızca “Kıbrıs”, 2001-2004 döneminde “Kıbrıs” ve “sınır anlaşmazlıkları”, 2005’te “bölgesel konular” ve 2006-2016 döneminde düzenli olarak “bölgesel konular” ile “uluslararası yükümlülükler” ifadeleri kullanılmıştır. Buna karşın 2018’den itibaren bu kategoride özel bir alt başlık yer almamıştır. “Diğer” kategorisinde ise 1998-2003 döneminde

“yolsuzluk” ve 2018’den beri “güvenlik” başlıklarına müstakil olarak yer açıldığını belirtmek mümkündür. Öte yandan, siyasi kriterler ana başlığı dışında üyelik yükümlülükler çerçevesinde 2005’te “kamu ihaleleri”, 1998-1999 ve 2006-2023 arasında “kamu alımları”, 2000-2004 arasında “adalet ve içişleri alanında işbirliği”, 2005-2016 arasında “yargı ve temel haklar”, 1998-2002 arasında “ortak dışişleri ve güvenlik politikaları”, 2000-2023 arasında “dış ilişkiler”, 2005-2016 arasında “adalet, özgürlük ve güvenlik”, 2005-2023 arasında “dış, güvenlik ve savunma politikaları”, ABİR’lerde ek başlıklar halinde ayrıca yer almıştır.

Yukarıdaki ifade değişiklikleri değerlendirildiğinde; 1998’den beri ABİR’lerde “hukukun üstünlüğü”, “demokrasi” ve “insan hakları”, değişmez siyasi kriterleri oluşturmuştur. Hukukun üstünlüğü ilkesinin oturtulabilmesinde yargı kurumlarına düşen sorumlulukların önemi itibarıyla 1998-2003 arasında vurgulanan yargı sistemi reformlarına ilişkin sürecin, 2018’den itibaren yeniden başlatıldığı görülmektedir. Bu açıdan salt hukukun üstünlüğü ilkesinin 2003’ten sonra ve 2016’ya kadar yargı sistemiyle ilgili özel bir başlık açılmadan sunulması, AB’nin Türkiye’deki hukuk ve yargı sistemi ilişkilerine dair ciddi reform taleplerinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenledir ki 2016’daki askeri darbe girişimine koşut gelişmeler sonrası 2017’de ABİR yayınlanmaması ve sonraki ABİR’lerde daha önce siyasi kriterler başlığı altında hukukun üstünlüğü ile birlikte ayrı bir başlık açılmayan “adalet” ve “yargı” başlıklarının ayrıca açılmış olması oldukça dikkate değerdir. İkincisi, 2004-2016 arası yalnızca “demokrasi” olarak adlandırılan konuya “demokratik kurumların işleyişi”nin eklenmesi, 2017 referandumunun AB zaviyesinden bir endişesi olarak okunabilir. Üçüncüsü bu iki meselede beliren gerekçelere binaen 1998-2016 döneminde siyasi kriterler altında hiç başlık olarak açılmayan ama 2018’den beri yer verilmeye başlanan “özgürlük” ve “güvenlik” başlıkları da bu temelde okunmalıdır.

Seçim bildirgeleri üzerinden bir incelemeye geçmeden evvel siyasi partilerin AB ile ilgili temel politika ve siyasetlerini anlamak üzere yöntem kısmında bahsedilen parti programlarına başvurulacaktır. İlk olarak CHP’nin 2008’e kadar yürürlükte kalan parti programına bakıldığında; siyasi kriterler açısından yalnızca AB yolunda olan bir Türkiye için AB üyesi ülkelerde yaşayan vatandaşlarının yaşadıkları sorunların kabul edilemeyeceği (CHP, 1993, s. 19) vurgusu verilebilir. Bu vurgu 2008’de yürürlüğe giren CHP Parti Programı’nda ırkçılık ve yabancı düşmanlığına uğrayan vatandaşlar (CHP, 2008, s. 135) açısından yinelenmiştir. Bununla birlikte 2008’deki parti programında AB ile ilişkiler başlığı açılmış (CHP, 2008, s. 124-125); partinin en baştan beri AB üyelik sürecini desteklediği, tam üyelik hedefinin Atatürk’ün çağdaşlaşma hedefi ile uyumlu olduğu, kurucu değerlere aykırı olmayan onurlu bir tam üyelik anlayışının benimsendiği, özel statü talebinin kabul edilemez olduğu, Kopenhag ve Maastricht kriterlerinin kabul edildiği, üyelikle Kıbrıs konusunun birlikte değerlendirilerek ortaya çıkan taleplerin kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. AK Parti Programı’nda ise Kopenhag kriterlerinin demokratikleşmeye yönelik ilkelerini esas alan bir hukuk düzeninin sağlanacağı, MGK’nın AB standartlarına göre yeniden düzenleneceği, AB’ye üyelik şartlarının hızla sağlanacağı, Kıbrıs Rum kesiminin AB’ye alınmasının Kıbrıs sorununu derinleştireceği (AK Parti, 2002a, s. 26, 66, 107-108), belirtilmiştir.

Her iki partinin programları açısından üyeliğin ve Kopenhag kriterlerinin benimsendiği ve Kıbrıs⁴ konusunda hassasiyet gösterildiği görülmektedir. Buna karşın CHP, AB'yi çağdaşlaşma projesinin, AK Parti ise demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirmiştir.⁵

4. CHP Açısından Bulgular

2002-2023 arasındaki CHP'nin seçim bildirelerinde AB'yle ilgili tüm ifadelerden öncelikli vurgunun "üyelik"te toplandığı saptanmıştır. Üyeliği sırasıyla; "diğer siyasi konular", "adalet", "uluslararası ilişkiler" ve "kamu yönetimi" takip etmiştir. 2002'de en çok öne çıkan konuları sırasıyla; "üyelik", "diğer siyasi konular", "adalet", "uluslararası ilişkiler" ve "kamu yönetimi" oluştururken, 2023'e gelindiğinde sırasıyla "adalet", "üyelik", "kamu yönetimi", "yolsuzlukla mücadele" ve "diğer siyasi konular" yerini almıştır. Bu açıdan "adalet", "üyelik", "kamu yönetimi" ve "diğer siyasi konular" kategorilerinde başlangıçtan sona benzer bir noktada vurguların yürütüldüğü öne sürülebilir.

Tablo 2: CHP Seçim Bildirelerinde AB ve Siyasi Kriterler

Tüm Bölümler	Toplam Veriler	Genel Yüzde (%)	2002	2007	2011	2015 Haziran	2015 Kasım	2018	2023
Üyelik	120	34,78	25	17	20	7	22	20	9
Diğer Siyasi Konular	64	18,55	12	11	11	6	13	8	3
Adalet (Hukuk/Yargı)	40	11,59	6	6	6	1	6	2	13
Uluslararası İlişkiler	34	9,86	3	7	8	4	7	3	2
Kamu Yönetimi	22	6,38	2	1	4	0	5	5	5
Üyeliğe Dış Engeller	19	5,51	0	8	3	3	2	2	1
Demokratik İlkeler ve Değerler	13	3,77	0	0	4	2	4	3	0
Temel Hak ve Özgürlükler	10	2,90	2	1	4	1	2	0	0
Güvenlik	9	2,61	1	3	0	0	3	0	2
Yolsuzlukla Mücadele	9	2,61	0	0	1	0	3	1	4
Üyeliğe İç Engeller	5	1,45	0	0	1	1	1	2	0
TOPLAM	345	100,00	51	54	62	25	68	46	39

2002-2023 arasındaki tüm toplam değerlerde AB bağlamında en yüksek bölümlendirme verisi sayısal olarak Kasım 2015'te gerçekleşmiştir. 2002'de 7, 2007'de 8, 2011'de 10, Haziran 2015'te 8, Kasım 2015'te 11, 2018'de 9 ve 2023'te 8 konu başlığı hakkında saptama bulguları bulunduğundan Kasım 2015, aynı zamanda, tüm konu başlıklarının yer aldığı tek parti dokümanı da olmuştur. CHP'nin tüm ilgili AB konularında en az veri toplamı ise sayısal olarak Haziran 2015'te gerçekleşmiştir. Ayrıca MAXQDA veri bölümlendirmelerinde siyasi kriterler bağlamında AB kategorileri, CHP açısından 2002'den 2011'e doğru yükseliş, 2011'den 2015 Haziran'ına düşüş, Haziran'dan Kasım'a yükseliş, Kasım 2015'ten sonra da 2018 ve 2023 için düşüş göstererek düzensiz bir ivme göstermiştir. Bu düzensizlikler her iki parti açısından da temel bulgular ortaya konulduktan sonra bir sonraki başlıkları altında açığa kavuşacaktır.

Üyelik dışındaki konulardan ilk olarak "diğer siyasi konular", 2023 dışında 2002'den beri düzenli olarak "üyelik"ten sonra ikinci sıradaki yerini almıştır. Bu noktada 2023'te AB bağlamında iç ve dış siyasi değerlendirmeler yerini sırasıyla "adalet", "üyelik" ve "kamu

⁴ KKTC'deki 2003 ve 2005 parlamento seçimleri ile cumhurbaşkanlığı seçimi dikkate alındığında AK Parti iktidarının AB yanlısı pozisyonunun, KKTC içindeki siyasal durumu da etkilediği belirtilmiştir (Çolak, 2008, s. 34).

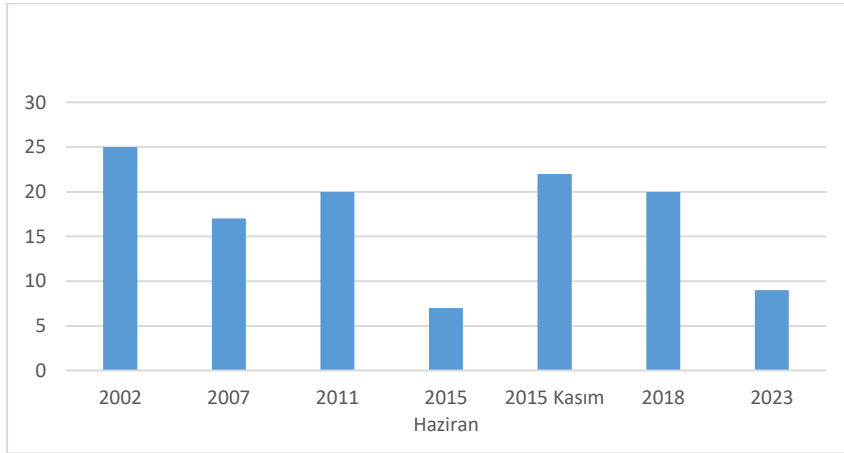
⁵ AK Parti'nin 61. Hükümet Programı'nda (2011-2014), AK Parti seçim bildiresindeki hedef ve vaatlere koşut olarak bazı AB üyesi ülkelerle sorunlara rağmen AB'yle ilişkilerin sürdürülmek istendiği ve demokratikleşme konusunda kararlılık gösterileceği kaydedilmiştir (Bozan, 2018, s. 176-177).

yönetimi” konularına bırakmıştır. Haziran 2015 ve 2018’de “adalet” en düşük saptama almış başlıklar arasında kalmıştır. “Uluslararası ilişkiler”, 2023’te kendi klasmanında diğer yıllara göre en düşük düzeyde kalan başlık olurken, “yolsuzlukla mücadele”, yine 2023 için önceki tüm yıllara göre kendi kategorileri içerisinde en yüksek saptamaya ulaşmıştır. Diğer yandan, önceki yıllara göre 2018 ve 2023’te “temel hak ve özgürlükler” konusuyla ilgili doğrudan hiçbir saptama bulunamamıştır. Yine, kendi içerisinde bakıldığında tüm yıllarda “kamu yönetimi”, Haziran 2015’te ve “üyelğe dış engeller”, 2002’de; diğer tüm bildirgelerde olmasına rağmen bu tarihlere hiç saptanamamıştır. Sürekli iniş çıkış göstermesi açısından anlamlı bulgular üreten konu başlıkları “üyelik”, “diğer siyasi konular”, “adalet”, “uluslararası ilişkiler”, “kamu yönetimi”, “demokratik ilkeler ve değerler” ile “temel hak ve özgürlükler” olmuştur. Salt düzenli azalış gösteren konu başlığı ise 2007’den 2023’e üyelğe dış engellerdir.

4.1. CHP’de Üyelik ve Siyasi Kriterlere Yaklaşım

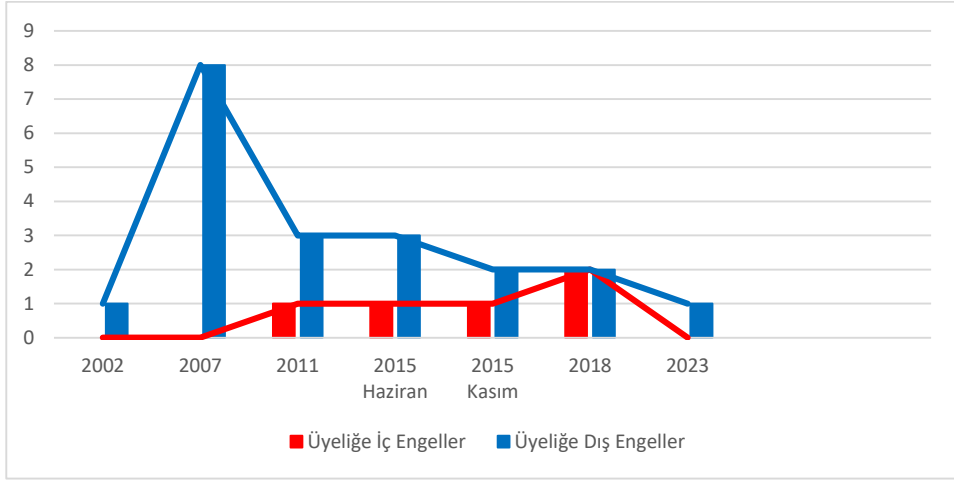
CHP’de “üyelik” başlığı, 2015 Haziran ve 2023’te belirli bir oranda düşüş gösterse de Kasım 2015 ve 2018’de tüm konularda en yüksek düzeye ulaşmaya devam etmiş ve 2002’den sonra en yüksek temas edilme saptamasını Kasım 2015’te görmüştür. Grafik 1’de üyelğe ilişkin panel veri bulguları ortaya konulmuştur.

Grafik 1: CHP’de Üyelik Bölümlendirmesinin Yıllara Göre Değişimi

CHP’nin doğrudan üyelikle ilişkili konulara her seçim bildirgesinde yer verdiği görülmüştür. Tam üyelik hedefinin toplumsal değişim projesi olduğu (2002, s. 53), üyelik reformlarının sonuçlandırılacağı (2007, s. 5), AB’ye adaylığı CHP’nin başlattığı ve onun nihayete erdireceği (2011, s. 123), Kopenhag Kriterlerinin Türkiye’de işletilmesinde sorunlar bulunduğu (2011, s. 125), üyelğin demokratikleşme sağlayacağı (2011, s. 125), iktidara geldiklerinde Türkiye’nin AB’nin saygın bir üyesi olacağı (2015a, s. 178), Cumhuriyetin kurucu değerlerinin üyelikle yükseleceği (2015b, s. 200), Türkiye’nin üyelik sürecini başlatan parti olduğu (2018, s. 11) ve tam üyelğin hedeflendiği (2023, s. 230) örneklendirilebilir. Baştan sona tam üyelik konusunda belirgin bir vurgu sürdürülürken siyasi kriterler bahsinde en çok yargı bildiren ifadelerin Haziran 2015’ten Kasım 2015 seçimlerine geçişte arttığı görülmüştür. Bu durum AK Parti’nin Haziran seçimlerinde gerilemesi nedeniyle CHP’nin AB’ye yönelik hedeflere daha fazla yönelmesi olarak okunabilir.

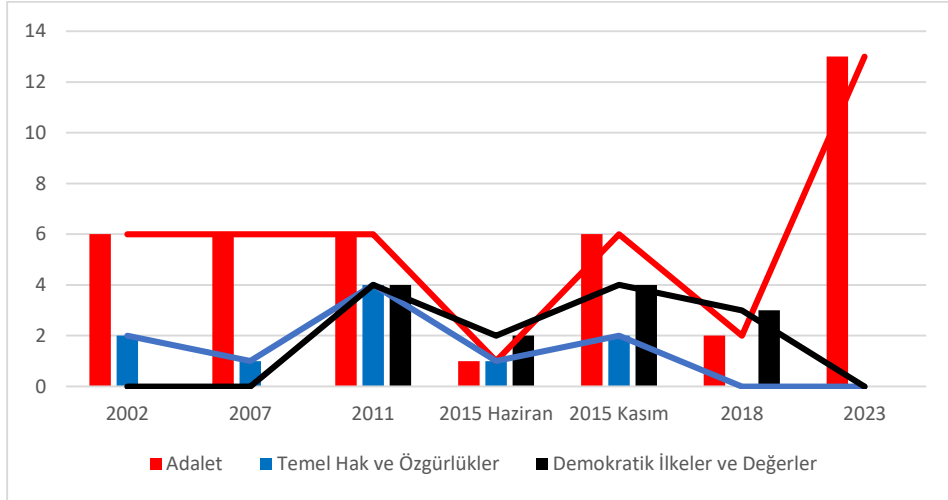
Grafik 2: CHP Seçim Bildirgelerinde AB Üyeliğine İç ve Dış Engeller

CHP incelemelerinde toplamda “üyeliğe dış engeller”in, “üyeliğe iç engeller”den daha fazla belirtildiği saptanmıştır. “Üyeliğe dış engeller”e en yüksek vurgu 2007’de olurken, “üyeliğe iç engeller”, yalnızca 2011-2018 arasında saptanmıştır. Türkiye’nin tam üye değil de imtiyazlı ortak olmasına dair ilk kez dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Valery Giscard d’Estaing’in 2000’de böyle bir ilişki biçimini savunmasıyla (Baykal & Arat, 2021, s. 339) başlayan söylemler, ilerleyen süreçte Merkel (BBC, 2005) ve Sarkozy (Al Jazeeera, 2007) tarafından da tekrarlanmıştır. Bu çerçevede, CHP’nin bazı AB liderlerinin Türkiye’nin üyeliğine karşı çıkan beyanlarını kaygı verici görmesi (2007, s. 4) ve tam üyelik dışında bir önerinin kabul edilmeyeceğini (2007, s. 5) deklare etmesi, benzeri tepkileri karşılamaktadır. CHP açısından dış engellerden ikincisini Kıbrıs oluşturmuştur. CHP, AB’nin Türkiye ile müzakere sürecini tümüyle Kıbrıs ipoteğine bıraktığı (2007, s. 17) tespiti yapılmış ve 17 Aralık 2004 Zirvesi’nde kendilerince AK Parti Hükümeti’ne uyarı yapılsa da Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’ni (GKRY) tanıma anlamı doğurduğu öne sürülen yazılı bir protokolün imzalanmasının Kıbrıs davası açısından taviz olduğu (2007, s. 17) savunulmuştur. Bu arada 22 Aralık 2006 tarihinde 8 fasılda müzakereler dondurulmuştur (Bürgin, 2010, s. 35; Bilici, 2013, s. 107; Emerson, 2006). 8 Aralık 2009 tarihinde GKRY’nin tek taraflı olarak aralarında “adalet, özgürlük ve güvenlik”, “dış, güvenlik ve savunma politikaları” ile “yargı ve temel haklar” başlıklarının olduğu 6 faslı bloke etmesi üzerine bu fasıllarda yürütülen müzakereler de fiilen kesintiye uğramıştır (Moudouros, 2020). Üçüncüsü, 2011 Seçim Bildirgesi’nde adaylık süreci AK Parti hükümetlerinin hatalarına ve AB’deki bazı muhafazakâr partilerin tutumlarına (2011, s. 123) hasredilmiştir. Bu açıdan 2011’de Türkiye’nin üyeliğe ilişkin yaşadığı olumsuzlukların salt AK Parti iktidarına yüklenmediği belirtilebilir. Bu tür hususlar CHP seçim bildirgelerinde imtiyazlı ortaklık, Kıbrıs ve Avrupa’daki sağ siyaset temelli dış engellere vurgu yapıldığını göstermiştir. İç engellere gelindiğinde 2011’de vurgulanan ilgili yaklaşımın (2011, s. 123) 2015 Haziran ve Kasım bildirgelerinde sertleştiğini belirtmek gerekir. Bu yönüyle üyeliğe ilişkin iç engeller bahsinde aşamalı bir şekilde ve temel sorumlu hedef AK Parti iktidarına yöneltilmeye başlanmıştır. Bu nedenle olumsuzlaşan AB sürecini CHP’nin yeniden canlandırabileceği (2015a, s. 175), AK Parti hükümetlerinin AB’nin temel değerlerinden uzaklaştığı (2015b, s. 197) ve AK Parti’nin AB tutumunun Türkiye’ye itibar kaybettiği (2018, s. 28) savunulmuştur.

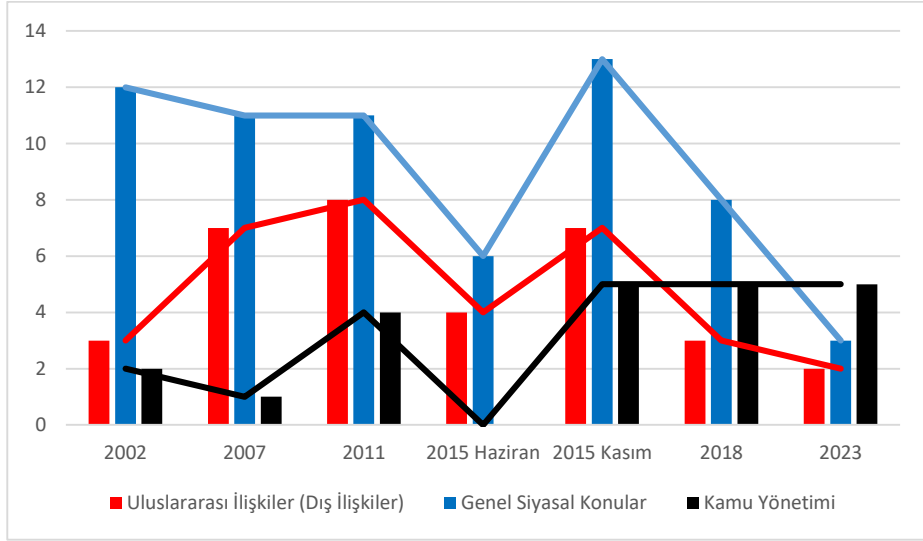
Üyelik kadar adalet alanı da CHP bildirelerinde oldukça öne çıkmış; 2002 ve 2023'te en çok vurgu yapılan ilk üç konudan biri olmuştur. MAXQDA verilerine göre “adalet” panel bölümlendirmesinin, 2023'te üyeliği de geride bırakarak ilk sıraya çıkması önemli bir bulguya işaret etmektedir. Bu açıdan 2018'den 2023'e geçişte CHP'nin aynı zamanda ittifak ortaklarından ve seçim stratejilerinden ötürü adaletle ilişkin konulara teması AB bağlamında artırdığı söylenebilir. Bununla birlikte, CHP'nin yargı/hukuk temelli vurguları arasında; grev yasaklarına AB ölçütlerini getirerek (2002, s. 40) yalnızca yargının yetkili olacağı (2007, s. 44), Kopenhag Kriterlerinin Türkiye hukukuna yansıtılacağı (2002, s. 48; 2007, s. 19), uyum yasalarının uygulanacağı (2002, s. 54), uyum amaçlı anayasal ve yasal değişikliklerin desteklediği (2007, s. 18), cinsel yönelim temelli ayrımcılıkla ilgili müktesebatın ivedilikle iç hukuka aktarılacağı (2011, s. 16), dış politikada uluslararası hukuka saygı gösterileceği (2015a, s. 17; 2015b, s. 21), gözaltı ve tutuklamada yasal kısıtlamaların AB standartlarında yeniden düzenleneceği (2015b, s. 38) vurgulanabilir. Bu arada 2004'teki ABİR'de (2004, s. 15) özellikle AB katılım politikasında CHP ve AK Parti'nin ortaklaştığı ve Mayıs 2004'teki anayasa değişikliği paketinin 457 oyla kabul edilmesinin memnuniyetle karşılandığı deklare edilmiştir.

Grafik 3: CHP Seçim Bildirelerinde Adalet, Özgürlük ve Demokrasi

Grafik 3'te spesifik olarak bölümlendirilen “demokratik ilkeler ve değerler” ile “temel hak ve özgürlükler”, AB bağlamında düzensizlik içermiş, inişli çıkışlı veriler üretmiştir. Bu iki başlık, en çok 2011 ve 2015'te zikredilmiştir. Bu noktada 2007'den 2011'e ve 2011'den 2015'e uzanan dönemlerde çeşitli hadiselerin olduğu bilinmektedir. Örneğin 2007-2011 arasında Ergenekon, Balyoz gibi operasyonlar ile DTP'nin kapatılması, bu alana ilişkin vurguları (2011, s. 14; 2015b, s. 38), ana muhalefet partisi açısından artırmıştır. Bu nedenle Ergenekon operasyonları özellikle CHP çevrelerinde Avrupa Komisyonu raporlarında desteklense de AK Parti'nin orduyu etkisizleştirerek iktidar alanını genişletme stratejinin bir parçası olarak okunmuştur (Taş, 2009). Diğer yandan temel hak ve özgürlükler ile demokratik ilke ve değerlere doğrudan atıf yapan yargısal ifadelerin CHP-AB bağlamında yıllara göre anlamlı bir ilişkisinin bulunduğu güç olmakla birlikte adalet kategorisindeki yargı mercileri ve hukuki konularla ilişkilendirmenin mümkün olduğunu ifade etmek gerekir.

Grafik 4: CHP Seçim Bildirgelerinde Uluslararası İlişkiler, Siyaset ve Yönetim

Grafik 4'te AB–uluslararası ilişkiler bağlamı doğrudan konular, 2002'den 2011'e düzenli yükseliş gösterirken sonraki yıllar için düzensiz kalmıştır. Bu noktada beş hususu vurgulamak gerekir: İlki, CHP, AB ile ilişkilerin sağlamlaştırılmasında bir araç olarak sosyal demokrat partilerle dayanışmaya 2011, 2015 Haziran ve Kasım ile 2018'te özel bir yer vermiştir. İkincisi, kriterlerin yerine getirilerek AB ile ilişkilerin Türkiye'ye dünyada itibar kazandıracacağı (2002, s. 51) ve Türkiye'nin AB'nin saygın üyesi yapılacağı (2015a, s. 178) vaat edilmiştir. Üçüncüsü, Kıbrıs AB ile ilişkilerde öncelikli gündem maddesi olmayı CHP açısından sürdürmüştür; 2002 ve 2023 hariç geri kalan CHP seçim bildirgelerinde AB ile ilişkili olarak Kıbrıs'a hep yer verilmiştir. Ayrıca Kıbrıslı Türklerin meşru taleplerinin AB tarafından dikkate alınmasının AB'ye de yarar sağlayacağı (2015a, s. 178) savunulmuştur. Dördüncüsü, Türkiye'de bir dönem ihdas edilen AB Bakanlığı'nın güçlendirileceği (2015b, s. 201) ve Brüksel'de temasların artırılacağı (2015b, s. 201) belirtilmiştir. Bu arada 15 Temmuz 2016 tarihli darbe girişimi ve 16 Nisan 2017 referandumu gibi gelişmeler sonrası Türkiye ile AB arasındaki ilişkiler çeşitli nedenlerle olumsuz etkilenmiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin (AKPM) Türkiye'yi siyasi izlemeye alma kararı almasının ardından Nisan 2017'de Malta'da Türkiye'nin siyasi kriterlerden uzaklaşması gündemi ile toplanan AB Dışişleri Bakanları, Avusturya'nın Türkiye ile ilişkilerin kesilmesi gerektiğine dair önerisini (Lippert, 2021, s. 274) reddetse de AB Komisyonu 2017'de ABİR yayınlanmayacağını ve Türkiye'ye süreci canlandırması için Nisan 2018'e kadar zaman tanıdığı belirtilmiştir (Milliyet, 2017). Bu bağlamda CHP de; "AB'yle ilişkiler yeniden normalleşecektir." (2018, s. 119) vaadinde bulunmuştur. Buna karşın AK Parti, 2011'de kurulan AB Bakanlığı'nı, 2018 seçimlerinin hemen akabinde kaldırmıştır. Son olarak AB ile ilişkilerde ulusal çıkarların tehlikeye sokulamayacağı (2018, s. 120) ve Türkiye ile AB'nin sığınmacılar sorununda ortak külfet paylaşımını üstlenmesi gerektiği (2023, s. 39) eleştirileri yer almıştır.

Grafik 4 çerçevesinde diğer siyasi konulara gelindiğinde CHP uluslararası ilişkiler ve kamu yönetimi konularına göre daha yoğun bir şekilde bu alanda vurgularda bulunmuştur. İlk olarak CHP, dış politikada Ortadoğu ülkeleriyle arasına çeşitli gerekçelerle mesafe koymakta ve "Tam üyelik vizyonu, yerini Ortadoğu'da yönünü kaybetmiş bir ülke görüntüsüne bırakmaktadır."

(2018, s. 50) türünden ifadeler geliştirmektedir. İkincisi, CHP, üyelik sürecini Cumhuriyetin kurucu felsefesi olarak nitelendirilebilecek Batılılaşma ve modernleşme hedeflerinin bir parçası (2002, s. 53; 2015a, s. 175, 178; 2015b, s. 200) olarak okumaktadır. Üçüncüsü, üyeliğin hem AB'nin hem de Türkiye'nin toplumsal ve siyasi istikrarına katkı sunacağı (2002, s. 53) iddia edilmiştir. Dördüncüsü, CHP'nin AB'yle ilişkilerde bir siyasi parti olarak ideolojisinin ve tarihsel misyonunun başlı başına değer katacağı (2002, s. 16, 70; 2015b, s. 70) savunulmuştur. Örneğin AB üyesi ülkelerde Sosyalist Enternasyonal üyesi partilerle CHP'nin etkileşiminin AB sürecinde yararlı olacağı düşünülmüştür. Son olarak Kıbrıs, CHP'de aynı zamanda milli bir mesele ve ideolojik yaklaşımın gereği olarak "Kıbrıs Türk halkının meşru taleplerinin AB tarafından kabul edilmesi hedefinden vazgeçmeyeceğiz." (2018, s. 121) ifadesi ile öncelenmeye devam etmiştir.

Grafik 4 çerçevesinde üçüncü olarak 2002-2015 dönemine göre 2015-2023 döneminde kamu yönetimine dair vurgular artmış ve bunlar içerisinde en yüksek saptama kamu ihalelerine yönelik olmuştur. Kamu İhale Kanunu'nun AB standartlarına/normlarına uygun hale getirilmesi (2011, s. 102; 2015b, s. 53, 129; 2018, s. 138; 2023, s. 16, 69, 83) hedefi, 2011'den beri düzenli olarak CHP seçim bildirelerinde vurgulanmaktadır. Ayrıca Kamu Denetçiliği Kurumu'nun, AB modeline göre kurulacağı (2002, s. 49), Kopenhag Kriterlerinin Türkiye'nin idari uygulamalarına aktarılacağı (2007, s. 19), AB müktesebatının Türk kamu yönetiminin çağdaşlaşmasında yol haritası oluşturacağı (2011, s. 78) ve kamuda istihdamın AB'ye göre belirleneceği (2018, s. 170) belirtilmiştir. Bu açılardan CHP'de AB-kamu yönetimi bağlamı konuların temelde yönetimde şeffaflık, denetim, verimlilik ve hesap verebilirlik ilkeleri çerçevesinde ele alındığı ifade edilebilir.

Bazı ABİR'lerde siyasi kriterler altında yer verilen "yolsuzlukla mücadele" ve "güvenlik" konularındaysa CHP'de Tablo 1'e bakıldığında yolsuzlukla mücadeleye ilişkin yargı bildiren ifadeler en çok Kasım 2015 ve 2023'te, güvenlik konusuyla ilgili yargı bildiren ifadeler ise en çok 2007, Kasım 2015 ve 2023'te saptanmıştır. Bu noktada Kasım 2015 ve 2023 seçim bildireleri (2015b, s. 127; 2023, s. 67-71) önem arz etmektedir. 17-25 Aralık operasyonları ile gelişen birtakım hadiselerin CHP'de Kasım 2015'te vurguyu artırdığı öne sürülebilir. Bununla birlikte, yolsuzlukla mücadeleye ilişkin; AB örneklerindeki gibi Yolsuzlukla Mücadele Kurumu kurulacağı (2015b, s. 127) ve etik davranış ilkeleri, mal beyanı ve rüşvetin önlenmesi gibi durumlara ilişkin esaslar ve tedbirlerde AB Müktesebatının esas alınacağı (2023, s. 71) belirtilmiştir. Bu yönüyle AB-yolsuzlukla mücadele ilişkisi, kamu yönetiminde etik ilkelere ve etkili bir denetim mekanizmasına vurguyu içerdiği söylenebilir. Diğer yandan güvenlik alanında; AB-Türkiye işbirliğiyle küresel terörün mali kaynaklarının kurutulacağı (2015b, s. 121), terörle mücadelede AB'nin önem verdiği sözleşme/kararlara dayanarak strateji belirleneceği (2015b, s. 203) ve siber güvenlikle ilgili oluşturulacak iç mevzuatın AB mevzuatına uyumlu kılınması gerektiği (2023, s. 235) gibi oldukça az vurgular yer almıştır.

5. AK Parti Açısından Bulgular

AK Parti’de 2002-2023 arasında AB’yle ilgili tüm ifadelerde öncelikli vurgunun doğrudan üyelikle ilişkili hususlarda toplandığı saptanmıştır. Ardından tüm yıllar için toplamda en çok öne çıkan konuları sırasıyla “diğer siyasi konular”, “uluslararası ilişkiler”, “adalet” ve “kamu yönetimi” oluşturmuştur.

Tablo 3: AK Parti Seçim Bildirgelerinde AB ve Siyasi Kriterler

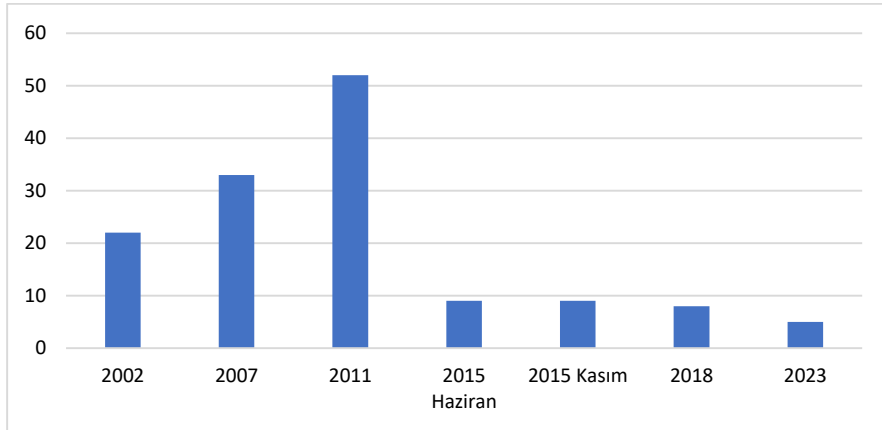
Tüm Bölümler	Veriler Toplamı	Toplamda Yüzde (%)	2002	2007	2011	2015 Haziran	2015 Kasım	2018	2023
Üyelik	138	38,76	22	33	52	9	9	8	5
Diğer Siyasi Konular	63	17,70	8	17	13	8	8	7	2
Uluslararası İlişkiler	40	11,24	7	10	7	6	6	4	0
Adalet (Hukuk/ Yargı)	31	8,71	2	3	19	3	3	0	1
Kamu Yönetimi	27	7,58	1	3	9	4	4	3	3
Üyeliğe Dış Engeller	15	4,21	0	2	7	2	2	2	0
Temel Hak ve Özgürlükler	14	3,93	2	2	6	2	2	0	0
Demokratik İlkeler ve Değerler	12	3,37	2	2	8	0	0	0	0
Güvenlik	10	2,81	1	3	2	1	1	1	1
Üyeliğe İç Engeller	6	1,69	1	3	0	0	0	2	0
Yolsuzlukla Mücadele	0	0,00	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	356	100	45	78	123	35	35	27	12

2002-2023 arasındaki tüm toplam değerlerde AB bağlamında en yüksek bölümlendirme verisi sayısal olarak 2011’te gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, tüm konulardaki 11 başlıktan 2002’de 9, 2007’de 10, 2011’de 9, 2015’te 8, 2018’de 7 ve 2023’te 5’i yer almıştır. Bu açıdan çalışma kapsamındaki kategorilerin 2002-2011 yoğunluklu olduğu ve 2011’den sonra azalış gösterdiğini belirtmek gerekir. AK Parti’nin tüm ilgili konularda en az veri toplamı sayısal olarak 2023’te gerçekleşmiştir. Bu temelde 2018’ten 2023’e geçişte de AB’nin genel olarak AK Parti açısından iyice gündemden düştüğü belirtilebilir. AK Parti’de 2011’den sonra “adalet”, “demokratik ilke ve değerler” ile “üyelik” en hızlı düşen konular olarak saptanmıştır. Üyelikle ilgili en yüksek saptama 2011’de en düşük 2023’te gerçekleşmiştir. “Adalet” ve “temel hak ve özgürlükler” ile ilgili en yüksek saptamalar 2011’de en düşük 2018 ve 2023’te verilmiştir. AB bağlamında AK Parti veri bulgularının 2002’den 2023’e doğru uzanan eğrisinde düzenli yükseliş gösteren anlamlı hiçbir konu saptanmamıştır. 2023 verilerine bakıldığında “uluslararası ilişkiler”, “üyeliğe dış engeller”, “temel haklar ve özgürlükler”, “demokratik ilkeler ve değerler” ile “üyeliğe iç engeller” konularında hiçbir saptama gerçekleşmemiştir. Ek olarak 2002’den 2023’e salt düzenli azalış gösteren hiçbir konu başlığı da saptanmamıştır. 2002’den 2023’e doğru AK Parti veri bulgularının eğrisinde önce yükseliş ardından azalış gösteren en anlamlı bulgu konusu olarak “üyelik” saptanmıştır. Sonraki yıllara göre anlamlı azalış gösteren konuları; “diğer siyasi konular”, “uluslararası ilişkiler”, “adalet”, “kamu yönetimi”, “üyeliğe dış engeller”, “temel hak ve özgürlükler” ile “demokratik ilkeler ve değerler” takip etmiştir. Bu çerçevede bir sonraki başlıkta ilgili verileri analiz etmeye geçmek yerinde olacaktır.

5.1. AK Parti’de Üyelik ve Siyasi Kriterlere Yaklaşım

Türkiye’de AB üyeliğine ilişkin 2002-2004 arasında 5’i AK Parti döneminde olmak üzere (Başkan, 2009, s. 91) 8 uyum paketi TBMM’de kabul edilmiştir. Uyum paketlerinin yasalaştırılmaya başlanmasıyla Türkiye’nin siyasi kriterleri yeterince yerine getirdiği varsayılmış, 3 Ekim 2005 tarihinde katılım müzakerelerine başlanmasına karar verilmiştir (Çakmak, 2005, s. 135; Çemrek, 2006, s. 43; Özgöker ve İba, 2010, s. 508). Nitekim reform sürecine koşut AK Parti’de 2002’den 2011’e yükseliş trendindeki üyeliğe dair vurgular, 2011’den sonra düşüşe geçerek sürdürülememiştir. Bu noktada üyeliğe dair bir yükseliş işareti ve AK Parti hükümetlerinin AB’ye verdiği önemin kurumsal karşılığı Türkiye’de 2011’de ilk kez AB Bakanlığı’nın ihdas edilmesidir. Aynı şekilde bir düşüş göstergesi ve Türkiye-AB ilişkilerinin zayıflamasının bir izdüşümü ise AB Bakanlığı’nın 9 Temmuz 2018 tarihinde tüzel kişiliğine son verilmesidir. Böylece siyasal irade, politika değişikliğine giderek ilgili yürütme birimini kaldırmış ve 2011’den sonra AB üyeliğini öncelikli konular arasından çıkarmıştır.

Grafik 5: AK Parti’de Üyelik Bölümlendirmesinin Yıllara Göre Değişimi

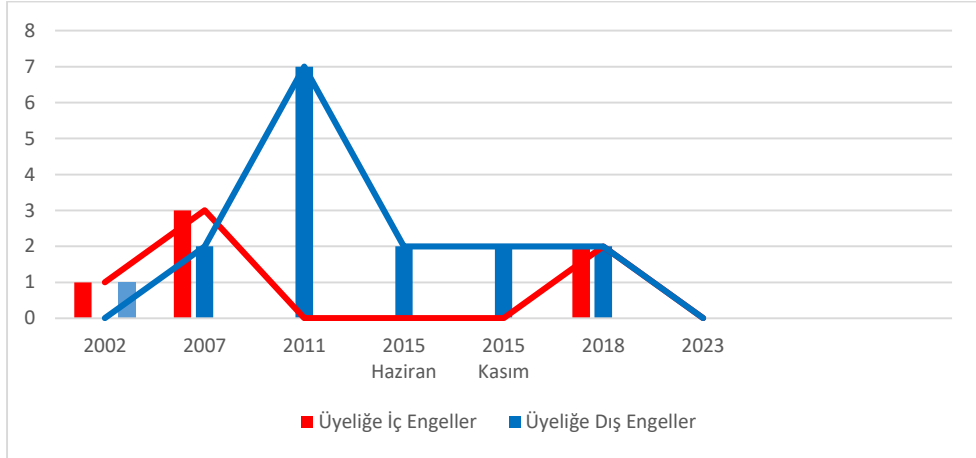
AB’ye üyeliğin Kopenhag Kriterleriyle gerçekleşebileceği (2002b, s. 14), demokrasiye yarar sağlayacağı (2002b, s. 33), Türkiye’nin siyasi istikrarını ve ülkeye duyulan güveni artıracacağı (2007, s. 27), stratejik hedef olduğu (2011, s. 151), reform sürecine katkı sunduğu (2015, s. 340) yaklaşımları, AK Parti’nin üyelik meselesini 2011’e kadar oldukça olumlu değerlendirdiğini göstermektedir.⁶ Buna karşın 17 Mayıs 2012 tarihinde siyasi blokajlı fasılların da gündeme getirildiği Pozitif Gündem, AB Komisyonu tarafından başlatılsa da 2014’te sona erdirilerek sürdürülememiştir. 2015’ten sonra “katılım sürecimizin önüne suni engeller konulmaktadır.” (2018, s. 288-289) türünden AB kaynaklı üyelik sürecini olumsuzlayan bildirimler öne çıkmaya başlamıştır. Bu açıdan AK Parti’de başlarda üyelik konusu doğrudan olumlu bir siyasi proje (2002b, s. 12) olarak nitelendirilirken 2015’ten sonra önemini kaybetmeye başlamıştır.

AK Parti ile AB üyeliği ilişkilerinde temelde iki yaklaşım öne sürmek mümkündür: İlki, AK Parti hükümetlerinin 2002’den itibaren ve 2007’de de devam eden üyelik sürecine yönelik reform çabaları (Aksoy & Çemrek, 2010, s. 164), 2011’de en üst seviyeye çıkmış ve AB Bakanlığı da bu sürecin ete kemiğe bürünmüş somut bir çıktısı olarak kurumsal kimlik kazanmıştır. Bu noktada

⁶ Ayrıca bkz. İçener, E., & Çağlıyan-İçener, Z. (2011). The Justice and Development Party’s identity and its role in the EU’s decision to open accession negotiations with Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(1), 19–34.

AK Parti, 2011'den sonra tedricen ve 2015 sonrasında ise taammüden AB'yle ilgili uzaklaşma siyaseti güderek genel bir politika değişikliğine gitmiştir. Bu durum seçim vaatlerinde de bir bulgu olarak desteklenmiştir. İkinci olarak 2011-2015 döneminde AK Parti hükümetlerinin AB'den uzaklaşma siyasetini toplumsal ve siyasi krizler bağlamında değerlendirmek mümkündür. Zira AK Parti açısından askeri vesayet büyük ölçüde dizginlenmiş ve böylece artık AB reformlarının devam ettirilmesine gerek kalmamıştır. Çünkü AB'nin teşviki ve rehberliğinde ordunun etkisi azalırken AK Parti'nin siyasi etkinliği artmaya başlamıştır (Acemoğlu & Üçer, 2015). Dahası önemli ölçüde 2011-2015 arasına denk gelen Demokratik Açılım Süreci ile Gezi Parkı ve Kobani Olayları, sonuçları itibarıyla AB'yle ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Diğer yandan 2002-2007 arasındaki dönemde özellikle Avrupa'da aşırı sağcı partilerden ve seçmenden çekinen iktidarlarca Türkiye ile yapılan görüşmelerde yine gündeme getirilen "imtiyazlı ortaklık" savı, 2011-2015 döneminde gündemdeki yerini korumuştur (Akçay, 2015, s. 437). Böylesi bir sürece koşut AK Parti iktidarı açısından AB üyelerinden gelen ve sürekli tekrarlanan olumsuz söylemler, tam üyelik sürecine dair konularda sorunları artırmıştır.

Grafik 6: AK Parti Seçim Bildirgelerinde AB Üyeliğine İç ve Dış Engeller

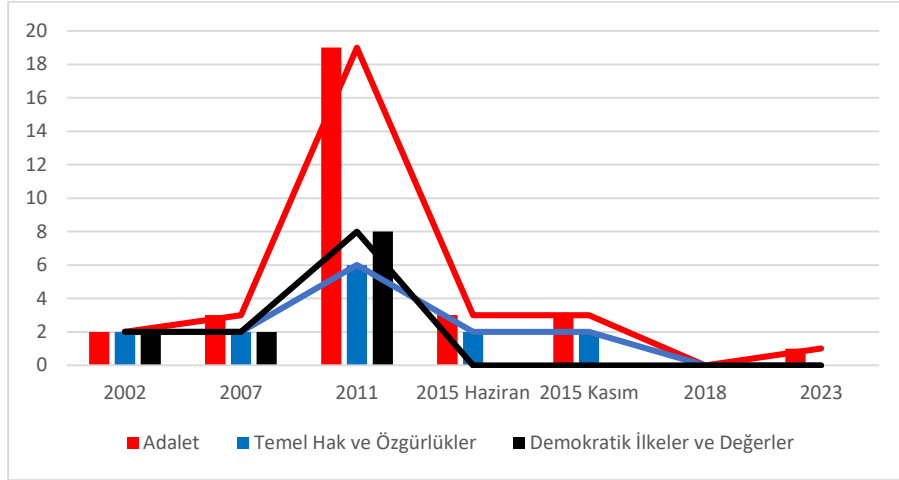
AK Parti'de toplamda "üyelğe dış engeller" in, "üyelğe iç engeller" den daha fazla belirtildiği saptanmıştır. "Müzakerelerde Kıbrıs'tan kaynaklanan siyasi sorunlara rağmen" (2007, s. 204), "Kıbrıs sorunu veya imtiyazlı ortaklığı ileri sürerek fasılların açılıp kapanmasını kasıtlı engellemek, AB'nin kendi koyduğu temel ilkelerle çelişkiye düşmesi demektir." (2011, s. 152), "Birçok müzakere başlığı açılmaya hazır olduğu halde AB'nin iç meseleleri ve bazı üye ülkelerin siyasi mülahazaları nedeniyle ilerleme engellenmiştir." (2015, s. 340), "(...) bazı üye ülkeler katılım sürecimizi iç siyasi emelleri doğrultusunda kullanmakta" (2018, s. 288-289) ifadeleri temel belirleyici yargı ifadelerini bildirmiştir. Nitekim 2005-2006 arasında açılan 16 fasıla ek olarak 2006-2010 arası 13 fasıl daha açılırken 2010-2013 döneminde bazı AB üyelerinin engellemeleriyle yalnızca 1 fasıl açılabilmiştir. Bu bağlamda, AK Parti, üyelğe dış engeller kategorisinde "Kıbrıs", "imtiyazlı ortaklık", "AB içi siyasal meseleler" ve "bazı üye ülkelerin iç siyaset kaygıları" üzerinden değerlendirmeler yürütmüştür. Örneğin, o dönem CHP'nin karşı çıktığı, AK Parti'nin AB'ye üyelğinde bir engel oluşturmasının önüne geçme stratejisinin parçası olarak desteklediği Nisan 2004'teki Annan Planı, referanduma sunulmuş ve Kıbrıs Türklerinin evetine karşın Kıbrıslı Rumların *hayır* demeleri üzerine adadaki çözümsüzlük devam etmiştir

(Theophanous, 2023, s. 79). Dahası AB tarafından KKTC'yi içine alan bir haritayla Kıbrıs Cumhuriyeti'nin (GKRY) 2002'deki Kopenhag Zirvesi'nde üye olarak tanınması (Karluk, 2003, s. 891), BM inisiyatifiyle varılabilecek tarihi bir aşamayı çözümsüzlüğe iten altyapıyı Rumlara sunmuştur (Özer, 2010, s. 567). Bu çözümsüzlük, üyelik müzakerelerinde Kıbrıs konusunun bir sorun olarak devamını sağlamış, Türkiye'nin üyeliğine karşı GKRY'nin veto hakkı, Türkiye karşıtı bir koz olarak (Ker-lindsay, 2007, s. 71) da varlığını sürdürmüştür (Özersay, 2021, s. 664).

İç engeller kategorisine gelindiğinde; "Millilik gibi iç siyasal ideolojik gerekçelerle Kopenhag Kriterlerinin yaşama geçirilmesi gecikmektedir." (2002b, s. 13) ve "Daha önceki dönemlerde Türkiye iyi hazırlanamadığı için AB'nin genişleme dönemlerinde önemli fırsatlar kaçırılmıştır." (2007, s. 204) ifadeleri dikkate alındığında "iç siyaset/muhalefet" ve "AK Parti öncesi hükümetler" sorumlu tutulmuştur. Dahası 2007 seçimleri öncesi AB reformlarına yönelik AK Parti'nin vaatleri, 2007'deki AB Zirvesi'nde Türkiye lehine yaklaşılmasını sağlamıştır. Buna karşın Nisan 2007'deki cumhurbaşkanlığı seçimi, e-muhtıra ve Mart 2008'de AK Parti'ye açılan kapatma davaları, AB kamuoyunca olumsuz karşılanan gelişmelerdendir (Baykal & Arat, 2021, s. 387). AK Parti'nin Temmuz 2008'de kapatılmaktan kurtulmasının ardından yeniden AB'yle ilişkileri geliştirmeye başladığı söylenebilir. 2006 ve 2007'deki ABİR'lerde eleştirilen Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesi Nisan 2008'de değiştirilmiş ve Kopenhag Kriterleri ile yargı ve temel haklar faslını ilgilendiren konuları da içeren anayasa paketinin 12 Eylül 2010 Referandumunda kabul edilmesi, AB'nin 2010 İlerleme Raporu'nda övgüyle karşılanmıştır (Baykal & Arat, 2021, s. 388, 391).

Grafik 7'ye gelindiğinde yargısal/hukuki konularda 2011'de vurgunun en üst düzeye ulaştığı görülmüştür. 2002 ve 2007'de bu alana ilişkin Kopenhag kriterlerinin yasal düzlemde yaşama geçirileceği (2002b, s. 14), AB standartlarının yasal yarar sağlayacağı (2002b, s. 34), AB hedefinin Türkiye'de hukukun üstünlüğüne katkı sunacağı (2007, s. 27) ve AK Parti'nin katılım sürecini Türkiye'nin yasal standartlarını yükselten bir süreç olarak değerlendirdiği (2007, s. 204) belirtilmiştir. Böylece 2007'den 2011'e geçişte AB'ye özel bir anlam atfedildiği görülmektedir. Nitekim dönemin AK Parti Hükümeti, 17 Nisan 2007 tarihinde doğrudan ve ikincil olmak üzere pek çok yasal düzenlemeyi kapsayan bir paket açıklamıştır (2007, s. 204-205). Bu süreçte AK Parti, anayasal reformlarla AB sürecinde önemli ilerleme sağlandığını (2011, s. 18-19), hazırladıkları Yargı Reformu Stratejisi ile yargı bağımsızlığı konusunda AB'den olumlu dönüş aldıklarını (2011, s. 19-20), tam üyelik sürecinde mevzuat uyumunu öncelikli bir konu olarak gündemde tuttuklarını (2011, s. 124) vurgulamıştır. Böylece 2002 ve 2007'de bir gereklilik olarak saptaması yapılan konuların 2007-2011 arasındaki gelişmelerle icraata konulduğu ifade edilebilir. Diğer yandan 2011 Seçim Bildirgesi, Türkiye'de çeşitli alanlarda AB'yle mevzuat uyumunu hedeflerken (2011, s. 40, 48, 124), 2011'den sonra bu alana dair vurguların oldukça azaldığı (2015, s. 340; 2023, s. 269) anlaşılmaktadır.

Grafik 7: AK Parti Seçim Bildirgelerinde Adalet, Özgürlük ve Demokrasi

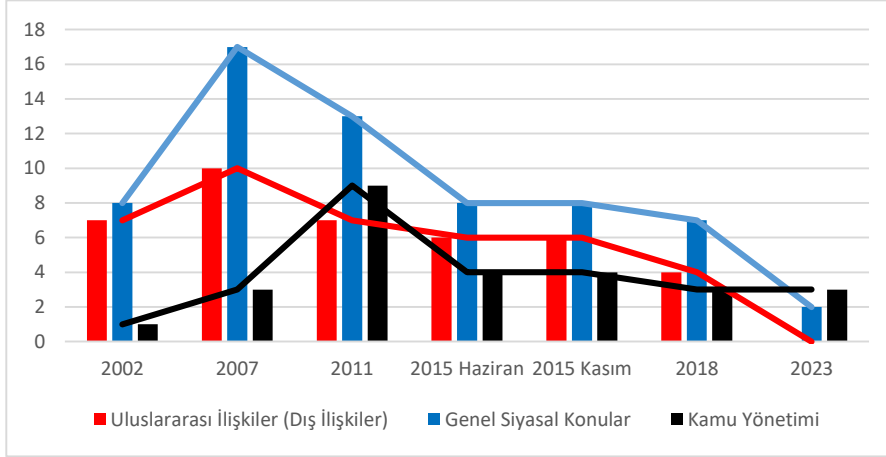

Üyelik ve adalet başlıklarında olduğu gibi demokratik ilkeler ve değerler kategorisi de 2011'den sonraki bildirgeler açısından en hızlı düşüş yaşayan konulardandır. Üyelik demokrasiye yarar sağlayacağı (2002b, s. 34), önceki dönemlerde Türkiye'nin demokratik standartlarını yükseltmemesi nedeniyle AB'nin genişleme dönemlerinde önemli fırsat kaçırdığı (2007, s. 204) ve üyelik Türkiye'de demokratik standartlarının yerleşmesi açısından önemli olduğu (2011, s. 151) yaklaşımlarına karşın 2015'ten itibaren demokrasiye doğrudan atıf yapılmadığı görülmektedir. Özetle AK Parti, 2011'den sonra ve fiilen 2015'ten itibaren adalet, özgürlük ve demokrasiye olan vurguları oldukça azaltmış veya sona erdirmiştir. Bu noktada dünyadaki gelişmeleri es geçmemek gerekir. Nitekim 2017'de ABD'de Donald Trump'la yeniden gündeme gelen otoriterlik tartışmaları, güçlü ülkelerin otoriterleşme özelliklerini bir yandan sorgularken bir yandan pek çok ülke siyasetçisi için yeni bir motivasyon/meşruiyet alanı oluşturabilmiştir. Türkiye'de ise Erdoğan'ın 2013'te ilk olarak belirttiği ve 2016 ve 2022'de tekrar ettiği Şangay İşbirliği Örgütü açıklamaları, küresel otoriterleşme eğilimleri açısından dikkate değerdir. Üstelik 2017'den sonra Türkiye'de ortaya çıkan rejim "rekabetçi otoriterlik" olarak tanımlanmaya (Çakır, 2021) başlanmıştır.

2015-2018 arasında Türkiye-AB ilişkilerinin olumsuz bir hal almasında Suriyeli göçmen krizi ile 15 Temmuz Darbe Girişimi örneklendirilebilir. 2011'den 2016'ya kadar Türk vatandaşlarına Schengen Bölgesi için vize serbestisi, Geri Kabul Anlaşması'nın imzalanması, AB üyesi ülkelere Türkiye'den geçenlerin iadesi, Türkiye'ye mali yardımda bulunması gibi tartışmalar/süreçler yaşanmıştır (Tsarouhas, 2023). Üstelik önce Kasım 2015, ardından Haziran 2016 için Türk vatandaşlarının vize serbestisine geçmesi önerileri Türkiye'nin bu konuda atması gereken 72 şarttan 65'ini sağlamış olmasına rağmen kabul görmemiştir. Eksik şartlar arasında AB önerileri/standartları doğrultusunda yolsuzlukla mücadele önlemleri, uluslararası organize suçlar ve terörizm konusunda bir işbirliği örgütü Europol ile Türkiye'nin anlaşması, cezai konulara ilişkin Türkiye'nin tüm AB üyeleriyle çalışması ve uyumlu terör yasalarının çıkartılması yer almıştır. Bu şartlar ve vize muafiyetinin gerçekleşmemesi, AK Parti açısından bir tür dayatma ve oyalama olarak algılanmasına yol açmıştır. İkinci olarak Avrupa Parlamentosu'na göre 2016'daki başarısız askeri darbe ve bunun sonucu olarak görülen 2017'deki anayasal reformdan bu yana Türkiye'nin demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel haklar ve yargının bağımsızlığı

alanlarında gerilemeye başladığı savunulmuştur (EPRS, 2021, s. 1). Buna karşın, 15 Temmuz kalkışmasının ardından AB'nin Türkiye ile yeterli dayanışma göstermediği gerekçesiyle AB'ye yönelik AK Parti tarafından güvensizlik de başlamıştır.

Grafik 8: AK Parti Seçim Bildirgelerinde Uluslararası İlişkiler, Siyaset ve Yönetim

Grafik 8'de 2007'den itibaren uluslararası ilişkiler kategorisine giren konuların AK Parti'de düzenli olarak azalış gösterdiği görülmektedir. AB-Türkiye ilişkilerinin kültürel çatışmalara karşı küresel bir işbirliğinde önemli olduğu (2007, s. 204), tam üyelik müzakerelerinin başlamasının Türkiye'nin bölgesel-küresel bir aktör olmasına katkı sunduğu (2007, s. 204) ve üyeliğin transatlantik ilişkileri derinleştiren/genişleten bir etki üreteceği (2007, s. 205) belirtilmiştir. AK Parti'nin 2007'deki bu vurgularına ek olarak uluslararası ilişkilerde AB'yle ilişkilerin, diğer ilişkilerin bir alternatifi değil, tamamlayıcısı olacağı (2002b, s. 34; 2015, s. 326) iddia edilmiştir. Bununla birlikte, 2015-2018 döneminde Türkiye-AB arasında beş zirve toplantısının gerçekleştirildiği (2018, s. 288-289) belirtile de 2015'ten itibaren bu alana ilişkin konularda hızlı bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. Dahası 2019-2020 arasında GKRY ve Yunanistan ile Doğu Akdeniz'de başlayan gerginlik (Tekin, 2021, s. 169), Suriye'deki PKK uzantılarına karşın AB'nin tutumu, 2020 için Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) fonlarında kesintiye gidilmesi örnekleri, Türkiye-AB ilişkilerindeki güvensizliği/çatışmayı derinleştirmeye devam ettirmiştir. Örneğin, Temmuz 2016'da AB Parlamentosu binasında YPG'nin bir fotoğraf sergisinin açılması, Türkiye tarafından kınanmıştır (Deewanee, 2022, s. 72). 24 Kasım 2016 tarihinde AB Parlamentosu katılım müzakerelerinin askıya alınması kararı vermiş, 2017'de AB tarafından Kopenhag Kriterlerinin ihlal edildiği bildirilmiş, 26 Haziran 2018 tarihinde AB Genel İşler Konseyi hukuk ve özgürlüklerin ihlalden endişelerini ifade etmiş ve 15 Aralık 2021 tarihinde üyelik müzakereleri dondurulmuştur (Şafak, 2023). Böylesi bir süreçte AK Parti'nin 2023 seçim bildirgesinde AB-uluslararası ilişkiler bahsi, en düşük düzeyini görmüştür.

Diğer siyasi konular kategorisi, uluslararası ilişkiler ve kamu yönetimi konularına göre AK Parti açısından daha yüksek işaretler içerse de (2002b, s. 13, 34; 2007, s. 27, 204; 2011, s. 151; 2015, s. 326) 2011'den sonraki seçim bildirgelerinde bu alana ilişkin vurgular da azalmıştır. Kamu yönetimi alanında ise bir bakanlık ve bir bağlı kurum dışında herhangi bir yapısal vaadin AB'ye uyum çerçevesinde olmadığı görülmüştür. Nitekim 2007'de Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın AB'ye uyum çerçevesinde yeniden yapılandırılması (2007, s. 127) ve 2011'de de

Tarım ve Gıda Bakanlığı'nın kurularak AB uyum süreci esasında ilgili hizmetlerin etkinleştirilmesinden (2011, s. 63) söz edilmiştir.

AK Parti'yle ilgili son olarak yolsuzlukla mücadele ve güvenlik konularına gelindiğinde; yolsuzlukla mücadelede ilgili bildiregelerin hiçbirinde AB bağlamında bir ifade veya yargı bildirimini rastlanmamıştır. Güvenlik kategorisinde AB'yle Türkiye arasındaki ilişkilerin uluslararası terör ve küresel barışı tehdit eden gerilimleri azaltacağı (2007, s. 204), Türkiye'nin AB barışını koruma misyonuna katkı sunduğu (2011, s. 159) ve AB ile terörle mücadele konusunda diyalogun sürdüğü (2018, s. 288-289) belirtilmiştir. Bu açıdan AB bağlamında güvenlik konularına ilişkin genelde dolaylı ifadeler yer almıştır.

6. CHP ve AK Parti Bulgularının Tartışılması

CHP ve AK Parti'nin, tam üyelik dışındaki söylem ve tutumlar nedeniyle zaman zaman AB aleyhinde itirazlarda bulunmaları AB'ye uyuma tümüyle karşı bir muhalefeti içeren Avrupa şüpheciliklerinden (Euroscpticism)⁷ daha çok bir kısım endişeleri içermektedir. Bu açıdan örneğin, 2002'de Erdoğan'ın "AB olmazsa başımızın çaresine bakacağız. Onurumuzla daha fazla oynanmasına tahammülümüz yok" sözleri ile dönemin CHP lideri Deniz Baykal'ın "Türkiye'nin onurunun zedelenmesinin ve rencide edilmesinin kabul edilemez" olduğuna yönelik beyanları (Başkan, 2009, s. 97, 99), 2002'den 2023'e uzanan süreç verileri dikkatle irdelendiğinde daha çok iç siyaset çerçevesinde anlaşılmasını gerektirir. Bu bağlamda 2005'te müzakereler başladıktan sonraki ilk kriz olan 2006'daki GKRY'ye deniz ve hava ulaşımının açılmaması konusunda CHP ve AK Parti'nin aynı görüşte birleşmesi bu zaviyede örneklendirilebilir.

Kimi AB liderlerinin Türkiye'ye imtiyazlık önerileri, Avrupa'da sağ siyasetin iktidara geldiği ülkelerde Türkiye'nin iç siyasete kurban edilmesi, bazı AB üyelerin Türkiye'deki terör örgütlerine yaklaşımları, ABİR'deki Türkiye eleştirileri ve AB organlarının Türkiye aleyhindeki kararları, AB ile ilişkilerin AB'den kaynaklı belli başlı olumsuz yönlerini nitelemiştir. Buna karşın Türkiye'de terörle mücadele kapsamındaki kimi uygulamalar, siyasi parti kapatma davaları, KKTC'nin varlığı, Gezi Parkı gibi toplumsal olaylar ve Hendek Çatışmaları gibi askeri operasyonlar AB zaviyesinden Türkiye kaynaklı konular arasındaki yerini almıştır. Elbette 2005'te başlayan müzakerelerin yalnızca AB normlarına ve müktesebatına uyumlu hale getirilmesinin yeterli olamayacağı savı (Keyman, 2006, s. 12), süreçte doğrulanmıştır. Bu açıdan üyeliğe ve siyasi kriterlere ilişkin konular yalnızca ilgili fasılların içeriğiyle ilgili bir ilişki biçimi üretmemiştir.

Adalet, temel hak ve özgürlükler ile demokratik ilkeler ve değerler kategorisinde Kürt sorunu olarak nitelendirilen ve ABİR'lerde gündeme getirilen konuların ne CHP ne de AK Parti seçim bildiregelerinde açık ve vurgulu saptamalar içermemesi, durumun iç siyasete ilişkin özel önemindedir. Özellikle 2009-2012 arasındaki dönemde AK Parti, askeri vesayetle dolaylı da olsa PKK terör örgütü arasında bir bağlantı kurarak aynı zamanda sorunun çözümü ile ordunun siyaset üzerindeki kontrol meşrulaştırmasının kırılacağını düşündüğü öne sürülebilir. Buna koşut olarak da AK Parti, bu alandaki strateji eksikliğinde AB'yle bütünleşme sürecini bir çerçeve olarak kullanmayı tercih etmiştir. Böylece o dönemler itibarıyla ordu, bürokrasi ve CHP gibi veto aktörleriyle AK Parti'nin milliyetçi seçmen grubunun tepkileri; AB savunması ile yumuşatılmaya çalışılmıştır (Kızıllan, 2015, s. 573). Buna karşın 2011 seçimlerinde %49,83 ile tarihi bir başarıya ulaşan AK Parti'nin, Haziran 2015'te %40,87'ye düşmesi, 2014'te Selahattin Demirtaş'ın %9,87 oy alması, Haziran 2015'te HDP'nin %13,12 oy oranına ulaşması, MHP'nin 2011'e göre oylarını

⁷ Ayrıca bkz. Bedirhan, Z. A. & Özgöker, U. (2021). Euroscpticism and Traditions of Nationalism. *European Journal of Social Sciences*, 4(1), 66-73.

%13,01'den %16,29'a çıkartması, AK Parti'nin siyasetini değiştirmiştir. Esasen bu tür süreçler AK Parti açısından iktidarını perçinleyici veya oy artırıcı bir yarara dönüşmemesi temelinde AB'ye üyelik sürecini de fiilen sona erdirmesinin itici unsurlarından olmuştur.

Çalışma verileri, aynı zamanda AK Parti hükümetleri dönemi AB siyasetinin Türkiye'de 2011 öncesi ve sonrası olmak üzere kabaca ikiye ayrılması sonucunu üretmiştir. Nitekim 2005'te müzakerelerin başlamasından bir süre sonra ivme kaybetmeye başlayan AB'yle ilişkiler (Uluer & Çemrek, 2015, s. 582), 2007-2008 dönemindeki krizlerin aşılmasının ardından AK Parti'nin vesayet odaklarına karşı AB'yi yeniden güçlü bir şekilde sahiplenmesini sağlamıştır. Bu açıdan Lippert'ın (2021, s. 274) da vurguladığı üzere Erdoğan, Kemalistlerin ve ordunun gücünü kırmak üzere AB katılım sürecini iyi değerlendirmiştir. Böylece iç siyasi gelişmeler eşliğinde AB ile AK Parti ilişkilerini yeniden biçimlendirmiştir. Buna koşut olarak da AK Parti'de adalet, özgürlük ve demokrasi, diğer tüm yıllara göre en yüksek vurgulara ulaşmıştır. Bu açıdan 2011 öncesi ve sonrası siyasi süreçler anlamlı hale gelmiştir. 2011 sonrası ise özellikle 2011-2016 arasındaki gelişmeler, AK Parti'nin önceliklerini yeniden değiştirmiştir. Bu çerçevede Gezi Parkı Olayları, 17-25 Aralık Operasyonları, Kobani Olayları, Hendek Çatışmaları, Paralel Devlet Yapılanması/Fetullahçı Terör Örgütü (PDY/FETÖ) darbe girişimi gibi gelişmeler AK Parti'nin güvenlikçi bir siyasete geçişini kolaylaştırmıştır.

Tüm bu sürece koşut olarak AK Parti'nin Haziran 2015 seçimlerinde sendeleme yaşaması üzerine iç siyasete ilişkin tutum değişikliklerini arttırdığı belirtilebilir. Bununla birlikte AK Parti'nin başlarda oldukça yer ayırdığı adalet alanına ilişkin hususların AB bağlamında ele alınmasından süreç içerisinde uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu durumun ilk sinyali, Türkiye'de 2011 seçimlerinden sonra başlayan bir tür hâkim parti sistemine dönüş ve AK Parti'nin sarsılmaz siyasal iktidarını perçinlemesine koşut totaliter Çin ve otoriter Rusya'nın başını çektiği Şangay'ın, AB'nin alternatifi olarak sunulmaya başlanmasıyla verilmiştir. İkincisi süreç içerisinde seçimler, milliyetçi oyların yönü, terör olayları, AK Parti'nin adalet, demokrasi, özgürlük gibi ilkelere yönelik önceliklerini zayıflatma olanağı vermiş ve iç siyaset yönlü strateji değişiklikleri üretilmeye başlanmıştır. CHP de bu süreçte AB'yi bir tür kurtarıcı olarak değerlendirerek özellikle adalet ve yolsuzlukla mücadeleye ilişkin hususlarda vurguyu güçlendirmiştir.

En başa döndüğünde AK Parti'nin 2002'de AB kriterlerini, "Batılılaşmanın bir parçası" (2002: 12) olarak gördüğünde esasen CHP'nin yaklaşımı ile önemli ölçüde örtüşen bir yerde ancak başkaca iç siyasi nedenlerle konumlandığı açıktır. Kaldı ki; bu yaklaşım biçimini 2011'den sonra AK Parti'nin terk ettiği, AK Parti-AB ilişkilerinin üyelik ve siyasi kriterler açısından 2002'den 2023'e aynı düzeyde ilerlemediği ve son dönemlerde AB'ye olan önemin azalma yönünde seyrettiği açıktır. Bu çalışmanın verileri de AK Parti'nin önemli ölçüde 2011'den sonra AB'ye üyelik ve siyasi kriterler bağlamındaki hedeflerini azalttığı yönünde desteklemektedir. Sonuç olarak, ortaya çıkan veriler, AK Parti-AB ilişkilerinin seyri konusundaki literatürdeki genel yaklaşımları ve kamuoyuna yansıyan gelişmeleri de doğrulayan bir sonuç üretmiştir.

⁸ Bu hususa dair bir okuma için bkz. Grigoriadis, I. N. & Özer, I. (2010). Mutations of Turkish Nationalism: From Neo-Nationalism to the Ergenekon Affair. *Middle East Policy*, 17(4), 101-113.

7. Sonuç

AB bağlamında üyelik ve siyasi kriterlerin, CHP’de Kasım 2015’te, AK Parti’de 2011’de en yüksek saptama bulgularını üretmesi, CHP’nin AK Parti açısından önemi azalmaya başlayan AB sürecini yeniden gündeme getirmeye yönelik siyasetine işaret etmiştir. AK Parti’de 2002’den 2011’e düzenli yükseliş gösteren doğrudan üyelikle ilgili bulgular, 2011’den sonra düzenli düşüş eğilimi göstermiştir. Bununla birlikte, CHP seçim bildirgelerinde üyelikle ilgili bulgular düzensizlik gösterse de özellikle Haziran 2015’ten sonra AK Parti’ye göre daha fazla bulgu ürettiğini belirtmek gerekir. Diğer yandan bulgu analizlerinden anlaşılacağı üzere CHP, 2002’den 2023’e kadar açık bir şekilde AB üyeliğini desteklerken AK Parti, üyelik hedeflerini seçim bildirgelerinde kademeli olarak azaltmıştır.

AB üyeliğine dış engellerin iç engellerden daha fazla veri üretmesi yönüyle CHP ve AK Parti benzeşse de birtakım ayrımlara sahip olduğu verilerden anlaşılmaktadır. Nitekim CHP’de üyeliğe iç ve dış engeller, AK Parti’ye göre daha fazla veri üretmiştir. Elbette AK Parti’nin iktidar partisi olmasından kaynaklı bu kategoriye fazla vurguda bulunmaması anlaşılır olsa da 2002, 2007 ve 2018 dışında üyeliğe iç engellerden söz etmediği ve 2023’te iç ve dış engellerin ikisinde de bir vurguda bulunmadığı görülmüştür. CHP ve AK Parti’nin iç engellere yönelik vurgularının da genelde iç siyaset gündemine mal edilerek okunması yönüyle benzeştiği ifade edilebilir. Buna karşın CHP’de üyeliğe dış engellere yönelik vurgunun düzenli olarak azalışı, aynı zamanda AK Parti’nin AB üyeliğiyle ilgili alandan çekilişi ile yorumlanabilir.

Adalet kategorisindeki saptamalar, CHP açısından 2023’te en yüksek düzeyine ulaşırken AK Parti açısından adalet kategorisi 2018 ve 2023 için en düşük düzeyine inmiştir. CHP, yargı mercilerini ve yasal mevzuatı ilgilendiren birbirinden farklı hususlarda AB bağlamında hedeflerini sıralarken AK Parti’de seçim bildirgelerine dağılım açısından çeşitlilik daha az olmuştur. Bu yönüyle AK Parti’nin AB bağlamındaki yargıyı ve/veya hukuku ilgilendiren hedeflerde kendini giderek sınırlandırdığı görülmüştür. Bu sınırlama, aynı zamanda Türkiye’nin siyasal sitemine yeni bir yön çizen yeni hükümet sistemine koşturucu bir sonuçtur. Diğer yandan, temel hak ve özgürlüklerle ilgili konularda CHP ve AK Parti’nin oldukça benzer oranlarda veri ürettiğini belirtmek gerekir. Bu kategoriye ilişkin hususlar CHP ve AK Parti için 2011’de zirve yaparken 2018 ve 2023’te doğrudan saptanamamıştır. Buna karşın, demokratik ilkeler ve değerlere ilişkin AK Parti’de 2011’den sonra doğrudan hiçbir vurgu/yargı saptanamazken CHP’de 2015 ve 2018 için üretilmeye devam etmiştir.

AK Parti’de uluslararası ilişkiler alanına dair yargıların 2007’den itibaren düzenli bir azalış eğiliminde olmasına karşın CHP’de düzensiz bir ivme göstermiştir. Bu açıdan CHP’de belirgin bir anlamlandırma üretmesi de AK Parti’de uluslararası ilişkileri ilgilendiren hususların diğer konularda olduğu gibi AB bağlamında geriye gittiği belirtilebilir. Bununla birlikte AB ile ilişkiler bağlamında en çok öne çıkan konulardan Kıbrıs’a ilişkin CHP ve AK Parti’nin yaklaşım biçimleri ayrılmaktadır. Nitekim askeri bürokrasinin, ulusalcı elitlerin ve CHP’nin, AK Parti’nin AB bağlamı dışında Kıbrıs siyasetine karşı çıkmaları aynı zamanda Kıbrıs’ın önemli bir iç siyasi araca tekabül etmesi olarak okunabilir. Bu nedenle AK Parti açısından AB’nin başlı başına bir iç siyasi stratejinin parçası olması da (Balci, 2010, s. 94-95) bu yönden anlaşılabilir.

Diğer siyasi konular kategorisindeki hususlara dair CHP’de, AK Parti’ye göre daha fazla veri üretilse de ivme düzensizlik içermektedir. AK Parti için bu kategori, 2007’den sonra düzenli bir azalış ivmesi gösterirken CHP’de Kasım 2015’te zirve yapmıştır. AB ile ilişkilerin özellikle iç siyasi konular çerçevesinde değerlendirildiğinde AK Parti açısından özellikle 2002-2005 arasında aynı zamanda Erdoğan’ın Türkiye’nin üyeliğini Atatürk’ün “muasır medeniyetler düzeyine ulaşma”

hedefine koşut bir medeniyet ve çağdaşlaşma projesi olarak tanımlayan beyanları (Başkan, 2009, s. 94-95) dikkate alındığında 2002’den 2007’ye yükseliş gösteren “üyelik” ve “diğer siyasi konular” kategorilerinin anlamlandırılmasında destekleyici olmuştur.

Kamu yönetimine dair hususlar, CHP’de Kasım 2015, 2018 ve 2023’te sabit bir ivmede en yüksek düzeylerini göstermiştir. AK Parti’de 2002’den 2011’e doğru artış eğilimi gösterirken 2011’den sonra düzenli bir azalış göstermiştir. Diğer yandan güvenlik kategorisinin CHP ve AK Parti’de az sayıda veri ve düzensiz ivmeler nedeniyle anlamlı bulgular üretmediğini belirtmek gerekir. Yolsuzlukla mücadele CHP’de AB bağlamında Kasım 2015 ve 2023’te en fazla veriyi üretirken AK Parti’de AB bağlamında hiçbir seçim bildirgesinde yolsuzlukla mücadele alanında doğrudan bir veri saptanamamıştır. Üstelik CHP’nin kamu ihaleleri konusunda 2011’den sonra artan söylemleri ve yaklaşımlarına (2011, s. 102; 2015b, s. 53, 129; 2018, s. 138; 2023, s. 16, 69, 83) karşın AK Parti’nin bu alana ve yolsuzlukla mücadeleye ilişkin AB bağlamında bir vaatte bulunmadığı görölmüştür. Bu yönüyle yolsuzlukla mücadele alanı her iki parti açısından iç siyasete içkin olarak değerlendirildiğinden vaatlerin varlığı ve yokluğu da ona göre şekillenmiştir.

Son olarak her ne kadar AK Parti’nin Parti Programı bugüne kadar sabit kalmış olsa da süreç içerisinde AB’ye yönelik tutumunda önemli kırılmaların yařandđı seçim bildirgeleri üzerinden bu çalışmada somutlaşmıştır. Böylece bu çalışmanın seçim bildirgeleri üzerinden takip edilmesinin önemi, siyasi kriterler açısından desteklenmiştir. Bununla birlikte 2008’den beri yürürlükte olan CHP Parti Programı ile seçim bildirgelerindeki anlayışın uyuruğu söylenebilir. Buna karşın CHP seçim bildirgelerinde, 2015’ten itibaren belirginleşen AB ile ilişkilere olumlu vurguların korunması ve görece artması, AK Parti’nin de 2011’den sonra siyasi kriterler açısından AB ile ilişkilere genel seçim bildirgelerinde daha az vurgu yapmaya başlaması, AB ile ilişkilerin parti programlarında anlaşılamayacağı anlaşılan değişimini göstermesi açısından önemli bir fark olarak ortaya çıkmıştır. Nihayetinde AB ile ilişkiler, CHP’nin AK Parti’ye yönelttiği otoriter rejim inşasının frenlenmesi açısından önem kazanmıştır. Buna karşın AK Parti açısından değişen siyasi şartlar ve krizlerin akabinde uygulamaya koyduğu politikaların AB ile çatışmaya başlaması, AB ile ilişkilerin seyrini değişirmiştir. Bu yönlerden her iki parti için aynı zamanda AB, konjonktürel olarak araçsallaştırılabilen ve iç siyasette kazandırdđı işleve göre rol alabilen/verilebilen bir aktör olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Acemoglu, D. & Ucer, M. (2015). The ups and downs of Turkish growth, 2002-2015: Political dynamics, the European Union and the institutional slide (No. w21608). National Bureau of Economic Research.
- Akçay, E. Y. (2012). 1970'lerde siyasi partilerin gözüyle Türkiye'nin AET'ye bakışı: AP, CHP, MHP, MSP, DP2, TKP örnekleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 25-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/makusobed/issue/19439/206741>
- Akçay, E. Y. (2015). Müzakere sürecinden günümüze Türkiye-AB ilişkileri: Tam üyeliğe mi?, imtiyazlı ortaklığa mı?. C. Dinç (Ed.), *Avrupa ve Avrupa Birliği: Teori, güncel iç gelişmeler ve dış ilişkiler* (s. 425-448). Savaş Yayınevi.
- Akçay, E. Y. (2018). 24 Haziran seçimleri sürecinde siyasi partilerin seçim beyannamelerinde Avrupa Birliği ile ilişkiler. *OPUS International Journal of Society Researches*, 8(15), 2175-2192. <https://doi.org/10.26466/opus.449745>
- AK Parti (2002a). *Kalkınma ve demokratikleşme programı*. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/3370001d-0a58-415c-bd99-c522d9427e84/content>
- AK Parti (2002b). <https://www.akparti.org.tr/media/318780/3-kasim-2002-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>
- AK Parti (2007). <https://www.akparti.org.tr/media/o0omydr3/22-temmuz-2007-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>
- AK Parti (2011). <https://www.akparti.org.tr/media/iesaeuoj/12-haziran-2011-genel-secimleri-secim-beyannamesi.pdf>
- AK Parti (2015). <https://www.akparti.org.tr/media/fmypruoa/7-haziran-2015-edited.pdf>
- AK Parti (2018). <https://www.akparti.org.tr/media/quhdqtia/24-haziran-2018-cumhurbaskanligi-secimleri-ve-genel-secimler-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>
- AK Parti (2023). <https://www.akparti.org.tr/media/3qkcsy0c/tu-rkiye-yu-zy%C4%B1%C4%B1-ic-in-dog-ru-ad%C4%B1mlar-yar%C4%B1n-deg-il-hemen-s-imdi-2023.pdf>
- Aksoy, M. & Çemrek, M. (2010). Türk dış politikasında kimlik sorunsalı. C. Yenigün & E. Efeğil (der.), *Türkiye'nin değişen dış politikası* (s. 151-169). Nobel Yayın.
- Aksoy, A. (2016). Mecliste grubu bulunan siyasal partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği sürecine yaklaşımları (1957 -2005). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- AL Jazeera (2007, 23 July). Turkey fears Sarkozy's 'non'. <https://www.aljazeera.com/news/2007/7/23/turkey-fears-sarkozys-non>
- Aras, İ. (2014). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Euroseptisizm: Siyasi partiler düzeyinde bir inceleme. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Avrupa Komisyonu (EC) (1998-2023). Türkiye raporları (ABİR). https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html
- Balcı, A. (2010). 1980 sonrası Türk dış politikası üzerine bazı notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs örneği. C. Yenigün & E. Efeğil (der.), *Türkiye'nin değişen dış politikası* (s. 87-99). Nobel Yayın.
- Başkan, F. (2009). Siyasal partilerin Avrupa Birliği söylemleri. O. Esen & F. Başkan (ed.), *Avrupa Birliği ve Türkiye ilişkileri* (s. 91-108). Eflatun Yayınevi.
- Baykal, S. & Arat, T. (2021). AB'yle ilişkiler. B. Oran (ed.), *Türk dış politikası* (Cilt III) (s. 337-400), İletişim Yayıncılık.
- BBC (2005, 26 Ağustos). Merkel'den imtiyazlı ortaklık mektubu. https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/08/050826_merkel_turkey.shtml

- Bedirhan, Z. A. & Özgöker, U. (2021). Euroscepticism and Traditions of Nationalism. *European Journal of Social Sciences*, 4(1), 66-73.
- Bilici, N. (2013). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. Seçkin Yayıncılık.
- Bozan, M. (2018). AB raporları üzerinden AK Parti dönemi demokratikleşme politikalarının analizi. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 173-183.
- Bürgin, A. (2010). Cosmopolitan entrapment: The failed strategies to reverse Turkey's EU membership eligibility. *Perspectives*, 18(2), 33-56. <http://www.jstor.org/stable/23616117>
- Çaha, Ö. (2000). Türkiye'de siyasal partiler ve Avrupa Birliği. *İslâmî Araştırmalar*, 13(2), 163-172.
- Çaha, Ö. (2006). Merkez Sağın Diğer Aktörleri ve AKP. *Muhafazakâr Düşünce*, (9-10), 9-21.
- Çakmak, H. (2005). *Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri*. Platin Yayınları.
- CHP (1993). https://library.fes.de/fulltext/ialhi/90111/chp_prog.htm
- CHP (2002). <https://chp.org.tr/yayin/2002-secim-bildirgesi>
- CHP (2007). <https://chp.org.tr/yayin/2007-secim-bildirgesi>
- CHP (2008). Çağdaş Türkiye için değişim: CHP programı. <https://content.chp.org.tr/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf>
- CHP (2011). <https://chp.org.tr/yayin/2011-secim-bildirgesi>
- CHP (2015a). <https://chp.org.tr/yayin/2015-haziran-secim-bildirgesi>
- CHP (2015b). <https://chp.org.tr/yayin/2015-kasim-secim-bildirgesi>
- CHP (2018). <https://chp.org.tr/yayin/2018-secim-bildirgesi>
- CHP (2023). <https://chp.org.tr/yayin/ortak-politikalar-mutabakat-metni/Open>
- Cinar, K., Ugur-Cinar, M., & Acikgoz, A. (2022). Turkey's Republican People's Party (CHP): A Longue Durée Analysis. *Turkish Studies*, 24(2), 205-230. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2119849>
- Çakır, R. (2021). Ergun Özbudun: Türkiye'nin bugünkü siyasi rejimini rekabetçi otoriter olarak tanımlıyorum. <https://medyascope.tv/2021/01/14/prof-ergun-ozbudun-turkiyenin-bugunku-siyasi-rejimini-rekabetci-otoriter-olarak-tanimliyorum/>
- Çaşın, M. H. & Özgöker, U. (2015). *Avrupa Birliği'nin siyasal ve ekonomik temelleri*. Derin Yayınları.
- Çayhan, E. (1997). *Dünden bugüne Türkiye – Avrupa Birliği ilişkileri ve siyasal partilerin konuya bakışı*. Boyut Kitapları.
- Çelenk, A. A. (2009). Europeanization and Administrative Reform: The Case of Turkey. *Mediterranean Politics*, 14(1), 41-60. <https://doi.org/10.1080/13629390902747392>
- Çemrek, M. (2006). Genişlerken derinleşmek: Türkiye ile AKÇT'den AB'ye ilişkilerin serencamı. M. Dikkaya (ed.), *AB yolunda Türkiye: Müzakere sürecinin ekonomi politiği* (s. 25-44). Alfa Yayıncılık.
- Çolak, Y. (2008). Nationalism and the Political Use of History in Cyprus Recent Developments. *Kasarinlan: Philippine Journal of Third World Studies*, 23(2), 20-45.
- Deewanee, A. (2022). The Democratic Union Party (PYD) and People's Protection Units (YPG) in Turkish Official Discourse. *World Affairs*, 185(1), 59-90.
- Emre, Y.; Cop, B.; Aladağ, A. & Arslantaş, Ş. (2018). Kimlik siyasetleri ve kimlik mücadelelerinin CHP ve sosyal demokrasi ilişkisine etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(3), 731-762.
- Eldani, M-H. S. (2022). Accession journey of Turkey to The European Union membership. *Academic Knowledge*, 5(1), 210-221.
- Emerson, M. (2006). Dear Turkey, play it long and cool. *CEPS Commentaries*, Policy Paper, pp. 1-3.
- European Parliamentary Research Service (EPRS) (2021, July). Peace and security in 2021: The EU's evolving relations with Turkey. Briefing, Ex-Post Evaluation Unit, Author: H. A. Madatali, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/694213/EPRS_BRI\(2021\)694213_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/694213/EPRS_BRI(2021)694213_EN.pdf)

Göksu, V. (2013). Siyasal kimlikler ve merkez-çevre dikotomisi bağlamında Türkiye’de merkez sağ ve merkez sol. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2), 69-93.

Grigoriadis, I. N. & Özer, I. (2010). Mutations of Turkish Nationalism: From Neo-Nationalism to the Ergenekon Affair. *Middle East Policy*, 17(4), 101-113.

İçener, E., & Çağlıyan-İçener, Z. (2011). The Justice and Development Party’s identity and its role in the EU’s decision to open accession negotiations with Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(1), 19–34. <https://doi.org/10.1080/14683857.2011.556426>

Kaçar, B. Z. (2004). Avrupa Birliği sürecinde Türkiye’deki siyasi partilerin tutumları. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Karadağ, A. & Usta, S. (2011). Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de Demokratikleşme, Sivil Toplum ve Sendikalar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 29-52.

Karluk, S. R. (2003). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. İstanbul, Beta.

Ker-lindsay, J. (2007). The Policies of Greece and Cyprus towards Turkey’s EU Accession, *Turkish Studies*, 8(1), 71-83. <https://doi.org/10.1080/14683840601138153>

Keyman, E. F. (2006). Küreselleşme, demokratikleşme ve Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, M. Dikkaya (ed.), *AB yolunda Türkiye: Müzakere sürecinin ekonomi politikası* (s. 11-23). Alfa Yayıncılık.

Kızılkın, Z. B. (2015). Avrupa Birliği, Kürt sorunu ve çözüm süreci. C. Dinç (ed.), *Avrupa ve Avrupa Birliği: Teori, güncel iç gelişmeler ve dış ilişkiler* (s. 563-579). Savaş Yayınevi.

Kutlu, Ö.; Sevinç, İ. & Kahraman, S. (2018). Türkiye’de kalkınma planları çerçevesinde Avrupa Birliği katılım sürecinin değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(34), 29-40.

Lippert, B. (2021). Turkey as a special and (almost) dead case of EU enlargement policy, W. Reiners & E. Turhan (eds.), *EU-Turkey relations: Theories, institutions, and policies* (p. 267-293). Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70890-0>

Milliyet (2017, 29 Nisan). AB’den Türkiye’ye bir yıl süre. Güldener Sonumut, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/ab-den-turkiye-ye-bir-yil-sure-2441174>

Morelli, V. L. (2011). *European Union enlargement: a status report on Turkey's accession negotiations*. DIANE Publishing.

Moudouros, N. (2020). *State of exception in the Mediterranean: Turkey and the Turkish Cypriot community*. Springer Nature.

Moudouros, N. (2021). Turkey in Cyprus, the exception and the Turkish Cypriot opposition. In *state of exception in the Mediterranean*, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56873-3_2

Özer, Y. (2010). Kıbrıs meselesinin Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinden rolü. C. Yenigün & E. Efeğil (der.), *Türkiye’nin değişen dış politikası* (s. 557-576). Nobel Yayın.

Özersay, K. (2021). Kıbrıs konusu. B. Oran (ed.), *Türk dış politikası* (Cilt III) (s. 632-689). İletişim Yayıncılık.

Özgöker, U. & İba, S. (2010). Türkiye’nin AB Üyeliği’nin AB Güvenliğine Katkıları. C. Yenigün & E. Efeğil (der.), *Türkiye’nin değişen dış politikası* (s. 503-522). Nobel Yayın.

Özgören, İ. (2004). Türkiye’de siyasal partilerin siyasal bir unsur olarak Avrupa Birliği üyeliği’ne yaklaşımları: 3 Kasım 2002 seçimleri örneğinde bir inceleme. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Öztürk, A. (2009). 2007 Genel Seçimlerinde siyasi partilerin Avrupa Birliği’ne yönelik tutumları ve bu tutumların medyaya yansımaları. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Selçuk, E. (2005). Avrupa Birliği anayasal düzeninde temel hakların serüveni. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32), 13-52.

Şafak, Ö. Y. (2023, 4 Ağustos). Türkiye ve Hırvatistan: İki ülkenin Avrupa Birliği serencamı, ATAUM Blog, Çevrimiçi Yayın, <https://ataum.ankara.edu.tr/2023/08/04/blog-yazisi-48/>

Şahin, M. O. (2011). Türkiye'de 2007 milletvekili genel seçimleri ışığında: Siyasal partiler ve seçmenlerinin Avrupa Birliği'ne yönelik tutumları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Taş, H. (2009, 18 November). Will Turkey benefit from Ergenekon?, *Le Monde diplomatique*, <https://mondediplo.com/outsidein/will-turkey-benefit-from-ergenekon>

Tekin, F. (2021). Differentiated integration: An alternative conceptualization of EU–Turkey relations. W. Reiners & E. Turhan (eds.), *EU-Turkey relations: Theories, institutions, and policies* (p. 157-181), Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70890-0>

Theophanous, A. (2023). The Cyprus problem, The EU and the UN: An overall assessment and the way forward, *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, (23), 72-91. <https://www.jstor.org/stable/48735796>

Tsarouhas, D. (2023). The critical role of Turkey in the management of the Syrian refugee crisis. <https://www.e-ir.info/2023/05/06/the-critical-role-of-turkey-in-the-management-of-the-syrian-refugee-crisis/>

Uluer, A. G. & Çemrek, M. (2015). 2004 Sonrası Türkiye – AB ilişkileri: Zirveden başlayan düşüş. C. Dinç (ed.), *Avrupa ve Avrupa Birliği: Teori, güncel iç gelişmeler ve dış ilişkiler* (s. 581-601), Savaş Yayınevi.

Üste, R. B. (2006). Türkiye'de Siyasal İktidara Gelen Partilerin AET/AT/AB ilişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Yönetim Yapısına Etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(3), 332-349.

Yolcu, T. (2006). Helsinki sonrası Türkiye'deki siyasal partilerin Avrupa Birliği'ne bakış açıları. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Extended Summary

The Path of Intersection and Separation of the Main Opposition and Ruling Parties in Türkiye in the EU Candidacy Process: 2002-2023

First of all, it is possible to claim that this is the first study in the domestic literature to compare the EU-related policies and politics of the two political parties that constitute the sample of this research, based on their election declarations/promises. As a matter of fact, no research with such a data analysis method and comparison could be found in the literature. In this respect, the study aims to present an original research quality. In the research, instead of "country reports" containing one-sided EU political evaluations in EU-Türkiye relations, a realpolitik approach is preferred, preferring the emphases prioritized/highlighted by Türkiye's two mainstream political parties in Türkiye's relations with the EU, especially since a critical turning point in 2004. The format has been tried to be revealed. Although party documents are texts that can change depending on various dynamics, another aspect of this research aims to explain in which conjunctural contexts these dynamics were shaped in Türkiye.

While a current period analysis was carried out in a comparative manner, election declarations between 2002 and 2003 were scanned with the help of the qualitative data analysis panel called MAXQDA and data were made on the issues defining the political criteria regarding the EU. "EU membership", "internal obstacles to membership", "external obstacles to membership", "justice", "democratic principles and values", "fundamental rights and freedoms", "public administration", "other political issues", "international relations" A total of eleven categories, including "corruption" and "security", defined the issues related to membership and political criteria that constitute the focus of the study. Of course, it is important to examine the reflections of the 2002-2023 period EU crisis on Turkish politics from the perspective of the two major political parties. The fact that the parties in the focus of this research have the experience of reaching a total of 75% of valid votes in all general elections in Türkiye from 2002 to 2023 is also a strong aspect in terms of social support/political representation reflection. In such a situation and scope, the relevant findings of the study have shown that CHP and AK Parti are shaped and changed inherently by internal political conditions, regardless of the three general political aspects of EU-Türkiye relations, namely institutional reforms, democratization and relations with the EU. This result was revealed within the framework of a realpolitik approach with the MAXQDA data analysis method.

While the "coding" process of MAXQDA software was used in the study, the data set consisted of the election manifestos published by the two parties for the general elections between 2002 and 2023. It should also be noted that CHP and AK Parti are the political parties that have had the opportunity to be represented in the Turkish Grand National Assembly without exception since 2002, have not had a national threshold problem in any general election, and have consistently been in the top two in every election. In the study, under the upper code "EU", "Membership", "Justice", "Fundamental Rights and Freedoms", "Democratic Principles and Values", "International Relations", "Other Political Issues", "Public Administration", "Internal Obstacles to Membership" There were a total of eleven sub-codes, including "External Obstacles to Membership", "Security" and "Fight against Corruption". The codes are also defined with special sub-codes for each data set in the election declarations. For example, "acquis", "criteria", "norms", "standards", "harmony", "Copenhagen" etc. Topics that directly refer to Turkey's full membership process, including, have been evaluated with special sub-codes within MAXQDA as the "Membership" category/segmentation. The resulting data was converted into tables and graphs.

The fact that membership and political criteria in the context of the EU produced the highest detection findings in the CHP in November 2015 and in the AK Parti in 2011 pointed out the CHP's policy of bringing the EU process, whose importance for the AK Parti has begun to decrease, back on the agenda. Findings regarding direct membership in the AK Parti, which showed a regular increase from 2002 to 2011, showed a steady downward trend after 2011. However, it should be noted that although the findings regarding membership in the CHP election manifestos were irregular, it produced more findings than the AK Parti, especially after June 2015. On the other hand, as can be understood from the analysis of findings, while CHP openly supported EU membership from 2002 to 2023, AK Parti gradually reduced its membership targets in its election manifestos.

Although CHP and AK Parti are similar in that external obstacles to EU membership produce more data than internal obstacles, it is obvious that they do not have exactly the same idea. As a matter of fact, internal and external obstacles to membership in the CHP produced more quantitative data than in the AK Parti. Of course, although it is understandable that the AK Party does not emphasize this category much since it is the ruling party, it has been observed that it did not mention internal obstacles to membership except in 2002, 2007 and 2018, and did not emphasize either internal or external obstacles in 2023. It can be stated that CHP and AK Parti's emphasis on internal obstacles is similar in that they are generally interpreted as being attributed to the domestic political agenda. On the other hand, the steady decrease in CHP's emphasis on external obstacles to membership can also be interpreted as the AK Parti's withdrawal from the field related to EU membership.

When the AK Parti saw the EU criteria as "a part of Westernization" in 2002, it was positioned in a place that overlaps significantly with the CHP's approach, but for other domestic political reasons. Whereas it is clear that the AK Parti abandoned this approach after 2011, that the AK Parti-EU relations did not progress at the same level from 2002 to 2023 in terms of membership and political criteria, and that the importance of the EU has been decreasing in recent times. The qualitative data of this study also support that the AK Parti significantly reduced its targets in the context of EU membership and political criteria after 2011. As a result, the resulting data produced a result that confirms the general approaches in the literature on the course of AK Parti-EU relations and the developments reflected in the public opinion.

Bir Politika Ağ Yaklaşımı Analizi: 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Mesleki ve Teknik Eğitim Politikaları¹

Bülent Savaş Furat²

Abdullah Uzun³

Bir Politika Ağ Yaklaşımı Analizi: 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Mesleki Ve Teknik Eğitim Politikaları	An Analysis of Policy Networks Approach: Vocational And Technical Education Policies in Türkiye After 2000
Öz Bu çalışmada, politika ağları yaklaşımı dahilindeki diyalektik model kullanılarak Türkiye’de 2000 yılı sonrasında uygulanan "mesleki ve teknik eğitim politikaları" analiz edilmiştir. Çalışmanın teorik amacı, politika ağlarının politika değişimini açıklama gücünü tartışmaya katkıda bulunmaktır. Pratik amacı ise, mesleki ve teknik eğitim politikalarındaki değişimi politika ağları bağlamında açıklamaktır. Araştırmada, ağ yapısının aktörleri önemli ölçüde kısıtladığı, aktörlerin ağ yapısını değiştirmeye yönelik söylemler ve çözüm alternatifleri geliştirdiği; ağı değişime zorlayan en önemli bağlamsal faktörün politik etki olduğu gözlemlenmiştir. Tüm bu bulgular temelinde, politika ağları yaklaşımının, çok aktörlü, parçalı ve karmaşık politika alanlarında politika değişikliklerini açıklamak için analitik bir çerçeve olarak kullanılabileceği sonucuna varılmıştır.	Abstract This study analyzes the "vocational and technical education policies" implemented in Turkey after 2000 by using the dialectical model within the policy networks approach. The theoretical aim of the study is to contribute to the discussion on the power of policy networks to explain policy change. The practical aim is to explain the change in vocational and technical education policies in the context of policy networks. In the study, it was observed that the network structure significantly constrained actors, actors developed discourses and solution alternatives to change the network structure, and the most important contextual factor that forced the network to change was political influence. Based on these findings, it is concluded that the policy network approach can be used as an analytical framework to explain policy changes in multi-actor, fragmented and complex policy spaces.
Anahtar Kelimeler: Politika Analizi, Mesleki ve Teknik Eğitim Politikaları, Politika Ağları, Diyalektik Model.	Keywords: Policy Analysis, Vocational and Technical Education Policies, Policy Networks, Dialectical Model
JEL Kodları: Z18, I28, H83	JEL Codes: Z18, I28, H83

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma (27.02.2019 tarih ve 82554930-400/615 sayılı Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın teorik alt yapısının oluşturulması, verilerin analizi ve bulguların raporlanması her iki yazar tarafından, saha araştırması Bülent savaş Furat tarafından, makale formatında yazımı Abdullah UZUN tarafından gerçekleştirilmiştir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’nda Doç. Dr. Abdullah Uzun danışmanlığında Bülent Savaş Furat tarafından "Politika Ağları Yaklaşımı Bağlamında Bir Politika Analizi: 2000 Yılı Sonrası Türkiye’de Mesleki Ve Teknik Eğitim Politikaları" başlığı ile tamamlanarak 01.10.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir. Bu çalışma ayrıca Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen 8154 numaralı projeden türetilmiştir.

² Dr. Milli Eğitim Bakanlığı Hasan Kemal Yardımcı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, bulentsavasfurat@gmail.com.

³ Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, abdullahuzun@ktu.edu.tr.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Bu 20. yüzyılın son çeyreğine neoklasik dönüşümün gölgesinde giren Türkiye, kalkınma stratejisini değiştirmiştir. Değişen kalkınma stratejisinden etkilenen politika alanlarından biri de Mesleki ve Teknik Eğitim (METE)'dir. 1987 yılında çıkarılan 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu ile bütüncül bir yapıya kavuşan METE, 1990'lı yıllarda uygulamaya konulan birbirinden farklı politikalar nedeniyle kamuoyunda eğitimin en çok tartışılan (Özer, 2020) konularından biri olmuştur. 1999 yılında başlayan Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) adaylık süreci ve 2002 yılı sonrasında kamu yönetiminde yaşanan paradigma değişikliği, METE politikalarının ivme kazanmasına yol açmıştır. Bu tarihten itibaren kalkınma hedeflerine paralel olarak hazırlanan üst politika belgeleri ile METE politikalarının iskeleti oluşturulmuştur. Mesleki Eğitim Kanunu'nda yapılan köklü değişiklikler, METE ders müfredatlarının iş gücü piyasasının taleplerine açık hale getirilmesi, modüler eğitim sistemi, meslek lisesi mezunlarına yükseköğretime geçişte uygulanan katsayı engelini kaldırılması, 4+4+4 Eğitim Modeli, Meslek Yüksek Okullarına (MYO) sınavsız geçişin getirilmesi ve sonrasında kaldırılması, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesindeki METE ile ilgili yönetim birimlerinin birleştirilmesi, ulusal mesleki yeterlik sisteminin kurulması ve meslek standartlarının hazırlanması bu dönemde gerçekleşen önemli politika değişiklikleridir.

2000 yılı sonrasında METE politikalarında yaşanan bu değişim kamu politikası disiplini bağlamında nasıl açıklanabilir? Bu soru politika analizlerinde rasyonel temelli yaklaşım ve modellerine bir alternatif olarak sunulan "Politika Ağları Yaklaşımı" (PAY) ile en iyi şekilde cevaplanabilir. Politika analizlerindeki rasyonel temelli yaklaşım ve modeller politika sürecini nedensel teori dizisi olarak görmesi, sadece bir politika döngüsünün var olduğu varsayımı, aktörler arası etkileşimi dikkate almaması, iç ve dış etkenlere yer vermemesi ve önceki tecrübeleri göz ardı etmesi yönünden eleştirilmektedir (Gültekin, 2014, s. 47; Nakamura, 1987; Sabatier, 1999, s. 7). Nitekim Bakioğlu ve Korumaz'ın (2019, s. 9) da işaret ettiği gibi, eğitim politikalarının normatif özellikleri, çok aktörlü ve karmaşık yapısı ve uygulanan politikaların uzun sürede sonuç vermesi yapılacak eğitim politikası analizlerinde rasyonel temelli yaklaşım ve modelleri yetersiz bırakmaktadır. Araştırmada temel yaklaşım olarak benimsenen PAY ise devlet ve çıkar grupları arasındaki ilişkileri kamu politikası disiplini çerçevesinde analiz ederek, politika sonuçlarını politika ağlarına bağlı olarak açıklayabilen bir yaklaşımdır. Aktörlerin karşılıklı çıkarlarını müzakere edebilmek için bağlantı kurması, bu bağlantılar sayesinde politika ağlarının yapısının oluşturulması ve belirli bir çıkar grubunun statüsünü ve gücünü ortaya çıkarabilmesi politika ağlarının temel özellikleridir (Heclo, 1978). PAY bu kapsamda diğer yaklaşımlara göre önemli üstünlüklere sahiptir. İlk olarak; PAY, politika sonuçlarını geleneksel neden-sonuç ilişkisi perspektifi yerine politika ağlarında yaşanan değişime bağlı olarak açıklayabilmektedir. İkincisi; PAY politika analizinde aktörlere önem vermekle birlikte, aktörler arasındaki karmaşık ilişkileri, karşılıklı bağımlılığı ve sürekliliği öne çıkarmaktadır. Sonuncusu; PAY, politika aktörlerini sadece rasyonel karar vericiler olarak görmek yerine çeşitli faktörlerden etkilenen, kendine has görüş ve stratejileri olan ve fırsatları değerlendirebilen ağ bileşeni olarak görmektedir. Bu yaklaşım ayrıca eklettik ve kendini güncelleyebilen yapısı ile politika analizinde kullanılan yaklaşımların yapıları gereği kendi içinde barındırdığı eksiklikleri giderebilme kabiliyetine sahiptir.

Bu anlamda son dönemde geliştirilen PAY modellerinden biri de Diyalektik Model'dir. Diyalektik Model; politika ağlarının politika sonuçlarının açıklanmasında oynadığı rolü araştırmaktadır. Diyalektik Model değişimin; "yapı ve aktör", "ağ ve bağlam (çevre)" ve "ağ ve politika sonuçları" arasındaki etkileşimin bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmektedir (Marsh & Smith, 2000). Araştırmada bu üç etkileşim esas alınarak, METE politika ağı incelenmiş ve 2000 yılı sonrası dönemdeki METE politikaları açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın teorik ve pratik iki amacı vardır. Teorik amaç; politika analizi disiplinine bağlı kalarak, PAY'ın spesifik bir politika alanında yaşanan değişimi açıklayıp açıklayamadığı tartışmalarına katkıda bulunmaktır. Bu amaca yönelik olarak araştırma, "PAY, METE politikalarında yaşanan değişimi açıklamak için yararlı bir politika analizi çerçevesi oluşturur." varsayımına dayanmaktadır. Pratik amaç ise; Türkiye'de 2000 yılı sonrası dönemde METE politikalarındaki değişimi açıklayabilmektir. Bu amaçla politika yapım süreçlerine odaklanılarak; METE politika ağına etkin olan aktörler, politika ağının gelişimi, aktörlerin söylemleri ve çözüm alternatifleri, ağ yapısının aktörlere etkisi, bağlamsal faktörlerin ağı dönüştürme etkisi ve önceki dönemde uygulanan politikaların aktörlere ve ağ yapısına etkisinin açığa çıkarılması hedeflenmiştir.

2. Kuramsal Çerçeve: Bir Politika Ağları Analiz Modeli Olarak Diyalektik Yaklaşım

Kamu politika alanında kullanılan politika ağları kavramının üzerinde uzlaşılmış bir tanımı yoktur. Yaygınca kullanılan bir tanımda Rhodes politika ağlarını (2006), "kamu politikası oluşturma ve uygulaması sürecinde inanç ve çıkarların etkin olduğu, hükümet ve diğer aktörler arasında müzakerelerin yapıldığı resmî, kurumsal ve gayri resmî bağlantılar kümesi" olarak tanımlamıştır. Börzel ise (1998, s. 254), politika ağlarını "ortak hedeflere ulaşmanın en iyi yolu olduğunu kabul eden çeşitli aktörleri hiyerarşik olmayan bir şekilde birbirine bağlayan, nispeten istikrarlı bir ilişki kümesi" olarak tanımlamaktadır.

Wu ve Knoke'ye (2013, s. 56) göre, politika ağı kavramı ilk kez Katzenstein'in (1976) Fransa ve ABD'nin ekonomi alanındaki dış politikalarını karşılaştıran makalesinde kullanılmıştır. Politika ağı terimi doğrudan kullanılmamasına rağmen, politika ağı fikrinin ilk örneklerinin 1950 ve 1960'lı yıllarda ABD'de görüldüğü ifade edilebilir. Politika ağları literatürü ABD'de plüralist sisteme yöneltilen eleştiriler üzerine kurulmuştur. İngiliz literatürü ise, erken dönem ABD çalışmalarından alıntılanan kavramlar üzerinden gelişmiştir. İngiliz teorisyen Rhodes, Amerikan literatüründeki makro ölçekli yaklaşım yerine politika ağlarının yapısallığına odaklanarak, kıta Avrupa'sı literatürüne öncülük etmiştir. 1980'li yıllardan itibaren politika ağlarının gelişimi, neoliberal reformlarla beraber devletin değişen doğası ile paralellik taşır (Bevir & Rhodes, 2011, s. 203). Ancak 1990'lı yıllardan itibaren örgütler düzeyinde etkileşim, politika ağları için temel belirleyici haline gelmiştir (Rhodes, 2006, s. 429).

Rhodes (2006, s. 432), politika ağlarının yapısını iki varsayıma dayandırır. Birincisi, kaynak bağımlılığı varsayımdır. Politika ağları kaynak bağımlılığına dayalı yapılar olarak görülmektedir. Bu nedenle politika sonuçları, kaynak bağımlılığı ilişkileri incelenerek açıklanabilir. İkincisi ise, rasyonel tercih varsayımdır. Varsayımın Almanya ayağını Max Planck Enstitüsü'nün çalışmaları oluşturur. Buna göre rasyonel tercih varsayımı, rasyonel tercihi ve yeni kurumsallığı birleştirerek, politika ağlarının aktör merkezli kurumsallaşmasının nasıl gerçekleştiğini açıklar. Politika tercihleri, kurumsallaşmış normlar tarafından sınırlandırılan rasyonel aktörlerin etkileşimlerinin bir sonucudur (Rhodes, 2017, s. 44).

Ağ perspektifi savunucuları, politikaların gerçekte nasıl oluşturulduğunu anlamak için resmî veya politik otoritelerin kararlarına ve programlarına odaklanmak yerine problem çözme yapılarına odaklanmayı önermektedir (Carlsson, 2000, s. 504). Paralel bir görüşe sahip olan

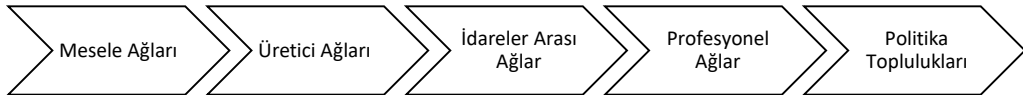
Börzel (1998, s. 260) ise politika ağlarını, “modern toplumların politika yapımında ihtiyaçlara göre geliştirdikleri yeni bir yöntem” olarak ifade etmektedir. Öte yandan Üstüner (2003, s. 55) politika ağlarını, teknik düzeyde bir yürütme faaliyeti olmaktan ziyade, “siyaset-yönetim alanlarının kesiştiği noktada gerçekleşen makro ölçekli bir politika oluşturma süreci” olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda politika ağları, keskin hatlarla birbirinden ayrılmış birden çok ağdan oluşmaktadır. Ana amaç, kamu politikalarının etkileşim içindeki bu ağlar vasıtasıyla kendiliğinden oluşturulmasıdır. Üstüner, “kendini üreten sistemler” ve “kendinden referanslı sistemler” kavramlaştırmasından yola çıkarak, politika ağlarının dışa açık özelliği ile değişebildiğini, iç tutarlılık özelliği ile devamlılığını sağladığını öne sürmüştür.

Literatürde politika ağlarına ilişkin çıkar aracılığı okulu ve yönetim olmak üzere iki temel yaklaşım önem kazanmaktadır. Çıkar aracılığı okulu, İngiliz ve Amerikan literatürüne dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu okul, politika ağlarını “çıkar grupları ve devlet arasında farklı seviyelerde oluşan ilişki biçimleri” olarak tanımlamaktadır. Öte yandan, ağırlıklı olarak Alman literatüründe kendine yer bulan “yönetim okulu” ise, kaynakların siyasi mekanizmalarla bölüşümüne vurgu yapar. Yönetim okuluna göre politika ağları, bürokrasi ve piyasa dışında üçüncü bir alternatifi oluşturmaktadır. Yönetim okulu, ağdaki değişim sürecine ve ağ içindeki ilişkilerin doğasına odaklanırken, çıkar aracılığı okulu ağların yapısına odaklanmaktadır.

PAY literatüründe benzer veya birbirinden farklı kavramlar etrafında şekillenen çeşitli politika ağı tipolojileri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Rhodes tipolojisi, ikincisi Marsh ve Rhodes tipolojisi, üçüncüsü ise araştırmanın temel modelini oluşturan ve Marsh ve Smith tarafından geliştirilen diyalektik modeldir.

(1) Rhodes Tipolojisi: İngiltere merkez-yerel ilişkilerini incelemek üzerine kurulu Rhodes Tipolojisi politika ağlarını, yüksek düzeyde bütünleşmiş politika topluluklarından, gevşek biçimde bütünleşmiş mesele ağlarına kadar beşli bir spektrumda ele almıştır (bknz. Şekil 1).

Şekil 1. Rhodes Tipolojisine Göre Politika Ağları

Kaynak: Rhodes, 1990, s. 304.

(2) Marsh ve Rhodes Tipolojisi: Bu tipoloji, politika ağlarını politika topluluğu-mesele ağı ekseninde ele almaktadır. Aktörlerin rolünün kısmen önemsiz gösterilmesine karşın, ağ yapılarının belli bir politika ağının gündemini ve sonuçlarını tanımlayabileceğini savunur. Politika ağlarını üyelik, bütünleşme, kaynaklar ve güç dengesi olarak dört boyutta ele almıştır (Sobacı, 2015, s. 138). Yapısal olarak politika topluluklarının sınırlı sayıda üyeye sahip olduğu, üyeler arasında yoğun ve sıkı bir ilişki olduğu ve tüm taraflar arasında uzlaşmış bir değerler kümesi belirlendiği söylenebilir.

Politika ağlarının politika sonuçları üzerindeki etkisinin değerlendirilmesinde ağın yapısı veya aktörler arasındaki ilişkiye atfedilen göreceli önem politika ağlarına yönelik farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Sobacı, 2015, s. 144). Örneğin Marsh ve Rhodes Tipolojisi, aktörlerin rolü kısmen önemsiz gösterilerek, ağ yapılarının belli bir politika ağının gündemini ve sonuçlarını tanımlayabileceği savunurken; Dowding (1995), politika sonuçlarının açıklamasında ağ yapısından ziyade aktör temelli yaklaşımın kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Dowding ayrıca ağ içerisinde politika sonuçlarını belirleyen asıl unsurun aktörler olduğunu

belirtmiştir. Marsh ve Rhodes'in başı çektiği politika sonuçlarını yapısal olarak açıklayan ana akım politika ağı analiz yaklaşımları tez olarak kabul edilirse, Dowding'in aktör temelli görüşü (1995) tezi anti-tez olarak ifade edilebilir. Sentez olarak nitelendirilebilecek model ise Marsh ve Smith (2000) tarafından geliştirilen ve hem yapıya hem de aktöre vurgu yapan Diyalektik Model'dir.

(3) Diyalektik Model: Diyalektik Model, Rhodes tarafından 1980'lerde başlatılan ve 1990'larda Marsh ve Rhodes tarafından devam ettirilen PAY tipoloji zincirinin karmaşık bir versiyonudur (Saçlı, 2011, s. 91). Marsh ve Smith (2000), geliştirdikleri "Diyalektik Model" sayesinde politika sonuçlarının politika ağlarına göre açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Model, değişimin; ağın yapısı ile ağın içinde faaliyet gösteren aktörlerin, ağ ile çevrenin, ağ ile politika sonuçları arasındaki etkileşimin bir fonksiyonu olduğunu göstermektedir. Böylece politika ağları ile sonuçları arasındaki ilişkiyi dinamik olarak açıklamak mümkündür. Marsh ve Smith (2000), diyalektik ilişkiyi "her birinin diğerini devam eden yinelemeli bir süreçte etkilediği iki değişken arasında etkileşimli bir ilişki" olarak tanımlamaktadır. Burada üç diyalektik ilişki vardır. Bu ilişkilerden birincisi, ağın yapısı ve ağdaki katılımcılar (aktörler) arasında meydana gelir. İkincisi, ağ ile politik ve sosyoekonomik çevre (bağlam) arasında meydana gelir. Sonuncusu ise, ağ ve politika sonuçları arasında gerçekleşmektedir.

Yapıya karşı aktör: İlk diyalektik ilişki, ağ yapısı ve aktörler arasında gerçekleşir. Politika sonuçlarını belirleyen sadece ağ yapısı veya sadece aktörler değildir. Asıl belirleyici, ağ ve yapı arasındaki diyalektik ilişkidir. En belirgin ağ bileşeni aktördür. Aktörler, doğuştan var olan kabiliyetlerinin yanı sıra sonradan kazandıkları tecrübeleri de ağ ortamına taşır. Marsh ve Smith (2000), ağ yapılarının aktörleri hem kısıtladığını hem de aktörlere birtakım fırsatlar sağladığını ileri sürer. Sonuç olarak, yapıyı harekete geçiren, stratejik seçimleri yapan ve kararları veren aktörlerdir. Aktörlerin bir diğer özelliği de ağın yapısını değiştirebilme yeteneğidir. Marsh ve Smith (2000: 6); aktörlerin pazarlık ederek, politika seçimi yaparak ve hatta ağları dağıtmaya karar vererek yapıyı değiştirebildiğine işaret eder.

Ağa karşı bağlam: Marsh ve Smith (2000) ağ-bağlam diyalektik ilişkisinin "Ağları değiştiren nedir?" sorusuna cevap aranarak incelenebileceğini öne sürer. Ağlar, kendi dışındaki faktörlerden etkilenir. Ancak dış etkilerden etkilenme seviyesini belirleyen veya dış ortamlardaki belirsizlikleri dengeleyen yine ağın bizzat kendisidir. Ağ yapısındaki bu değişim doğal olarak politika sonuçlarını da değiştirir. Marsh ve Smith (2000), politika ağlarının sonuçları nasıl etkilediğini anlayabilmek için ağların içerisinde bulunduğu daha geniş bağlamla arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemek gerektiğini vurgulamaktadır. Burada iki farklı boyut vardır. Birincisi, politika ağları buldukları bağlamdan hem beslenir hem de etkilenir. Örneğin, bağlamda mevcut olan sosyal sınıflar ve cinsiyet yapısı ağları etkiler. İkincisi ise, politika sonuçları bağlama ait dışsal faktörler dikkate alınarak açıklanır. Her ağ kendisini çevreleyen daha geniş bir bağlamdan aktörlerin ilgileri, ilişkileri ve nitelikleri açısından etkilenir. Şüphesiz bu etkilenmeler yeni gerilimler ve çatışma alanları meydana getirir. Toke ve Marsh (2003, s. 234), ağ ve çevre arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için şu temel soruların sorulması gerektiğini ileri sürmektedir: Ağ zaman içinde nasıl bir değişim geçirmiştir? Ağın faaliyet gösterdiği politik, ideolojik, ekonomik ve bilgiye dayalı bağlam zaman içinde nasıl değişmiştir? Ağın üyeleri, ağın faaliyet gösterdiği daha geniş siyasi ve sosyal bağlamdaki değişiklikleri nasıl yorumlamaktadır?

Ağa karşı sonuçlar: Politika ağları konusunda en yoğun tartışmaların olduğu konu başlığı "ağların sonuçları nasıl etkilediği" sorusudur. Marsh ve Smith (2000, s. 9), bu yönde tartışmaların var olduğunu; ancak sonuçların ağları nasıl etkilediği noktasında literatürde bir

çalışma olmadığını ileri sürmekte ve bunu bir eksiklik olarak görmektedir. Marsh ve Smith'e göre sonuçlar, ağları üç yolla etkilemektedir: (1) Belli bir politika sonucu ağ üyeliğinde veya ağ içerisinde kaynakların dağılım dengesinde değişikliklere yol açabilir. (2) Bir politika sonucu, ağın içinde bulunduğu daha geniş toplumsal kesimin konuya ilgisini azaltabilir veya artırabilir. (3) Politika sonuçları aktörleri etkileyebilir. Örneğin, başarısız bir politika sonucunu deneyimleyen bir aktör diğer strateji ve yöntemlere yönelebilir veya konuyu gündeminden çıkarabilir.

Diyalektik Model, ağırlıklı olarak modelin değişimi açıklama gücü, aktörlere gereken önemi vermemesi, model içi tutarsızlıklar ve kuramsal çelişkiler üzerinden eleştirilmektedir (Dowding, 2001; Kisby, 2007; Raab, 2001). Sözü edilen eksikliklerine rağmen Diyalektik Model'e birçok üstünlükler de atfedilmiştir. Kisby (2007, s. 87), eleştirilerine rağmen politika ağlarının politika yapım sürecini açıklamada güçlü bir temel oluşturduğunu ileri sürmektedir. Kisby, Model'in en belirgin üstünlüğünün "aktörü öne çıkarması" olduğuna dikkat çekmektedir. Evans (2001, s. 549), PAY'a anahtar rol biçerek, yaklaşımın bağımlı-bağımsız değişkenlerin tespiti için geliştirilecek modellerde rahatlıkla kullanılabileceğini öne sürmektedir. Nitekim Diyalektik Model önemli birçok görgül araştırmada politika değişimlerini açıklamada ve anlamada ana model olarak kullanılmıştır (Erridge & Greer, 2000; Greer, 2002; Howlett, 2002; Moschitz & Stolze, 2010; Shearer vd., 2016; Smith, 2000; Toke & Marsh, 2003).

Diyalektik Model ile ilgili bilimsel tartışmalar devam etmektedir. Sözü edilen üstünlükleri nedeniyle Diyalektik Model'in; çok parçalı, karmaşık ve aktörler arasındaki ilişkilerin sınırlarının belli olmadığı politika alanlarında analiz çerçevesi olarak kullanılması mümkün görünmektedir. Böylece politika sonuçlarını; bağlı değişkenlerle, bağlamından koparmadan ve indirgemeden belli bir zaman aralığı için açıklamak mümkün olabilir.

3. 2000 Sonrası Mesleki Ve Teknik Eğitim Politikaları

METE, "belirli bir mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri ve pratik uygulama yeteneklerini kazandırmak suretiyle birey kabiliyetlerini zihinsel, duygusal, sosyal, ekonomik ve kişisel yönlerden geliştirme süreci" olarak tanımlanmaktadır (Alkan, 1980, s. 2). Öğrencilere bir iş veya mesleğe yönelik becerilerin kazandırılmasının eğitimsel bir konu olarak ele alınmasıyla ortaya çıkan METE, özellikle 18. yüzyıl ve sonrasında profesyonel bir eğitim alanı olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Türkiye'de 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik, siyasal ve yönetsel dönüşüm METE politikalarını da derinden etkilemiştir. Özellikle AB'ye üyelik sürecinin ivme kazanması, uluslararası kuruluşların etkisi ve iş gücü piyasasının nitelikli iş gücü talebini daha yüksek sesle dile getirmesi, AK Parti hükümetlerinin METE'ye olan ilgisini ve buna bağlı olarak eğitim yatırımlarını artırmıştır. Bu tarihten itibaren kalkınma hedeflerine paralel olarak hazırlanan üst politika belgeleri ile METE politikalarının iskeleti oluşturulmuştur. 2000 sonrası dönemde önemli yasal değişiklikler yapılmıştır. 2000'li yıllarda METE alanında yapılan ilk yasal düzenleme 24458 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 4702 sayılı Kanun'dur (4702 sayılı Kanun, 2001). Bu kanun, METE alanındaki neredeyse tüm aktörleri etkileyen ve sonuçları yıllarca tartışılan politika değişiklikleri getirmiştir. Bu Kanunla getirilen değişiklikler ile birlikte diğer düzenlemeleri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

- Sınavsız Geçiş: 4702 sayılı Kanun ile mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu mezunlarına mezun oldukları programın devamı niteliğinde veya buna en yakın programların uygulandığı MYO'lara sınavsız geçiş hakkı verilmiştir (4702 sayılı Kanun, 2001, madde 2).
- METE Bölgeleri: Her ilde en az bir adet olmak üzere mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarının içerisinde yer aldığı "METE Bölgeleri" oluşturulmuştur (4702 sayılı kanun, 2001, ek madde 24).
- Vakıfların MYO Açabilmesi: Kanun kapsamında vakıfların, kazanç amacına yönelik olmamak şartıyla bir üniversite veya yüksek teknoloji enstitüsüne bağlı olmaksızın, ekonominin ihtiyaç duyduğu alanlarda yüksek nitelikli iş gücü yetiştirmek amacıyla MYO açabilmelerinin önü açılmıştır (4702 sayılı Kanun, 2001, ek madde 2).
- 3308 sayılı Kanun'da Yapılan Değişiklikler: 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu'nun adı "Mesleki Eğitim Kanunu" olarak değiştirilmiştir. Kanunun kapsamı, Mesleki Eğitim Kurulu'nun belirleyeceği mesleklerde, kamu ve özel sektöre ait kurum, kuruluş ve işyerleri ile METE okul ve kurumlarındaki eğitim ve öğretimi içerecek şekilde genişletilmiştir (4702 sayılı Kanun, 2001, madde 5). "Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kurulu" ismi "Mesleki Eğitim Kurulu", "İl Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kurulu" ismi ise "İl Mesleki Eğitim Kurulu" olarak değiştirilerek kurullardaki temsilci sayısı artırılmıştır (4702 sayılı Kanun, 2001, madde 7-8).
- Bakanlıkça belirlenecek küçük yerleşim birimlerinde, METE merkezleri kurulabilmesi sağlanmıştır (4702 sayılı Kanun, 2001, madde 12).
- Meslek lisesi mezunlarının usta olabilmek koşulları düzenlenmiştir. Buna göre en az üç yıl süreli mesleki ve teknik orta öğretim kurumlarından mezun olanlar, ustalık eğitimi kurslarına katılabilecekleri gibi doğrudan da ustalık sınavlarına girebilmektedir. Ustalık belgesine sahip olanların veya ustalık belgesine sahip kişileri işyerlerinde çalıştıranların bağımsız iş yeri açmalarının önü açılmıştır (4702 sayılı Kanun, 2001, madde 23). Sonuç olarak, 4702 sayılı Kanun ile daha esnek bir METE yapısına geçiş amaçlanmıştır.
- 2011 yılında yayımlanan 652 sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile MEB bünyesinde METE Genel Müdürlüğü oluşturularak, METE'nin yürütülmesinden sorumlu altı ayrı birim birleştirilmiştir (MEB, 2019, s. 136).
- 2011 tarihli 6111 sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile MYO'ların tanımı ve eğitim sistemi METE'yi öne çıkaracak şekilde güncellenmiştir (6111 Sayılı Kanun, 2011, madde 170).
- 2016 tarihinde yürürlüğe giren 6764 sayılı Kanun ile mesleki eğitim merkezleri ortaöğretim bünyesine alınmıştır (6764 sayılı Kanun, 2016, madde 26).
- Kamuoyunda "sınavsız geçiş" olarak bilinen mesleki ve teknik ortaöğretimden mezun olanların meslek yüksekokullarına sınavsız geçiş uygulaması kaldırılmıştır. Bu uygulamanın yerine üniversiteye geçiş sınav sonucuna göre alanında eğitim yapmak isteyen MYO'lara geçişte ek puan uygulaması getirilmiştir.

2000 yılı sonrasında METE politikalarında yaşanan bu değişim kamu politikası disiplini bağlamında nasıl açıklanabilir? Bu cümle çalışmanın sorunsalını oluşturmaktadır. Bu soruyu cevaplamak için diyalektik model kullanılmıştır. PAY'ı benimseyen bir politika analizi çalışması yapılandırılırken iki temel faktörün belirlenmesi önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi analiz seviyesidir. Araştırmada analiz seviyesi olarak mezo (orta) seviye seçilmiştir. Makro seviye, politik bağlamın etkisini öne çıkardığından, soyut ve genel kalmaktadır. Öte yandan mikro

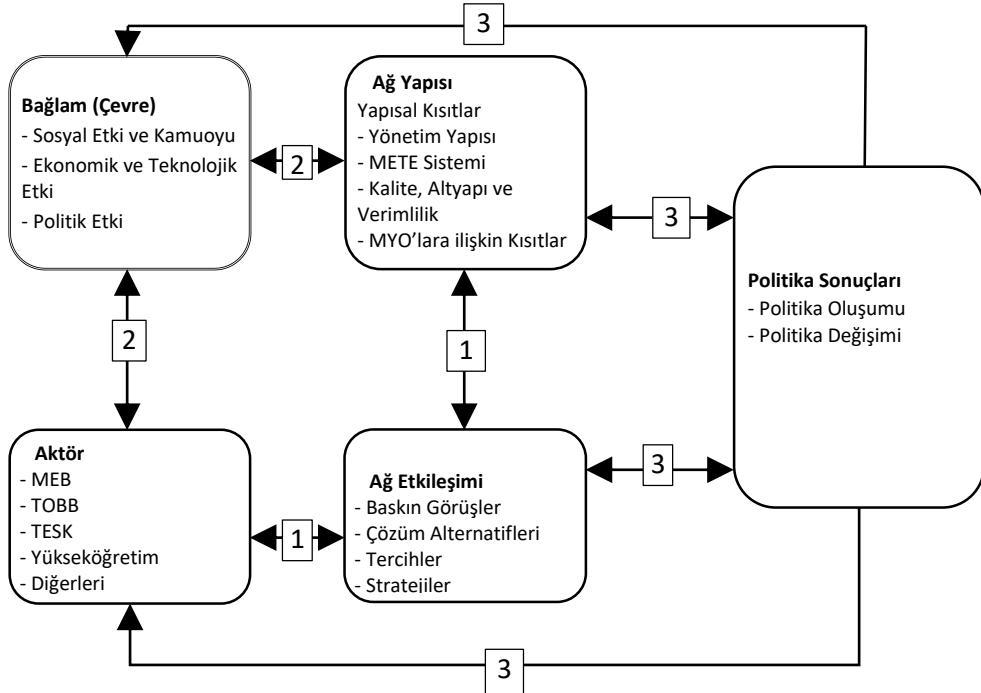
seviye, birey davranışlarına odaklanarak politika bağlamının politika sürecine etkisini göz ardı etmektedir. Orta seviye, PAY'ın temel önermelerine uygun olarak hem makro hem de mikro seviyenin üstünlüklerini kullanma imkânı sunmaktadır (Evans, 2001, s. 542). Orta seviye analizin bir diğer üstünlüğü, aktörler arası ilişkileri ön plana çıkarmasıdır. METE politikalarının oluşturulmasında ekonomi, politik bağlam, toplum ve teknoloji gibi makro ölçekli faktörlerin yanında, aktörlerin tutumları, tecrübeleri, görüşleri, stratejileri ve çözüm önerileri gibi mikro ölçekli faktörler de rol oynamaktadır. Bu nedenle eğitim politika alanında yapılacak politika analizlerinin orta seviyede yapılması analize derinlik kazandırmaktadır. İkinci faktör ise analiz birimidir. PAY, doğası gereği etkileşim temelli bir bakış açısıyla kamu politikalarını analiz etmektedir. Bu nedenle analiz birimi "etkileşim (ilişki)" olarak belirlenmiştir. Politika yapım süreçlerinin analizinde belirlenen analiz seviyesi ve analiz birimine uygun bir araştırma modeli seçilmelidir. Bu kriterlere uygun olarak bu çalışmada Diyalektik Model seçilmiştir.

3. Araştırmanın Hipotezleri, Modeli ve Yöntemi

Araştırmanın çerçevesi, temel varsayıma dayalı olarak Diyalektik Model'in temel önermelerine göre oluşturulmuştur. Durum çalışmasının temalarını oluşturan 3 hipotez geliştirilmiştir (Hipotezlerin dayandığı etkileşimler Şekil 2 üzerinde numara ile gösterilmiştir.).

- Hipotez 1: METE politikaları, yapıların ve aktörlerin etkisinin toplamı değil; aktörler ve ağ yapısı arasındaki etkileşimin bir sonucudur.
- Hipotez 2: METE politika ağındaki değişim, bağlam (çevre) ve ağ arasındaki etkileşim sonucu oluşur.
- Hipotez 3: Önceki politika sonuçları METE ağını etkiler.

Şekil 2. Diyalektik Model Uygulaması

Kaynak: Marsh ve Smith'ten (2000) uyarlanmıştır.

Araştırmada politika ağları kavramı, Rhodes'in (2006) tanımlamasıyla kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan "bağlam" kavramı, Marsh ve Rhodes'in (2000) ekonomik, ideolojik, politik ve bilgi temelli dış etkenleri temsil etmektedir. Ancak, bu araştırmada eğitim politika alanının şartlarına uygun olarak bu bağlamsal etkenler, sosyal, ekonomik-teknolojik ve politik olarak yapılandırılmıştır. Diyalektik modelde aktörler, ağ bağlamını yorumlar, tartışır, politikaları seçer, pazarlık yapar ve en önemlisi politika ağını dağıtabilir. Aktörlerin gruplandırılmasında Yıldız ve Sobacı'nın (2015) "tercih edenler-tercihi etkileyenler", Birkland'ın (2011) "resmî aktörler-gayri resmî aktörler" sınıflandırmasından yararlanılmıştır (bkz. Şekil 2). Gayri resmî aktörler; yarı resmî aktörler, sosyal aktörler ve işveren temsilcileri olmak üzere kendi arasında üçe ayrılmıştır. Araştırmanın modeli şekilde 2'de gösterilmiştir.

Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması kullanılmıştır (Creswell, 2020). Durum çalışmasında temel amaç, belirlenen bir veya birkaç durumu yakından ve derinlemesine anlamak ve ortaya çıkarmaktır (Yin, 2017, s. 4). Durum çalışması, bir durumda meydana gelen değişimleri ve yaşanan süreçleri anlamak için sıklıkla kullanılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 73). Durum çalışması, araştırılan konunun karmaşık olduğu ve gözlemlerle elde etmenin zor olduğu durumlara elverişlidir (Gül, 2015). Eğitim politika alanının özelliklerinin ve araştırmanın amaçlarının durum çalışmasının nitelikleri ile örtüşmesi nedeniyle bu yöntem tercih edilmiştir.

Araştırmanın veri toplama yöntemleri olarak görüşme ve doküman incelemesi seçilmiştir. Araştırmanın problemine uygun olarak örneklem oluşturulurken probleme taraf olan aktörlerin çeşitliliğinin artırılması amaçlanmıştır. Buna uygun olarak görüşme yapılacak aktör gruplarının belirlenmesinde araştırmanın modelinde yer alan resmî aktörler-yarı resmî aktörler, sosyal aktörler ve işveren temsilcileri aktör sınıflandırması belirleyici olmuştur. Görüşme yapılacak kişiler "maksimum çeşitlilik örnekleme" ve "kartopu örnekleme" yöntemi ile seçilmiştir. Görüşülen kişilere, "Bu konuda kimlerle görüşmek gerekir?" sorusu sorularak örneklem genişletilmiştir. Görüşülen kişilerin rızası alınarak (Cumhurbaşkanlığı Eğitim Politikaları Kurulu uzmanı hariç) isim ve unvanları yazılmıştır. Görüşmeler öncesi MEB METE Genel Müdürlüğü Eğitim Politikaları Daire Başkanı Dr. Recep Altun ile pilot görüşme yapılarak, görüşme soruları ve görüşme yapılabilecek kişiler kısmen şekillendirilmiştir. Toplam olarak biri pilot görüşme olmak üzere on dört görüşme gerçekleştirilmiştir (bkz. Tablo 1). Görüşme talebinde bulunulan, TİSK ve TUSİAD yetkilileri talebe cevap vermemiştir.

Görüşme yapılan aktör temsilcilerine araştırmanın modeline uygun olarak yarı yapılandırılmış açık uçlu sorular sorulmuştur. Katılımcılara özellikle bir aktör olarak METE sistemi içerisinde kendilerini olumsuz etkileyen koşulların (kısıtlar) neler olduğu ve METE politika alanına ilişkin belirleyici fikir ve düşünceleri sorulmuştur. Ayrıca, aktörlere temsilcisi oldukları kuruluşların METE'ye bakış açısını belirlemeye yönelik sorular da sorulmuştur.

Araştırmaya ilişkin belgelere ise, MEB METE Genel Müdürlüğü yetkilileri ile yapılan kişisel görüşmeler ile ulaşılmıştır. Bu görüşmeler için MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğünden izin alınmıştır (Sayı: 81576613/605.01/14605571, Tarih: 13.08.2018).

Araştırmada kullanılan dokümanlar; aktörlerin yıllık faaliyet raporları, basın açıklamaları, stratejik planları, yayımladıkları raporlar ve resmî sitelerinde yayımlanan belgeler arasından seçilmiştir. Buna ilave olarak çeşitli haber sitelerinde yayımlanan haberler, METE ile ilgili konuların akan gündem içinde değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

Durum çalışmasında elde edilen veriler içerik analizi ile analiz edilmiştir. Çalışmada Strauss ve Corbin'in (1990) geliştirdiği "genel bir çerçeve içinde yapılan kodlama" yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 1. Görüşme Yapılan Aktör Temsilcileri

Görüşülen Kişi	Kurumu	Görevi/Unvanı
1 Mehmet Temel	MEB	Müsteşar
2 Yücel Yüksel	MEB	Daire Başkanı
3 Handan Yelkenci	MEB	Kurum Müdürü
4 Lütfi Cevahir	MEB	Okul Müdürü
5 Adem Kurt	Yükseköğretim	Öğretim Üyesi
6 Adem Kalender	Yükseköğretim	Öğretim Üyesi
7 Alper Yalkın	MEKSA	Belgelendirme Müdürü
8 Şemsettin Özdemir	ASO	Eğitim Temsilcisi
9 Erdoğan Özen	ANKESOB	Eğitim, Proje ve ARGE Müdürü
10 Atakan Çelik	TESK	Eğitim Planlama Müdürü
11 Hasan Çağlayan Dündar	TOBB	Eğitimden Sorumlu Başkan Danışmanı
12 Rahmi Özyiğit	Eskişehir OSB	Okul Müdürü
13 (İzin vermemiştir)	Cumhurbaşkanlığı	Eğitim ve Öğretim Politikaları Kurulu Uzmanı

4. Araştırmanın Bulguları

4.1. Aktör-Yapı Etkileşimi

Bu kısımda, araştırma modelindeki üç temel ilişkiden ilki olan aktör-yapı etkileşimine ilişkin bulgulara odaklanılmıştır. İlk olarak METE politika ağının; nasıl oluştuğu, geliştiği ve ağda hangi aktörlerin etkili olduğu, ikinci olarak aktör-yapı etkileşiminde aktörlerin tercihlerini etkileyen yapısal kısıtların neler olduğu, üçüncü olarak da bu yapısal kısıtlar karşısında aktörlerin ağ yapısını etkilemeye yönelik baskın görüşleri ve çözüm önerilerinin neler olduğuna yönelik bulgulara ulaşılmıştır.

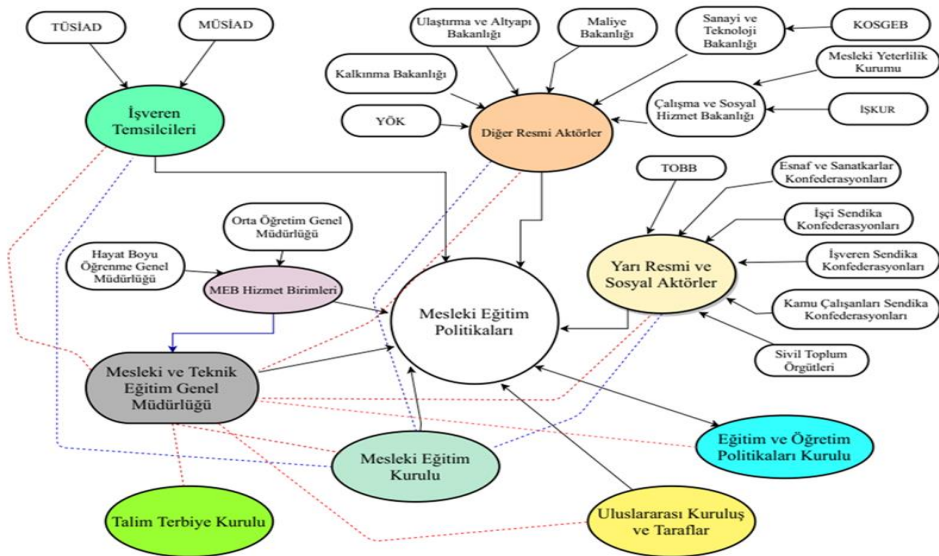
4.1.1. Türkiye'de METE Aktörleri ve METE Ağının Gelişimi

Türkiye'nin mevcut yönetim yapısı içerisinde METE ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili pek çok kurum veya kuruluş vardır (bknz. Şekil 3). Kısmen METE ile ilişkili olan resmî aktörler dışında yarı resmî ve sosyal aktör hüviyetinde olan yapıların ağırlıklı olarak meslek örgütleri olduğu dikkat çekmektedir. Sivil aktörler olarak nitelendirilebilecek yapıların METE ile ilişkilerinin daha kısıtlı olduğu söylenebilir. PAY literatüründe devletin rolü genellikle dış faktör olarak politik bağlam boyutunda kısıtlı olarak ele alınmaktadır. Ancak çalışmada devletin hâkim aktör olduğu sonucuna varılmıştır. Devletin politika ağının oluşumu ve değişiminde doğrudan belirleyici olduğu, bazı aktörleri öne çıkarıp diğerlerini geri planda tutarak değişimin yönünü belirlediği öne çıkmıştır. Devletin politika ağını geliştirirken; proje odaklı etkileşim mekanizmaları, sürekli etkileşim mekanizmaları ve danışma organı niteliğinde etkileşim mekanizmalarına önem verdiği gözlenmiştir. Farklı isimlerde yerel ve ulusal düzeyde oluşturulan danışma kurulları, ağırlıklı olarak politika oluşturma süreçlerinde aktörlerin görüş ve önerilerinin alınmasına yöneliktir. Sürekli etkileşim mekanizması olarak önem arz eden yapı Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK)'dir. MYK, meslek standartları ve mesleki yeterlilik gibi temel

politika araçlarını şekillendiren yapıdır. MYK bünyesinde devlet aktörleri dışında seçilmiş ve yetkilendirilmiş gayriresmî aktörler de rol almaktadır. Proje odaklı etkileşim mekanizmaları ise, devletin belli bir hedefe yönelik ve süreli olarak seçtiği aktörlerle geliştirdiği yapılardır. Bazı proje odaklı etkileşim mekanizmalarının doğrudan kalkınma planlarındaki hedeflere yönelik oluşturulması ve strateji belgesi gücündeki programlara dayandırılması, gayriresmî aktörlerin ağa katılımını kolaylaştırmıştır.

Politika gündemini önemli ölçüde belirleyen resmî aktörler olmakla birlikte gayri resmî aktörlerin dolaylı olarak gündeme etki edebildiği tespit edilmiştir. Bu kapsamda devlet organları dışında en etkili olan iki aktörün esnaf ve sanatkârın meslek örgütü olan TESK ve ticaret ve sanayi dünyasının meslek örgütü olan TOBB olduğu görülmektedir. Bu aktörlerin etkileşim mekanizmalarına katılımda hem gönüllü hem de zorunlu oldukları ve problemlerini gündeme getirmenin yanında uygulama aşamasında da etkin olarak rol almak istedikleri görülmüştür. Seçilen proje okulların yönetim yetkisinin oluşturulan ortak yönetim kurulları vasıtasıyla TOBB ile paylaşılması, TOBB'un METE politika ağında etkin olmayı hedeflediğine işaret etmektedir. Ayrıca TOBB, Türkiye'de iş dünyasının ihtiyaç duyduğu iş gücünün temini ve istihdam konusunda İŞKUR ile iş birliği içindedir. Diğer meslek kuruluşu olan TESK'in, ağ içi etkileşim mekanizmalarına katılmakla birlikte daha çok kendi görüş ve önerilerini gündeme taşıma amacıyla olduğu görülmüştür. Ağın içerisindeki rollerine bakıldığı zaman, TOBB'un işgücünün niteliğinin artırılması ve istihdam başlıklarında etkili olduğu; TESK'in ise ağırlıklı olarak çıraklık sistemine odaklandığı sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan özellikle 2000 yılı öncesi dönemde manifesto niteliğinde raporlar hazırlayarak METE politikalarında etkin olmaya çalışan TÜSIAD'ın ağda etkin olmadığı, sadece politika oluşturma süreçlerinde görüş açıklayarak gündemi etkilemeye çalıştığı görülmüştür. Diğer işveren derneği olan MÜSIAD'ın ise, proje bazında METE'ye destek verdiği ve zaman zaman raporlar yayımlayarak görüş ve önerilerini kamuoyu ile paylaştığı görülmüştür.

Şekil 3. Türkiye'de METE ile İlgili Aktörler

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2000 yılından itibaren ağın gelişimi incelendiğinde, dört ana eksenin var olduğu görülmektedir. Bunlardan *ilki, politika ağının yasal gelişim sürecidir*. Yasal ilişkilerin ana çerçevesini Mesleki Eğitim Kanunu oluşturmaktadır. Kalkınma planlarındaki METE'ye ilişkin hedefler doğrultusunda hazırlanan üst politika belgeleri, resmî ilişkilerin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Yine 4702 sayılı Kanun Uygulamaları, İl Mesleki Eğitim Kurulu, İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulları, MYK, METE Okul Yönetim Kurulları ve dolaylı olarak Cumhurbaşkanlığı Eğitim ve Öğretim Politikaları Kurulu METE politika ağının yasal boyutunu oluşturmaktadır.

Ağ gelişiminin *ikinci eksenini sivil iş birliği* oluşturmaktadır. METE'nin görünürlüğünü artırmak ve toplumsal destek sağlamak amacıyla aktörler tarafından çeşitli projeler üretilmiştir. Bu bağlamda öne çıkan en önemli adım, Meslek Lisesi Memleket Meselesi (MLMM) Projesi'dir. Proje, 2006-2013 yılları arasında Koç Holding tarafından, Vehbi Koç Vakfı desteği ve MEB iş birliği ile "METE'yi Özendirme Programı" kapsamında başlatılmıştır. 2005 yılında uygulamaya konulan MEGEP, politika ağının oluşumu açısından önemli bir adımdır. MEB dışında kalan aktörlerin görüşlerini dile getirebileceği ve koordinasyon sağlayabileceği ortak bir platform oluşturan MEGEP sayesinde özel sektörün taleplerinin METE eğitim müfredatlarına sistematik olarak aktarılmasına fırsat tanınmıştır. 2019-2020 eğitim öğretim yılında yürürlüğe konulan "Meslek Lisesi Öğrencileri Ailelerimizle Buluşuyor" projesi ile MEB, meslek liselerinin buldukları yörelerdeki ihtiyaç sahibi ailelere ulaşmasını hedeflemiştir. (Hürriyet, 2022). MEB tarafından gerçekleştirilen projelerden bir diğeri de 2019 yılında uygulamaya konulan "METE Yoluyla Sosyal ve Ekonomik Uyum Projesi"dir. Projenin hedef kitlesi Türkiye'de geçici koruma altındaki Suriyelilerdir (MTEGM, 2019). Ancak araştırmada sivil iş birliklerinin diğer eksenlere göre daha zayıf kaldığı gözlenmiştir.

Üçüncü eksen istihdam odaklı gelişimdir. Bu eksen de güçlü bir kamu politikasının varlığı ve devlet aktörleri dışında; TOBB, TESK, işçi sendikaları konfederasyonları, işveren sendikaları konfederasyonu ve işveren derneklerinin aktif katkısı öne çıkmıştır. İMEİGEP, UMEM Projesi ve Mesleki Eğitim ve İstihdam Seferberliği Protokolü bu eksenindeki önemli politika araçlarıdır.

Ağ gelişiminin *dördüncü eksenini ise, altyapının geliştirilmesine* yöneliktir. Bu hedefe yönelik olarak çeşitli sektörlerle iş birliği yapılarak okulların hem donanım hem de teknolojik bakımdan geliştirilmesi amaçlanmıştır. Yapılan iş birliğinin niteliğine bakıldığı zaman makro boyutlu iş birlikleri yanında spesifik olarak seçilen okulların geliştirilmesine yönelik iş birlikleri yapıldığı görülmektedir. MEB, TOBB ve TOBB-ETÜ arasında 26 Şubat 2019 yılında imzalanan protokolle yürürlüğe giren Mesleki Eğitim İş birliği Protokolü'nün amacı; "protokol kapsamına alınan okullara donanım desteği verilmesi, eğitim içeriklerinin hazırlanması ve nitelikli iş gücü yetiştirilmesine yönelik eğitim faaliyetlerinin birlikte planlanması" olarak ifade edilmiştir (TOBB, 2019). METE'nin alt yapısının güçlendirilmesine yönelik bir başka adım ise, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın 2012 tarihinde OSB'lerde bulunan METE okul ve kurumlarının güçlendirilmesine ilişkin MEB ile yaptığı protokoldür. Bu protokol ile OSB'lerde faaliyet gösteren METE kurum sayılarının artırılması hedeflenmiştir (METEST, 2014, s. 31).

4.1.2. Aktör-Yapı Etkileşiminde Aktörlerin Tercihlerini Etkileyen Yapısal Kısıtlar

Yapılan görüşmeler, ilgili aktörlerin basına yaptığı açıklamalar ve kurumların resmî web siteleri üzerinden yapılan incelemede, aktörlerin karşılaştığı yapısal kısıtların olduğu gözlemlenmiştir. Yapısal kısıtlar yönetim yapısı, METE sistemi ve kalite, verimlilik ve altyapı ile MYO'lara ilişkin kısıtlar olmak üzere 4 tema altında gruplandırılmıştır (bknz. Tablo 2).

Tablo 2. Aktörlerin Tercihlerini Etkileyen Yapısal Kısıtlar

Kısıtlar	Alt kodlar	Alıntılar
Yönetim yapısına ilişkin kısıtlar	Parçalı Yönetim Yapısı ve Okul Türü Çeşitliliği	"... Her okula birer müdür, müdür başyardımcısı. Ortak kullanılabilecek fizik, kimya, bilgisayar laboratuvarları kurulmuş. Bu okulların fiziki imkanları incelendiğinde haftanın bazı günlerinde boş duruyor. Birçok ilde benzer atıl kapasiteler olduğunu görebiliriz..." (Yüksel, 16 Şubat 2020).
	Aktörler Arası Koordinasyon Eksikliği	"...Meslek kursları açmaya yetkili onlarca kurum, birbirlerinden habersiz kurslar açabilmektedir. Belediyelerden İŞKUR'a kadar onlarca farklı aktörün meslek kursları açması verimli değildir." (Özen, 16 Şubat 2020).
	METE ile ilgili Kurulların Etkisizliği	"METE ile ilgili bazı kurullar etkili değildir. Kurulların iyi niyetle kurulmasına karşın amacına hizmet etmemektedir. Konuşursam başıma iş alır mıyım? Endişesi içindedirler..." (Özen, 16 Şubat 2020).
	METE ile ilgili Ortak Bir Veri Tabanının Olmaması	"...Herkes kendi alanında iyi niyetli çalışmalar yapıyor; ancak bunların çoğu raflarda kalıyor. Devletin kimin ne yaptığını, yapabileceğini görmesi lazım." (Kurt, 20 Şubat 2020).
	Merkeziyetçi Yapı	"...Özellikle karar mekanizmalarının zorlanması politikaların geliştirilmesinde hayati öneme sahiptir. Bugünkü mevcut METE yapısının bu nitelikte olduğunu söylemek zordur (Temel, 14 Şubat 2020).
METE sistemine ilişkin kısıtlar	Yönetim Kadrolarının Sıklıkla Değişmesi ve Liyakat Sorunu	"Bakan veya üst düzey bürokratların sıklıkla değişmesi METE'de radikal politika değişikliklerine yol açmaktadır. Yeni gelenler kendilerini mevcut politikaları değiştirmek zorunda hissetmektedir... Bu değişiklikler METE açısından yıkıcıdır" (Özyiğit, 5 Ağustos 2021).
	Çıraklık Sistemine İlişkin Sorunlar	"...Kalfa olan çırakların veya usta olan kalfaların yetiştiği işletmede bir süre çalışmasını sağlayacak hem işletmenin hem de çalışanın haklarını gözetecek bir yasal yapı mevcut değildir (Özen, 16 Şubat 2020).
	Mevcut Yapının İhtiyaca Cevap Vermemesi	"Mevcut METE yapısı devam ettirilemez. Bunun nedeni METE'nin pahalı bir eğitim olması, değişen teknoloji ve talep edilen insan gücü niteliğinin sürekli değişmesidir. METE'nin sadece meslek öğrenmek isteyen bireylere verilmelidir" (Kurt, 20 Şubat 2020).

	Öğretmenlerin Kalitesi ve Niteliği sorunu	<i>“Eski mezun öğretmenler teknolojiadaki gelişmeleri yakından takip etmemektedirler bu durum da verilen METE'nin kalitesini düşürmektedir. Göreve başlayan öğretmenlerin pratik eksiklikleri olduğundan uygulamada yetersiz kalmaktadırlar.” (Yelkenci, 5 Mayıs 2020).</i>
	METE Mezunlarının Mesleki ve Teknik Yetersizliği	<i>“Türkiye’de METE sisteminin sadece mesleki eğitime ağırlık vermesi öğrencilerin tek boyutlu olarak yetişmesine yol açmaktadır. Öğrencilerin mesleki becerilerine ilave olarak, başta iletişim becerisi olmak üzere diğer sosyal becerilerinin de geliştirilmesi gerekmektedir” (Özyiğit, 5 Ağustos 2021).</i>
Kalite, verimlilik ve alt yapı ile ilgili kısıtlar	Yasal Düzenlemelerin Zamanla Verimsizleşmesi	<i>“MEB’in METE konusunda yaşadığı en temel problem 3308 sayılı Kanun ile oluşturulan sistemin bazı kısımlarının zamanla verimsiz hale gelmesidir. (Temel, 14 Şubat 2020).</i>
	Öğretmen Yetiştiren Kurumların Teknoloji Fakültesine Dönüştürülmesi	<i>“Mesleki eğitim fakültelerinin teknoloji fakültelerine dönüştürülmesinin kız meslek liselerine olan talebi olumsuz etkilemiştir. Bu durum, kız meslek liselerinin ihtiyaç duyduğu öğretmenlerin yetiştirilme sistemini bozmuş ve öğretmen kalitesini düşürmüştür” (Yelkenci, 5 Mayıs 2020).</i>
	Donanım ve kapasite sorunu	<i>MEB’in METE okullarının teknik altyapısını her zaman güncel tutması mümkün değildir. MEB atölye ve laboratuvarların taşınması gereken özelliklere dair standartlar belirlemekte ancak ekonomik nedenlerle bu standartlara kendisinin bile uyamamaktadır. (Özyiğit, 5 Ağustos 2021).</i>
	Fakülteleşme mantığı	<i>“YÖK’ün 2010 yılından itibaren gerçekleştirdiği politika değişiklikleri MYO’ların misyonunda kaymaya neden olmuştur. Bu değişikliğin ana nedeni “Bologna Süreci” olarak bilinen “fakülteleşme” mantığıdır. MYO’larda çalışan öğretim görevlilerinin akademik araştırmalara ve akademik kariyer yapmaya teşvik edilmeleri METE hedefini ikinci plana itmiştir.” (Kalender, 14 Nisan 2020).</i>
MYO’lara ilişkin Kısıtlar	MYO’lar arasında bir kalite standardının olmaması	<i>“Özellikle küçük yerleşim birimlerinde farklı gerekçelerle açılan MYO’ların kalite konusunda önemli eksiklikleri vardır. Kalite açısından yetersiz MYO ve MYO bölümlerinin gerekli inceleme yapılarak kapatılmasının daha doğru bir adım olduğunu düşünüyorum.” (Kalender, 14 Nisan 2020).</i>
	YÖK’ün METE’ye öğrenci odaklı yaklaşmaması	<i>“Proje ve çeşitli araştırmalar için öğretim görevlilerinin ihtiyaç duyduğu bütçe sağlanırken öğrencilerin eğitimi için ihtiyaç duyulan makine, araç-gereçler temin edilmemektedir (Kalender, 14 Nisan 2020).</i>

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4.1.3. Aktörlerin Baskın Görüşleri ve Çözüm Alternatifleri

MEB aktör temsilcileri yapı ve aktörlerin rolleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Sorunların çözümünde esnek bir METE yapısının oluşturulması ve bu esnek yapı içerisinde METE ile ilgili tüm aktörlerin mutlaka katılımcı olması, eğitim-istihdam dengesi ekseninde devlet-işveren-işçi üçlününün iş birliğinin gerçekleştirilmesi, ekonominin ve toplumun eğitime ilişkin beklentilerine duyarlı politikaların geliştirilmesi, politika değişikliklerinin belirli değerlendirmeler yapıldıktan sonra gündeme alınması gibi MEB aktörlerinin çözüm önerileridir (Temel, 14 Şubat 2020; Yüksel, 16 Şubat 2020).

TOBB aktör temsilcilerine göre METE'nin tamamen özel sektörün kontrolünde olması veya iş dünyası ile bütünleştirilmesi, METE okul ve kurumlarının imajının düzeltilmesi, okulların eğitim müfredatlarının güncellenmesi, başarılı öğrencilerin ekonomik yönden desteklenmesi, probleme dayalı eğitim anlayışının benimsenmesi, METE'de izleme ve değerlendirmeye ağırlık verilmesi, herkesin yeteneklerini ve becerilerini esas alan bir mesleki kariyer sisteminin oluşturulması, ülke çapında meslek grupları oluşturularak her bir meslek grubuna yönelik meslek liselerinin tasarlanması yapılması gerekenlerdir (Dündar, 16 Şubat 2020; Özyiğit, 5 Ağustos 2021; Saka, 2017).

TESK aktör temsilcileri daha çok METE'nin ekonomi ile ilişkisine odaklanmıştır. İş gücü niteliğinin ekonomiye etkisine dikkat çeken TESK Başkanı Palandöken, bir basın açıklamasında, iş gücü niteliğinin ülkenin uluslararası ölçekte rekabet edebilirliğini olumlu etkilediğini belirterek, METE'nin ekonomi için hayati öneme sahip olduğunu ileri sürmüştür (Bursahaber, 2018). Girişimci olmanın iş hayatında önemli olduğuna işaret eden ANKESOB aktör temsilcisi Özen, METE mezunlarının yüksek özgüvene sahip olması gerektiğini vurgulamıştır (Özen, 16 Şubat 2020). Ayrıca Özen, METE'de temel alınan sayısal hedefleri uygulanabilir bulmadığını; bunun yerine METE'de yetiştirilmiş iş gücü arzının değil de işletmelerin talep ettiği iş gücü profilinin esas alınmasını ve METE politikalarının bu talebe göre yapılandırılmasını önermiştir. Özen, MEB'in "ben elektrikçi yetiştiriyorum ihtiyacı olan işveren alsın istihdam etsin" anlayışının artık değişmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Yükseköğretim aktör temsilcilerinin baskın görüşlerinin METE'nin yapısı etrafında kümelendiği görülmektedir. Çözüm alternatiflerinin diğer aktör gruplarına göre daha radikal olduğu dikkat çekmektedir. METE'nin değişime açık esnek bir yapıya kavuşturulması, METE yapısının genel lise eğitiminin üzerine inşa edilmesi, lise mezunlarının belirlenen meslek standartlarına ve piyasanın talebine göre METE sistemine dâhil edilmesi, liselerin sadece üniversiteye hazırlık eğitimi verebilecek şekilde yapılandırılması ve Türkiye'de mesleklerle ilişkili kuruluşların birer otorite haline getirilmesi getirilen çözüm önerileridir (Kurt, 20 Şubat 2020).

METE ağında etkin olan aktörler dışında politika oluşturma süreçlerini etkilemeye çalışan aktörler de vardır. Bu aktörler; eğitim sendikaları ve işveren dernekleridir. İMEİGEP, MYK ve MEKSA'da çeşitli çözüm alternatifleri geliştirmişlerdir.

4.2. Ağ-Bağlam (Çevre) Etkileşimi

Araştırma modelinin öngördüğü ikinci etkileşim ağ-bağlam (çevre) etkileşimidir. Bu kısımda, METE ağının içerisinde bulunduğu çevrenin ağa etkisi üç boyutta incelenmiştir. "Sosyal etki ve kamuoyu", "ekonomik ve teknolojik etki" ile "politik etki" başlıklarında bağlamın ağa etkisi detaylandırılmıştır.

Sosyal Etki ve Kamuoyu: Sosyal etki ve kamuoyu ağ-bağlam etkileşiminin birinci boyutunu oluşturmaktadır. Araştırmada, METE'yi etkileyen en güçlü sosyal etkinin METE'ye ilişkin olumsuz toplumsal algının varlığı olduğu sıklıkla ifade edilen bir durumdur. Bu durum, aktör temsilcileri ile yapılan görüşmeler ve incelenen politika belgeleri üzerinden tespit edilmiştir. Nitekim MEB, 2023 Eğitim Vizyonu (MEB, 2018, s. 110) belgesinde meslek liselerine yönelik olumsuz toplumsal algının varlığını resmen kabul etmiştir. Aktörler bu algının METE'yi negatif etkilediğine vurgu yapmıştır. Öte yandan, toplumsal eşitsizlikler ve göç olgusu ağ yapısını olumsuz etkilemiştir. METE'yi tercih eden öğrenci kitlesinin sosyo-ekonomik olarak düşük profilli ailelerden gelmesi nitelik tartışmalarına yol açmaktadır. Türkiye'de METE'nin ortaöğretim içerisindeki payının yüzde 50 civarında olduğu dikkate alındığında toplumda var olan

bu eşitsiz yapının doğrudan ağ yapısını etkilediği söylenebilir. Araştırmada öne çıkan bir diğer sosyal etki ise, METE'nin beyaz yakalı ve mavi yakalı olarak çalışanları ikiye ayıran toplumsal tabakalaşmayı (olumsuz anlamda) beslemesidir.

Ekonomik ve Teknolojik Etki: Politika ağını etkileyen bir diğer bağlamsal faktör de, ekonomik ve teknolojik etkidir. Görüşme yapılan aktörler, teknolojik gelişmelerin politika ağını değişime zorladığını ifade etmişlerdir. Bilgi ve teknolojinin hızlı bir şekilde değişmesi, mesleklerin dönüşmesine mesleklere ilişkin becerilerin değişmesine sebep olmaktadır. Bu durum ağ üzerinde sürekli bir değişim baskısı oluşturmaktadır. Öte yandan ekonomik koşullar, başta finansman olmak üzere METE'yi farklı boyutlarda etkilemiştir. Araştırma bulgularına göre, bu değişim baskısı özellikle teknolojiyi takip etmediği gerekçesi ile METE öğretmenlerine, teknik altyapısının yetersiz olduğu gerekçesi ile eğitim kurumlarına ve güncel olmadıkları gerekçesi ile eğitim müfredatlarına odaklanmaktadır.

Politik Etki: Ağ-bağlam etkileşiminin bir diğer boyutu da politik etkidir. Türkiye gibi katı ve güçlü bürokratik devlet geleneğine sahip ülkelerde politik etkinin METE politika ağını ve aktörleri değiştirmeye zorladığını söylemek mümkündür. Örnek vermek gerekirse; METE politika ağının resmî ilişki boyutunu oluşturan ve 3308 sayılı Kanun'la oluşturulan Mesleki Eğitim Kurulu, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişle beraber kaldırılmış; devam eden süreçte yeni bir cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile yeniden oluşturulmuştur. Bir başka ifadeyle; politik etki, METE politika ağını kısmen de olsa dağıtabilecek kadar güçlü etkiye sahiptir. Sonuç olarak politik bağlam hem ağda etkin olan aktörleri hem de ağ yapısını etkilemektedir. Nitekim aktör temsilcilerinin ağ etkileyen en güçlü bağlam etkisi olarak gördükleri faktör, "politik etki" dir. Aktörler tarafından METE ağ yapısını etkileyen en önemli politik gelişmeler 1997 yılında yaşanan "28 Şubat Süreci" ve 27 Nisan 2007 tarihli "e-Muhtıra" olarak dile getirilmiştir. Görüşme yapılan Yükseköğretim aktör temsilcileri, MEB aktör temsilcilerinin çoğunluğu, TESK aktör temsilcisi ve ASO aktör temsilcisi, 28 Şubat sürecinin METE'yi olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Önceki dönem METE'den sorumlu MEB METE Genel Müdürü ve YÖK Yürütme Kurulu Üyesi Açıkgöz, 28 Şubat Sürecinin neden olduğu toplumsal travmanın katsayı engelini kaldırılmış olmasına rağmen devam ettiğini; toplumdaki olumsuz algıyı kıramadıklarını ifade etmiştir (Yenisafak, 2013).

Politik bağlam, METE politika ağını farklı aşamalarda etkilemektedir. Bir yöreye meslek lisesi açılması kararından, meslek lisesi mezunlarının özlük haklarına kadar pek çok idari karar, politik özellik taşıyabilmektedir. Yükseköğretim aktör temsilcisi Kalender, MYO'ların açılması veya geliştirilmesinde özellikle belediyeler olmak üzere yerel siyasi iradenin güçlü bir etkisi olduğuna işaret etmiştir (Kalender, 14 Nisan 2020). ASO aktör temsilcisi Özdemir, METE kurumlarının siyasi gerekçelerle gelişigüzel açıldığını ifade etmiştir (Özdemir, 25 Şubat 2020).

Araştırma kapsamında aktör temsilcilerinin büyük bir kısmı politik bağlamın ideolojik etkisine vurgu yapmamıştır. Sadece bir eğitim sendikası çıraklık sistemini "çocuk emeğinin sömürülmesi" olarak görerek, insan hakları bağlamında eleştirmiştir. Siyasi partilerin genel anlamda METE'ye ilgi duydukları ve farklı mecralarda görüş ve önerilerini dile getirdikleri gözlenmiştir.

4.3. Ağ-Politika Sonuçları Etkileşimi: Önceki Politika Sonuçlarının Etkisi

Önceden uygulamaya konulan politikaların sonuçları METE ağının yapısı, aktörler ve aktörlerin tercihleri üzerinde olumlu ve olumsuz nitelikte etkilere sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Olumlu bulunan etkiler şu şekilde sayılabilir:

- METE belgesi olmayanların bir işyerinde çalışmasının kısıtlanması, 20 ve daha fazla personel çalıştıran işletmelerin kendi bünyelerinde eğitim birimi açma zorunluluğu ve MYO'lara sınavsız geçiş uygulaması gibi 3308 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikler (Özen, 16 Şubat 2020).
- Örgün eğitime çeşitli nedenlerle devam edemeyen öğrencilerin açık meslek lisesi sayesinde bir şekilde METE yapısı içerisinde tutulması (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- Meslek lisesi mezunlarına yönelik katsayısı engelinin kaldırılmasıyla meslek liselerine talebin artması ve METE'deki öğrenci sayısının artmasına paralel olarak öğrenci kalitesinin yükselmesi (Özen, 16 Şubat 2020).
- Özel sektörün METE'yi sahiplenerek OSB'lerde METE okul ve kurumları açmasının METE'ye olan potansiyel katkıları (Kalender, 14 Nisan 2020).
- Son 20 yılda meslek liselerine önemli oranda öğretmen kadrosu verilmesiyle atanan öğretmenlerin yeni bilgilerle göreve başlamasının METE'ye dinamiklik kazandırması (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- Bakanlıklar arası uzlaşmayla sürdürülen okullara "hami" atanması projesi gibi MEB'in desteğinde iş gücü piyasaları ile sürdürülen iş birliklerinin METE'ye olumlu katkıları (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- Çıraklık sisteminde yaşanan tıkanma sonrası 4+4+4 Eğitim Modeli'nin uygulamasının nitelikli iş gücü arayışındaki iş dünyası için fırsat olması ve sonuç olarak son zamanlarda iş dünyası ile yapılan eğitim iş birliği protokollerinin belirgin şekilde artması (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- 2019 yılında yapılan yönetmelik değişikliği ile meslek lisesi müdürlerinin sadece meslek dersi öğretmenleri arasından görevlendirilmesi, meslek lisesi eğitim müfredatlarının sürekli güncellenmesi, mezunların kendi mesleklerinde istihdamında sağlanan gelişmeler ve öğretmenlerin mesleki yeterliliklerinin artırılmasına ilişkin uygulamalar (Eğitim-Bir-Sen, 2019)

Olumsuz bulunan etkiler şu şekilde sayılabilir:

- Çıraklık eğitiminin zorunlu eğitime dâhil edildiği 2016 yılına kadar büyük zorlukların yaşanması ve bu zaman zarfında ülke çapında çırak, kalfa ve usta sayısı gerilemiş olması. Zorunlu eğitimin önce 8 yıl sonra 12 yıla çıkarılmasının çıraklık eğitimi bitme noktasına getirmesi (Özen, 16 Şubat 2020).
- 1999 yılında uygulamaya konulan meslek lisesi mezunlarına katsayı uygulamasının mezun duruma gelmiş öğrencilere yaşattığı travmalar ve akademik yönden başarılı olan öğrencilerin meslek liselerini tercih etmemesi gibi etkileri sonucu METE sisteminin çökme durumuna gelmesi (Özen, 16 Şubat 2020).
- Özellikle METE mezunu olmayanların işyeri açamaması düzenlemesinin hayata geçirilmemesinin önemli bir olumsuzluk olması. (Özen, 16 Şubat 2020).
- 4702 sayılı Kanun ile getirilen 20'den fazla çalışanı olan işyerlerinin eğitim birimi açma zorunluluğunun aktif olarak uygulanmaması (Özen, 16 Şubat 2020).

- 2001 yılında getirilen METE bölgeleri uygulamasının beklenen sonuçları vermemesi (Özen, 16 Şubat 2020).
- MEB'in mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarının okul türlerini azaltması uygulamasının marka değeri yüksek okulları sıradanlaştırması; tercih aşamasında benzer isimli okulların sayısının fazlalığı nedeniyle karmaşaya yol açması (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- Bakanlık düzeyinde METE birimlerinin birleştirilmesinin okulların bakanlığın ilgili birimleri ile iletişimini eskiye göre azaltması ve özellikle genel müdür yardımcısı ve şube müdürü gibi kadroların kaldırılmasının alışlagelmiş iletişim şeklini bozması (Cevahir, 24 Şubat 2020).
- Sınavsız geçiş sistemi, okuldan atılmanın kaldırılması gibi uygulamaların MYO'lara ilişkin algıyı olumsuz etkileyerek önemli ölçüde METE'yi olumsuz etkilemesi (Kalender, 14 Nisan 2020).
- METE'yi bilmeyen yöneticilerin METE kurumlarına atanmasının olumsuz etkileri (Yüksel, 16 Şubat 2020).

5. Sonuç ve Öneriler

Türkiye'de 2000 yılı sonrasında uygulanan METE politikalarının diyalektik model kullanılarak analizi neticesinde PAY bağlamında kamu politikalarındaki değişimi açıklamaya yönelik çalışmalarla bağdaşan ve onları destekleyen bulgu ve argümanlara ulaşılmıştır. Bu bulgulardan ilki METE politika ağının; nasıl oluştuğu, geliştiği ve ağda hangi aktörlerin etkili olduğunun açıklanmasıdır. İkincisi, aktör-yapı etkileşiminde aktörlerin tercihlerini etkileyen yapısal kısıtların neler olduğudur. Üçüncüsü, bu yapısal kısıtlar karşısında aktörlerin ağ yapısını etkilemeye yönelik baskın görüşleri ve çözüm önerileridir. Dördüncüsü, ağ-bağlam etkileşiminde etkili olan bağlamsal faktörlerin (politik etki, sosyal etki-kamuoyu ve teknolojik-ekonomik etki) ortaya konulması ve aktör temsilcilerin bu faktörlerin etkisini nasıl yorumladıklarıdır. Sonuncusu ise, önceki politika sonuçlarının ağı ne şekilde etkilediğidir.

Araştırmanın hipotezlerinden birincisi olan "METE politikaları, yapıların ve aktörlerin etkisinin toplamı değil; aktörler ve ağ yapısı arasındaki etkileşimin bir sonucudur." ifadesi araştırmanın sonuçlarına göre doğrulanmıştır. Araştırmada, METE politikalarının oluşturulması sürecinde etkin olan aktörler ve ağ yapısı arasındaki etkileşimler incelenerek aktör ve yapı arasında karşılıklı etkileşimin varlığı tespit edilmiştir. Politik ve değişken özellikler gösteren ağ yapısı hem aktörleri kısıtlamakta hem de problemlerin gündeme taşınmasını kolaylaştıran bir çerçeve sunmaktadır. Aktörler de ağ yapısını değiştirmeye yönelik söylemler ve çözüm önerileri geliştirmiştir. Araştırmanın ikinci hipotezi olan, "METE politika ağındaki değişim, bağlam (çevre) ve ağ arasındaki etkileşim sonucu oluşur." ifadesi araştırma bulgularına göre doğrulanmıştır. Bağlamsal faktörler ağ üzerinde değişim baskısı oluşturduğu tespit edilmiştir. Ağ içi faktörler (aktör-yapı) ve bağlamsal faktörlerin (politik etki, ekonomik-teknolojik etki ve sosyal etki-kamuoyu) politika sonuçlarını farklı boyutlarda etkilediği sonucuna varılmıştır. Araştırmanın üçüncü hipotezi olan, "Önceki politika sonuçları METE ağını etkiler." ifadesi de araştırma sonuçlarına göre doğrulanmıştır. Önceden uygulamaya konulan politikaların sonuçları METE ağının yapısı, aktörler ve aktörlerin tercihleri üzerinde olumlu ve olumsuz nitelikte etkilere sahip olmuştur. Aktörler önceki politikaları kısmen veya tamamen reddederek veya onaylayarak, mevcut tercih ve stratejilerini şekillendirmiştir.

Araştırmanın teorik amacı PAY'ın belli bir politika alanında yaşanan politika değişimini açıklayıp açıklayamadığı tartışmalarına katkıda bulunmaktır. Araştırmanın bulguları ışığında METE politikalarının; anlaşılması, açıklanması, öngörülebilir kılınması noktasında PAY'ın güçlü bir çerçeve oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Diyalektik Model ise hipotezlerin test edilebildiği analitik bir çerçeve oluşturmuştur.

Çalışma, METE politika uygulayıcılarına nitelikli bilgi sağlayan çıkarımlar da içermektedir. Kamu politikalarının temel amacının kamu yararı sağlamak olduğu dikkate alındığında, 2000 yılı sonrası dönemde uygulanan METE politikalarının temel ekseninin ekonomik talebi karşılamaya yönelik olduğu görülmektedir. METE politikalarının piyasa taleplerinin yanı sıra sosyal talepleri de dikkate alması gereklidir. Bir başka ifadeyle METE politikaları toplumsal talepler-ekonomik talepler dengesinde sürdürülmelidir. Bu anlamda, METE'nin sosyal talebi karşılama potansiyelinin geliştirilmesine yönelik adımlar atılmadığıdır.

Araştırmada sonuçlarından yola çıkarak, PAY literatürüne katkı sağlayabilecek araştırma önerileri yapılabilir. Bunlardan ilki, Türkiye özelinde kültürel farklılıkların ağ yapısına etkisidir. Yapılacak bir araştırma ile kültürel özelliklerin (inançlar, gelenekler, coğrafi özellikler) aktör tercihlerini ve kamusal problemlerin tanımlanmasını nasıl çerçevlendirdiği belirlenebilir. İkincisi, Türkiye ile eşdeğer özelliklere ve yakın METE sistemine sahip bir ülke seçerek METE politikalarının PAY bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz edilmesidir. Böylece politika ağlarının politika sonuçlarına etkisi belirlenen değişkenler üzerinden analiz edilebilir. Üçüncüsü, METE politikalarının AB politikaları ile etkileşiminin araştırılmasıdır. Türkiye, aday ülke statüsü ile METE politika alanında AB'ye uyum politikaları geliştirmiştir. Yapılacak bir araştırma ile AB METE politikalarının Türkiye METE politika ağına etkisi hukuki, ideolojik ve sosyo-ekonomik düzeyde araştırılabilir.

Kaynakça

- Alkan, C. (1980). *Mesleki ve teknik eğitimin prensipleri*. Alkim Yayınevi.
- Bakioğlu, A. & Korumaz, M. (2019). Eğitim politikasının temel kavramları ve süreçler. A. Bakioğlu & M. Korumaz (Ed.), *Eğitim politikaları: kuramlar, yöntemler, göstergeler, etkiler ve uygulamalar* içinde (ss. 3-15), Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bevir, M & Rhodes, R.A.W. (2011). *Interpreting British governance*. Routledge.
- Birkland, T. A. (2011). *Policy process: Theories, concepts, and models of public policy making*, 3rd Ed., M.E. Sharpe.
- Börzel, T. A. (1998). Organizing babylon-on the different conceptions of policy networks. *Public Administration*, 76(2), 253-273. <https://doi.org/10.1111/1467-9299.00100>
- Bursahaber. (2018, 9 Ekim). *Palandöken: Mesleki eğitim daha fazla güçlendirilmeli*. <https://www.bursahaber.com/genel/palandoken-mesleki-egitim-daha-fazla-guclendirilmeli-h1365846.html>
- Carlsson, L. (2000). Policy networks as collective action. *Policy Studies Journal*, 28(3), 502-520. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2000.tb02045.x>
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri, beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*, M. Bütün & S. B. Demir (Çev.). Siyasal Kitabevi.
- Dowding, K. (1995). Model or metaphor? A critical review of the policy network approach. *Political Studies*, 43(1), 136–58. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1995.tb01705.x>
- Eğitim-Bir-Sen. (2019). *Mesleki ve Teknik Eğitime Bakış*. https://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/Odak_Analiz_4_Mesleki_Ve_Teknik_Egitime_Bakis.pdf
- Erridge, A.& Greer, J. (2000), Policy network analysis of UK central government civil procurement. *Public Policy and Administration*, 15(4), 25-49. <https://doi.org/10.1177/095207670001500403>
- Evans, M. (2001). Understanding dialectics in policy network analysis. *Political Studies*, 49, 542-550. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00326>
- Greer, A. (2002). Policy networks and policy change in organic agriculture: A comparative analysis of the UK and Ireland. *Public Administration*, 80(3), 453-474. <https://doi.org/10.1111/1467-9299.00313>
- Gül, H. (2015). Kamu politikası analiz yöntem ve teknikleri. *Yasama Dergisi*, 29, 5-31. <https://doi.org/10.4135/9781412973533.d29>
- Gültekin, S. (2014). Understanding policy process: Is there a single best way. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(2), 43-74.
- Heclo, H. (1978). Issue networks and the executive establishment. In A. King (Ed.), *The New American Political System* (pp. 87-107), American Enterprise Institute.
- Howlett, M. (2002). Do networks matter? Linking policy network structure to policy outcomes: Evidence from four Canadian policy sectors 1990-2000. *Canadian Political Science Association*, 35, 235-267. <https://doi.org/10.1017/S0008423902778232>
- Hürriyet. (2022, 22 Mayıs). *Meslek liseliler her işe koşuyor: Mahallenin 'acil yardım'ı*, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/meslek-liseliler-her-ise-kosuyor-mahallenin-acil-yardimi-42056555>,
- Katzenstein, P. (1976). International relations and domestic structures: Foreign economic policies of advanced industrial states. *International Organization*, 30(1), 1-45. <https://doi.org/10.1017/S0020818300003726>
- Kisby, B. (2007). Analysing policy networks. *Policy Studies*, 28(1), 71-90. <https://doi.org/10.1080/01442870601121502>

Marsh, D. & Smith, M. (2000). Understanding policy networks: Towards a dialectical Approach. *Political Studies*, 48, 4-21. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00247>

MEB, (2019). *Geçmişten günümüze fotoğraflarla mesleki ve teknik eğitim*. (T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi, No: 5.)

https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_05/30125511_30093130_mesleki_teknik_egitim_ki_tap.pdf

MEB. (2018). MEB 2023 eğitim vizyonu, https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2023_E%C4%9Fitim%20Vizyonu.pdf

METEST, (2014). Mesleki ve teknik eğitim strateji belgesi ve eylem planı 2014-2018, (T.C. Resmî Gazete, No: 29024).

Moschitz, H. & Stolze, M. (2010). The influence of policy networks on policy output. A comparison of organic farming policy in the Czech Republic and Poland. *Food Policy*, 35(3), 247-255. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2009.12.009>

MTEGM. (2019, 19 Şubat). Mesleki ve teknik eğitim yoluyla sosyal ve ekonomik uyum projesi. <https://mtegm.meb.gov.tr/www/mesleki-ve-teknik-egitim-yoluyla-sosyal-ve-ekonomik-uyum-projesi/icerik/2309>

Nakamura, R. T. (1987). "The textbook policy process and implementation research. *Policy Studies Review*, 7(1), 142-154. <https://doi.org/10.1111/j.1541-1338.1987.tb00034.x>

Özer, M. (2020). *Mesleki eğitimde paradigma değişimi Türkiye'nin mesleki eğitim ile imtihanı*. Maltepe Üniversitesi Yayınları. <https://doi.org/10.17152/gefad.752523>

Raab, C. D. (2001). Understanding policy networks: A comment on Marsh and Smith. *Political Studies*, 49(1), 551-556. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00327>

Rhodes, R.A.W. & Marsh, D. (1992). New directions in the study of policy networks. *European Journal of Political Research*, 21(1-2), 181-205. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1992.tb00294.x>

Rhodes, R. A. W. (2017). *Network governance and the differentiated polity selected essays volume 1*, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198786108.001.0001>

Rhodes, R. A. W. (1990). Policy networks: A British perspective. *Journal of Theoretical Politics*, 2(3), 293-317. <https://doi.org/10.1177/0951692890002003003>

Rhodes, R. A. W. (2006). Policy networks analysis. In M. Moran (Ed.). *The Oxford Handbook of Public Policy* (pp. 425-447), Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548453.003.0020>

Sabatier, P. A. (1999). *Theories of the policy process: Theoretical lenses on public Policy*. Westview Press.

Saçlı, F. (2011). *Understanding the interdependence between policy networks and policy outcomes*. (Unpublished Doctoral Dissertation), Erasmus University, Rotterdam.

Shearer, J. C., Abelson, J., Kouyate, B., Lavis, J.N., & Walt, J. (2016). Why do policies change? Institutions, interests, ideas and networks in three cases of policy reform. *Health Policy and Planning*, 31(9), 1200-1211. <https://doi.org/10.1093/heapol/czw052>

Smith, A. (2000). Policy networks and advocacy coalitions: Explaining policy change and stability in UK industrial pollution policy?. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 18(1), 95-114. <https://doi.org/10.1068/c9810j>

Sobacı, M. Z. (2015). Politika ağları: Aktörler arası ilişkiler üzerinden kamu politikalarını anlamak. M. Yıldız ve M. Z. Sobacı (ed.), *Kamu Politikası: Kuram ve Uygulama* içinde (ss. 130-147), 2. Baskı, Adres yayınları.

Star. (2022, 01 Mart). *Bakan Özer: 28 Şubat en büyük zararı eğitime verdi*. <https://www.star.com.tr/egitim/bakan-ozer-28-subat-en-buyuk-zarari-egitime-verdi-haber-1694212/>

Strauss, A. L. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research grounded theory procedures and techniques*. Sage Publication.

TOBB. (2019). Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi arasında mesleki eğitim işbirliği protokolü. https://zonguldakeml.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/67/01/270216/dosyalar/2020_09/30114811_03093117_TOBB_ETY_protokol.pdf

Toke, D. & Marsh, D. (2003). Policy networks and the GM Crops issue: Assessing the utility of a dialectical model of policy networks. *Public Administration*, 81(2), 229-251. <https://doi.org/10.1111/1467-9299.00344>

Üstüner, Y. (2003). Siyasa oluşturma sürecinde ağ yönetişi kuramı. *Amme İdaresi Dergisi*, 36(3), 49-65.

Wu, C. & Knoke, D. (2013). Policy network models. In E. Araral, S. Fritzen, M. Howlett, M. Ramesh, & X. Wu (Eds.) *Routledge Handbook of Public Policy* (pp. 153-165), Routledge.

Yenisafak (2013, 29 Eylül). *Katsayıyı kaldırma algıyı kıramadı*. <https://www.yenisafak.com/gundem/katsayiyi-kaldirma-agi-yi-kiramadi-569354>

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016) *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, 10. Baskı, Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, M. & Sobacı, M. Z. (2015). Kamu politikası ve kamu politikası analizi genel bir çerçeve. M. Yıldız & M. Z. Sobacı (Ed.), *Kamu Politikası Kuram ve Uygulama* içinde (ss. 16-42), 2. Baskı, Adres Yayınları.

Yin, R. K. (2017). *Durum çalışması araştırması*, İ. Günbayı (Çev.), 3. Baskı, Nobel Yayınları.

4702 Sayılı Yükseköğretim Kanunu, Çıraklık Ve Meslek Eğitimi Kanunu, İlköğretim Ve Eğitim Kanunu, Millî Eğitim Temel Kanunu, Çıraklık Ve Meslek Eğitimi Kanunu, Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilât Ve Görevleri Hakkında Kanun İle 24.3.1988 Tarihli Ve 3418 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması Ve Bazı Kâğıt Ve İşlemlerden Eğitime Katkı Payı Alınması Hakkında Kanun İle Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilât Ve Görevleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2001). (T.C. Resmî Gazete, No: 24458).

6111 Sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2011). (T.C. Resmî Gazete, No: 27857).

6764 Sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2016), (T.C. Resmî Gazete, No: 29913).

Extended Summary

An Analysis of Policy Networks Approach: Vocational And Technical Education Policies in Turkey After 2000

The economic, political, and administrative transformation experienced in Turkey during the 2000s has deeply influenced Vocational and Technical Education (VTE) policies. In particular, the acceleration of the EU accession process, the influence of international organizations and the labor market's more vocal demand for qualified labor have increased the interest of AK Party governments in METE. Since this date, the framework of METE policies has been created with top policy documents prepared in parallel with the development goals. In this context, important legal changes have been made after 2000.

This study, which seeks to answer the question of how this change in vocational and technical education can be understood and explained, adopts a Policy Networks Approach (PNA). PNA is an approach that analyzes the relations between the state and interest groups within the framework of public policy discipline and explains policy outcomes in terms of policy networks.

The Dialectical Model adopted in the research explores the role of policy networks in explaining policy outcomes. The Dialectical Model argues that change is a function of the interaction between "structure and actor", "network and context (environment)" and "network and policy outcomes" (Marsh and Smith, 2000). Based on these three interactions, the study analyzed the VTE policy network and tried to explain after 2000 VTE policies. The theoretical aim of the research is to contribute to the debate on whether the PNA can explain change in a specific policy area. The practical aim of the research is to explain the change in VTE policies in Turkey in the post-2000 period. For this purpose, by focusing on policy making processes; it is aimed to reveal the actors active in the METE policy network, the development of the policy network, the actors' discourses and solution alternatives, the effect of the network structure on the actors, the effect of contextual factors on transforming the network, and the effect of the policies implemented in the previous period on the actors and the network structure.

The framework of the research was created according to the basic propositions of the Dialectical Model. Three hypotheses were developed that form the themes of the case study. *Hypothesis 1: METE policies are not the sum of the effects of structures and actors; It is a result of the interaction between actors and network structure. Hypothesis 2: Change in the METE policy network occurs as a result of the interaction between the context (environment) and the network. Hypothesis 3: Prior policy outcomes influence the METE network.*

Case study method was used in the research (Creswell, 2020). Interview and document analysis were selected as the data collection methods of the study. Fourteen interviews were conducted in total, one of which was a pilot interview. The interviewed actor representatives were asked semi-structured open-ended questions in accordance with the research model. They were asked about the structural constraints arising from the network and their decisive ideas and thoughts on the VTE policy area. In addition, actors were also asked questions to determine the perspective of the organizations they represent on VTE. The documents used in the research were selected from the actors' annual activity reports, press releases, strategic plans, published reports and documents published on their official websites. In addition, news published on various news websites facilitated the evaluation of VTE-related issues within the current agenda. Content analysis was adopted as the qualitative data analysis method. The coding within a general framework method developed by Strauss and Corbin (1990) was used in the study.

In the light of the findings, the first hypothesis of the study, "VTE policies are not the sum of the influence of structures and actors, but the result of the interaction between actors and network structure" was confirmed. By examining the interactions between the network structure and the actors active in the process of VTE policy-making, the existence of a reciprocal interaction between actors and structure was identified. The network structure, which exhibits political and variable characteristics, both restricts actors and provides a framework that facilitates bringing problems to the agenda. Actors have also developed discourses and solutions to change the network structure. The second hypothesis of the study "The change in the VTE policy network occurs as a result of the interaction between the context (environment) and the network." was confirmed. It has been determined that contextual factors create change pressure on the network. It is concluded that intra-network factors (actor-structure) and contextual factors (political influence, economic-technological influence and social influence-public opinion) affect policy outcomes in different dimensions. The third hypothesis of the study "Previous policy outcomes affect the VTE network." was also confirmed according to the research results. The outcomes of previously implemented policies have had positive and negative effects on the structure of the VTE network, actors and actors' preferences. Actors have shaped their current preferences and strategies by partially or completely rejecting or approving previous policies.

In the light of the findings of the research, it was concluded that PNA creates a strong framework for understanding and explaining VTE policies. The Dialectical Model, on the other hand, provides an analytical framework in which hypotheses can be tested. The study also contains implications that provide quality information for VTE policy practitioners. Considering that the main purpose of public policies is to provide public benefit, it can be seen that the main axis of VTE policies implemented after 2000 is to meet economic demand. VTE policies need to take into account social demands as well as market demands. In other words, VTE policies should be maintained in the balance of social demands and economic demands. In this sense, steps should be taken to improve VTE's potential to meet social demand.

Based on the research results, research suggestions can be made that can contribute to PNA literature. The first of these is the effect of cultural differences on the network structure in Türkiye. A research could identify how cultural characteristics (beliefs, traditions, geographical features) frame actor preferences and the definition of public problems. Secondly, a comparative analysis of VTE policies in the context of PNA can be made by selecting a country with similar characteristics to Turkey and a close VTE system. Thus, the impact of policy networks on policy outcomes can be analyzed through the identified variables. Thirdly, the interaction of METE policies with EU policies can be investigated. Türkiye, with its candidate country status, has developed EU harmonization policies in the field of METE policy. With a research, the impact of EU METE policies on Turkey's METE policy network can be investigated at legal, ideological and socio-economic levels.

The Mediating Role of Implicit Leadership in The Effect of Locus of Control and Organizational Culture on Employees' Organizational Commitment¹

Umud Ayyıldız²

Ayşegül Asuman Akdoğan³

Korhan Karacaoğlu⁴

Kontrol Odağı ve Örgüt Kültürünün Çalışanların Örgütsel Bağlılığına Etkisinde Örtük Liderliğin Aracı Rolü	The Mediating Role of Implicit Leadership in The Effect of Locus of Control and Organizational Culture on Employees' Organizational Commitment
Öz Bu çalışma; kontrol odağı ve örgüt kültürünün örgütsel bağlılık üzerindeki etkilerini, örtük liderliğin [çalışanların zihinlerindeki lider prototipi (örtük liderlik teorileri), mevcut yöneticilerinin liderlik özelliklerine ilişkin çalışan algıları (algılanan liderlik) ve uyum değişkeni (örtük liderlik teorileri ile algılanan liderlik arasındaki uyum)] aracılık rolü ile birlikte incelemektedir. Balıkesir ilinde eğitim ve sağlık sektöründe görev yapmakta olan 558 çalışandan elde edilen verilere göre, iç kontrol odağı ile tüm örgüt kültürü boyutları (esnek, rekabetçi ve hiyerarşik) örgütsel bağlılığı pozitif yönde etkilemekte ve algılanan liderlik ile uyum değişkeni söz konusu bu etkilere aracılık etmektedir. Ayrıca araştırma sonuçları, örtük liderlik teorilerinin oluşumunda iç kontrol odağı ile esnek örgüt kültürünün pozitif, dış kontrol odağının ise negatif yönde etkisinin olduğunu göstermektedir.	Abstract This study investigates the effects of locus of control (LOC) and organizational culture on organizational commitment together with the mediating role of implicit leadership [i.e., leader prototype in the minds of the employees—ILTs, perceived leadership—ILTs recognition, and congruence (between ILTs and ILTs recognition) variable]. According to the data collected from 558 employees in the education and health care sectors within Balıkesir province of Türkiye, internal LOC and all dimensions of organizational culture (i.e., flexible, market, and hierarchy) exhibit a positive influence on organizational commitment with the mediation role of ILTs recognition and congruence variable. Findings also indicate that internal LOC and flexible culture positively affect ILTs, while external LOC negatively.
Anahtar Kelimeler: Örgütsel Bağlılık, Örtük Liderlik, Kontrol Odağı, Örgüt Kültürü	Keywords: Organizational Commitment, Implicit Leadership, Locus of Control, Organizational Culture
JEL Kodları: M10, M12, M54	JEL Codes: M10, M12, M54

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma 22.02.2022 tarih ve 73 sayılı Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun Onay Belgesi ile Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %40, Yazar 2'nin makaleye katkısı %40 ve Yazar 3'ün makaleye katkısı %20'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. A. Asuman Akdoğan danışmanlığında Umud Ayyıldız tarafından "Kontrol Odağı ve Örgüt Kültürünün Çalışanların Örgütsel Bağlılığına Etkisinde Örtük Liderliğin Aracı Rolü: Uyum Esaslı Bir Araştırma" başlığı ile tamamlanarak 27.01.2023 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² a.umut1708@hotmail.com.

³ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, akdogana@erciyes.edu.tr.

⁴ Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, kkaracaoğlu@nevsehir.edu.tr.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Rotter's Social Learning Theory serves as the foundation for the formulation of the idea of locus of control (LOC). As a personality dimension, LOC refers to people's general expectations regarding whether all positive or negative events that affect them are under the control of their own actions or personality traits or by external forces like chance, luck, or fate (Rotter, 1990). Individuals who hold the view that their experiences and events are influenced by their own actions and that they possess agency over them are said to have an internal LOC. Conversely, individuals who believe that chance, luck, fate, or other external forces play a significant role in the occurrence of events are said to have an external LOC (Rotter, 1966). One may argue that possessing an internal LOC is associated with positive personality characteristics, while an external LOC is linked to negative traits. Furthermore, those with an internal LOC tend to exhibit greater success in their professional endeavors.

Organizational culture refers to the sum of beliefs, values, traditions, and organizational practices shared by members of an organization. These are relatively unchanging and long-lasting and are passed on to subsequent generations of members (Buchanan & Huczynski, 1997). Organizational culture is challenging to replicate because it encompasses unspoken values and shared assumptions among its members, as well as unique elements tied to the organization's history. The inclusion of this particular trait confers a competitive advantage, a crucial factor for the prosperity and longevity of organizations (Barney, 1986). Schein (1984, 1990) examines the concept of organizational culture across three distinct levels: visible artifacts, values, and basic assumptions. The literature on organizational culture types exhibits variation, with one particularly significant contribution by Cameron and Quinn. In their four-box "Competing Values Framework" model, the culture forms are called hierarchy, market, clan, and adhocracy culture (Cameron & Quinn, 2006): Hierarchy culture is dominated by high levels of structuralization, authority, and standardized rules. In market culture, the main values of organizations are competitiveness and productivity. Friendly relations, teamwork, a sense of unity, employee participation, and integration with the organization are common features of clan culture. In an adhocracy culture, organizational structure is low, and individual creativity and innovation are expected.

The concept of "Implicit Leadership Theories" places emphasis on the followers rather than the leader within the leadership process (Tabak et al., 2010; Tabak et al., 2013). In a broader sense, implicit leadership theories (ILTs) represent the beliefs held by individuals regarding the characteristics and actions that a leader should possess (Epitropaki & Martin, 2004). When we examine the theoretical foundations of ILTs, we see the theory of leadership categorization, which was formulated by Lord et al. (1984). In general, leadership categorization theory is based on comparing the concrete qualities and behaviors of the potential leader with the ideal or typical leader prototype that followers have previously created in their minds (Junker & van Dick, 2014). When the prototype of the leader in the minds of the employees and the concretely observed qualities and behaviors of the potential leader are compatible, the potential leader will be accepted as a leader by the followers. Offermann et al.'s (1994) and Epitropaki and Martin's (2004) studies made a great contribution to the field. When examining other studies in the field, it can be observed that demographic variables (Paris, 2004; Epitropaki & Martin, 2004), cultural differences (Epitropaki et al., 2013; Shen, 2019), and personal characteristics (Keller, 1999; Lim et al., 2010) are the focal factors affecting the formation of ILTs. And transformational leadership,

leader-member exchange (LMX), well-being, job satisfaction, organizational commitment, and job performance are the factors affected by ILTs (Epitropaki et al., 2013). In some studies (Topakas, 2011; Junker et al., 2011) based on intrapersonal congruence, it was determined that the congruence between the leader prototype in the minds of the employees (ILTs) and employees' perceptions of the potential leader's characteristics and behaviors (ILTs recognition) affected some other organizational results.

Organizational commitment is the desire of the employee to maintain membership and the desire to exert effort to achieve the goals of the organization (Mowday et al., 1979). Among the many definitions and classifications, the most widely accepted one is the three-component model of Meyer and Allen (1991). In "affective commitment" an emotional orientation towards the organization and identification with the organization come to the fore. "Continuance commitment" is based on awareness of the costs that will be encountered as a result of leaving the organization. The sense of obligation to the organization and loyalty are the common features of "normative commitment". The fact that employees with high commitment to their organizations exhibit higher performance (Meyer et al., 2002) and have a low desire to leave the job (Mathieu & Zajac, 1990) that will contribute to the organization reveals the importance of organizational commitment for organizations. The comprehensive examination of individual factors such as personality and organizational factors such as organizational culture and leadership together is crucial in gaining a thorough understanding of the idea of organizational commitment. In other words, studies that deal with the factors affecting organizational commitment from a holistic perspective will provide an opportunity to better understand how the organizational commitment of employees with different personality traits can be increased in different organizational cultures and leadership practices.

So, the primary objective of this study is to investigate the potential mediating function of implicit leadership in the effect of a personal factor such as LOC on the one hand and a contextual factor such as organizational culture on the other on organizational commitment. The importance of this study for organizations and managers is that it will contribute to the increase of employees' organizational commitment, which is one of the main goals of organizations, by making suggestions in light of the results to be obtained.

Furthermore, in reviewing the pertinent literature, it has been observed that no study has been identified that simultaneously evaluates the variables of ILTs, ILTs recognition, and congruence, along with certain antecedents and consequences, while also investigating their potential mediating role. It is considered that this study adds value to the implicit leadership literature in this respect as well.

2. Theoretical Framework and Hypotheses

2.1. Locus of Control, Implicit Leadership, and Organizational Commitment Relationship

The findings about the effect of locus of control (LOC) on organizational commitment (Luthans et al., 1987; Meydan & Basım, 2015) indicate that those with internal LOC have higher organizational commitment.

In relation to the correlation between LOC and implicit leadership theories (ILTs), Runyon (1973) states that those with internal LOC prefer to operate under a participatory management style, while those with external LOC prefer to operate under a directive management style (Spector, 1982). Lim et al. (2010), stating that people with external LOC

would need the guidance and support of their leaders more and would be more influenced by their charismatic leaders, found a significant correlation between LOC and ILTs dimensions.

Several studies (Epitropaki & Martin, 2005; Topakas, 2011; Junker et al., 2011) have investigated the impact of ILTs on organizational commitment. These studies have found that congruence between employees' ILTs and ILTs recognition affects organizational commitment. This effect is positive in terms of the prototypical dimension, while it is negative in terms of the antiprototypical dimension.

In this context, the following hypotheses have been formed, in which organizational commitment is evaluated as dependent, LOC as independent, and implicit leadership as a mediating variable:

Hypothesis 1: The leader prototype in the minds of the employees (ILTs) has a mediating role in the effect of the employees' LOC on their organizational commitment.

Hypothesis 2: Employees' perceptions of their current managers' leadership characteristics and behaviors (ILTs recognition) have a mediating role in the effect of employees' LOC on their organizational commitment.

Hypothesis 3: The congruence between ILTs and ILTs recognition has a mediating role in the effect of employees' LOC on their organizational commitment.

2.2. Organizational Culture, Implicit leadership, and Organizational Commitment Relationship

Research about the effect of organizational culture on organizational commitment indicates that clan organizational culture, which is based on respect and relations, has a positive relationship with affective commitment, while hierarchy organizational culture, which is based on low cost and effectiveness, has a negative relationship (Richard et al., 2009). Clan and adhocracy cultures, which emphasize flexibility and individualism, affect organizational commitment positively, while hierarchy and market cultures, emphasizing stability and control, affect it negatively (Erdem, 2007). Alternatively, it has been found that the culture of adhocracy and clan has an effect on affective and normative commitment, and market culture has an effect on continuance commitment, while hierarchy culture has no effect on organizational commitment (Acar, 2013).

Regarding how organizational culture affects ILTs, Shen (2019) found some results that partly supported the idea that in a clan culture, where the workplace is friendly, morals are important, and the leader is seen as a guide and helper, employees will prefer the positive (prototypical) ILTs dimension, which is made up of the sensitivity, dedication, intelligence, and dynamism sub-dimensions. On the other hand, in a market culture, where aggression and results-orientedness dominate and the leader is oppressive and competitive, employees will prefer the negative (antiprototypical) ILTs dimension, which is made up of the tyranny and masculinity sub-dimensions.

As explained in the section above, the congruence between employees' ILTs and ILTs recognition affects organizational commitment (Epitropaki & Martin, 2005; Topakas, 2011; Junker et al., 2011).

In this context, the following hypotheses have been formed, in which organizational commitment is evaluated as dependent, organizational culture as independent, and implicit leadership as a mediating variable:

Hypothesis 4: The leader prototype in the minds of the employees (ILTs) has a mediating role in the effect of organizational culture on employees' organizational commitment.

Hypothesis 5: Employees' perceptions of their current managers' leadership characteristics and behaviors (ILTs recognition) have a mediating role in the effect of organizational culture on employees' organizational commitment.

Hypothesis 6: The congruence between ILTs and ILTs recognition has a mediating role in the effect of organizational culture on employees' organizational commitment.

3. Method

3.1. Participants

The universe of this study consists of employees working in the education and health care sectors in a province of Türkiye. According to the latest statistical data published by the relevant ministries, there are 15.686 teachers (Ministry of Education, 2022) and 10.316 health care sector employees (Ministry of Health, 2022) in this city. The sample for the research is 558 employees working in these two sectors. While all of the participants in the education sector are teachers, the participants in the health care sector are doctors, nurses, laboratory assistants, emergency medical technicians, medical secretaries, and other administrative and auxiliary staff. Convenience sampling has been used for the sampling method, and the data of this cross-sectional study have been gathered between the dates of April 1, 2022, and May 31, 2022, by using a self-reported survey, including a Likert-scale questionnaire.

According to the frequency analyses, 296 participants work in the education sector (%53), and 262 participants work in the health care sector (%47). Most of the participants are women (362 women, %65), married (411 people, %73), at the undergraduate education level (381 people, %68), at 1 to 15 years of service (400 people, %71), and between 31 and 50 years old (368 people, %66).

3.2. Measurement Tools

There are six sections in the questionnaire: demographic variables, locus of control (LOC), organizational culture, implicit leadership theories (ILTs), perceived leadership (ILTs recognition), and organizational commitment items.

3.2.1. Locus of Control Scale

In this study, the Turkish translation of Spector's (1988) Work Locus of Control Scale by Kaya (2016) has been preferred. The scale is a 6-point Likert-style measurement tool that includes 16 items in total, 8 items in the internal LOC and 8 items in the external LOC. The scores for the statements describing the internal LOC are reverse-coded during the analysis, and as a result, scores obtained from the scale indicate the external LOC.

As a result of the confirmatory factor analysis (CFA) carried out in the study, it has been determined that the data belonging to the sample do not fit the constructed factor structure. In the exploratory factor analysis (EFA), it has been seen that the statements about the internal control focus are grouped under one factor and the statements about the external control focus under another factor. Confirmatory factor analysis has been conducted, treating internal LOC (without reversing the expressions) and external LOC as two separate

dimensions. Ultimately, three items (11, 14, and 15) with low factor loadings have been removed, resulting in a 2-dimensional primary factor structure comprising 13 items. In its 13-item and 2-dimensional form, we have concluded that the data of the sampling fit the primary level factor structure ($\chi^2=166,426$; $p=0,00$; $\chi^2/sd=2,774\leq 3$; $CFI=0,946$; $NFI=0,918>0,90$; $GFI=0,957\geq 0,90$; $RMSEA=0,056\leq 0,08$; $RMR=0,082$). Additionally, the reliability coefficients (Cronbach's alpha) for the internal LOC dimension, the external LOC dimension, and the total scale have been found to be at valid levels: 0.700, 0.843, and 0.772, respectively.

3.2.2. Organizational Culture Scale

To measure organizational culture in this study, the Turkish translation of Cameron and Quinn's (1999) Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI) by Akdeniz (2018) has been preferred. There are 24 expressions in the scale that evaluates organizational culture in six dimensions, and there are four different expressions for four different culture types. The use of the relative scoring method in the OCAI allows for more differentiation compared to Likert-type scales. However, the interdependence of each response in the relative scoring method limits the use of some statistical analyses, such as standard correlational analyses. For this reason, a Likert-type form of the scale was developed by some authors (Cameron & Quinn, 2006). In this study, to facilitate participant responses, the 5-point Likert form of the scale has been preferred.

As a result of the confirmatory factor analysis (CFA) carried out in the study, it has been determined that the data belonging to the sample do not fit the constructed factor structure. In the exploratory factor analysis (EFA), market and hierarchy dimensions have been separated into two distinct factors, as in the original scale. However, clan and adhocracy dimensions have been combined and grouped under one factor, which we will refer to as 'flexible organizational culture.' This new factor has also included all leadership expressions, representing four different dimensions. As a result of the EFA, we have removed 3 expressions (21, 22, and 24) that loaded on more than one factor with similar factor loadings. This has led to a 3-factor structure, explaining 64.830% of the total variance with the remaining 21 expressions. We have then conducted a confirmatory factor analysis on this 21-expression, 3-dimensional structure. The analysis has shown that the data from the sample fit the primary-level factor structure well ($\chi^2=736,212$; $p=0,00$; $\chi^2/sd=4,136\leq 5$; $CFI=0,933$; $NFI=0,914>0,90$; $GFI=0,882\geq 0,85$; $RMSEA=0,075\leq 0,08$; $RMR=0,058\leq 0,08$). In addition, the reliability coefficients (Cronbach's alpha) have been found to be at valid levels: 0.957 for the flexible dimension, 0.735 for the market dimension, 0.763 for the hierarchy dimension, and 0.951 for the total scale.

Contingency leadership theories have been used during the investigation of literature compliance and the renaming of the new factor that emerged with a different structure. These leadership theories argue that there is no uniform leadership characteristic that is valid in all situations and for all followers, and that each unique event may require a different leadership behavior. Including all of the leadership expressions that represent four different dimensions together with the other expressions of clan and adhocracy dimensions that form the organic (flexibility and freedom to action) processes in the vertical axis of the Cameron and Quinn model, this new organizational culture dimension has been named "flexible organizational culture" in this current study. There are other research results indicating that the factor structure of the OCAI may differ according to the sample and context of the

research and that clan and adhocracy dimensions can be integrated under a single dimension (Ferreira & Hill, 2008; Köse & Korkmaz, 2020), as in this study.

3.2.3. Implicit Leadership Theories (ILTs) Scale

The implicit leadership scale used in this study was developed by Tabak et al. (2010, 2013) with the understanding of the ideal leader in line with Turkish culture. The scale is secondary-level multi-character structured with five factors (i.e., personal morality, versatility, sensitivity, power, and impressiveness), including 27 items and explaining 61.8% of the total variance. The evaluation of the scale is in 10-point Likert format.

As a result of the confirmatory factor analysis (CFA) carried out in the study, it has been determined that the data belonging to the sample do not fit the constructed factor structure. In exploratory factor analysis (EFA), it has been seen that the dimensions of versatility and impressiveness are combined under a single factor, and as a result, a four-factor structure is valid. Confirmatory factor analysis consisting of four factors has been carried out again, and it has been seen that two questions (27th and 25th questions) with a low factor load should be canceled. Since the number of questions in the power dimension would decrease to one with the cancellation of these two questions, it has been concluded that the 26th question would be canceled and a 3-dimensional structure (i.e., personal morality, versatility, and sensitivity) would be formed. During the secondary level confirmatory factor analysis of the 3-dimensional structure, the 18th question under the versatility dimension has been removed due to its low factor loading, resulting in a 3-dimensional secondary level factor structure comprising 23 items. In its 23-item and 3-dimensional form, it has been determined that the data of the sampling fit the secondary level factor structure ($\chi^2=886,881$; $p=0,00$; $\chi^2/sd=4,208\leq 5$; CFI=0,926; NFI=0,906>0,90; GFI=0,884 \geq 0,85; RMSEA=0,076 \leq 0,08; RMR=0,053 \leq 0,08). Additionally, the reliability coefficients (Cronbach's alpha) for the personal morality dimension, the versatility dimension, the sensitivity dimension, and the total scale have been found to be at valid levels: 0.927, 0.910, 0.846, and 0.931, respectively.

3.2.4. Perceived Leadership (ILTs Recognition) Scale

Employees' perceptions of their current managers' (i.e., potential leaders) leadership characteristics and behaviors (ILTs recognition) have also been measured using the scale described above. In order to determine the ILTs of the employees, it has been asked how much the expressions in the scale express the leader prototype in their minds. On the other hand, in order to determine employees' ILTs recognition, it has been asked how well the expressions on the scale fit their current first-level manager.

Since the absolute difference method would be used for the "congruence variable" to be created using the statistical method in the next step, the questions that have been excluded during the factor analyses of the ILTs scale have been excluded from the evaluation for this scale as well. According to the confirmatory factor analysis for the structure consisting of 23 expressions and 3 dimensions, it has been determined that the data of the sampling fit the secondary level factor structure ($\chi^2=902,517$; $p=0,00$; $\chi^2/sd=4,468\leq 5$; CFI=0,967>0,95; NFI=0,958>0,95; GFI=0,877 \geq 0,85; RMSEA=0,079 \leq 0,08). Additionally, the reliability coefficients (Cronbach alpha) have been found to be at valid levels: 0.982 for the personal morality dimension, 0.977 for the versatility dimension, 0.961 for the sensitivity dimension, and 0.989 for the total scale.

In addition, in order to obtain the data on the “congruence variable” in the research model, the scale scores for ILTs recognition have been subtracted from the scale scores for ILTs scale using the absolute difference method statistically. The absolute difference method is generally used in studies based on congruence in the social sciences (Epitropaki & Martin, 2005).

3.2.5. Organizational Commitment Scale

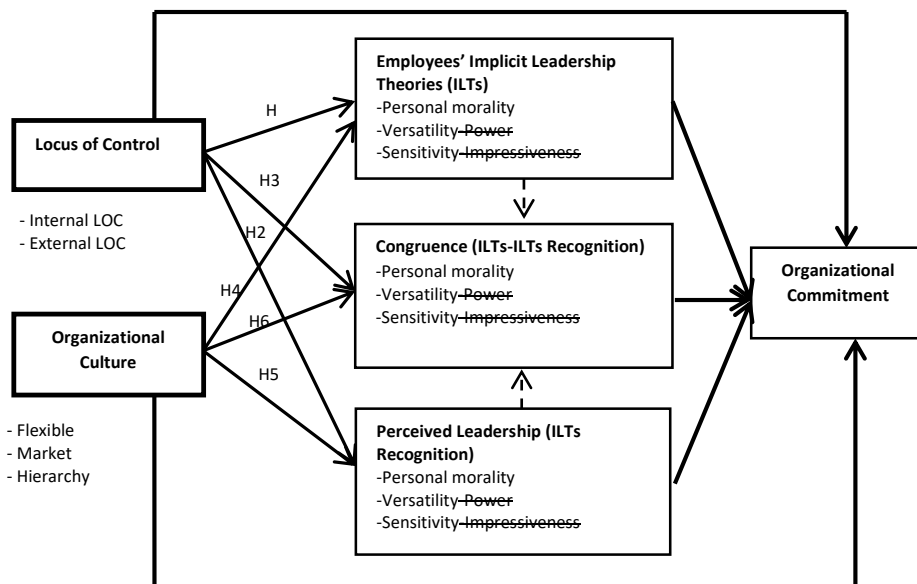
The Turkish adaptation of Jaworski and Kohli’s (1993) organizational commitment scale by Şeşen (2010) has been used in this study. The scale, which was developed to measure people’s commitment to the organization in general, includes a total of six items. The statement “I have little or no commitment to my job” is reverse coded. The evaluation of the scale is in 5-point Likert format.

The results of the confirmatory factor analysis (CFA) showed that the sample data fit the built factor structure ($\chi^2=13,074$; $p=0,023$; $\chi^2/sd=2,615\leq 3$; $CFI=0,994>0,95$; $NFI=0,991>0,95$; $GFI=0,992\geq 0,90$; $RMSEA=0,054\leq 0,08$; $RMR=0,022\leq 0,05$). In addition, the reliability coefficient (Cronbach’s alpha) has been found to be at a valid level: 0.849.

3.3. Updated Research Model As The Result of Factor Analyses

According to the results of the factor analyses, LOC, which is taken as a single dimension in the assumed research model, should be taken as two dimensions: internal and external LOC. Likewise, organizational culture, which is taken as four dimensions in the assumed research model, should be taken as three dimensions: flexible, market, and hierarchy. The updated research model is presented in Figure 1.

Figure 1: Research Model Updated As Result of Factor Analyses

4. Results

In this study, we have used Hayes' SPSS PROCESS Macro, version 4.0 (model 4), to conduct mediation tests. For the calculations, 95% confidence intervals (CI) with 5000 bootstrap resamples have been used. Table 1 shows the mediation analyses for the mediating role of implicit leadership in the effect of locus of control (LOC) on employees' organizational commitment.

Table 1. Mediation Analyses Results About Locus of Control As The Independent Variable

Path	Predictor	Outcome	b	SE	p	% 95 Bootstrap Confidence Intervals (BootCI) for Indirect Effect	
						Lower	Upper
Model 1.1							
(a)	INT-LOC	ILTs	0.1868	0.0367	<0.001		
(b)	ILTs	Org. Commit.	0.1019	0.0540	0.0595		
(c)	Total Effect of INT-LOC		0.3204	0.0468	<0.001		
(c')	Direct Effect of INT-LOC		0.3013	0.0477	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of INT-LOC		0.0190	0.0109		-0.0009	0.0416
Model 1.2							
(a)	EXT-LOC	ILTs	-0.0513	0.0255	<0.05		
(b)	ILTs	Org. Commit.	0.1718	0.0548	<0.01		
(c)	Total Effect of EXT-LOC		-0.0241	0.0332	0.4682		
(c')	Direct Effect of EXT-LOC		-0.0153	0.0330	0.6442		
(ab)	Indirect Effect of EXT-LOC		-0.0088	0.0053		-0.0209	-0.0005
Model 2.1							
(a)	INT-LOC	ILTs Recog.	0.5235	0.1287	<0.001		
(b)	ILTs Recog.	Org. Commit.	0.1603	0.0138	<0.001		
(c)	Total Effect of INT-LOC		0.3204	0.0468	<0.001		
(c')	Direct Effect of INT-LOC		0.2364	0.0426	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of INT-LOC		0.0839	0.0235		0.0402	0.1322
Model 2.2							
(a)	EXT-LOC	ILTs Recog.	-0.0224	0.0890	0.8015		
(b)	ILTs Recog.	Org. Commit.	0.1733	0.0140	<0.001		
(c)	Total Effect of EXT-LOC		-0.0241	0.0332	0.4682		
(c')	Direct Effect of EXT-LOC		-0.0202	0.0294	0.4922		
(ab)	Indirect Effect of EXT-LOC		-0.0039	0.0155		-0.0335	0.0272
Model 3.1							
(a)	INT-LOC	Congruence	-0.3798	0.1240	<0.01		
(b)	Congruence	Org. Commit.	-0.1645	0.0144	<0.001		
(c)	Total Effect of INT-LOC		0.3204	0.0468	<0.001		
(c')	Direct Effect of INT-LOC		0.2579	0.0425	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of INT-LOC		0.0625	0.0225		0.0204	0.1088
Model 3.2							
(a)	EXT-LOC	Congruence	0.0344	0.0852	0.6865		
(b)	Congruence	Org. Commit.	-0.1756	0.0147	<0.001		
(c)	Total Effect of EXT-LOC		-0.0241	0.0332	0.4682		
(c')	Direct Effect of EXT-LOC		-0.0180	0.0296	0.5430		
(ab)	Indirect Effect of EXT-LOC		-0.0060	0.0146		-0.0344	0.0233

For hypothesis 1, there have been two mediation analyses. According to Model 1.1 mediation analysis, internal LOC's indirect effect on organizational commitment is not significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0190$, $\text{BootSE}=0.0109$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0009$ to 0.0416 , including zero). Thus, ILTs are not identified as mediators in the relationship between internal LOC and organizational commitment. According to Model 1.2 mediation analysis, external LOC's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b= - 0.0088$, $\text{BootSE}=0.0053$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0209$ to $- 0.0005$, not including zero). The completely standardized indirect effect is $- 0.0113$, and it can be said that this value is close to a low value. Thus, ILTs are identified as mediators in the relation between external LOC and organizational commitment, despite the fact that the path from external LOC to organizational commitment (total effect) is not statistically significant (path-c, or total effect; $b= - 0.0241$, $\text{SE}=0.0332$, $p=0.4682$).

For hypothesis 2, there have been two mediation analyses. According to Model 2.1 mediation analysis, internal LOC's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0839$, $\text{BootSE}=0.0235$, 95% $\text{BootCI}=0.0402$ to 0.1322 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.0731 and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, ILTs recognition is identified as a mediator in the relationship between internal LOC and organizational commitment. According to Model 2.2 mediation analysis, external LOC's indirect effect on organizational commitment is not significant (path-ab or indirect effect; $b= - 0.0039$, $\text{BootSE}=0.0155$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0335$ to 0.0272 , including zero). Thus, ILTs recognition is not identified as a mediator in the relationship between external LOC and organizational commitment.

For hypothesis 3, there have been two mediation analyses. According to Model 3.1 mediation analysis, internal LOC's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0625$, $\text{BootSE}=0.0225$, 95% $\text{BootCI}=0.0204$ to 0.1088 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.0544 , and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, the congruence variable is identified as a mediator in the relationship between internal LOC and organizational commitment. According to Model 3.2 mediation analysis, external LOC's indirect effect on organizational commitment is not significant (path-ab or indirect effect; $b= - 0.0060$, $\text{BootSE}=0.0146$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0344$ to 0.0233 , including zero). Thus, the congruence variable is not identified as a mediator in the relationship between external LOC and organizational commitment.

Here, the following explanations should be made regarding the congruence variable: It has been created by taking the absolute difference statistically, that is, by subtracting the ILTs recognition scale scores from the ILTs scale scores. Low scores in this variable indicate that the manager or potential leader's leadership behavior is closer to the employees' preferred leadership characteristics. That is, low scores indicate an expected fit. Therefore, the negative relationship of this variable with other variables should be understood in a positive way.

Table 2 shows the mediation analyses for the mediating role of implicit leadership in the effect of organizational culture (i.e., flexible, market, and hierarchy) on employees' organizational commitment.

Table 2. Mediation Analyses Results About Organizational Culture As The Independent Variable

Path	Predictor	Outcome	b	SE	p	% 95 Bootstrap Confidence Intervals (BootCI) for Indirect Effect	
						Lower	Upper
Model 4.1							
(a)	Flexible OC	ILTs	0.0711	0.0306	<0.05		
(b)	ILTs	Org. Commit.	0.0990	0.0443	<0.05		
(c)	Total Effect of Flexible OC		0.5591	0.0321	<0.001		
(c')	Direct Effect of Flexible OC		0.5521	0.0321	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Flexible OC		0.0070	0.0043		0.0005	0.0172
Model 4.2							
(a)	Market OC	ILTs	0.0144	0.0320	0.6525		
(b)	ILTs	Org. Commit.	0.1647	0.0506	<0.01		
(c)	Total Effect of Market OC		0.3680	0.0385	<0.001		
(c')	Direct Effect of Market OC		0.3656	0.0382	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Market OC		0.0024	0.0049		-0.0068	0.0132
Model 4.3							
(a)	Hierarchy OC	ILTs	0.0419	0.0311	0.1788		
(b)	ILTs	Org. Commit.	0.1458	0.0505	<0.01		
(c)	Total Effect of Hierarchy OC		0.3689	0.0373	<0.001		
(c')	Direct Effect of Hierarchy OC		0.3628	0.0371	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Hierarchy OC		0.0061	0.0048		-0.0015	0.0173
Model 5.1							
(a)	Flexible OC	ILTs Recog.	14752	0.0867	<0.001		
(b)	ILTs Recog.	Org. Commit.	0.0664	0.0154	<0.001		
(c)	Total Effect of Flexible OC		0.5591	0.0321	<0.001		
(c')	Direct Effect of Flexible OC		0.4612	0.0389	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Flexible OC		0.0979	0.0304		0.0398	0.1586
Model 5.2							
(a)	Market OC	ILTs Recog.	0.7455	0.1068	<0.001		
(b)	ILTs Recog.	Org. Commit.	0.1453	0.0140	<0.001		
(c)	Total Effect of Market OC		0.3680	0.0385	<0.001		
(c')	Direct Effect of Market OC		0.2597	0.0368	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Market OC		0.1083	0.0199		0.0708	0.1495
Model 5.3							
(a)	Hierarchy OC	ILTs Recog.	0.9181	0.1012	<0.001		
(b)	ILTs Recog.	Org. Commit.	0.1396	0.0145	<0.001		
(c)	Total Effect of Hierarchy OC		0.3689	0.0373	<0.001		
(c')	Direct Effect of Hierarchy OC		0.2407	0.0370	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Hierarchy OC		0.1282	0.0232		0.0863	0.1774
Model 6.1							
(a)	Flexible OC	Congruence	-13938	0.0836	<0.001		
(b)	Congruence	Org. Commit.	-0.0630	0.0161	<0.001		
(c)	Total Effect of Flexible OC		0.5591	0.0321	<0.001		
(c')	Direct Effect of Flexible OC		0.4712	0.0388	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Flexible OC		0.0879	0.0302		0.0322	0.1494
Model 6.2							
(a)	Market OC	Congruence	-0.7031	0.1024	<0.001		
(b)	Congruence	Org. Commit.	-0.1462	0.0147	<0.001		
(c)	Total Effect of Market OC		0.3680	0.0385	<0.001		
(c')	Direct Effect of Market OC		0.2652	0.0370	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Market OC		0.1028	0.0196		0.0670	0.1428
Model 6.3							
(a)	Hierarchy OC	Congruence	-0.8589	0.0972	<0.001		
(b)	Congruence	Org. Commit.	-0.1401	0.0152	<0.001		
(c)	Total Effect of Hierarchy OC		0.3689	0.0373	<0.001		
(c')	Direct Effect of Hierarchy OC		0.2484	0.0371	<0.001		
(ab)	Indirect Effect of Hierarchy OC		0.1205	0.0227		0.0790	0.1683

For hypothesis 4, there have been three mediation analyses. According to Model 4.1 mediation analysis, flexible organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0070$, $\text{BootSE}=0.0043$, 95% $\text{BootCI}=0.0005$ to 0.0172 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.0075 , and it can be said that this value is close to a low value. Thus, ILTs are identified as mediators in the relationship between flexible organizational culture and organizational commitment. According to Model 4.2 mediation analysis, market organizational culture's indirect effect on organizational commitment is not significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0024$, $\text{BootSE}=0.0049$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0068$ to 0.0132 , including zero). Thus, ILTs are not identified as mediators in the relationship between market organizational culture and organizational commitment. According to Model 4.3 mediation analysis, hierarchy organizational culture's indirect effect on organizational commitment is not significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0061$, $\text{BootSE}=0.0048$, 95% $\text{BootCI}= - 0.0015$ to 0.0173 , including zero). Thus, ILTs are not identified as mediators in the relationship between hierarchy organizational culture and organizational commitment.

For hypothesis 5, there have been three mediation analyses. According to Model 5.1 mediation analysis, flexible organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0979$, $\text{BootSE}=0.0304$, 95% $\text{BootCI}=0.0398$ to 0.1586 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.1041 , and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, ILTs recognition is identified as a mediator in the relationship between flexible organizational culture and organizational commitment. According to Model 5.2 mediation analysis, market organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.1083$, $\text{BootSE}=0.0199$, 95% $\text{BootCI}=0.0708$ to 0.1495 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.1106 , and it can be said that this value is close to the middle value. Thus, ILTs recognition is identified as a mediator in the relationship between market organizational culture and organizational commitment. According to Model 5.3 mediation analysis, hierarchy organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.1282$, $\text{BootSE}=0.0232$, 95% $\text{BootCI}=0.0863$ to 0.1774 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.1344 , and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, ILTs recognition is identified as a mediator in the relationship between hierarchy organizational culture and organizational commitment.

For hypothesis 6, there have been three mediation analyses. According to Model 6.1 mediation analysis, flexible organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.0879$, $\text{BootSE}=0.0302$, 95% $\text{BootCI}=0.0322$ to 0.1494 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.0935 , and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, the congruence variable is identified as a mediator in the relationship between flexible organizational culture and organizational commitment. According to Model 6.2 mediation analysis, market organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.1028$, $\text{BootSE}=0.0196$, 95% $\text{BootCI}=0.0670$ to 0.1428 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.1050 , and it can be said that this value is close to the middle value. Thus, the congruence variable is identified as a mediator in the relationship between market organizational culture and organizational commitment.

According to Model 6.3 mediation analysis, hierarchy organizational culture's indirect effect on organizational commitment is significant (path-ab or indirect effect; $b=0.1205$, $BootSE=0.0227$, 95% $BootCI=0.0790$ to 0.1683 , not including zero). The completely standardized indirect effect is 0.1263 , and it can be said that this value is close to a middle value. Thus, the congruence variable is identified as a mediator in the relationship between hierarchy organizational culture and organizational commitment.

To summarize all these mediation analyses, hypothesis 1 (for the external LOC), 2 (for the internal LOC), 3 (for the internal LOC), and 4 (for the flexible organizational culture) have been partially confirmed, while hypothesis 5 and 6 have been completely confirmed.

5. Discussion

This study examines the effects of locus of control (LOC) as a personal factor on one side and organizational culture as a contextual factor on the other side on organizational commitment. Additionally, the study explores the mediating role of implicit leadership, which encompasses the leader prototype in employees' minds (implicit leadership theories—ILTs), employees' perceptions of their current managers' leadership traits and behaviors (perceived leadership—ILTs recognition), and the congruence variable (i.e., the alignment between ILTs and ILTs recognition). The findings of the study have theoretical and practical implications, which we elaborate below.

5.1. Theoretical implications

The finding of this study, showing that while external LOC has no effect on organizational commitment, internal LOC does, is supported by other research results (Luthans et al., 1987; Meydan & Basm, 2015), demonstrating that those with internal locus of control (LOC) have higher organizational commitment.

Regarding the result stating that all types of organizational culture (i.e., flexible, market, and hierarchy) affect organizational commitment positively, it should be stated that there are contents in this conclusion that are compatible with other research results and that are not. For the flexible culture's positive effect on organizational commitment, it can be said that it is consistent with other research results indicating that clan culture positively affects organizational commitment (Erdem, 2007), clan culture is in a positive relationship with affective commitment (Richard et al., 2009), and clan and adhocracy culture positively affect affective and normative commitment (Acar, 2013). In addition, according to current research, the most positive effect on organizational commitment among organizational culture types is flexible culture. For the market culture's positive effect on organizational commitment, it can be said that it is not consistent with another research result carried out in Türkiye (Erdem, 2007) stating that market culture affects organizational commitment negatively. Considering that Erdem's (2007) study covers only healthcare professionals and the sample in the present study includes healthcare professionals as well as teachers, it can be thought that an individual and the between-schools competitive environment in terms of performance that may occur as a result of job autonomy and individual responsibility in the teaching profession can be positively welcomed by teachers and can play a role in increasing their organizational commitment. And again, for the hierarchy culture's positive effect on organizational commitment, there are some inconsistent research results carried out in Türkiye (Acar, 2013) showing that hierarchy culture is not related to organizational commitment. The study carried out by Acar (2013) covers 448 private sector employees in 39 different logistics enterprises.

Considering that the sample in the present study is predominantly teachers working in the public sector, in terms of public employees, it can be thought that official rules, procedures, and bureaucracy, which constitute the characteristic of hierarchy culture, can be perceived as positive features that provide working order rather than being restrictive and can play a role in increasing their organizational commitment.

The conclusion showing that ILTs recognition and congruence variables have a mediation effect on the relationship between internal LOC-organizational commitment and on the relationships between all-of-the organizational culture dimensions-organizational commitment is supported by other research results (Epitropaki & Martin, 2005; Topakas, 2011; Junker et al., 2011) that demonstrate congruence between employees' ILTs and ILTs recognition positively effects organizational commitment.

Another finding of this research is about the effects on ILTs. In the study, the implicit leadership scale developed by Tabak et al. (2013) has been used to measure ILTs. As a result of the factor analyses performed for the scale, which is originally five-dimensional, a new structure consisting of three dimensions (personal morality, versatility, and sensitivity) has been reached. The results of the analyses show that internal LOC and flexible organizational culture affect this new structure of ILTs positively and external LOC negatively. In addition, ILTs have a mediating role between external LOC-organizational commitment and flexible organizational culture-organizational commitment. These results about the ILTs are discussed in detail below.

An important conclusion is about the factor structure of ILTs scale, which was developed by Tabak et al. (2010, 2013). For the sample of this research, the power dimension consisting of "experienced", "informed", and "authoritarian" statements has not appeared as a desired leadership feature in the leader. Considering that this study has been carried out in the education and health care sectors, the reason why the power dimension does not find meaning may be that knowledge and expertise come to the fore rather than power in sectors such as education and health care. We believe that it is very important and necessary to reconsider whether "power dimension" is a desired leadership characteristic in Turkish culture. In future comparative studies, which will be conducted by including different business sectors such as family businesses or military institutions, the power dimension may gain more importance. We believe this kind of comparative research will add value to studies in the field of implicit leadership in Türkiye.

The literature supports the findings indicating opposing effects of internal and external LOC on ILTs. The statements of Runyon (1973) that those with an internal LOC prefer to operate under a participatory management style and those with an external LOC prefer to operate under a directive management style (Spector, 1982) support this result. Likewise, it is possible to say that the significant correlation relationship found by Lim et al. (2010) between LOC and ILTs dimensions supports the result obtained.

The finding that only flexible culture influences ILTs among the organizational culture dimensions is consistent with earlier research by Shen (2019). In his research, Shen (2019) found that clan culture type and market culture type, which have contradictory structural features, also affect employees' ILTs in the opposite direction. According to current research results, it is possible to say that the flexible culture, which is dominated by organic processes such as flexibility and initiative together with situational leadership, is more compatible with this new ILTs structure than other types of organizational culture.

As a result of the research, it has been determined that ILTs have a mediating role between external LOC-organizational commitment and flexible organizational culture-organizational commitment. The fact that the tests for the mediation effect in this study have been carried out with regression analyses based on the Bootstrap method in accordance with the Contemporary Approach, has created a significant difference compared to the mediation tests based on the Traditional Approach. If the Traditional Approach had been taken as the basis for the study, since the external LOC as an independent variable had no effect on organizational commitment as a dependent variable, the hypothesis in question should have been rejected before proceeding with the next steps. However, since our research is based on the Contemporary Approach, the indirect effect (a.b) is significant even though the total effect is not, so the hypothesis has been confirmed and ILTs have been accepted to have a mediating role between external LOC and organizational commitment.

5.2. Practical implications

In addition to the theoretical implications, this study has important practical implications for organizations and their managers. First, the results reveal that internal LOC is linked to organizational commitment. There are also previous research results (Wu et al., 2015; Angelova, 2016) showing that internal LOC is not a fixed personality trait but can change over time based on job characteristics (i.e., job autonomy) and business experiences (i.e., allocation of duties and managerial positions). So the following suggestions can be made to organizations and their managers to help employees develop more internal LOC and, in turn, their organizational commitment : a) Giving priority to candidates with a high internal locus of control in personnel selection; b) Giving tasks and responsibilities that will enable employees to realize their own potential within the scope of in-service training and development of employees; c) Increasing the creativity and self-confidence of employees by supporting corporate entrepreneurship; d) Providing employees with job autonomy by giving them the authority to make decisions in their jobs; e) Increasing employees' sense of responsibility and self-confidence by ensuring their participation in internal organizational decisions; f) Increasing the work motivation of employees by acting fairly and equitably in rewards, punishments, and promotions.

Second, another important finding of this study is that all dimensions of organizational culture—flexible, market, and hierarchy—have a positive impact on organizational commitment. But organizations and their managers should take into account the study finding that a flexible organizational culture is the dimension that has the most positive impact.

Third, the results also reveal that congruence variable (i.e., the alignment between ILTs and ILTs recognition) has a mediation effect on the relationship between internal LOC-organizational commitment and on the relationships between all-of-the organizational culture dimensions-organizational commitment. In other words, when an employee perceives that the leader possesses the expected qualities, namely the alignment between ideal leader characteristics and the demonstrated leadership traits of the manager, it can elicit various positive emotions, particularly trust, within the employee. Consequently, this may have a positive impact on the employee's level of commitment to the organization. On the other hand, when an employee meets with a manager whose traits do not align with ideal leader traits, it might elicit adverse emotional responses, such as disappointment. Consequently, this can have a detrimental impact on the employee's level of commitment to the organization.

Given the ongoing effects of the COVID-19 pandemic on the business landscape during this research, particularly in the healthcare sector, and the inclusion of healthcare workers in the sample of this study, the following recommendations can be offered to organizations and managers in healthcare and similar sectors that face significant challenges during extraordinary crisis periods such as pandemics. These recommendations aim to enhance employee satisfaction with managerial leadership and subsequently improve organizational commitment. Firstly, it is advisable to provide transparent communication to employees regarding the exceptional circumstances and their impact on the organization. This will enable employees to gain a comprehensive understanding of the temporary changes expected in management and leadership practices.

5.3. Limitations and Future Research

One of the limitations of the research is that the findings cannot be generalized in terms of geographically different fields and other business sectors since this study has been conducted in only one province of Türkiye and on employees in just two sectors: education and health care. Future studies in geographically different areas and in different sectors may increase the generalizability of the findings. In addition, since the study is a cross-sectional study, another limitation of the study is that the data obtained represent only a certain time period, and therefore the results can be interpreted in a limited way. The research has been carried out in April and May of 2022, and the general feature of the date in question is the current COVID-19 pandemic. As of the research date, the lethal effects of the pandemic have decreased all over the world, but the effects it has created continue in business life, especially in the health care sector. Considering that the sample of this research also includes health care sector workers, it would be beneficial to re-examine the study subject and assess the development of the examined subject over time, within the scope of a longitudinal study, at a time when the effects of the COVID-19 pandemic on business life have completely disappeared.

6. Conclusion

The findings of this study clarify two main conclusions. The first conclusion is about the antecedents of organizational commitment. It has been confirmed that internal locus of control (LOC) and all-of-the organizational culture dimensions have a positive effect on organizational commitment, while ILTs recognition and congruence variable mediate these effects. The second conclusion is about the antecedents of ILTs. Results demonstrate that internal LOC positively, external LOC negatively, and within the organizational culture dimensions, only flexible culture positively affects the ILTs, while ILTs have a mediation effect between external LOC and organizational commitment and between flexible organizational culture and organizational commitment.

In addition, it's also thought to be the first time that three variables (ILTs, ILTs recognition, and congruence) that make up implicit leadership in the context of categorization theory have been looked at together as mediating variables in a study about organizational commitment. In this sense, this research is thought to add value to the studies of implicit leadership and organizational commitment literature. It is advisable to augment the quantity of research endeavors that examine these three factors of the implicit leadership concept within the context of other organizational variables.

References

- Acar, A. Z. (2013). Farklı örgüt kültürü tipleri ve liderlik tarzları ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Lojistik işletmelerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 5-31.
- Akdeniz, B. (2018). *Örgüt kültürü ile güvenlik kültürü ilişkisinin iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi: Bir maden işletmesinde uygulama* [Doctoral dissertation, Dumlupınar University, Türkiye].
- Angelova, N. V. (2016). Locus of control and its relationship with some social-demographic factors. *Psychological Thought*, 9(2), 248-258. <https://doi.org/10.5964/psycy.v9i2.179>
- Barney, J. B. (1986). Organizational culture: Can it be a source of sustained competitive advantage?. *Academy of Management Review*, 11(3), 656-665. <https://doi.org/10.2307/258317>
- Buchanan, D., & Huczynski, A. (1997). *Organizational behaviour: An introductory text* (Third Edition). Printice Hall International.
- Cameron, K. S., & Quinn R. E. (2006). *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. Revised Edition. The Jossey-Bass Business & Management Series.
- Epitropaki, O., & Martin, R. (2004). Implicit leadership theories in applied settings: Factor structure, generalizability and stability over time. *Journal of Applied Psychology*, 89(2), 293-310. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.2.293>
- Epitropaki, O., & Martin, R. (2005). From ideal to real: A longitudinal study of the role of implicit leadership theories on leader-member exchanges and employee outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 90(4), 659-676. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.90.4.659>
- Epitropaki, O., Sy, T., Martin, R., Tram-Quon, S., & Topakas, A. (2013). Implicit leadership and followership theories on the wild: Taking stock of information-processing approaches to leadership and followership in organizational settings. *The Leadership Quarterly*, 24, 858-881. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.10.005>
- Erdem, R. (2007). Örgüt kültürü tipleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Elazığ il merkezindeki hastaneler üzerinde bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 63-79.
- Ferreira, A. I., & Hill, M. M. (2008). Organisational cultures in public and private Portuguese universities: A case study. *Higher Education*, 55(6), 637-650. <https://doi.org/10.1007/s10734-007-9080-6>
- Junker, N. M., Schyns, B., van Dick, R., & Scheurer, S. (2011). The importance of leader categorization for commitment, job satisfaction, and well-being with particular consideration of gender role theory. *Organisations Psychologie* 55(4), 171-179. <https://doi.org/10.1026/0932-4089/a000055>
- Junker, N. M., & van Dick, R. (2014). Implicit theories in organizational settings: A systematic review and research agenda of implicit leadership and followership theories. *The Leadership Quarterly*, 25, 1154-1173. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2014.09.002>
- Kaya, Ç. (2016). Kontrol odağı ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(46), 81-96. <https://doi.org/10.14783/od.v12i46.1000010005>
- Keller, T. (1999). Images of the familiar: Individual differences and implicit leadership theories. *Leadership Quarterly*, 10(3), 590-607. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(99\)00033-8](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(99)00033-8)
- Köse, M. F., & Korkmaz, M. (2020). Örgüt kültürü değerlendirme ölçeği Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (1), 126-133.
- Lim, S. A., Rozaidah, D. S., Zain, A. Y. M., & Othman, R. (2010). Personality traits and implicit leadership theories of Bruneians. *International Academy of Business and Economics*, 10(1), 302-319. <https://doi.org/10.1080/10599231.2012.718674>
- Lord, R. G., Foti, R. J., & De Valder, C. L. (1984). A test of leadership categorization theory: Internal structure, information processing, and leadership perceptions. *Organizational Behavior and Human Performance*, 34, 343-378. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(84\)90043-6](https://doi.org/10.1016/0030-5073(84)90043-6)
- Luthans, F., Baack, D., & Taylor, L. (1987). Organizational commitment: Analysis of antecedents. *Human Relations*, 40(4), 219-236. <https://doi.org/10.1177/001872678704000403>
- Mathieu, J. E., & Zajac, D. M. (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, 108(2), 171-194. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.2.171>

Meydan, C. H., & Basım, H. N. (2015). Örgütsel vatandaşlık davranışında kontrol odağı, örgütsel adalet algısı ve örgütsel bağlılığın etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 99-116. <https://doi.org/10.18037/ausbd.16813>

Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1, 61-89. [https://doi.org/10.1016/1053-4822\(91\)90011-Z](https://doi.org/10.1016/1053-4822(91)90011-Z)

Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L., & Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61, 20-52. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1842>

Ministry of Education. (2022, Eylül). Milli eğitim istatistikleri örgün eğitim 2021/22.

Ministry of Health. (2022, Mayıs). Sağlık istatistikleri yılı 2020.

Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14, 224-247. [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(79\)90072-1](https://doi.org/10.1016/0001-8791(79)90072-1)

Offermann, L. R., Kennedy, J. K., & Wirtz, P. W. (1994). Implicit leadership theories: Content, structure, and generalizability. *Leadership Quarterly*, 5(1), 43-58. [https://doi.org/10.1016/1048-9843\(94\)90005-1](https://doi.org/10.1016/1048-9843(94)90005-1)

Paris, L. D. (2004). The effects of gender and culture on implicit leadership theories: A cross-cultural study. *Academy of Management Best Conference Paper*. <https://doi.org/10.5465/ambpp.2004.13863009>

Richard, O. C., McMillan-Capehart, A., Bhuian, S. N., & Taylor, E. C. (2009). Antecedents and consequences of psychological contracts: Does organizational culture really matter?. *Journal of Business Research*, 62, 818-825. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.04.001>

Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80 (1), 1-28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>

Rotter, J. B. (1990). Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable. *American Psychologist*, 45(4), 489-493. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.4.489>

Schein, E. H. (1984). Coming to a new awareness of organizational culture. *Sloan Management Review (pre-1986)*, 25(2), 3-16.

Schein, E. H. (1990). Organizational culture. *American Psychologist*, 45, 109-119. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.109>

Shen, W. (2019). Personal and situational antecedents of workers' implicit leadership theories: A within-person, between-jobs design. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 26(2), 204-216. <https://doi.org/10.1177/1548051818784001>

Spector, P. E. (1982). Behavior in organizations as a function of employee's locus of control. *Psychological Bulletin*, 1982, 91(3), 482-497. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.91.3.482>

Şeşen, H. (2010). *Öncülleri ve sonuçları ile örgüt içi girişimcilik: Türk savunma sanayinde bir araştırma* [Doctoral dissertation, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Türkiye].

Tabak, A., Kızıloğlu, A., & Polat, M. (2010). Türkiye'de örtülü liderlik kuramı: İçeriği ve yapısı. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), 72-86.

Tabak, A., Kızıloğlu, A., & Türköz, T. (2013). Örtük liderlik ölçeği geliştirme çalışması. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40, 97-138.

Topakas, A. (2011). *Measurement of implicit leadership theories and their effect on leadership processes and outcomes* [Doctoral dissertation, Aston University, UK].

Wu, C. H., Griffin, M. A., & Parker, S. K. (2015). Developing agency through good work: Longitudinal effects of job autonomy and skill utilization on locus of control. *Journal of Vocational Behavior*, 89, 102-108. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.05.004>

Extended Summary

The Mediating Role of Implicit Leadership in The Effect of Locus of Control and Organizational Culture on Employees' Organizational Commitment

Organizational commitment is the desire of the employee to maintain membership and the desire to exert effort to achieve the goals of the organization (Mowday et al., 1979). The fact that employees with high commitment to their organizations exhibit higher performance (Meyer et al., 2002) and have a low desire to leave the job (Mathieu & Zajac, 1990) reveals the importance of organizational commitment for organizations. The comprehensive examination of individual factors such as personality and organizational factors such as organizational culture and leadership together is crucial in gaining a thorough understanding of the idea of organizational commitment. In other words, studies that deal with the factors affecting organizational commitment from a holistic perspective will provide an opportunity to better understand how the organizational commitment of employees with different personality traits can be increased in different organizational cultures and leadership practices.

So, the primary objective of this study is to investigate the potential mediating function of implicit leadership [i.e., leader prototype in the minds of the employees—ILTs, perceived leadership—ILTs recognition, and congruence (between ILTs and ILTs recognition) variable] in the effect of a personal factor such as locus of control (LOC) on the one hand and a contextual factor such as organizational culture on the other on organizational commitment. The research sample comprises 558 employees from the education and health sectors in Balıkesir province. The data for this cross-sectional study, in which the convenience sampling method is used, has been obtained using a Likert-type survey in April and May 2022.

In this study, to measure LOC, the Turkish translation of Specter's (1988) Work Locus of Control Scale by Kaya (2016) has been preferred. To measure organizational culture, the Turkish translation of Cameron and Quinn's (1999) Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI) by Akdeniz (2018) has been used. Tabak et al.'s (2010, 2013) scale has been utilized to assess leadership. To determine ILTs of the employees, participants have been asked to what extent the items on the scale represent the leader prototype in their minds. To determine their ILTs recognition, they have been asked to what extent the same items correspond to their first-level manager. Additionally, the congruence variable has been obtained by calculating the absolute difference between the ILTs and ILTs recognition (i.e., in this study, the congruence variable shows the difference between the leadership prototype/model and perceived leadership). To measure organizational commitment, the Turkish adaptation of the scale developed by Jaworski and Kohli (1993) by Şeşen (2010) has been used.

We have used Hayes' SPSS PROCESS Macro, version 4.0 (model 4), to conduct mediation tests. For the calculations, 95% confidence intervals (CI) with 5000 bootstrap resamples have been used.

The findings of this study clarify two main conclusions. The first conclusion is about the antecedents of organizational commitment. It has been confirmed that internal LOC and all-of-the organizational culture dimensions have a positive effect on organizational commitment, while ILTs recognition and congruence variable mediate these effects. The second conclusion is about the antecedents of ILTs. Results demonstrate that internal LOC positively, external LOC negatively, and within the organizational culture dimensions, only flexible culture positively affects the ILTs.

This study also has important practical implications for organizations and their managers. First, the results reveal that internal LOC is linked to organizational commitment. There are also previous research results (Wu et al., 2015; Angelova, 2016) showing that internal LOC is not a fixed personality trait but can change over time based on job characteristics (i.e., job autonomy) and business experiences (i.e., allocation of duties and managerial positions). So the following suggestions can be made to organizations and their managers to help employees develop more internal LOC and, in turn, their organizational commitment: a) Giving priority to candidates with a high internal locus of control in personnel selection; b) Giving tasks and responsibilities that will enable employees to realize their own potential within the scope of in-service training and development of employees; c) Increasing the creativity and self-confidence of employees by supporting corporate entrepreneurship; d) Providing employees with job autonomy by giving them the authority to make decisions in their jobs; e) Increasing employees' sense of responsibility and self-confidence by ensuring their participation in internal organizational decisions; f) Increasing the work motivation of employees by acting fairly and equitably in rewards, punishments, and promotions.

Second, another important finding of this study is that all dimensions of organizational culture—flexible, market, and hierarchy—have a positive impact on organizational commitment. But organizations and their managers should take into account the study finding that a flexible organizational culture is the dimension that has the most positive impact.

Third, the findings of this research indicate that organizational commitment increases as employees' perceptions of their leaders more closely align with the leader prototype/model in their minds. Given the ongoing effects of the COVID-19 pandemic on the business landscape during this research, particularly in the healthcare sector, and the inclusion of healthcare workers in the sample of this study, the following recommendation can be offered to organizations and managers in healthcare and similar sectors that face significant challenges during extraordinary crisis periods such as pandemics. This recommendation aims to enhance employee satisfaction with managerial leadership and subsequently improve organizational commitment. It is advisable to provide transparent communication to employees regarding the exceptional circumstances and their impact on the organization. This will enable employees to gain a comprehensive understanding of the temporary changes expected in management and leadership practices.

Another important conclusion of this study is that the dimension of power is not a favored leadership attribute for leaders. The reason why the power dimension does not find meaning for this research's sample may be that knowledge and expertise come to the fore rather than power in sectors such as education and healthcare. Considering that power may hold greater significance in organizational contexts such as family businesses or military institutions, conducting comparative studies across different sectors and exploring whether the "power" dimension retains its status as a desired leadership trait in Turkish culture would enhance the value of implicit leadership research in Türkiye.

In addition, it's also thought to be the first time that three variables (ILTs, ILTs recognition, and congruence) that make up implicit leadership in the context of categorization theory have been looked at together as mediating variables in a study about organizational commitment. In this sense, this research is thought to add value to the studies of implicit leadership and organizational commitment literature. It is advisable to augment the quantity of research endeavors that examine these three factors of the implicit leadership concept within the context of other organizational variables.

Bireysel Kariyer Planlama ile Üniversite Tercih İlişkisinde Kariyer Merkezlerinin Hizmet Kalitesinin Aracılık Rolü¹

Rümeysa Beyza Bayrakçı²

Hazal Duman Alptekin³

Bireysel Kariyer Planlama ile Üniversite Tercih İlişkisinde Kariyer Merkezlerinin Hizmet Kalitesinin Aracılık Rolü	The Mediating Role of Career Centers' Service Quality in the Relationship Between Individual Career Planning and University Preferences
Öz Bu araştırmanın amacı bireysel kariyer planlamanın üniversite tercihine etkisinde kariyer merkezi hizmet kalitesinin aracılık rolünün incelenmesidir. Araştırma KTO Karatay Üniversitesinde öğrenim gören 307 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma hipotezlerinin test edilmesinde SPSS aracılığı ile Process Makro uygulamasından faydalanılmış ve model 4 parametreleri uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analizler neticesinde bireysel kariyer planlamanın kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi (B=.649; p<.001; 95% CI [.562; .736]) ve üniversite tercihi (B=.682; p<.001; 95% CI [.584; .780]) üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu, kariyer merkezi hizmet kalitesinin ise bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi arasındaki ilişkide kısmi aracı ($\beta = .320$, p<.001; 95% CI [.239; .467]) rol sergilediği tespit edilmiştir.	Abstract The aim of this study is to investigate the mediating role of career center service quality in the effect of individual career planning on university preferences. The research was conducted on 307 students studying at a foundation university. In the process of testing the research hypotheses, Process Macro application was used via SPSS and model 4 parameters were applied. As a result of the analyses, career planning was affected by the service quality of career centers (B=.649; p<.001; 95% CI [.562; .736]) and university choice (B=.682; p<.001; 95% CI [.584; .780]), and career center service quality was a partial mediator in the relationship between individual career planning and university choice ($\beta = .320$, p<.001; 95% CI [.239; .467]).
Anahtar Kelimeler: Bireysel Kariyer Planlama, Kariyer Merkezleri, Hizmet Kalitesi, Üniversite Tercih, Aracı Değişken Analizi	Keywords: Individual Career Planning, Career Centers, Service Quality, University Preferences, Mediation Analysis
JEL Kodları: M10, M12	JEL Codes: M10, M12

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma 27.10.2023 tarihli ve 2023/07/10 sayılı KTO Karatay Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Tüm yazarların makaleye katkısı eşit düzeydedir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) tarafından yürütülen, 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı tarafından desteklenen 1919B012304814 numaralı projeden türetilmiştir.

² Öğrenci KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İslam İktisadi ve Finans, 210247008@ogrenci.karatay.edu.tr.

³ Dr. Öğr. Üyesi, KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü, [hazal.duman.alptekin@karatay.edu.tr](mailto: hazal.duman.alptekin@karatay.edu.tr).

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Günümüzde kariyer seçimleri üniversite öğrencileri ve üniversiteye giriş sınavına hazırlanan öğrenciler için önemli ve karmaşık bir konu haline gelmiştir. Öğrencilerin meslek sahibi olma ve kendi alanında uzmanlaşmak istemeleri üniversitelerde eğitim alma talebinde her geçen gün artışa neden olmaktadır. Öyle ki Türkiye Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) 2024 yılı verilerine göre, 2002-2003 yılları arasında 302.083 kişi üniversite diplomasına sahip olurken, 2012-2013 yılları arasında 688.437 ve 2022-2023 yılları arasında ise 961.194 genç üniversite mezunu olmuştur (YÖK, 2024). İlgili veriler, gençlerin kariyer planlama sürecinde üniversite eğitimi önceliklendirdiğine işaret ederken, son yıllarda üniversite eğitimine olan talebin belirgin bir şekilde arttığını göstermektedir.

Literatür incelendiğinde ise, yükseköğretime olan talepteki artışın temel nedeninin "daha iyi kariyer fırsatlarına ulaşma" arzusundan kaynaklandığını göstermektedir (Bara Stolzenberg vd., 2020; Royal, 2020). Bu noktada kariyer planlamanın gençlik sürecinde gelecekteki fırsatları daha doğru değerlendirmenin kilit unsurlarından biri olduğunu gösterirken, kariyer süreçlerinin çeşitliliği beraberinde kariyer planlama süreçlerini yürüten yeni yönetim ve örgütlenme yapılarının da doğuşunu tetiklemiştir (Schlesinger vd., 2021).

Spesifik olarak, eğitilmiş gençlerin istihdam edilebilirliklerini ve kariyer gelişimlerini desteklemek amacıyla üniversitelerde gelişmiş ülkelerde Kariyer Merkezleri sayıca arttığı görülmektedir (Gülmez vd., 2021). Benzer durum Türkiye bağlamında da kendini hissettirirken, 11. Kalkınma planının 571.3'cü bendi nitelikli işgücünü arttırmaya yönelik kariyer merkezlerinin yaygınlaştırılma hedefine ev sahipliği yapmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi tarafından yayımlanan kariyer merkezleri çalışmalarına ilişkin rapor incelendiğinde ise kariyer planlama sürecinin insan odaklı yönetim temelinde planlandığı, 2018-2023 yılları arasında gençlerin kariyer planlama süreçlerine destek olmak amacıyla yetenek kapısı, danışman bilgi sistemi, kariyer kapısı platformu ve ulusal staj programı gibi farklı uygulamaların hayata geçirildiği görülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi, 2023).

Kariyer planlamaya yönelik kurumsal altyapı oluşturma sürecinde önemli bir paydaş da üniversiteler tarafından kurulan kariyer merkezleridir. Bu noktada, öğrencilerin ve mezunların günümüz iş dünyasının gerekliliklerine uygun kariyer hedefleri oluşturabilmeleri ve hedeflerine başarıyla uygulayabilmelerine yardımcı birimler olarak tanımlanan kariyer merkezleri, hem üniversiteye hazırlık sürecinde doğru yönlendirme imkânın kazandırılmasına hem de eğitim sürecinde öğrencilerin var olan yeteneklerini geliştirmeyi hedef edinmektedir (Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi, 2019).

Kariyer merkezlerine yönelik araştırma sonuçları kariyer merkezlerinin öğrencilerin kariyer geliştirme ve planlama sürecini desteklediği (Aydın, 2015), karar verme yetkinliğini arttırdığı (Dalkılıç vd., 2022) ve stratejik insan kaynağı yetiştirme sürecinde pozitif etkisi olduğunu göstermektedir (Özmen vd., 2023).

Kariyer merkezlerinin genel çıktılarının yanı sıra birçok çalışma üniversite eğitimi süresince öğrencilerin kariyer merkezlerine yönelik tutumu (Kaval ve Gökoğlan, 2020; İpci, 2020; Kutluca, 2022; Arıkan, 2022) ve kariyer merkezlerinin örgütsel açıdan etkinliğine (Ünal, 2013; Zeren vd., 2017; Çınar ve Seçer, 2023) odaklanırken, doğrudan kariyer merkezlerinin kariyer planlama ve kariyer tercihleri arasındaki ilişkideki nasıl bir etkiye sahip ele alınmamış bir

noktaya işaret etmektedir. Bu boşluktan hareketle ilgili çalışmada planlı davranış teorisinin varsayımları esas alınarak, kariyer merkezlerinin aracı rolü kariyer planlama ve üniversite tercihi ilişkisi üzerinden açıklanması amaçlanmıştır.

Spesifik olarak planlı davranış teorisi, doğrudan etkisi tespit edilemeyen insan davranışlarını derinlemesine açıklamak üzere Ajzen (1991) tarafından geliştirilmiştir. Kuramın temel varsayımı davranışsal niyet, birey tarafından geliştirilen öznel normlar ve davranışsal kontrol ilişkisinde bireysel planlamaları öne çıkaran esas unsurların bireyin süreçte sergilediği davranış tutumları ve öznel normlar temelinde geliştiğidir (Ajzen, 1991; Manstead ve Parker, 1995; Ajzen, 2011). Planlı davranış teorisi esas alınan kariyer odaklı yönetsel çalışmalarda davranışsal niyetin girişimcilik eğilimini (Su vd., 2021), kariyer gelişimini (Giles ve Larmour, 2000), kariyer niyetini (Evers ve Sieverding, 2015) ve çeşitli psikolojik yapılar ve kariyer tercihleri ilişkisini (Santos ve Almeida, 2018) açıklamada önemli bir teorik yapı sergilediği öne çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada planlı davranış teorisinin varsayımları üniversite öğrencilerinin kariyer planları ve üniversite tercihlerinin arkasında yatan davranışsal niyetlerin açıklanmasında ana çerçeve olarak esas alınmış ve kariyer merkezlerinin süreçte sağladığı aracılık rolünün açıklanması amaçlanmıştır.

2. Literatür Taraması

2.1. Bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi ilişkisi

Farklılaşan çalışma şartları, teknolojik atılımlar gibi makro değişimlerin hayatı kolaylaştırma yönünde sağladığı katkının yanı sıra, negatif çıktıları ve istihdam alanlarında kimi zaman daralmaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Amerikan menşeli bir şirket olan OpenAI'nin 2020 yılında piyasaya sürdüğü yapay zekâ ChatGPT ve 2021 yılında farklı dilleri anlık çeviren DALL-E gibi teknoloji temelli girişimler yapay zekâ pazarında önemli bir tetikleyici olmuştur (Matyushok vd., 2020). Günümüzde farklı bir çok yapay zekâ aracı günlük yaşantıya nüfuz ederken, bu durum gerek iş yaşantısında gerek eğitim süreçlerinde dengelerin değişmesine neden olmuştur (Loureiro vd., 2021). McKinsey Global Institute tarafından gerçekleştirilen araştırmada 2030 yılına kadar yapay zekâ uygulamalarının dünya genelindeki çalışanların %14'ünün yerini alacağı ve bu süreçte bir çok insanın kariyer yolunu farklılaştırması gerektiğini vurgulamıştır (McKinsey Global Institute, 2018).

Amerikan Psikoloji Derneği (APA) çalışanların yapay zekâ süreçlerinin iş hayatına yerleşmesi ile ilişkili görüşlerini ele aldığı araştırma da ise, çalışanların %46'sının yapay zekanın mevcut işlerini elinden almasından etkilendiğini ve yeni iş arayışlarına başladıklarını tespit etmiştir (APA, 2024). Bu noktada karşımıza çıkan bireysel kariyer planlama süreci bireylerin kendi yeteneklerini ve güçlü yönlerini tespit ederek, çevresel değişim ve gelecek beklentilerine dayalı kariyer hedeflerinin oluşturulması ve eylem planlarının gerçekleştirilmesini içermektedir (Anafarta, 2001; Dessler, 2019). Tanımından da anlaşılacağı üzere bireysel kariyer planlama süreci çok boyutlu hareket etmeyi içeren bir sürece işaret etmektedir.

Temel olarak bireysel kariyer planlama bireyin kendini değerlendirme aşamasıyla başlayıp, fırsatların değerlendirilmesi, hedef altyapısının oluşturulması ve öne çıkan tüm değerlendirmelere dayalı planlamanın yapılandırılmasını içermektedir (Granrose ve Portwood, 1987; Aryee ve Debrah, 1993; Antoniu, 2010). Süreçte belirlenen yetenekler, öne çıkan fırsatlar, planlama ilişkisinde hayata geçirilen eylemlerin geri bildirim temelli değerlendirilmesi ise bireysel kariyer planlamanın sürdürülebilirliği ve bireye katkısını arttıran bir diğer aşama olarak öne çıkmaktadır (Féja vd., 2023). Bahsi geçen tüm bu aşamalar doğrusal bir süreçten

ziyade döngüsel bir yapı sergilemekte olup, planlı davranış çerçevesinde davranışsal niyetin tanımlandığı, öznel normların öne çıkarılarak geliştirilen sürece işaret etmektedir.

Bireysel kariyer planlamanın kendini gösterdiği erken aşamalardan birisi ise gençlerin eğitim fırsatlarını değerlendirme sürecinde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada gerçekleştirilen araştırmalar bireysel kariyer planlamanın eğitim fırsatlarını değerlendirme olumlu bir etkiye sahip olduğuna işaret ederken (Taşlıyan vd., 2011; Jackson ve Tomlinson, 2020; Han ve Stieha, 2020; Eren ve Özdek, 2023), eğitim süreci sonrası mesleki karar ve kariyerde yükselme adımlarında da pozitif bir tetikleyici olarak değerlendirildiği görülmektedir (Koca, 2009; Adıgüzel, 2009; Arık ve Serkan, 2016; Güldü ve Kart, 2017; Sunman ve Oruç, 2022). Tüm bunlardan hareketle bireysel kariyer planlamanın, bireylerin gençlik sürecindeki eğitim tercihleri üzerinde etkili olduğu temel alınmış ve birinci araştırma hipotezi aşağıda sunulmuştur.

H1: Bireysel kariyer planlamanın gençlerin üniversite tercihi üzerinde pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı etkisi vardır.

2.2. Bireysel kariyer planlama ve kariyer merkezleri hizmet kalitesi

Nitelikli işgücüne dayalı istihdam kaynaklarının yaratılması, ülke içi bilimsel birikim alt yapısının oluşturulmasında kilit bir unsur olan üniversiteler bugün toplumsal yapılanmanın ayrılmaz bir parçasıdır. Dahası üniversiteler sadece bir eğitim yuvası olmaktan ziyade farklı sektörler ile nitelikli işgücü potansiyeli arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu kapsamda üniversitelerin altyapısında yer alan kariyer merkezleri ilgili bağlantının temel taşlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Amerikan bağlamında 1900'lü yılların başına eğitim alan öğrencilerin sektörlerde doğru konumlara yerleştirilmesini güdüleyen bir amaç ile ortaya çıkan kariyer merkezleri, dünya genelinde artan üniversite ve buna bağlı öğrenci sayısı ilgili amacın daha geniş bir yelpazeye ulaşmasına imkân sağlamıştır (Pope, 2000).

Günümüzde kariyer merkezlerinin evrildiği temel misyon öğrencilerin ve mezunların kariyer planlarının sektörel taleplerle paralelleştirilmesi, gerekli olanak altyapısının sağlanması ve buna yönelik tüm gelişim stratejilerini kapsamaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi, 2023). Kariyer merkezlerinin tanımlanan misyonundan da anlaşılacağı üzere merkezlerin kariyer planlama süreci ile ilişki bir mekanizmaya sahip olduğu öngörülebilir bir durumdur. Bununla birlikte literatürdeki araştırmalar kariyer planlama sürecini bireysel ve örgütsel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Oruç ve Suman, 2023).

Bireysel kariyer planlama bireyin davranışsal motivasyon ve niyetiyle şekillenirken, örgütsel kariyer planlama objektif temeller ile çalışanların kariyer süreçlerini desteklemek ve birey örgüt ilişkisini güçlendirmeyi esas almaktadır (Granrose, ve Portwo, 1987).

Bireysel ve örgütsel kariyer planlama birbirini tamamlar bir etkileşim sergilemekte olup, çalışma kapsamında öğrencilerin bireysel kariyer planlama eğilimleri planlı davranış modeli kapsamında algılanan davranışsal beklentiler, zorluklar esas alınarak bağımsız bir etkileyici olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın örgütsel planlama dinamiklerini ele alma sürecinde ise kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi niyetin davranışa dönüşme sürecinde örgütsel kariyer planlamanın bir parçası olarak değerlendirilirken, bireysel kariyer planlama eğiliminin kariyer merkezi faaliyetlerinin hizmet kalitesini teşvik edici bir unsur olarak konumlandırılmıştır.

Literatürdeki araştırmalar incelendiğinde Kozak vd. (2013) öğrencilerin kariyer geliştirmeye yönelik eğilimlerinin ve mevcut toplumsal ihtiyaçların kariyer merkezi faaliyetlerinin şekillenmesinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Creed ve Hood (2009), örgütsel ve bireysel kariyer planlama süreçlerinin ilişkisinde bireysel kariyer planlamanın, örgütsel kariyer planlama çıktılarını olumlu yönde etkilediğini vurgularken, Kayalar vd. (2009) bireysel kariyer planlamanın iş tatmini gibi örgütsel kariyer planlamanın ulaşmak istediği amaçları pozitif yönde etkilediği belirtilmiştir.

Benzer şekilde bireysel kariyer planlamanın öğrencilerin sürdürülebilir kariyer planlarının oluşturulmasında önemli katkıya sahip olduğu (Schlesinger vd., 2021), bireysel kariyer planlamaya yönelik eğilimin birey merkezli kariyer merkezi uygulamalarının yaygınlaşmasına imkân sağladığı (Steffy ve Jones, 1988) öne çıkan diğer bulgulardır. Tüm bunlar esas alınarak bireysel kariyer planlamanın kariyer merkezlerinin hizmet kalitesini güçlendirici bir etkiye sahip olduğu varsayılmış ve araştırmamızın ikinci hipotezi aşağıda sunulmuştur:

H2: Bireysel kariyer planlamanın kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif etkisi vardır.

2.3. Kariyer merkezleri hizmet kalitesi ve üniversite tercihi

Kariyer merkezlerinin sunduğu hizmet içerikleri değerlendirildiğinde iş hayatına hazırlık eğitimleri, staj programları, sanayi-üniversite işbirliğine dayalı istihdam havuzlarının oluşturulması, bireylerin mesleki – kişisel gelişim sürecine yönelik eğitim imkanlarının sağlanması temel faaliyet çerçevesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Hammond, 2001).

İlgili faaliyet çerçevesi her ne kadar eğitim sürecinde olan üniversite ve mezun gençleri temel paydaş olarak karşımıza çıkarsa da artan üniversite sayısı ve öğrenci potansiyeli yükseköğretim bağlamında aday öğrencileri de önemli bir paydaş olarak sürece konumlandırmıştır (Brotheridge ve Power, 2008). Bu kapsamda üniversitenin sunduğu hizmetlerin bir parçası olan ve kamu politikalarıyla da desteklenen kariyer merkezi faaliyetleri adaylar için doğru tercih sürecinde dikkate alınan bir kriter haline dönüşmüştür.

Çatı vd. (2016) tarafından 1112 üniversite adayı üzerinde gerçekleştirilen araştırmada iş güvencesi sağlama ve buna dayalı imkanlar ile ilişkili altyapının varlığının üniversitelerin tercih edilme potansiyelini arttırdığı vurgulanmıştır. Türkmen ve Doğan (2019) üniversiteye yeni giriş yapan öğrencilerin tercih sürecini incelediği araştırmada üniversite tercihinde en etkin unsurun eğitim öğretim kalitesi ve mezunların iş bulma durumu ve sağlanan imkanları olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Akar (2017), üniversite tercih sürecinde dikkate alınan faktörleri incelediği araştırmasında üniversitelerin staj ve iş imkânı bulma sürecinde aktif kariyer merkezlerinin bulunmasının tercih sürecinde öğrenciler tarafından dikkate alınan bir unsur olduğunun altını çizmiştir.

Uluslararası literatüre bakıldığında ise, kariyer merkezlerinin üniversite tercih sürecinde liseli gençlere birer yol gösterici görevi gördüğu ve hizmet kalitesi yüksek olan üniversiteler için bir tercih kriteri haline geldiği desteklenen bir durumdur (Schaub, 2012; Pascual, 2014; Davis ve Binder, 2016). Tüm bunlardan hareketle araştırma kapsamında kariyer merkezlerinin sunduğu hizmet kalitesinin üniversite tercihi üzerinde etkili olduğu temel alınmış ve araştırmanın üçüncü hipotezi aşağıda sunulmuştur.

H3: Kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin üniversite tercihi pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı etkisi vardır.

2.4. Kariyer merkezi hizmet kalitesinin aracılık rolü

Kariyer merkezlerinin sunduğu hizmetler her ne kadar öğrencilerin profesyonel hayatlarını destekleyici amaçlar ile güdüldense de gerçek hayatta ilgili merkezlerin kurumsallaşmış bir yapı sergilememesi, her öğrencinin sunulan fırsatlara erişim imkanının aynı olmaması beraberinde beklenen çıktının farklılaşma sorununu ortaya çıkarmaktadır (Hammond, 2001; Brotheridge ve Power, 2008).

Engelland vd. (2000) kariyer merkezlerinin potansiyel etkisinin katma değer yaklaşımı (bilgi-tutum değişimi yaratma), kariyer başarısı (mezunların iş performans göstergeleri) ve etki yaklaşımı (mezunların elde ettiği başarıların çıktıları) temelli stratejilerle şekillendiğini öne sürerken, mevcut merkezlerin ağırlıklı olarak etki yaklaşımını öne çıkardığını vurgulamaktadır.

İlgili durum kariyer merkezlerinden faydalanan gençlerin genel performanslarını (kariyer başarısı yaklaşımı) ve buradan edindikleri davranışsal niyetlerin çıktılarını (değer yaklaşımı) değerlendirme problemini doğurmaktadır (Engelland vd., 2000)

Benzer şekilde Makela ve Rooney (2014) kariyer hizmetlerinin değerlendirilmesinin sürdürülebilir bir alt yapı kazanılmasında önemli bir değişken olduğunu vurgularken, değerlendirme eksikliğinin sürekli iyileşme sürecini zedelediği ve yanlış tercihlerin ve yüzeysel uygulamaların öne çıkmasına neden olduğunu belirtmektedir.

Tüm bunlardan hareketle çalışmada kariyer merkezlerinin faaliyetleri kariyer başarısı ve değer yaklaşımını da bünyesine alan hizmet kalitesi perspektifinde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi kariyer planlama ve tercih sürecinde etkin bir değişken olarak değerlendirilmiş ve davranışsal niyetin etkin bir çıktıya dönüşmesinde aracı bir rol üstlendiği varsayılmıştır.

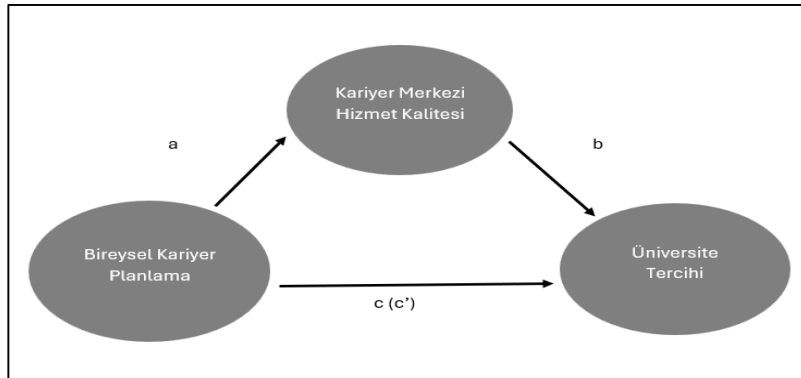
H4: Bireysel kariyer planlama ile üniversite tercihi arasındaki ilişkide kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi aracılık rolüne sahiptir.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın amacı ve modeli

Bu çalışmanın ana amacı genç işgücünün yetişmesinde önemli role sahip olan üniversitelerde faaliyet gösteren kariyer merkezlerinin sunduğu hizmet kalitesinin bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi arasındaki potansiyel ilişkide aracı rolünü öne çıkarmaktır. İlgili amaç ve bu amacı şekillendiren değişkenlerin teorik tabanı temel alınarak oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Temel aracılık esaslı araştırma modeli

3.2. Araştırmanın evreni ve örnekleme

Araştırma kapsamında kariyer merkezi faaliyetlerinin öne çıkardığı etkiler ve bu faaliyetlerden yararlanan öğrencilerin tercih eğilimini daha net ortaya koyabilmek amacıyla araştırmanın evreni kariyer merkezi birimine sahip üniversitelerin öğrencileri olarak belirlenmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Kariyer Ofisi raporları incelendiğinde 2021 yılından itibaren vakıf-devlet üniversitelerinde faaliyet gösteren 197 kariyer merkezinin bulunduğu öne çıkarken (Cumhurbaşkanlığı Kariyer Ofisi, 2023), evrene ulaşmanın kısıtları göz önüne alınarak kolayda örnekleme tekniğine başvurulmuştur. Bu kapsamda araştırma örnekleme kuruluşundan bu yana kariyer merkezine sahip olan KTO Karatay Üniversitesinde eğitim gören üniversite öğrencileri olarak belirlenirken, örneklem kapasitesinin belirlenmesinde G-Power 3.1.9.4 yazılımından faydalanılmıştır.

Gerçekleştirilen örneklem hesaplamasında (Etki büyüklüğü:0.15, Alpha değeri: 0.01 ve $1-\beta:0.99$) 253 katılımcının analiz modeli için yeterli olduğu belirlenmiştir. Elde edilen örneklem büyüklüğüne karşın eksik-dikkatsiz doldurma gibi olası veri kaybına yol açabilecek unsurlar göz önüne alınarak 320 üniversite öğrencisine ulaşılmıştır. Elde edilen veriler incelenip, veri seti oluşturma sürecinde 307 öğrenci analiz sürecine dahil edilen nihai örneklem kapasitesinde yer almıştır.

3.3. Veri toplama araçları

Kullanılan veri toplama aracının içeriği 4 bölümden oluşmak da olup, ilk bölümünde öğrencilerin demografik özelliklerini belirlemek amacıyla yaş, cinsiyet ve sınıf bilgisi sorulmuştur. Anketin geri kalan 3 bölümünde ise değişkenlere dayalı ölçekler bulunmaktadır. İlgili tüm ölçekler 5'li likert formda olup (1- Kesinlikle Katılmıyorum,...5-Kesinlikle Katılıyorum), aşağıda ölçüm araçlarına ilişkin ayrıntılı bilgi sunulmuştur.

SERVQUAL hizmet kalitesi ölçeği: Kariyer merkezi faaliyetlerinin hizmet kalitesini ölçümlemek amacıyla SERVQUAL hizmet kalitesi ölçeğinden faydalanılmıştır (Parasuraman vd., 1988). Ölçeğin Türkçe güvenilirlik ve geçerlilik çalışması Ergin vd. (2011) tarafından yapılmış olup, hastaneler (Rahman ve Devedakan, 2007), üniversiteler (Gerşil ve Güven, 2018), çeşitli kamu kurum – işletmeleri (Ersöz vd., 2009; Demirem ve Bülbül, 2014; Demirbağ ve Yozgat, 2016) gibi farklı faaliyet alanlarında kullanıldığından kariyer merkezleri üzerinin de hizmet kalitesini belirlemek amacıyla çalışmada kullanılmıştır. 22 maddeden oluşan ölçek kendi içerisinde fiziksel özellikler, güvenilirlik, heveslilik, güven ve empati boyutlarından oluşmaktadır.

Bireysel kariyer planlama ölçeği: Anketin üçüncü bölümünde Gould (1979) tarafından geliştirilen, Türkçe temelli güvenilirlik-geçerlilik çalışması Seçer (2013) tarafından tamamlanan 'Bireysel Kariyer Planlama Ölçeği' yer almaktadır. İlgili ölçüm aracı kendi içerisinde 4 ayrı alt boyut, 20 ifadeden oluşmaktadır. İlgili boyutlar kendini değerlendirme, fırsat tanımlama, hedef belirleme ve plan oluşturmadır.

Üniversite tercihi görüş ölçeği: Anketin son bölümünde ise Çatı vd. (2016) tarafından geliştirilen "Üniversite Tercihi Görüş Ölçeği" ne yer verilmiştir. İlgili ölçüm aracı üniversite tercih sürecinde öğrencilerin üniversite seçimlerini etkileyen unsurların belirlenmesi amacıyla kullanılmakta olup kendi içerisinde saygınlık ve imaj, bilgiye ulaşım imkânı, kampüs özellikleri ve sosyallik olmak üzere 3 alt boyut, 22 ifadeden oluşmaktadır.

Araştırmada faydalanılan ölçeklerin yapı geçerliğini tespit etmek amacıyla ile açımlayıcı faktör analizinden (AFA) faydalanılmıştır. Faktör analizi yapılmadan önce maddeler arasındaki kısmi korelasyonların ve korelasyon matrisinin faktör analizi için uygun olup olmadığını Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği ve Bartlett parametreleri ile test edilmiştir. Analiz sonucunda araştırmada esas alınan ölçeklerin KMO değerlerinin 0,60'tan yüksek (Kalaycı, 2010) ve Bartlett testlerinin anlamlı olması faktör analizine uygunluğunu göstermiştir.

AFA sürecinde Temel Bileşenler Analizi (Principle Component Analysis) ve Direct Oblimin Rotasyonu faktör yapılarını belirlemek amacıyla esas alınmıştır. Faktör yüklerinin alt kesim sınırı 0,30 olarak belirlenmiş ve analiz sonuçları ölçeklerin boyutlarına ilişkin güvenilirlik katsayıları ile birlikte Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: KMO ve Bartlett küresellik testi ve AFA sonuçları

Kariyer Merkezi Hizmet Kalitesi Ölçeği	Açıklanan Varyans Yüzdesi	Alt Ölçek Güvenilirliği
Güvenilirlik	63,450	,949
Empati	7,688	,825
Fiziksel Özellikler	4,367	,912
Heveslilik	2,881	,742
Güven	2,300	,899
KMO= ,963; Bartlett $\chi^2=6851,657$; df:,231 ve p= 0,000; Varyans Açıklama Yüzde: %80,58		
Bireysel Kariyer Planlama Ölçeği	Açıklanan Varyans Yüzdesi	Alt Ölçek Güvenilirliği
Plan Oluşturma	52,078	,947
Hedef Belirleme	7,646	,827
Fırsat Tanımlama	5,556	,767
Kendini Değerlendirme	4,246	,604
KMO= ,952; Bartlett $\chi^2= 4202,924$; df:,190 ve p= 0,000; Varyans Açıklama Yüzde: %69,52		
Üniversite Tercih Görüş Ölçeği	Açıklanan Varyans Yüzdesi	Alt Ölçek Güvenilirliği
Saygınlık	24,828	,917
Kampüs Özellikleri ve Sosyallik	22,360	,898
Bilgiye Ulaşım	15,774	,852
KMO= ,951; Bartlett $\chi^2= 4458,460$; df:,231 ve p= 0,000; Varyans Açıklama Yüzde: %62,96		

3.4. Verilerin toplanması ve analiz

Araştırmanın veri toplama süreci KTO Karatay Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 27.10.2023 tarihli 2023/07/10 sayılı onay kararına binaen 2024 yılı Ocak – Mart aylarında başlamıştır.

Veri toplama sürecinde birebir ve online anket tekniği bir arada kullanılarak KTO üniversitesinde öğrencilerin etkileşimde bulunduğu alanlar (kantinler, yemekhane vb.) ve KTO üniversite öğrencilerinin yer aldığı online WhatsApp grupları, yer aldığı sosyal medya kanalları üzerinden veriler elde edilmiştir.

Veri toplama periyodunun tamamlanmasının ardından elde edilen veriler IBM SPSS-21 programına aktarılmıştır. Verilerin analizinde SPSS programı betimsel istatistiklerin dağılım oranını ortaya koymak, faktör analizi ve değişkenler arası ilişkileri belirlemek amacıyla kullanılmıştır.

Aracı model ve buna dayalı aracılık etkisini test etmek amacıyla Hayes'in (2013) tarafından geliştirilen Process Makro eklentisi kullanılarak model 4'ün temel test parametreleri uygulanmıştır.

4. Bulgular

4.1. Katılımcıların demografik kriterlerine ilişkin bulgular

Gerçekleştirilen veri toplama süreci sonucunda analiz sürecine 307 katılımcının verileri dahil edilmiştir. Katılımcıların sergilediği temel demografik karakteristiklere ilişkin bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Katılımcıların demografik karakteristiklerinin dağılımı

Cinsiyet	Frekans (f)	Yüzde (%)
Kadın	198	64,5
Erkek	109	35,5
Yaş	Frekans (f)	Yüzde (%)
18-21	189	61,6
22-25	98	31,9
26-29	8	2,6
30 ve üzeri	12	3,9
Sınıf	Frekans (f)	Yüzde (%)
1 sınıf	156	50,8
2 sınıf	45	14,7
3 sınıf	24	7,8
4 sınıf	82	26,7
Toplam	307	100

Tablo 2’den de görüldüğü üzere araştırmaya katılan katılımcıların çoğunluğu üniversite tercih sürecini yeni tamamlamış kadın (%64,5), 18-21 yaş aralığında (%61,6) ve birinci sınıf öğrencilerden (%50,8) oluşmaktadır.

4.2. Hipotez testlerine yönelik bulgular

4.2.1. Değişkenler arası korelasyon ilişkilerine dayalı bulgular

Araştırma modelinde temel alınan bireysel kariyer planlama, kariyer merkezi hizmet kalitesi ve üniversite tercihi değişkenleri arasındaki ilişkiyi öne çıkarmak amacıyla gerçekleştirilen Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Değişkenler arası korelasyon ilişkiler

	Ortalama	Std. Hata	Bireysel Kariyer Planlama	Kariyer Merkezi Hizmet Kalitesi	Üniversite Tercihi
Bireysel Kariyer Planlama	3,77	,708	1	,643**	,618**
Kariyer Merkezi Hizmet Kalitesi	4,31	,713		1	,670**
Üniversite Tercihi	3,88	,781			1

**p<0,01

Tablo 3’den görüldüğü üzere bireysel kariyer planlama ile kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi ($r=0,643$, $p < ,001$) ve üniversite tercihi ($r=0,618$, $p < ,001$) değişkenleri arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Benzer şekilde kariyer merkezi hizmet kalitesi ile üniversite tercihi ($r=0,670$, $p < ,001$) değişkeni arasında da orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin bireysel kariyer planlama ölçeği için $3,77 \pm 0,708$; kariyer merkezi hizmet kalitesi için $4,31 \pm 0,713$ ve üniversite tercihi ölçeği için $3,88 \pm 0,781$ olduğu tespit edilmiştir.

4.2.2. Aracılık testine ilişkin bulgular

Araştırma kapsamında kariyer merkezi hizmet kalitesinin bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihindeki aracı etkisini test etmek amacıyla Process Makro üzerinde gerçekleştirilen test sonuçları Tablo 4 ve Şekil 2’de sunulmuştur.

Tablo 4: Kariyer merkezi hizmet kalitesine ilişkin test sonuçları (yol katsayısı, dolaylı etki, Bootstrapping değerleri)

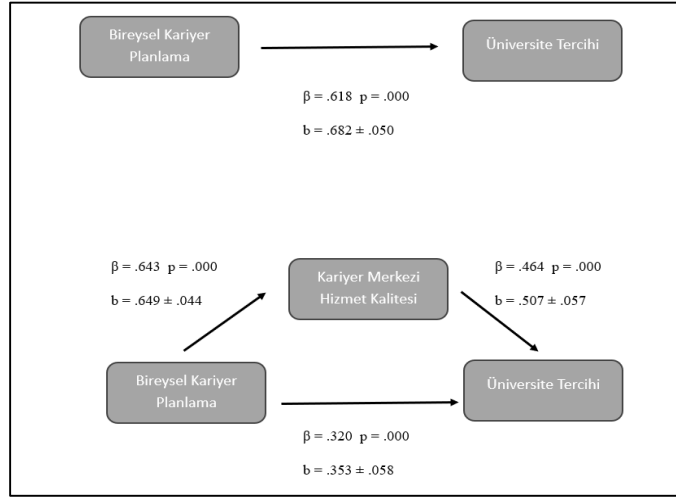
Doğrudan etki	β	S.H.	t	p	%95 Güven Aralığı	
					LLCI	ULCI
Bireysel kariyer planlama → Kariyer merkezi hizmet kalitesi (a yolu)	,643	,044	14,680	,000	,562	,736
Kariyer merkezi hizmet kalitesi → Üniversite tercihi (b yolu)	,464	,057	8,827	,000	,394	,620
Bireysel kariyer planlama → Üniversite tercihi (c yolu)	,618	,050	13,740	,000	,584	,780
Bireysel kariyer planlama → Kariyer merkezi hizmet kalitesi → Üniversite tercihi (c ¹ yolu)	,320	,058	6,090	,000	,239	,467
	β	S.H.	t	p	LLCI	ULCI
Toplam etki	,682	,050	13,740	,000	,780	,618
Dolaylı etki	,329	,080	-	-	,170	,485

Tablo 4’te yer alan doğrudan etkiler incelendiğinde, üniversite öğrencilerinin bireysel kariyer planlama eğiliminin kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi (B=,649; p<,001; 95% CI [,562; ,736]) ve üniversite tercihi (B=,682; p<,001; 95% CI [,584; ,780]) üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin ise üniversite tercihi üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi öne çıkmaktadır (B=,507; p<,001; 95% CI [,584; ,780]). Elde edilen bu bulgular araştırmanın H1, H2 ve H3 desteklendiğini göstermektedir.

Araştırmanın son hipotezi olan bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi arasındaki ilişkide kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin aracılık etkisi incelendiğinde modelde kısmi aracılığın öne çıktığı görülmektedir. Spesifik olarak aşağıda sunulan Şekil 2 ve Tablo 4 sonuçları bir arada değerlendirildiğinde aracı değişken olan kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin sürece eklenmesi ile bireysel kariyer planlamanın üniversite tercihi üzerindeki etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı konumunu koruduğu belirlenmiştir ($\beta = ,320$; p<,001). Kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin, bireysel kariyer planlama değişkeni ile birlikte üniversite tercihindeki değişimin (varyansın) %50’sini açıkladığı tespit edilmiştir.

Bireysel kariyer planlamanın kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi aracılığıyla üniversite tercihi üzerindeki dolaylı etkisini gösteren Bootstrap sonuçları incelendiğinde, dolaylı etkinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmüştür ($\beta = ,320$, p<,001; 95% CI [,239; ,467]). Ayrıca aracı değişken kariyer merkezi hizmet kalitesinin modele dahil edilmesiyle, bireysel kariyer planlama ile üniversite tercihi arasındaki pozitif anlamlı ilişkinin yol katsayısında azalma tespit edilmiştir (c1= ,682’den ,353’e, p<,001). Elde edilen bu sonuçlar bireysel kariyer planlama üniversite tercihi arasındaki ilişkide kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin kısmi aracı role sahip olduğuna işaret etmektedir (Baron ve Kenny, 1986).

Şekil 2: Kariyer merkezi hizmet kalitesinin temel aracılık sonuçları

5. Sonuç

Üniversite eğitiminin kariyer süreçlerinde etkin bir belirleyici olduğu, iş yelpazesinin genişlediği günümüzde doğru kararlar vermenin birey yaşamındaki etkisi göz ardı edilemez bir öneme sahiptir. İlgili önemden hareketle bu araştırmada planlı davranış teorisinin başlat varsayımlarından hareketle bireysel kariyer planlamanın üniversite tercihi üzerindeki etkisinde kariyer merkezlerinin rolü temel aracılık modeli esas alınarak test edilmiştir.

Üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen araştırma süreci neticesinde bireysel kariyer planlamanın üniversite tercihi (H1) ve kariyer merkezi hizmet kalitesi (H2) üzerinde pozitif etkisi olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin üniversite tercihi üzerinde pozitif yönde etkili olduğu (H3), aynı zamanda bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi arasındaki ilişkide kısmi aracı rol üstlendiği tespit edilmiştir (H4). Elde edilen bu sonuçlar gerek teorik gerekse uygulamaya yönelik çıktılara ev sahipliği yapmakta olup, ilgili çıktılar aşağıda başlıklar halinde sunulmuştur.

5.1. Teorik temelli sonuçlar ve öneriler

Araştırmanın teorik yapısını oluşturan değişkenlerin literatürdeki gelişimleri göz önüne alındığında, kariyer planlamanın üniversite tercihi üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu (Jackson ve Tomlinson, 2020; Han ve Stieha, 2020; Eren ve Özdek, 2023) ve adayların kendi bireysel yetenek ve kapasitelerin kariyer süreçlerinde doğru eşleştirilmiş imkanlarla buluşmasına olanak sağladığı görülmektedir (Arık ve Serkan, 2016; Güldü ve Kart, 2017; Sunman ve Oruç, 2022). Benzer sonuç araştırma bulgularında da öne çıkarken, bireysel kariyer planlamanın üniversite tercihi üzerindeki pozitif etki literatürü destekler nitelikte değerlendirilmiştir.

Literatürde kariyer planlama ve üniversite tercihi üzerine odaklanan araştırmalar bir arada değerlendirildiğinde kariyer merkezlerinin sürece etkisine yönelik araştırmaların kısıtlı bir birikime sahip olduğu görülmektedir (Cevher, 2015; Özden, 2015; Gülmez ve Okur, 2021; Boğazlıyan ve Avşaroğlu, 2022). Bu noktada kariyer merkezlerine yönelik araştırmalar tarihsel gelişim sürecine (Gülmez ve Okur, 2021; Boğazlıyan ve Avşaroğlu, 2022) merkezlerin mevzuat ve faaliyet içeriklerine (Cevher, 2015; Özden, 2015), kariyer yönetim stratejilerine (Pişkin ve

Ersoy, 2019) ve çıktılarına (Zeren vd., 2017) yönelik olup kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin doğrudan ele alınmadığı dikkat çekmektedir.

Uluslararası literatür bakıldığında ise kariyer merkezlerin hizmet kalitesinin kariyer gelişim sürecinde farklılaşmaya imkân sağladığı, hizmet kalitesinin sürdürülebilir bir yapı sunmamasının sözde kariyer stratejileri ve uygulamaları doğuracağı altı çizilen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır (Brotheridge ve Power, 2008; Creed ve Hood 2009; Schlesinger vd., 2021). Tüm bunlardan hareketle ilgili araştırma kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin bireysel kariyer planlama ve üniversite tercihi arasındaki ilişkide aracı rolüne değinen ilk araştırma olup, kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin süreçte belirleyici bir rol üstlendiğini tespit etmiştir.

Spesifik olarak, çalışmada bireysel kariyer planlama sürecinin kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi üzerindeki pozitif etkisi bir bütün olarak kariyer planlamanın işleyiş mekanizmasına dayalı değerlendirilmiştir (Jackson ve Tomlinson, 2020; Han ve Stieha, 2020). Bu kapsamda literatürdeki araştırmalar kariyer planlamanın bireysel kariyer planlama ve örgütsel kariyer planlama sürecinden oluştuğuna işaret etmektedir (Oruç ve Suman, 2023).

Kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi örgütsel kariyer planlama sürecinin bir parçası olarak karşımıza çıkarken, bulgularda bireysel kariyer planlamanın kariyer merkezlerinin hizmet kalitesindeki pozitif etkisi bireysel ve örgütsel kariyer planlama uygulamalarının birbirini tamamlayıcılığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Hammond, 2001; Davis ve Binder, 2016; Schlesinger vd., 2021). Her iki ayrımında temelinde yer alan uygulama farklılıkları dikkate alındığında bireysel ve örgütsel kariyer planlama uygulamalarının bir arada değerlendirilmesi literatürde derinleştirilmeye ihtiyaç duyan bir noktaya işaret ederken, gelecekteki araştırmalarda ele alınması literatüre anlamlı katkılar sunma potansiyeline sahiptir.

Süreçte kariyer merkezlerinin üniversite tercihi üzerindeki pozitif etkisi ve kısmi aracı rolü değerlendirildiğinde ele edilen sonuçlar kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin güçlü bir belirleyici olduğunu göstermekte ve kariyer merkezlerinin literatürde yer alan amaçsal çıktılarına desteklemektedir (Brotheridge ve Power, 2008; Yerlikaya vd., 2020). Elde edilen bu bulgu gerek kariyer planlama stratejileri gerekse kariyer tercihleri üzerinde genişletilebilir bir araştırma potansiyeli taşımaktadır.

Gelecekteki araştırmalar farklı üniversitelerde yer alan kariyer merkezlerinin hizmet kalitesini değerlendirerek, kalite farklılaşmasının doğurduğu sonuçları, kariyer merkezlerinin takip ettiği farklı stratejilerin kalite ve çıktı üzerindeki etkilerini ele alması literatürde var olan birikimin güçlenmesine imkân sağlayacaktır. Bununla birlikte üniversite tercihi gibi kariyer akışını değiştiren tercihlere yönelik üniversiteler dışında faaliyet gösteren kariyer merkezlerinin değerlendirilmesi de literatürde daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyan alanlardan birine işaret etmektedir.

5.2. Uygulama temelli sonuçlar ve öneriler

Genç işgücünün doğru konumlandırılması tüm ülkelerin politik hedefleri içerisinde öne çıkan bir konuma sahiptir (Muntaner vd., 2002). Bu noktada kalkınma politikaları gençlerin kendi yeteneklerini öne çıkarmaya imkân tanıyan, onları doğru yönlendirmeye iten kariyer merkezlerinin geliştirilmesine ve buna dayalı ülkenin istihdam artışı ve ekonomik büyümeye öncelik vermektedir (Helens-Hart, 2019; Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi; 2023). Kariyer merkezlerine tanınan önem ve öncelikten hareketle araştırma sonuçları

değerlendirildiğinde, kariyer merkezlerinin üniversite tercihi üzerindeki etkisi mevcut öğrenci potansiyelinin değerlendirilmesi kadar, potansiyel üniversite adaylarının tercihlerine etki eden bir görünüm sergilemektedir (Thinking, 2022). İlgili bu potansiyel tercih süreçlerinde üniversitelerin tercih edilme gamını güçlendirebilir bir nitelik öne çıkarmaktadır.

Spesifik olarak ülkemizdeki üniversitelerin doluluk oranı incelendiğinde, sadece 2023 tercih sürecinde tercihe ayrılan 1 milyon 89 bin 194 kontenjandan, ilk yerleştirme süreci sonrasında 25 bin 387 kontenjan tercih edilmemiş ve boş kalmıştır (ÖSYM, 2023). Üniversite bazlı boş kontenjan dağılımı incelendiğinde 10.086 kontenjan boşluğu devlet üniversitelerinde, 12.205 vakıf üniversitelerinde, 2.972 bin kontenjan K.K.T.C üniversitelerinde ve 124 boş kontenjan ise diğer yurt dışı üniversitelerde öne çıkmıştır (ÖSYM, 2023).

Üniversite tercih sürecinde yaşanan bu tercih boşluğu ile mücadele ve boş kalan kontenjanlara sahip üniversitelerin kaynak israfının (çalışan istihdam giderleri, bölüm açma yatırım maliyetleri vb.) önüne geçebilmek adına kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin güçlendirilmesinin iyileştirici bir etki yaratabileceği araştırma sonuçları göz önüne alınarak varsayılmıştır.

Özellikle kırsal alanlarda yer alan üniversitelerin kariyer merkezi faaliyetlerini çeşitlendirmesi, hizmet kalitesinin güçlendirilmesi ve kariyer günleri, sektör buluşmaları, tercih- kariyer fuarlarında yetkinliklerinin öne çıkarılması tercih süreçlerinde yaşanan dengesiz dağılımların önüne geçilmesine imkân sağlayacağı öngörülmüştür.

Araştırma sonuçlarına dayalı bir önemli pratik katkı ise bireysel kariyer planlamanın, kariyer merkezlerinin hizmet kalitesi üzerindeki etkisiyle ilişkilidir. Bu noktada mevcutta faaliyet gösteren kariyer merkezlerinin uygulama süreçlerinin öğrencilerin kariyer planlama eğilimini dikkate alarak değerlendirmesi, bireysel bazda hedeflerin kurumsal destekle güçlenmesine imkân sağlayacağı gibi kariyer merkezlerinin hizmet kalitesini de artırılmasına pozitif katkı sağlayacaktır. Diğer bir ifade ile kariyer merkezlerinin hizmet kalitelerinin güçlendirilebilmesi adına adayların bir arada değerlendiren kariyer araçlarının kullanımı yerine, birey bazlı planlama girişimlerinin güçlendirilmesi araştırma bulguları kapsamında kariyer merkezlerinin beklenen çıktı ve yaygın etkilerin güçlenmesine imkân sağlayacağına işaret etmektedir.

5.2. Araştırma kısıtlarına yönelik öneriler

Bilimsel araştırmanın doğası gereği, bu çalışmanın da geliştirilmesi gereken bir takım araştırma kısıtları bulunmaktadır. İlk olarak, ilgili araştırma vakıf üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiş olup, sürece kariyer merkezleri aktif faaliyette bulunan devlet üniversitelerinin dahil edilmesi elde edilen sonuçların genişletilmesine imkân sağlayacaktır.

İkinci olarak araştırmada hizmet kalitesini ölçmek amacıyla Parasuraman vd. (1988) tarafından geliştirilen ve Türkçe güvenilirlik çalışması Ergin vd. (2011) tarafından yapılan Servqual hizmet kalitesi ölçeğinden faydalanılmıştır. İlgili duruma binaen kariyer merkezlerinin hizmet kalitesini ele alan literatür incelendiğinde kariyer merkezlerinin hizmet kalitesinin ölçümüne yönelik araç geliştirme ihtiyacı vurgulanan bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır (Engelland vd., 2000; Arthur, 2008; Makela ve Rooney, 2014).

Gelecekteki araştırmalarda doğrudan kariyer merkezlerinin hizmet kalitesine yönelik ölçüm aracı çalışmalarının yapılması, farklı metodolojiler dikkate alınarak kariyer merkezi faaliyetlerinin hizmet potansiyelinin değerlendirilmesi literatüre olumlu katkılar sunacak bir potansiyel sergilemektedir.

Kaynakça

- Adıgüzel, O. (2009). Shein'in kariyer çapaları perspektifinde Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF öğrencilerinin kariyer değerlerine ilişkin bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 277-292.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Ajzen, I. (2011). The theory of planned behaviour: Reactions and reflections. *Psychology & Health*, 26(9), 1113-1127.
- Akar, C. (2017). Üniversite seçimini etkileyen faktörler: İktisadi ve idari bilimler öğrencileri üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1).
- Anafarta, N. (2001). Orta düzey yöneticilerin kariyer planlamasına bireysel perspektif. *Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal/Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2).
- Antoniou, E. (2010). Career planning process and its role in human resource development. *Annals of the University of Petrosani, Economics*, 10(2), 13-22.
- APA (2024). *Worried about AI in the workplace? You're not alone*. Erişim adresi: <https://apa.org/topics/healthy-workplaces/artificial-intelligence-workplace-worry>
- Arık, N. ve Seyhan, B. (2016). Üniversite öğrencilerinin kariyer planlamasında teknoloji bilgisi ve gelecek beklentilerinin rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2218-2231.
- Arıkan, S. (2022). Psikoloji öğrencilerinin kariyer uyum yetenekleri: demografik faktörler, kişilik ve pozitif psikolojik sermayenin rolü. *Psikoloji Çalışmaları*, 42(2), 427-471.
- Arthur, N. (2008). Qualification standards for career practitioners. In *International handbook of career guidance* (pp. 303-323). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Aryee, S. and Debrah, Y. A. (1993). A cross-cultural application of a career planning model. *Journal of Organizational Behavior*, 14(2), 119-127.
- Aydın, S. (2015). *Üniversite öğrencilerinin kariyer gelişiminde kariyer planlama merkezlerinin rolü: İstanbul Ticaret Üniversitesi örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bara Stolzenberg, E., Aragon, M. C., Romo, E., Couch, V., McLennan, D., Eagan, M. K. and Kang, N. (2020). The American freshman: National norms fall 2019.
- Baron, R. M. and Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182
- Boğazlıyan, E. E., ve Avşaroğlu, S. (2022). Türkiye'de üniversite kariyer merkezleri ile dünyadaki bazı üniversite kariyer merkezlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 11(31), 372-389.
- Brotheridge, C. M. and Power, J. L. (2008). Are career centers worthwhile? Predicting unique variance in career outcomes through career center usage. *Career Development International*, 13(6), 480-496.
- Cevher, E. (2015). Üniversitelerde kariyer planlama faaliyetleri ekseninde kariyer merkezlerine yönelik bir araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 164-177.
- Creed, P. and Hood, M. (2009). Career development, planning, and management from the organisational perspective. In *Vocational psychological and organisational perspectives on career* (pp. 39-62). Brill.
- Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi (2023). *Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi Faaliyet Raporu 2018-2023*. Erişim Adresi: <https://www.cbiko.gov.tr/uploads/CB%C4%B0KO-Faaliyet-Raporu-2018-2023.pdf>

Çatı, K., İhtar, E. ve Özcan, H. (2016). Üniversite tercihlerine etki eden faktörlerin incelenmesi: Türkiye genelinde bir alan araştırması. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (2), 163-177.

Çınar, E. ve Seçer, B. (2023). Üniversite eğitiminde istihdam edilebilirlik: Türkiye'de en çok öğrenciyeye sahip üniversitelerin politika ve stratejilerinin analizi. *Journal of Management & Labor/Yönetim ve Çalışma Dergisi*, 7(1).

Dalkılıç, S., Ata, A. Ç., Dalkılıç, E. ve Aytaç, A. İ. (2022). Kariyer planlama dersinin kariyer kararı verme etkinliğine etkisi: Lisans öğrencileri üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(3), 935-960.

Davis, D. and Binder, A. (2016). Selling students: The rise of corporate partnership programs in university career centers. In *The university under pressure* (Vol. 46, pp. 395-422). Emerald Group Publishing Limited.

Demirbağ, O. ve Yozgat, U. (2016). Hizmet alan (müşteri) ve hizmet veren (çalışan) perspektifinden hizmet kalitesinin Servqual yöntemiyle ölçümü: bir kamu kurumu olarak PTT incelemesi. *The Journal of International Scientific Researches*, 1(1), 78-89.

Demirer, Ö. ve Bülbül, H. (2014). Kamu ve özel hastanelerde hizmet kalitesi, hasta tatmini ve tercihi arasındaki ilişki: Karşılaştırmalı bir analiz.

Engelland, B. T., Workman, L. and Singh, M. (2000). Ensuring service quality for campus career services centers: a modified Servqual scale. *Journal of marketing Education*, 22(3), 236-245.

Erdoğan, H. T. (2009). Bireysel kariyer planlama ile kişisel başarı arasındaki ilişkiye yönelik Dumlupınar Üniversitesinde bir uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eren B. P. ve Özek, H. (2023). Kariyer planlama ve kendini izleme açısından üniversite öğrencilerinin karşılaştırılması üzerine bir araştırma. *International Journal of Management Economics and Business*.

Ergin, B. M., İmamoğlu, A. F. ve Yıldızhan, Y. Ç. (2011). Algılanan hizmet kalitesi ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 16(2), 11-23.

Ersöz, S., Pınarbaşı, M., Türker, A. K. ve Yüzükırmızı, M. (2009). Hizmet kalitesinin Servqual metodu ile ölçümü ve sonuçların yapısal eşitlik modelleri ile analizi: Öğretmen evi uygulaması. *International Journal of Engineering Research and Development*, 1(1), 19-27.

Evers, A. and Sieverding, M. (2015). Academic career intention beyond the PhD: can the theory of planned behavior explain gender differences?. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(3), 158-172.

Féja, D., Csernátóny, F. and Pais, A. (2023). Design thinking in career planning. Implementing tools and mindsets. *Il Capitale Culturale: Studies on the Value of Cultural Heritage*.

Gerşil, M. ve Güven, H. (2018). Üniversitelerde hizmet kalitesinin Servqual analizi ile ölçülmesi: Celal Bayar Üniversite'nde bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 111-125.

Giles, M. and Larmour, S. (2000). The theory of planned behavior: A conceptual framework to view the career development of women. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(10), 2137-2157.

Gould, S. (1979). Characteristics of career planners in upwardly mobile occupations. *The Academy of Management Journal*, 22 (3), 539-550.

Granrose, C. S. and Portwood, J. D. (1987). Matching individual career plans and organizational career management. *Academy of management Journal*, 30(4), 699-720.

Güldü, Ö. ve Kart, M. E. (2017). Kariyer planlama sürecinde kariyer engelleri ve kariyer geleceği algılarının rolü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(2), 377-400.

Gülmez, N. ve Okur, M. E. (2021). Üniversite kariyer merkezlerinin dünyadaki gelişimi ve Türkiye örneği. *TroyAcademy*, 6(1), 137-157.

Hammond, M. S. (2001). Career centers and needs assessments: Getting the information you need to increase your success. *Journal of Career Development*, 27, 187-197.

Han, S. J. and Stieha, V. (2020). Growth mindset for human resource development: A scoping review of the literature with recommended interventions. *Human Resource Development Review*, 19(3), 309-331.

Hayes, A. F. (2013). Mediation, moderation, and conditional process analysis. *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*, 1(6), 12-20.

Helens-Hart, R. (2019). Career education discourse: Promoting student employability in a university career center. *Qualitative Research in Education*, 8(1), 1-26.

Jackson, D. and Tomlinson, M. (2020). Investigating the relationship between career planning, proactivity and employability perceptions among higher education students in uncertain labour market conditions. *Higher education*, 80(3), 435-455.

Kalaycı, Ş. (2010). Faktör Analizi, İçinde, Ş. Kalaycı (Ed.), SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri, ss.319-331, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.

Kaval, U. ve Gökoğlan, K. (2020). Üniversite öğrencilerinin kariyer eğilimleri: Dicle Üniversitesi örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 248-260.

Kayalar, M. ve Özmütâf, N. M. (2009). The effect of individual career planning on job satisfaction: a comparative study on academic and administrative staff. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 14(1).

Koca, A. İ. (2009). *Üniversite öğrencilerinin değerleri ve bireysel özellikleri ile kariyer tercihleri arasındaki ilişki: Çukurova Üniversitesinde bir araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Loureiro, S. M. C., Guerreiro, J. and Tussyadiah, I. (2021). Artificial intelligence in business: State of the art and future research agenda. *Journal of business research*, 129, 911-926.

Makela, J. P. and Rooney, G. S. (2014). Framing assessment for career services: Telling our story. *New Directions for Student Services*, 148(148), 65-80.

Manstead, A. S. and Parker, D. (1995). Evaluating and extending the theory of planned behaviour. *European review of social psychology*, 6(1), 69-95.

Matyushok, V. M., Krasavina, V. A. and Matyushok, S. V. (2020). Global artificial intelligence systems and technology market: Formation and development trends. *RUDN Journal of Economics*, 28(3), 505-521.

McKinsey Global Institute (2018). *Retraining and reskilling workers in the age of automation*. Erişim adresi: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/retraining-and-reskilling-workers-in-the-age-of-automation>

Muntaner, C., Lynch, J. W., Hillemeier, M., Lee, J. H., David, R., Benach, J. and Borrell, C. (2002). Economic inequality, working-class power, social capital, and cause-specific mortality in wealthy countries. *International Journal of Health Services*, 32(4), 629-656.

Oruç, Ş. ve Sunman, G. (2023). Yaşam amaçları belirleme ile bireysel kariyer planlama arasındaki ilişki. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 299-316.

ÖSYM (2023). *2023 YKS yerleştirme sonuçlarına ilişkin sayısal bilgiler*. Erişim adresi: <https://www.osym.gov.tr/TR,25736/2023-yks-yerlestirme-sonuclarina-iliskin-sayisal-bilgiler.html>

Özden, M. (2015). Üniversite yönetmelikleri çerçevesinde kariyer merkezlerinin amaç ve faaliyetleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 146-170.

Özmen, H. İ., Çarıkçı, İ. H. ve Dulupçu, M. A. (2023). Stratejik insan kaynağının geliştirilmesinde kariyer planlaması eğitimi: Süleyman Demirel Üniversitesi örneği. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 137-149.

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. and Berry, L. L. (1988). Servqual: A multiple-item scale for measuring consumer perc. *Journal of retailing*, 64(1), 12.

Pascual, N. T. (2014). Factors affecting high school students' career preference: A basis for career planning program. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research*, 16(1), 1-14.

Pişkin, M. ve Ersoy K. M. (2019). Üniversite kariyer merkezlerinin örgüt yapısı ve personel profilinin incelenmesi: Kimler yönetiyor? kimler yürütüyor?. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(2), 275-298.

Rahman, Ö. G. S., Erdem, R. ve Devebakan, Ö. G. N. (2007). Hizmet kalitesinin Servqual ölçeği ile değerlendirilmesi: Elazığ'daki hastaneler üzerinde bir çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(9).

Royal, D. and Tran, T. (2020). Impacts and perceptions of career-focused education.

Santos, E. A. D. and Almeida, L. B. D. (2018). To pursue a career in accounting or not: a study based on the Theory of Planned Behavior. *Revista Contabilidade & Finanças*, 29, 114-128.

Schaub, M. (2012). The profession of college career services delivery: What college counselors should know about career centers. *Journal of college student psychotherapy*, 26(3), 201-215.

Schlesinger, J., O'Shea, C. and Blesso, J. (2021). Undergraduate student career development and career center services: Faculty perspectives. *The Career development quarterly*, 69(2), 145-157.

Seçer, H. (2013). Bireysel kariyer planlama ve kişisel başarı algısı arasındaki ilişki ve Pamukkale Üniversitesi'nde bir araştırma (Master's thesis, Pamukkale Üniversitesi).

Steffy, B. D. and Jones, J. W. (1988). The impact of family and career planning variables on the organizational, career, and community commitment of professional women. *Journal of vocational Behavior*, 32(2), 196-212.

Su, Y., Zhu, Z., Chen, J., Jin, Y., Wang, T., Lin, C. L. and Xu, D. (2021). Factors influencing entrepreneurial intention of university students in China: integrating the perceived university support and theory of planned behavior. *Sustainability*, 13(8), 4519.

Sunman, G. ve Oruç, Ş. (2022). Öz saygının bireysel kariyer planlama ve akademik güdülenme üzerine etkisi: Üniversite öğrencileri üzerine bir çalışma. *İşletme Akademisi Dergisi*, 3(2), 229-247.

Taşlıyan, M., Arı, N. Ü. ve Duzman, B. (2011). İnsan kaynakları yönetiminde kariyer planlama ve kariyer yönetimi: İİBF öğrencileri üzerinde bir alan araştırması. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 231-241.

Thinking, D. (2022). Design Thinking and the New Career Center. *Mapping the Future of Undergraduate Career Education: Equitable Career Learning, Development, and Preparation in the New World of Work*.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). *On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023*. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf

Türkmen, H. H., ve Doğan, S. (2019). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi örneğinde öğrencilerin üniversite tercih nedenlerinin tespitine yönelik bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(30), 848-866.

Yerlikaya, A., Kanişlı, E. and Bozdoğan, D. (2020). Career Application and Research Centers in Universities: Black Sea Region. *TOGU Career Research Journal*, 1(1), 16-23.

Yükseköğretim Kurulu (2024). Yükseköğretim bilgi yönetim sistemi. Erişim adresi: <https://istatistik.yok.gov.tr/>

Zeren, Ş. G., Amanvermez, Y., Genç, A. B., Ermumcu, E., Kalay, T., Satıcı, B. ve Yılmaz, A. S. (2017). Yükseköğretimde kariyer merkezlerinin incelenmesi: İstanbul ili örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (3), 554-564.

Zeren, Ş. G., Amanvermez, Y., Genç, A. B., Ermumcu, E., Kalay, T., Satıcı, B. ve Yılmaz, A. S. (2017). Yükseköğretimde kariyer merkezlerinin incelenmesi: İstanbul ili örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (3), 554-564.

Extended Summary

The Mediating Role of Career Centers' Service Quality in the Relationship Between Individual Career Planning and University Preferences

Changes such as evolving working conditions and technological advancements have not only contributed to easing life but also brought about negative outcomes and sometimes contractions in employment areas. For instance, technology-based initiatives like OpenAI's ChatGPT, released in 2020, and DALL-E, which offers real-time translations in different languages since 2021, have been significant catalysts in the artificial intelligence market (Matyushok et al., 2020).

Today, various artificial intelligence tools are permeating daily life, altering balances in both professional and educational processes (Loureiro et al., 2021). Research conducted by the McKinsey Global Institute highlighted that by 2030, artificial intelligence applications could replace 14% of the global workforce, necessitating many individuals to redefine their career paths (McKinsey Global Institute, 2018). The American Psychological Association (APA) also found that 46% of employees are affected by the risk of losing their current jobs to artificial intelligence and have started seeking new job opportunities (APA, 2024).

At this point, individual career planning emerges, involving the identification of personal skills and strengths to create career goals based on environmental changes and future expectations (Anafarta, 2001; Dessler, 2019). One of the early stages where individual career planning manifests is in the process of evaluating educational opportunities for young people. Research indicates that individual career planning positively impacts the evaluation of educational opportunities (Taşlıyan et al., 2011; Jackson & Tomlinson, 2020; Eren & Özdek, 2023) and serves as a positive catalyst in making professional decisions and career advancements after the educational process (Güldü & Kart, 2017; Sunman & Oruç, 2022).

While these studies contribute significantly to the literature, the effect of institutional career planning activities by organizations on the impact of individual career planning on choices remains a limited area of knowledge. Based on this limitation, the main objective of this study is to examine the mediating role of career centers in the impact of individual career planning on university choice within the initial assumptions of the Theory of Planned Behavior. The study is structured around four hypotheses, which are presented below.

H1: Individual career planning has a statistically significant positive effect on young people's university choice.

H2: Individual career planning has a statistically significant positive effect on the service quality of career centers.

H3: The service quality of career centers has a statistically significant positive effect on university choice.

H4: The service quality of career centers mediates the relationship between individual career planning and university choice.

The sample for the study consists of university students at KTO Karatay University, with the sample size determined using the G-Power 3.1.9.4 software. The sample calculation determined that 201 participants were sufficient for the analysis model. Considering potential data loss, 320 university students were reached. Data collection utilized both face-to-face and online survey techniques. The survey instrument comprised four sections: demographic information in the first section, the 5-point Likert SERVQUAL service quality scale (Parasuraman et al., 1988; Ergin et al., 2011), the individual career planning scale (Erdoğan, 2009), and the university choice opinion scale (Çatı et al., 2016). Ultimately, data from 307 participants were deemed suitable for analysis.

SPSS was used to perform descriptive statistics and identify relationships between variables. To test the mediating effect, the Process Macro model 4 parameters developed by Hayes (2013) were applied. The majority of the participants were women (64.5%), aged 18-21 (61.6%), and first-year students (50.8%). Pearson Correlation analysis revealed a moderate and positive relationship between individual career planning and career center service quality ($r=0.643$, $p < .001$) as well as university choice ($r=0.618$, $p < .001$). Similarly, a moderate and positive relationship was found between career center service quality and university choice ($r=0.670$, $p < .001$).

Direct effect analysis via Process Macro showed that students' individual career planning tendencies had a significant positive impact on career center service quality ($B=.649$; $p<.001$; 95% CI [.562; .736]) and university choice ($B=.682$; $p<.001$; 95% CI [.584; .780]). The service quality of career centers also had a significant positive impact on university choice ($B=.507$; $p<.001$; 95% CI [.584; .780]). Bootstrapping results indicated that the indirect effect of individual career planning on university choice through the service quality of career centers was statistically significant ($\beta = .320$, $p<.001$; 95% CI [.239; .467]). Moreover, including career center service quality as a mediator reduced the positive significant relationship between individual career planning and university choice ($c1= .682$ to $.353$, $p<.001$), indicating a partial mediating role of career center service quality (Baron & Kenny, 1986).

In conclusion, the study's findings support all hypotheses, revealing that individual career planning positively affects university choice (H1) and career center service quality (H2). Additionally, career center service quality positively influences university choice (H3) and partially mediates the relationship between individual career planning and university choice (H4). The results have both theoretical and practical implications. Specifically, the study is the first to highlight the mediating role of career center service quality in the relationship between individual career planning and university choice, emphasizing the decisive role of career center service quality in this process. Strengthening the service quality of career centers could mitigate preference gaps and resource wastage in universities with unfilled quotas, particularly in rural areas, by diversifying career center activities and highlighting competencies during career days, sector meetings, and career fairs.

Enerji Eşya Yoluyla Bulaşır mı? Tüketici Davranışının Soyut Bulaşma Etkisi Kapsamında İncelenmesi¹

Gizem Tokmak Danışman²

Enerji Eşya Yoluyla Bulaşır mı? Tüketici Davranışının Soyut Bulaşma Etkisi Kapsamında İncelenmesi	Can Spiritual Energy Be Transferred Through Items? Investigation of Consumer Behavior within Spiritual Contagion Effect
Öz Bu çalışmada kaynağın soyut özelliklerinin (örn. huy, ruh hâli, öz vb.), temas ettiği alıcıya bulaştığı yönündeki rasyonel olmayan düşünce olarak ifade edilebilecek soyut bulaşma etkisinin tüketici davranışındaki yansımalarını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda soyut bulaşma etkisi ile tüketici davranışını ilişkilendiren senaryolar hazırlanmış ve katılımcıların bu senaryolardaki soyut bulaşma etkisini deneyimleyen tüketicilerin tutumları hakkındaki düşünceleri, derinlemesine görüşme tekniğiyle elde edilmiştir. Nitel içerik analizi yaklaşımıyla yapılan analiz sonucunda manevi öz bulaşması, çağrışımsal bulaşma ve sembolik bulaşma türünde soyut bulaşma etkilerine yönelik tüketici davranışı bulguları tespit edilmiştir.	Abstract The objective of this study is to elucidate the impact of the spiritual contagion effect on consumer behaviour. This effect can be conceptualised as the non-rational thought that the intangible characteristics of the source (e.g. temperament, mood, essence, etc.) contaminate the recipient. In order to achieve this, scenarios were created which linked the spiritual contagion effect with consumer behaviour. Subsequently, the participants' thoughts about the attitudes of consumers who had experienced the spiritual contagion effect in these scenarios were obtained through an in-depth interview technique. The results of the qualitative content analysis indicated that some consumers exhibited behaviours influenced by the spiritual contagion, including the spiritual essence model, the associative model and the symbolic interaction model of the contagion effect.
Anahtar Kelimeler: Soyut bulaşma etkisi, manevi öz bulaşması, çağrışımsal bulaşma, sembolik bulaşma, tüketici davranışı	Keywords: Spiritual contagion effect, spiritual essence model of contagion, associative model of contagion, symbolic interaction model of contagion, consumer behavior
JEL Kodları: M30, M31	JEL Codes: M30, M31

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulunun 29.05.2014 tarih ve 2014/08-13 sayılı karar nolu Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma 9-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesinde düzenlenen ICMEB'24 Kongresinde özet bildiri olarak sunulmuştur.

² Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, gizem.tokmak@beun.edu.tr.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

“Bir kere temas ettiyse her zaman temas hâlinindedir.”

(Bulaşma yasasının kalıcılık ilkesi)

Tüketici davranışının arka planında rasyonel sebepler olabileceği gibi rasyonel olmayan sebepler de olabilir. Örneğin bir tüketici “hijyenik” olmadığını düşündüğü için ikinci el pazardan alışveriş yapmak istemiyorsa tüketicinin söz konusu davranışı rasyonel bir sebeple açıklanır. Öte yandan bir tüketici ikinci el bir ürünü “benden önceki sahibi kötü bir kişi olabilir” veya “benden önceki sahibi huzursuz bir ortamda bu ürünü kullanmış olabilir” gibi gerekçelerle ürünün kendisine bu olumsuzlukları “bulaştıracağını” düşünerek satın almıyorsa söz konusu davranış, rasyonel olmayan bir sebeple ilgilidir. Zira bu örnekte, ikinci el ürünün önceki sahibinin kişilik özelliği veya bulunduğu ortamın huzursuzluğu gibi “soyut özelliklerinin” ürüne “bulaşarak” onu “kirletmesi”, dolayısıyla ürünü tüketici için itici bir hâle getirmesi söz konusudur. İlgili örnekte olduğu gibi kişilik özelliği, huy, ruh hâli, ortamın enerjisi, birtakım çağrışım unsurları vb. soyut unsurlara sahip ya da sahip olduğu düşünülen bir kaynağın fiziksel temas ettiği araca ya da alıcıya soyut özelliklerinin bulaşacağına yönelik rasyonel olmayan düşünce, soyut bulaşma etkisi olarak ifade edilebilir.

Soyut bulaşma etkisi, kaynağın manevi özü (örn. huy, kişilik, ruh hâli, enerji vb.), çağrıştırdığı unsurlar ve/veya sembolize ettiği değerler gibi soyut unsurların, “temas ettiği” alıcıya bulaşması ve bu bulaşma hâlinin “kalıcı” olması şeklindeki rasyonel olmayan düşünceyle ilgilidir. Dolayısıyla bu etkide söz konusu soyut bulaşmanın her zaman kalıcı olacağı, başka bir deyişle kaynakla temas eden alıcının kaynakla her zaman bağlantılı olacağı düşüncesi hâkimdir (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990). Bu düşünce, bulaşmanın kalıcılık ilkesinin bir sonucudur. Bu çalışmada tüketici davranışını bulaşmanın söz konusu kalıcılık ilkesi ve diğer ilkeleri kapsamında soyut bulaşma etkisi açısından nitel olarak incelemek amaçlanmıştır. Türkçe literatürde özel olarak soyut bulaşma etkisinin incelendiği bir çalışmanın olmaması, Türkçe literatürün bulaşma terminolojisi açısından geliştirilmesi gerekliliği, İngilizce literatürün de bu konuda henüz kısıtlı olması, çalışmanın özgün değerini ve literatüre katkı potansiyelini oluşturmaktadır.

İngilizcede doğrudan bir karşılığı olmayan ve bu çalışmada incelenen manevi öz bulaşmasını tam olarak karşılayan “el vermek”, “kut aktarmak” gibi kavramlara ve kelimelere sahip, hatta yabancı dillere bu kelimeleri ödünç veren (örn. kut) bir dil olmasına rağmen Türkçede özel olarak spiritüel bulaşma etkisinin incelendiği bir çalışmanın olmaması önemli bir eksiklik ve Türkçe literatürde böyle bir çalışmanın yapılması bir gerekliliktir. Zira Türkçe literatürde konuya değinilen ya da değinilmemiş olsa dahi elde edilen sonuç açısından konuyla ilişkili olan çalışmalarda bulaşma terminolojisinin eksikliği göze çarpmaktadır. Örneğin İşçioğlu ve Yurdakul (2018) tarafından ikinci el giyim motivasyonları üzerine mülakat yöntemi kullanılarak yapılan bir çalışmada katılımcıların ikinci el eşyaların bir enerji taşıdığını ve bu enerjinin olumlu ya da olumsuz olarak kendi hayatlarına “sirayet edebileceklerini” düşündükleri tespit edilmiştir. Bu durum tam olarak manevi öz bulaşmasıyla ilgili olmasına rağmen araştırmacıların çalışmada bu konuya herhangi bir atıf yapmadıkları gözlemlenmiştir. Çakır ve Dedeoğlu’nun (2020) ikinci el giyim sitelerinde algılanan risklerin satın alma niyeti üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında ise kıyafetin önceki sahibinin negatif enerjisini taşımasından duyulan gerginliğin, “psikolojik risk boyutu” altında bir madde ile ölçüldüğü gözlemlenmiştir. Araştırmacıların ilgili çalışmada bulaşma etkisine kısaca değindikleri, söz konusu etkiyi etraflıca ele almadıkları görülmüştür. Buna ek olarak ilgili makalede araştırmacılar, geçmiş moda ait markalı bir

ürünün ya da eski bir ürünün satın alınma motivasyonunu “ürünün kültürel biyografisinin yeni sahibinin imajına bulaşması” şeklinde ifade etmişler, tarihi birinin önemli bir aktivitede giydiği pantolonu satın alma motivasyonunu ise ürünün koleksiyonunu yapma isteğiyle açıklamışlardır. Bu durum da Türkçe literatürde bulaşma etkisi terminolojisi konusundaki eksikliğin bir göstergesidir. Zira araştırmacıların ifade ettiği ilk durum bulaşma etkisi terminolojisine göre “çağrışımsal bulaşma” ile ilgiliyken açıkladıkları diğer durum ise “sembolik bulaşma” ile ifade edilebilmektedir. Dolayısıyla spiritüel kavramlar açısından bir hâyli zengin bir dil olan Türkçe dilinde yazılan literatüre bu kavramı tanıtmının önemli bir gereklilik olduğu düşünülmektedir. Ek olarak, rasyonel olmayan bir başka düşünce biçimi olan apofeni eğilimi, ilk olarak bu çalışmada soyut bulaşma etkisinin bir öncülü olabileceği düşünülerek ele alınmıştır. Öte yandan sahiplik etkisi, tüketicilerin sahip oldukları eşyalara “kendilerinden bir parçanın/özün” bulaştığını düşündükleri için o eşyaları daha değerli görebilmeleri ihtimalinden (Belk, 1988) yola çıkılarak bu çalışmada soyut bulaşma etkisiyle ilişkilendirilip incelenmiştir. Tüm bunların yanı sıra beşeri kaynak çekiciliği bu çalışmada “çekici bulaşma etkisi” (örn. sevilen bir ünlü kişinin sebep olabileceği olumlu soyut bulaşma etkisi) şeklinde kavramsallaştırılıp araştırılarak soyut bulaşmaya ilişkin bulgular ve terminoloji zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

2. Bulaşma Yasası ve Bulaşma Yasası İlkeleri

Geleneksel kültürlerin sahip olduğu büyüü inanç sistemlerini ve ritüelleri açıklamak için Tylor (1871) tarafından ortaya atılan “bulaşma yzasası”, bulaşma etkisinin çatı kavramı olarak ifade edilebilir. Bulaşma yzasası, birbirleriyle temas hâlinde olan ya da daha önce temas etmiş olan şeylerin (örn. iki kişi, iki nesne, bir nesne ve bir kişi vb.), temas sona ermiş olsa dahi kalıcı olarak birbirini etkileyebileceğini ve değiştirebileceğini ifade eder. Dolayısıyla “Bir kere temas ettiyse her zaman temas hâlinindedir,” cümlesi, başka bir deyişle temasın kalıcılığı, bulaşma yzasasının temel ilkesi olarak ortaya çıkar (Rozin & Nemeroff, 1990). Bu noktada bulaşma etkisi, bulaşmaya sebep olan kaynak ile alıcı arasındaki temas sonucunda kaynağın özelliklerinin alıcıya aktarılması ve buna bağlı olarak alıcının kaynakla kalıcı bir şekilde temaslı olma durumu olarak ifade edilir.

Bulaşma etkisinin gerçekleşmesinde kaynak ve alıcı olmak üzere iki unsur veya kaynak, kaynağın özelliklerini alıcıya aktaran araç ve alıcı olmak üzere üç unsur yer alır (Nemeroff & Rozin, 2018). Öte yandan kaynağın alıcıya aktarılan özellikleri mikrop, ter, saç, koku vb. somut unsurlar olabileceği gibi huy, kişisel özellikler, çağrışım vb. soyut unsurlar da olabilir. Alıcıya temas yoluyla aktarılan özelliklerin somut veya soyut olması, hissedilen bulaşmanın türünü belirler. Örneğin terli birinin giydiği bir tişörtü giyen birine kişinin terinin veya ter kokusunun bulaşması somut bulaşma etkisi kapsamında değerlendirilir. Öte yandan bir kişinin, sinirli veya gergin birinin giyip üzerinden çıkardığı bir tişörtü giyerek o kişinin gerginliğinin kendisine geçeceğine/bulaşacağına yönelik inancı ise soyut bulaşma etkisiyle ilgilidir. Dolayısıyla soyut bulaşma etkisi, ilkel toplumların büyüü inanç sistemleri kapsamındaki “büyüsel uygulamalarıyla” ilişkilendirilebilecek rasyonel ilkelerle açıklanamayan bir etki olarak değerlendirilir. Örneğin Hint kültüründe üst kasta mensup birinin alt kasta mensup biriyle temasa geçmesi sonucunda “kirleneceğine” ve “statüsünün düşeceğine” yönelik inancı ve bu inanç doğrultusunda üst kasta mensup kişilerin alt kasta mensup kişilerce hazırlanan yemekleri yememe davranışları (Rozin & Royzman, 2001), soyut bulaşma etkisiyle ilgilidir. Zira bu örnekte alt kastla ilişkilendirilen ve alt kastın çağrıştırdığı olumsuz özelliklerin (örn. düşük statü gibi soyut bir özelliğin) “bulaşacağından” duyulan bir endişe söz konusudur.

Soyut bulaşma etkisi, temasın kalıcılığını ifade eden kalıcılık ilkesinin geçerliliğini destekleyen önemli çıktılar sunar. Zira söz konusu etkideki rasyonel ilkelerle açıklanamayan “soyut bulaşma”, yıkama ve kaynatma gibi fiziki sterilizasyon teknikleri karşısında dirençlidir (Nemeroff & Rozin, 1994). Örneğin, sınırlı bir kişinin giyip çıkardığı bir tişörtü giymesi durumunda kişinin olumsuz özelliğinin kendisine geçeceğine yönelik bir inanç taşıyan, dolayısıyla soyut bulaşma etkisi altındaki biri için söz konusu tişört ne kadar yıkanırsa yıkansın soyut bir özellik olan “sınırlı olma özelliğinden” arındırılmayabilir. Öte yandan rasyonel ilkelerle açıklanabilen somut bulaşma etkisinin fiziki sterilizasyon karşısında dirençsiz olduğu, dolayısıyla mikrop, ter, koku gibi fiziki unsurların, bu unsurların bulaştığı aracın (örn. tişört) yıkanmasıyla arındırılacağına düşünülmesi daha kuvvetle muhtemeldir.

Dikkat edilirse bulaşma etkisinin kaynağa veya kaynakla “temaslı” araca “temas edilmesiyle” gerçekleşmesi söz konusudur. Dolayısıyla bulaşma yasasının kalıcılık ilkesinin yanı sıra “fiziksel temas” ilkesi de önemli bir ilke olarak ortaya çıkar. Fiziksel temas ilkesi, bulaşma etkisinin oluşabilmesi için kaynakla alıcı arasında fiziksel bir temasın olması gerektiğini ifade eder. Söz konusu fiziksel temas, alıcının direkt olarak kaynağa temas etmesiyle doğrudan veya araca temas etmesiyle dolaylı yoldan olabilir. Her iki durumda da fiziksel bir temas söz konusudur. Öte yandan bazı araştırmacılar (Huang vd., 2017; Morales vd., 2018) fiziksel temas olmadan da söz konusu etkinin gerçekleşebileceğini ifade ederler. Örneğin tasarımcısının hiçbir zaman fiziksel olarak temas etmediği dijital bir ürün, tasarımcısını “çağrıştırması” sebebiyle soyut bulaşma etkisi oluşturabilir (Stavrova vd., 2016). Dolayısıyla aracın kaynakla olan çağrışım ilişkisi, fiziksel temas ilkesini tartışmalı bir hâle getirir. Diğer taraftan fiziksel temastan kaynaklanan bir bulaşma etkisinin, çağrışımından kaynaklanan bir bulaşma etkisinden daha güçlü bir etki oluşturabileceği düşünülür. Zira konuya yönelik bir çalışmada (Fedotova & Rozin, 2018) Hitler’in Kavgam kitabının yeni bir baskısıyla Hitler tarafından kullanılmış, dolayısıyla Hitler’in fiziksel temas ettiği bir sözlüğü tutmaları istenen katılımcıların Hitler’in temas ettiği sözlüğe dokunmaktan çekindikleri ortaya çıkmıştır. Bu noktada fiziksel temas olmadan sadece Hitler’i çağrıştıran yeni bir baskıya göre fiziksel temasın söz konusu olduğu sözlüğün daha güçlü bir bulaşma etkisi oluşturduğundan bahsedilebilir. Bununla birlikte fiziksel temasın olumlu bulaşma etkisi oluşturduğu durumlar da söz konusudur. Örneğin sevilen ünlü kişilerin fiziksel temas ettikleri eşyaların değerinin fiziksel temas etmedikleri eşyalara göre daha yüksek olması ve açık arttırmada yüksek fiyatlarla satılabilmesi (Newman vd., 2011; Newman & Bloom, 2014) fiziksel temastan kaynaklanan olumlu bulaşma etkisiyle ilişkilendirilir. Öte yandan ünlü kişinin sevilmesi, söz konusu bulaşma etkisinin yönünde (olumlu/olumsuz) belirleyici olabilir. Zira Hitler de bir ünlü kişi olmasına rağmen Hitler’in temas ettiği eşyanın olumsuz bir bulaşma etkisi oluşturduğu görülmektedir. Bu noktada kaynağın sevilmesi, takdir edilmesi, beğenilmesi gibi olumlu özellikler, başka bir deyişle “kaynak çekiciliği”, soyut bulaşma kapsamında değerlendirilebilecek bir tür “çekici bulaşma etkisi” oluşturabilir.

Bulaşma etkisinin oluşmasında veya daha güçlü bir şekilde hissedilmesinde fiziksel temasın gerekliliğiyle birlikte “minimum düzeyde” bir temasın yeterli olması söz konusudur. Bu durum, bulaşma yasasının “doz duyarsızlığı” ilkesi ile ilişkilidir. Zira doz duyarsızlığı ilkesi, bulaşma etkisinin gerçekleşmesinde minimum bir temasın yeterli olduğunu, minimum ve maksimum düzeyde temas arasında bulaşma etkisi açısından önemli bir farklılık olmayacağını ifade eder (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990). Tişört örneği üzerinden gidildiğinde doz duyarsızlığı ilkesine göre sınırlı bir kişinin tişörtü beş dakika boyunca giymesi ile bir saat süreyle

ya da gün boyunca giymesi arasında alıcının hissedeceği bulaşma etkisi açısından bir fark olmayacağı varsayılır.

Sinirli bir kişinin giydiği tişörtte temas eden kişinin söz konusu olumsuz özelliğin kendisine geçebileceğine olan inancı sebebiyle tişörtte temas etmek istememesi, olumsuz yönde bulaşma etkisiyle ilgilidir. Bulaşmanın olumsuz yönde gerçekleşmesi ise bulaşma yasasının olumsuzluk hâkimiyeti ilkesiyle açıklanabilir. Olumsuzluk hâkimiyeti ilkesi, bulaşma etkisinin yoğun olarak olumsuz yönde gerçekleştiğini, olumsuz özellikteki kaynakların daha “bulaşıcı”, başka bir deyişle “kirlatici” olarak algılandığını, olumlu kaynakların ise olumsuz bir kaynağa temas ederek onu daha olumlu bir hâle getirmesine yönelik düşüncenin nispeten az olası olduğunu ifade eder (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990). Bu noktada Stevenson’un (1954) söz konusu ilkeyi açıklamak için kullandığı “Kirlilik her zaman saflığın önüne geçer,” cümlesi, ilgili ilkenin bir özeti niteliğindedir.

Sinirli bir kişinin tişörtüne temas eden kişiye “sinirli olma durumunun bulaşması” (ya da bulaşacağına yönelik inanç), bulaşma etkisinin kaynaktan alıcıya doğru gerçekleşmesi sebebiyle bulaşma yasasının bir diğer ilkesi olan ileriye yönelik bulaşma ilkesiyle ilişkilidir. Öte yandan bulaşma etkisi her zaman ileri yönlü değil, geri yönlü de hissedilebilir. Geriye yönelik bulaşma ilkesi olarak ifade edilen bu durumda kaynağın temas ettiği bir araca yapılan temasın, alıcıdan ziyade kaynağa etki etmesi söz konusudur (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990). Örneğin Madagaskar’da yer alan Betsileo etnik grubunda kabile soylularına yönelik olası “büyü” (tesir) etkisini ortadan kaldırmak için yapılan uygulamalar tam olarak geriye yönelik bulaşma ilkesiyle ilgilidir. Zira söz konusu kabiledede kabile soylularının dökülen kanları ve tırnak parçaları gibi bedensel kalıntıların “kötü niyetlilerin” eline geçmesiyle kabile soylularının başına kötü şeylerin gelebileceğine yönelik bir inanç hâkimdir. Burada kabile soyluları kaynak, bedensel kalıntılar araç, araca yönelik olası etki (temas) sebebiyle kabile soylusunun bundan kötü etkileneceği inancı ise geriye yönelik bulaşma etkisiyle ilgilidir. Bu sebeple ilgili kabiledede “Ramanga” olarak isimlendirilen görevliler, soylunun geriye yönelik bulaşmadan etkilenmemesi için dökülen bedensel kalıntıları yemekle yükümlüdür (Rozin vd., 1986). Öte yandan geriye yönelik bulaşmaya ilişkin davranış örnekleri sadece ilkel kabilelerde değil, modern toplumlarda da görülebilir. Zira konuya yönelik bir araştırmada (Rozin & Nemeroff, 2002), günümüzde birçok Amerikalının AIDS salgınından bu yana kan bağışi yapma konusundaki isteksizliği geriye yönelik bulaşma ilkesiyle ilişkilendirilmiştir. Söz konusu Amerikalıların bu davranışlarının sebebi, kanlarının AIDS’li bir hastaya nakledilecek olmasıyla kendilerinin de bu durumdan olumsuz yönde etkileneceğine (örn. söz konusu hastalığa yakalanabilme düşüncesi gibi) yönelik olası inançlarına bağlanmıştır.

3. Bulaşma Türleri

Bulaşma etkisi, rasyonel sebeplerle açıklanabilen somut bulaşma ve rasyonel sebeplerle açıklanamadığı için “büyüsel” ya da “spiritüel” olarak da ifade edilebilen (Nemeroff & Rozin, 1994) soyut bulaşma türleri kapsamında değerlendirilir. Somut bulaşma altında mikrop bulaşmasından kaynaklanan somut bulaşma ve fiziki kalıntı bulaşmasından kaynaklanan somut bulaşma türleri yer alır (Rozin & Nemeroff, 2002). Mikrop bulaşması türünde somut bulaşma, kaynaktan alıcıya mikrop, bakteri vb. görünmez olan fiziki unsurların bulaşması sonucunda gerçekleşir. Fiziki kalıntı bulaşması türünde somut bulaşma ise kaynağın saç, tırnak, tükürük, koku, kepek vb. fiziki kalıntıların alıcıya bulaşması şeklinde gerçekleşen bulaşmadır. Örneğin tüketicilerin “virüs” bulaşmasından korunmak amacıyla pandemi döneminde temassız tüketime yönelmeleri, mikrop bulaşması türünde somut bulaşma kapsamında ele alınabilir. Tüketicilerin

bir restoranda sebze kızartması yerken suda bekletilmiş sebzelerin kızartılmadan önce kurulandığı, “yumuşatıcı deterjanla yıkanmış” mutfak peşkirinin kokusunu alarak müşteri deneyimlerinin düşmesi de fiziki kalıntı türünde somut bulaşma kapsamında ele alınabilir³. Zira bu örnekte mutfak peşkirinin deterjan kokusunun sebzelere bulaşması söz konusudur. Tüketicilerin George Coloney’e ait bir kazağa, kazak kuru temizlemede temizlenmediği sürece daha çok ödeyebilmelerinin (Newman vd., 2011) bir sebebi de fiziki kalıntı türünde somut bulaşmayla ilişkilidir. Zira bu örnekte kazağın George Coloney’e ait olması özelliğinin yanı sıra Coloney’in fiziki kalıntılarında arındırılmak istenmemesi durumu da söz konusudur. Dolayısıyla kaynak çekiciliği (örn. sevilen ünlü kişi gibi), tüketicinin somut bulaşmayı ortadan kaldıran fiziki sterilizasyonu tercih edip etmemesi üzerinde belirleyici olabilir.

Bulaşmanın rasyonellik ilkesiyle açıklanamayan spiritüel türünü oluşturan soyut bulaşma altında ise manevi öz bulaşması, çağrışımsal bulaşma ve sembolik bulaşma olmak üzere üç türden bahsedilmektedir (Rozin & Nemeroff, 2002). Manevi öz bulaşması, kaynağın kişilik özelliği, ruhsal özelliği, huyu, pozitif/negatif enerjisi gibi maddi olmayan “özünün” alıcıya doğrudan ya da dolaylı olarak bulaşması sonucunda oluşan soyut bulaşmayı ifade eder. Örneğin Yeni Gine’de insanların, temas ettikleri her şeye “ruhlarından bir parçanın” geçtiğine yönelik inanışları (Nemeroff & Rozin, 1994), manevi öz bulaşmasıyla ilişkilidir. Tüketici davranışı açısından düşünüldüğünde tüketicilerin, kendi fabrikasında üretilen lüks ürünlere markanın özünü taşıdığını düşündükleri için daha çok değer biçebilmeleri (Newman & Dhar, 2014) manevi öz bulaşması kapsamında değerlendirilir. Buna ek olarak tüketicilerin lüks ürünlere, lüks olmayan ürünlere göre dokunmaya daha istekli olmaları (Grohmann vd., 2007; Marlow & Jansson-Boyd, 2011) ürünün lüks olan özünün tüketici açısından bir çekicilik unsuru oluşturmasıyla ilgilidir.

Manevi öz bulaşması kapsamında değerlendirilebilecek bir davranış biçimi olarak kişinin, çok emek verdiği ve/veya zaman geçirdiği şeylere kendi özünden bir şeyler geçtiğini/bulaştığını düşünmesi ya da bu şeyleri kendi benliğinin bir uzantısı olarak görmesi muhtemeldir. Kişi, kendi özünün bulaştığını düşündüğü şeylere yönelik daha sahiplenici olup bu şeyleri elden çıkarmak ve/veya paylaşmak istemeyebilir. Bu durum, sahiplik etkisiyle ilişkilidir. Zira sahiplik etkisi, kişinin/tüketicinin sahip olduğu eşyayı/malı sahip olmadıklarından daha değerli görmesi şeklindeki psikolojik önyargıyla ilgilidir (Bialek vd., 2023; Morewedge & Giblin, 2015; Gawronski vd., 2007). Kişinin sahip olduğu eşyaya verdiği değerinin daha yüksek olmasının, kişinin o eşyaya kendi özünün bulaşmış olması inancından kaynaklanabileceği düşüncesi, sahiplik etkisinin bu çalışmada bulaşma etkisiyle ilişkilendirilip bu kapsamda araştırılmasını beraberinde getirmiştir.

Kaynakla ilgili çağrışımların alıcıya sirayeti, çağrışımsal bulaşmayı ifade eder. Örneğin tüketicinin tikslenme çağrışımı yapan ürünlere yönelik satın alma niyetinin düşük olması (Guido vd., 2018), çağrışımsal bulaşmayla ilgilidir. Öte yandan aracın kaynakla olan sembolik bağı, sembolik etkileşimi veya kaynağın yaydığı sosyal sinyal sebebiyle oluşan bulaşma ise sembolik bulaşma olarak ifade edilir. Örneğin kişinin, Hitler’in Kavgam kitabını, Hitler’in yaptıklarını onayladığı şeklinde bir mesaj göndermekten çekinmesi (sosyal sinyal) sebebiyle tutmak istememesi (Fedotova & Rozin, 2018), sembolik bulaşma kapsamında değerlendirilir. Benzer şekilde tüketicilerin, ideolojik bakış açılarını açıkça belirten markalara ilişkin deneyimlerinin, söz

³ İlgili anekdotun alındığı kaynak için bakınız: Refika’nın Mutfağı, YouTube kanalı, Erişim Linki: <https://www.youtube.com/watch?v=5ewoZ8hCtGg>, 5:21-5:31 saniyeler arasındaki konuşma

konusu markaların “ideolojik kirlenmeleri” sebebiyle azalabilmesi (Tal vd., 2017) de sembolik bulaşmayla ilgilidir.

Soyut bulaşmanın rasyonel ilkelerle açıklanamaması ve bu sebeple spiritüel bulaşma olarak da isimlendirilebilmesi (Nemeroff & Rozin, 1994), soyut bulaşmanın ardındaki olası irrasyonel sebeplerin sorgulanmasını gerektirir. Soyut bulaşma etkisinin ardında “anormal bağlantı kurma” eğiliminin yattığı ifade edilebilir. Zira söz konusu etkide kaynağın “soyut özelliklerinin” alıcıya bulaşması şeklinde anormal, başka bir deyişle rasyonel olmayan bir düşünce hâkimdir. Soyut bulaşma etkisinin ardındaki anormal bağlantı kurma eğilimi, bu çalışmada apofenin soyut bulaşma etkisinin bir sebebi olarak ele alınmasını beraberinde getirmiştir. Terimsel açıdan ilk olarak 1958’de sinir bilimci ve psikiyatrist Klaus Conrad tarafından şizofreni hastalığında görülen hezeyanların ilk aşaması için kullanılan apofeni, “anormal bağlantı kurma eğilimi” olarak tanımlanmıştır (Aaron, 2010). Dolayısıyla kişinin kırmızı kareli gömleğini giydiği bir günde milli piyangodan ikramiye kazanmasını kırmızı kareli gömleğine bağlayıp şansı gömlekle bağlantılandırması, apofeniyle ilişkilidir. Benzer şekilde bulutlardan anlamlı yüzler, kahve fincanındaki tavelerden birtakım şekiller çıkarma ya da sinirli birinin tişörtüne temasla kişinin sinirli bir ruh hâline bürünebileceği gibi irrasyonel davranışların ardında da apofeni eğiliminin olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu çalışmada birbiriyle ilgisiz iki şey arasında kurulan anormal bağlantı eğilimi olarak ifade edilen apofeni eğiliminin, rasyonel ilkelerle açıklanamayan davranışları beraberinde getiren soyut bulaşmanın bir sebebi olabileceği düşünülerek tüketici davranışıyla olası ilişkisi araştırılmaya çalışılmıştır.

4. Yöntem

Bu çalışmanın temel amacı tüketici davranışını soyut bulaşma etkisi açısından bulaşma ilkeleri kapsamında nitel düzeyde incelemektir. Buna ek olarak apofeni eğilimi, kaynak çekiciliği ve sahiplik etkisi gibi bulaşma etkisi üzerinde etkili olabilecek faktörler açısından tüketici davranışını nitel düzeyde incelemek, çalışmanın bir diğer amacıdır. Bu amaçlar doğrultusunda temel araştırma soruları şu şekilde belirlenmiştir:

- 1) Tüketiciler soyut bulaşma etkisini hissediyorlar mı?
- 2) Bulaşma ilkelerine (fiziksel temas, kalıcılık, doz duyarsızlığı, olumsuzluk hâkimiyeti, geriye yönelik bulaşma) ilişkin tüketici davranışı örnekleri mevcut mu?
- 3) Tüketicilerde apofeni eğilimi var mı? (Varsa) apofeni eğilimi, tüketici davranışını bulaşma etkisi açısından nasıl etkileyebilir?
- 4) Tüketicilerde sahiplik etkisi gözlemlendi mi? (Gözlemlendi ise) sahiplik etkisi, tüketici davranışını bulaşma etkisi açısından nasıl etkileyebilir?
- 5) Beşeri kaynak çekiciliği (örn. sevilen bir ünlü kişi gibi), bir tür çekici bulaşma etkisi oluşturarak tüketici davranışını etkileyebilir mi?
- 6) Enerji (manevi öz) bulaşıcı mıdır? Enerji (manevi öz) eşya yoluyla bulaşır mı?

Araştırma amaçları ve soruları çok katmanlı psikolojik bir yapı olan soyut bulaşma temelinde şekillendiğinden bu tür bir yapıya ilişkin zengin veri toplamak için en uygun yöntemin nitel araştırmalardan derinlemesine görüşme tekniği olduğuna karar verilmiş ve söz konusu teknik ile veriler toplanmıştır. Derinlemesine görüşme tekniği, araştırmacı (görüşmecisi) ve katılımcı (görüşülen kişi) arasındaki etkileşim ve ortak çaba sonucunda bilginin ve anlamın inşa edildiği (Holstein & Gubrium, 2004), yeni sorularla yeni açılımlara imkân tanıyan, böylece araştırılan konunun mümkün olduğunca detaylı bir şekilde incelenebildiği keşfedici bir veri toplama

teknikiğidir (Tekin & Tekin, 2006). Bu çalışmada önceden belirlenmiş standart araçlar (senaryolar, görsel destek sorusu ve destek/sonda soruları) kullanıldığından yapılandırılmış bir görüşme tekniği benimsenmiştir.

Araştırmada kullanılan senaryolar büyük ölçüde araştırmacının soyut bulaşma etkisini deneyimleyen bir tüketici kimliğiyle yaşadığı ya da gözlemediği olaylardan esinlenilerek araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Bununla birlikte okuyucunun, ilgili senaryoların sadece araştırmacının yaşadığı ya da gözlemediği olaylarla sınırlı olmadığını, gerçek hayatta da pek çok örneğinin mevcut olduğunu bilmesi gerekir. Örneğin konserde sevdiği şarkıcının terini silip attığı havluyu yakalayan bir tüketici örneğini ifade eden Senaryo 5'in gerçek hayattaki örnekleri için kaynakçada yer alan (https 1) ve (https 2), konuya yönelik yorumlar için (https 3) incelenebilir. Senaryo 3 ve Senaryo 4'te bahsedilen mağaza ortamındaki temas edilmiş ürünlerin tüketicide oluşturduğu tedirginliğe yönelik bir soru ve gelen cevap için (https 4), konunun tartışıldığı diğer yorumlar için (https 5) incelenebilir. Senaryo 2'de ikinci el ceketini sebebiyle işlerinin yolunda gitmediğini düşünen tüketicinin tutumunu destekleyen, başka bir deyişle ikinci el bir eşyanın kötü enerji taşıyabileceğine inandığını belirten kullanıcı yorumları için (https 6) ve (https 7) incelenebilir. Senaryo 1'de şanssız kırmızı kareli gömleğine bağlayan tüketicinin yaşadığı durumun (apofeni) benzeri yorumlar için (https 8) ve (https 9) incelenebilir. Öte yandan çalışmadaki senaryoların bilimsel gerekçelendirilmeden ayrı olduğu düşünülmemelidir. Zira senaryoların çıkış noktası bulaşma teorisine dayanmaktadır. Örneğin Senaryo 3'teki müşterinin agresif bir müşteri olması, manevi öz bulaşmasına ilişkin çıktı sağlamak içindir (bulaşıcılığı araştırılan manevi öz: agresiflik). Literatürde eşyaya ruhan/manevi özden bir parçanın geçtiğine yönelik inanışın (Nemeroff & Rozin, 1994; Nemeroff & Rozin, 2018) ve olumsuz kaynağın (örn. Senaryo 3'teki agresif müşteri) "kirleticiliğinin/bulaşıcılığının" sorgulandığı (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990) çalışmalar mevcuttur. Senaryo 4'te bahsedilen mağaza ortamındaki denenmiş ürünler, bulaşma yasağının doz duyarsızlığı, fiziksel temas ve kalıcılık ilkesinden ayrı düşünülmemelidir. Literatürde konuya yönelik olarak şu çalışmalar (Fedotova & Rozin, 2018; Argo vd., 2006) incelenebilir. Senaryo 5'teki fenomen ise bulaşma etkisi oluşturan kaynağın (konserde terini sildiği havluyu atan şarkıcı) çekiciliği ile ilgili olup kaynak çekiciliği kavramından yola çıkılarak hazırlanmıştır. Literatürde Senaryo 5'te ifade edilen kaynak çekiciliğinin bulaşma etkisi üzerindeki etkisinin sorgulandığı benzer çalışmalar (Newman vd., 2011; Newman & Bloom, 2014) bulunmaktadır.

Araştırmada tüketici davranışını soyut bulaşma etkisi açısından bulaşma ilkeleri kapsamında nitel düzeyde incelerken mümkün olduğunca farklı bakış açısından yararlanmak ve konuya yönelik bilgiyi çeşitlendirmek/arttırmak amaçlanmıştır ve bu amaçla yaş, cinsiyet, meslek grubu gibi demografik değişkenler açısından farklı özellikler gösteren katılımcıları örneklem dâhil etmek hedeflenmiştir. Bu sebeple araştırmacının amacına uygun bir şekilde örneklem seçtiği durumlarda kullanılan bir yöntem olan amaçsal örnekleme (Teddlie & Tashakkori, 2009) benimsenerek seçilen 20 katılımcı ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Charmaz (2006) veri toplama sürecinin kategorilerin doygunluğa ulaşması ve yeni verilerin toplanmasıyla ilgili farklı bakış ve özelliklerin ortaya çıkmaması durumunda sonlandırılmasını önermiştir. Bu öneri doğrultusunda araştırmacı 20. katılımcı sonunda kategorilerin tekrar ettiğini gözlemlemiş ve veri doyumuna ulaştığına karar vermiştir.

Çalışmanın kapsamı

Bu çalışmanın katılımcıları araştırmacının yaşadığı şehir ile sınırlı olmakla birlikte 24-60 yaş arası erkek ve kadın katılımcılardan oluşmaktadır. Erkeklerin yaş ortalaması 32,7, kadınların yaş

ortalaması 41,4'tür. Çalışma örnekleme özellikle yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, meslek ve cinsiyet değişkenleri açısından farklı profilde katılımcıları dâhil etmeye özen göstererek veri çeşitliliğini arttırmak hedeflenmiş, 8 erkek ve 12 kadın katılımcı araştırma örneklemini oluşturmuştur. Katılımcılar muhasebeci (özel sektör), akademisyen (devlet üniversitesi), teknisyen (özel sektör), öğrenci, öğretmen (devlet okulu), kamuda büro çalışanı (memur), kamu işçisi ve ev hanımı gibi meslek profillerine sahiptir. Araştırmacının yaşadığı şehir küçük bir şehirdir. Şehirde iki adet AVM (alışveriş merkezi) bulunmaktadır. Şehir merkezinde ise şehirde yaşayanların alışveriş yapabilecekleri çeşitli butikler, supermarketler ve mağazalar yer almaktadır.

Veri toplama ve analiz stratejileri

Veriler Kasım 2023-Mart 2024 arasında toplanmıştır. Beş aylık bir süreyi kapsayan bu süreçte katılımcılarla minimum 40 dk. maksimum 65 dk. süren görüşmeler yapılmıştır. Söz konusu görüşmeler kayıt altına alınmış ve ilgili ses kayıtlarının transkripsiyonu yapılarak görüşmeler metne dökülmüştür. Araştırmacı tarafından araştırma sorularına ve amaçlarına uygun bir şekilde hazırlanan araçlar⁴ (senaryolar ile veriyi zenginleştirmek için sorulan görsel destek sorusu ve sonda soruları) yoluyla katılımcılardan toplanan veriler üzerinde içerik analizi yapılmıştır. Mesaj içeriğini analiz etmek için kullanılan sistematik bir teknik olan içerik analizinde (Kassarjian, 1977) temaları sayısallaştırma eğilimi güdülebilir. Bu noktada sözcük veya ifadeler üzerinde mikro düzeyde analizler yapıp sayılar (frekanslar) verilerek nicel yaklaşım benimsenebilir (Braun & Clarke, 2019). Öte yandan içerik analizinde incelenen metinlerdeki açık veya örtülü anlamlar, kalıplar ya da temalar ortaya çıkarılıp öznel yorumlamalar yapılarak nitel yaklaşım da benimsenebilir (Mayring, 2011). Bu çalışmada, veri toplama aracı olarak kullanılan senaryolara yönelik katılımcı yorumları içindeki örtülü anlamların ve temaların ortaya çıkarılması hedeflendiğinden nitel içerik analizi yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırmalarda veri toplama ve analizinin eş zamanlı bir süreçte yürütülmesi gerektiği ifade edilmektedir (Merriam, 1988; Marshall & Rossman, 1989). Dolayısıyla her bir görüşme sonucunda veri analizi yapılmıştır. Veri analizi sürecinde kodlamalar manuel olarak Microsoft Excel üzerinden gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak nitel analizin, bir basamağın tamamlanıp diğer basamağa geçildiği doğrusal bir süreç olmayıp basamaklar arasında yeri geldiğinde ileri geri hareket edilmesi gereken tekrarlı bir süreç olduğu belirtilmektedir (Braun & Clarke, 2019). Bu sebeple kodlama prosedürü ve şeması zaman içinde geliştirilmiştir.

Kodlama prosedürü

Kategoriler belirlenirken tümdengelimsel ve tümevarımsal yaklaşım benimsenmiştir. Çalışmada temel olarak tüketici davranışı açısından soyut bulaşma etkisi fenomeni incelendiğinden öncelikle soyut bulaşma ve bulaşma ilkelerine yönelik kategoriler oluşturulmuştur. Bulaşma ilkelerine ve türüne ilişkin alt kategoriler belirlenirken literatürde konuya yönelik tanımlanan ilkeler ve bulaşma türleri kullanılmıştır. Bu kısım, kodlama prosedürünün tümdengelimsel yönünü oluşturmaktadır. Kodlama prosedürünün tümevarımsal kısmında ise gömülü teorinin açık kodlama, birleştirici kodlama ve seçici kodlamadan oluşan sistematik basamakları (Corbin & Strauss, 2007) kullanılmıştır. Dolayısıyla açık kodlama basamağında metinler birkaç kez okunup incelenmiş, parçalarına ayrılarak geçici etiketlerle *in vivo* kodlanmış, karşılaştırılmış, kavramsallaştırılmış ve böylece bilgi kategorileri üretilmiştir (örn. bulaşma etkisinin hissedilmesini etkileyebilecek unsurların tespiti aşaması). Birleştirici

⁴ İlgili araçlar çalışmanın ek kısmındaki Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

kodlama basamağında önceki basamakta üretilen bilgi kategorilerinin kuramsal model içindeki yeri belirlenmiştir (örn. doz duyarsızlığı ilkesinin alt kategorilerinin belirlendiği aşama). Seçici kodlama basamağında ise ana kategoriler netleştirilmiştir (örn. bulaşıcı kaynaklar ana kategorisinin diğer ana kategorilere eklendiği aşama). Özellikle bulaşma etkisinin hissedilmesini etkileyebilecek unsurlar ile bulaşıcı kaynaklara ilişkin alt kategoriler, edinilen bilgi arttıkça şekillenmiş ve seçici kodlama süreci böylece netleştirilmiştir. İkinci kodlama sürecinde de aynı prosedür izlenmiş, iki kodlama süreci sonucunda tespit edilen kategori uyumsuzluklarının çözümü için kodlama deneyimi olan ve alana hâkim bir dış gözlemcinin fikrine başvurulmuştur. Konuya yönelik bilgi alışverişi neticesinde öncesinde bulaşıcı kaynakların alt kategorisi olan insan faktörü içinde değerlendirilen “çekici kaynaklar” kategorisinin ayrı bir alt kategori olarak ele alınmasına karar verilmiştir. Kodlama prosedürüne göre belirlenen kodlama şeması Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1. Kodlama Şeması

Ana Kategori	Alt Kategori	Kategori Tanımı
Soyut bulaşma etkisinin varlığı	Var	Soyut bulaşma etkisi gözlemlenen ifadeler
	Yok	Soyut bulaşma etkisi gözlemlenmeyen ifadeler
Bulaşmanın türü	Soyut bulaşma	
	Manevi öz bulaşması	Manevi öz bulaşması gözlemlenen ifadeler
	Çağrışımsal bulaşma	Çağrışımsal bulaşma etkisi gözlemlenen ifadeler
	Sembolik bulaşma	Sembolik bulaşma etkisi gözlemlenen ifadeler
	Somut bulaşma	
Bulaşma ilkeleri	Mikrop bulaşması	Mikrop bulaşması etkisi gözlemlenen ifadeler
	Fiziki kalıntı bulaşması	Fiziki kalıntı bulaşması etkisi gözlemlenen ifadeler
	Fiziksel temas	Bulaşıcı kaynakla fiziki temasa ilişkin ifadeler
	Kalıcılık	Soyut bulaşmanın kalıcılığına ilişkin ifadeler
	<u>Doz duyarsızlığı</u>	
	-Temas süresi	Temas süresi: Bulaşıcı kaynakla temas süresi
	-Temas derecesi	Temas derecesi: Bulaşıcı kaynağın bedene yakınlık derecesi
	-Temasın görülmesi	Temasın görülmesi: Bulaşıcı kaynağın temasının görülme durumu
	Olumsuzluk hâkimiyeti	Bulaşma etkisinde olumsuzluk baskınlığı
	Geriye yönelik bulaşma	Bulaşma etkisinin geriye yönelik hissedilmesi
Bulaşma etkisinin hissedilmesini etkileyebilecek unsurlar	Apofeni eğilimi	Anormal bağlantı kurma eğilimi
	Sahiplik etkisi	Sahip olunan eşyanın değerli görülmesi
	Spiritüel eğilim	Kişinin sezgisel düşünme eğilimi
	Rasyonel eğilim	Kişinin mantıksal düşünme eğilimi
	Gösterişçi tüketim eğilimi	Kişinin tüketimde gösterişçi kaygılar taşıma eğilimi
	Titizlik derecesi	Kişinin titizlik derecesi (örn. hijyen takıntısı gibi)
	İğrenme hassasiyeti	Kişinin tikslenme hassasiyeti
	Fiyata duyarlılık	Kişinin satın alma kararında fiyatın belirleyici olması
	Kıtlık algısı	Ürünün piyasada bulunmayışı, çok zor bulunması, az sayıda olması vb. sebeplerden kaynaklanan psikolojik durum
	Ürünün tene temas derecesi	Ürünün tene yakınlık durumu
	Ürünün tene temas süresi	Ürünün tene kaldığı süre
	Temasın görülmesi	Bulaşıcı kaynağın temasının görülmesi durumu
	Ürünü beğenme	Kişinin ürünü beğeniyor olması

Ana Kategori	Alt Kategori	Kategori Tanımı
Bulaşma etkisinin hissedilmesini etkileyebilecek unsurlar (devamı)	Bulaşıcı kaynağı tanıma durumu	Kişinin bulaşıcı kaynağı (beşeri unsur) tanıma/tanınamama durumu
	Bulaşıcı kaynaktan hoşlanma durumu	Kişinin bulaşıcı kaynaktan hoşlanma/hošlanmama durumu
Apofeni eğilimi	Var	Apofeni eğilimi gözlemlenen ifadeler
	Yok	Apofeni eğilimi gözlemlenmeyen ifadeler
Sahiplik etkisi	Var	Sahiplik etkisi gözlemlenen ifadeler
	Yok	Sahiplik etkisi gözlemlenmeyen ifadeler
Sahiplik etkisinin varlığına/yokluğuna ilişkin davranışlar	Eşya paylaşmama/paylaşma	Sahip olunan eşyayı paylaşmama/paylaşma
	Eşyayı elden çıkarmama/çıkarma	Sahip olunan eşyayı elden çıkarmama/çıkarma
Eşya paylaşmamanın sebepleri	Soyut bulaşmaya ilişkin sebep	
	Bulaşıcı benlik	Kişinin eşyasının kendi enerjisini/özünü barındırdığını düşünmesi
	Çağrışımsal unsurlar	Eşyanın çağrışımsal değeri
	Somut bulaşmaya ilişkin sebep	
Hijyenik kaygılar	Kişinin hijyenik kaygıları (örn. ürünün tene temas derecesi gibi)	
Eşyayı elden çıkarmamanın sebepleri	Soyut bulaşmaya yönelik sebepler	
	Geriye yönelik bulaşma	Kişinin kendine ait eşyasının başkasının eline geçecek olmasından dolayı olumsuz yönde etkilenmesi
	Çağrışımsal bulaşma	Eşyanın çağrışımsal değeri
	Manevi öz bulaşması	"Manevi öz bulaşmış" eşya
	Rasyonel sebepler	
	Ürün dayanıklılığı	Eşyanın dayanıklı mal kategorisinde olması
Eşyaya yönelik olası ihtiyaç	Eşyaya gelecekte duyulabilecek olası ihtiyaç	
Eşyayı elden çıkarmanın sebepleri	Fiyata duyarlılık	Kişinin fiyat hassasiyeti
	Fonksiyonel sebepler	Eşyanın işlevselliğini yitirmesi
	Eşyanın kullanım dışı olması	Eşyaya artık ihtiyaç duyulmaması ve/veya eşyanın demode olması
	Maddi sebepler	Kazanç sağlamak amacıyla eşyanın elden çıkarılması
Bulaşıcı kaynaklar (Bulaşma etkisine sebep olabilecek kaynaklar)	İnsan	Enerjinin (soyut bulaşma) insan yoluyla bulaşması
	İsim	Enerjinin (soyut bulaşma) isim yoluyla bulaşması
	Benlik	Kişinin kendine ait özelliklerin (öz, huy, mizaç, karakter, enerji vb. soyut özellikler) sahip olduğu eşyaya bulaşması
	Eşya	Enerjinin (soyut bulaşma) eşya yoluyla bulaşması
	Çekici kaynaklar	
	-Ünlü kişi	- Ünlü kişinin çekici bulaşma etkisi oluşturması
	-Evlad/torun	- Evladın/torunun çekici bulaşma etkisi oluşturması
	-Nostaljik unsur	- Nostaljik eşyanın çekici bulaşma etkisi oluşturması
-Ünvan	- Kaynağın ünvanının çekici bulaşma etkisi oluşturması	

Geçerlilik ve güvenilirlik

Bu çalışmada nesnellik ve doğruluğu, başka bir deyişle geçerlilik ve güvenilirliği sağlamak için Creswell (2017) tarafından önerilen birtakım stratejiler kullanılmıştır:

Katılımcı teyidi ve üye kontrolü: Katılımcının bakış açısından bulguların doğruluğunun teyidi, nitel araştırmaların geçerliliğini sağlamada son derece önemlidir (Creswell & Miller, 2000). Bu noktada üye kontrolü, çalışmada tespit edilen temalar ve bulgular gibi bitmiş parçalar üzerine katılımcıların yorumuna başvurmayı gerektirir (Creswell, 2017). Bu sebeple bu çalışmada görüşme sonrasında katılımcıların verdikleri bilgiler katılımcılara tekrar edilerek katılımcıların onayı alınmıştır. Böylece elde edilen bilgilerin doğruluğu teyit edilmiş, verileri doğru anlamlandırma ve yorumlama sağlanmaya çalışılmıştır. Buna ek olarak çalışmada elde edilen bulgular ve kategorilerle ilgili katılımcıların yorumuna başvurulup bulguların geçerliliği garanti edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmacının rolü: Creswell (2017) tarafından önerildiği üzere araştırmacının çalışmaya getirdiği yanlılığın açıklanması, bulgulara yönelik yapılan yorumların okuyucu tarafından net bir şekilde anlaşılması için önemlidir. Araştırmacının replikalardan oluşan bir müze ziyaretinde bulunması [*The Treasures of Tutankhamun* (Çocuk Kralın Sergisi)] ve müzedeki replika ürünlerin kendisinde orijinal eserler kadar heyecan uyandırmadığını fark etmesi sonucunda araştırmacıda söz konusu çalışma fikri şekillenmiştir. Zira araştırmacı orijinal tarihi eserlerin “döneminin ruhunu” ve “sahibinin özünü” (soyut bulaşma fikri/ manevi öz modeli) içinde barındırması sebebiyle replikalarından daha değerli ve heyecan verici olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla araştırmacı, soyut bulaşma etkisini deneyimleyen roledir. Araştırmacının, yaşadığı deneyimi paylaşan başka tüketiciler olup olmadığına yönelik merakı, söz konusu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Araştırmacı, tüketici olarak kendi tecrübeleri ile mağaza ortamında ve kişisel hayatında yaşadıklarından ve gözlemlerinden yola çıkıp veri toplama aracı olarak kullandığı senaryoları yazmıştır. Dolayısıyla araştırmacı söz konusu çalışmaya belirli yanlılıklar aktarmıştır. Öte yandan nesnellik garanti etmek için her türlü çaba gösterilmiş, geçerlilik ve güvenilirlik konusunda titiz davranılmış, verilere bakma ve anlama konusunda araştırmacı kişisel tecrübelerini ayrıca alarak bulguları yorumlamıştır. Bu noktada araştırmacının çalışmada incelenen fenomeni “tecrübe eden kişi” olarak senaryoların yazımı ve araştırma fikrinin şekillenmesinde rolü bulunmaktadır.

Akran değerlendirmesi: Akran değerlendirmesi, araştırmanın geçerliliğini arttıracak bir strateji olarak belirtilmiştir (Creswell, 2017). Bu noktada kodlama deneyimi olan ve alana hâkim bir dış gözlemciye kodlama tutarsızlıklarının çözümü için başvurulmuştur.

Araştırmada kullanılan kategorilerin ne anlam ifade ettiğinin tanımlanması, görünüş geçerliliğini sağlamak için gereklidir (Saldana, 2019). Dolayısıyla çalışmada iç geçerliliğin yanı sıra görünüş geçerliliğini de sağlamak amacıyla Tablo 1’de gösterilen kodlama şeması sunularak kategoriler ve anlamları açıklanmıştır. Öte yandan çalışmada incelenen soyut bulaşma etkisine yönelik çıkarımları desteklemek ve çeşitlendirmek için görsel destek sorusu ve sonda soruları sorulmuştur. Buna ek olarak Gibbs (2007) tarafından nitel güvenilirlik için önerildiği üzere kodların tanımlanması sürecindeki olası sapmalar ve tutarsızlıklar sürekli olarak kontrol edilmiş, kodların tanımları kayıt altına alınarak kodların anlamının değişmediğinden emin olunmuştur.

5. Bulgular ve Çözömler

Bulgular ve bulgulara ilişkin çözümlerler, çalışmada aranan temel sorular altında sunulmuştur. Öncelikle araştırma sorusu yazılmış, altında ilgili soruya cevap olabilecek alıntılar paylaşılarak söz konusu bulguların kavramsal karşılıkları ve çözümlerleri verilmiştir.

Araştırma sorusu 1: Tüketiciler soyut bulaşma etkisini hissediyorlar mı?

Çalışma örneklemini kapsamında soyut bulaşma etkisini hisseden katılımcıların olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan soyut bulaşma etkisinde katılımcının spiritüel/rasyonel eğilimli olması, gösterişçi tüketim eğilimi, iğrenme hassasiyeti, bulaşıcı kaynağı tanınması, bulaşıcı kaynak ve fiyata duyarlılık gibi unsurların etkili olabileceği ortaya çıkmıştır.

“...mesela Nermin⁵ ablam (öz ablası) bana bir kıyafet verdi. Giymedim duruyor öyle. Çünkü çok agresif, gergin, mutsuz bir kişi. Bence kıyafet bunları çekiyor ben öyle hissediyorum.” (T.U., Kadın, 60).

Bu örnekte katılımcının, ablasının ruh hâlinin kıyafetine sirayet ettiğini düşündüğü görölmektedir. Burada katılımcının ablası soyut bulaşmaya sebep olan beşeri bir kaynak, katılımcıya verilen kıyafet ise bulaşma etkisinin oluşmasını sağlayan araç rolündedir. Katılımcının kıyafetin ablasına ait manevi özü, başka bir deyişle olumsuz soyut özellikleri (örn. agresiflik, gerginlik, mutsuzluk vb.) çektiğine/barındırıldığına yönelik inancı sebebiyle o kıyafeti kullanmaması şeklindeki davranışı ise manevi öz bulaşması türünde bir bulaşma etkisi örneği olarak değerlendirilebilir. Buna ek olarak söz konusu katılımcının “hissediyorum” sözcüğünü kullanması, spiritüel eğilimli olduğuna yönelik bir ipucu olarak ele alınabilir.

“İcradan satılan eşyayı almak içime sinmiyor. (Eşyanın sahibi) Kötü şeyler yaşadı, (eşyanın sahibinin) o malda akı kaldı falan o yüzden içime sinmiyor.” (Ç.B., Kadın, 37).

Bu örnekte ise soyut bulaşma türlerinden çağrışımsal türde bir bulaşma etkisinin varlığından bahsedilebilir. Zira icralık malın sahibinin yaşadığı kötü şeyler sebebiyle o malın kötü şeyleri çağrıştırdığı, bu durumun da çağrışımsal türde soyut bulaşma etkisi oluşturarak eşyanın satın alınmasını engellediği ifade edilebilir.

“Almam, fakirlik göstergesi çünkü. Ama marka bir ürünse alırım, sonuçta markayı zenginler giyer.” (C. E, Erkek, 35)

Yukarıdaki örnek ise soyut bulaşmaya yönelik daha zengin veri elde etmek için sorulan “İkinci el kıyafet satın alırsınız?” sorusuna verilen yanıtlardan biridir. Zira ikinci el kıyafet, kıyafete daha önce başka birinin temas etmiş olması sebebiyle bulaşma etkisi oluşturma potansiyeli olan bir unsurdur. Yanıt incelenirse katılımcının ikinci el kıyafet satın almayı “fakirlik göstergesi” olarak gördüğü, bu nedenle almak istemediği görölmektedir. Öte yandan katılımcının “zenginlerin marka giymesi sebebiyle” marka bir ikinci el kıyafeti ise alabileceğini belirttiği anlaşılmaktadır. Örnekteki “fakirlik göstergesi” ve “markayı zenginler giyer” gibi vurgular sembolik etkileşimi ifade etmesi açısından sembolik türde soyut bulaşmayla ilişkilendirilebilmekle birlikte katılımcının gösterişçi tüketim eğilimi gösterdiği de ifade edilebilir. Dolayısıyla gösterişçi tüketim eğilimi de bulaşma etkisinin hissedilmesinde etkili olabilecek bir unsur olarak belirtilebilir.

Sadece soyut bulaşma etkisi değil, somut bulaşma etkisine yönelik bulgular da tespit edilmiştir. Aşağıdaki örnekler soyut bulaşma etkisine yönelik bilgi elde etmek için sorulan

⁵ Etik kurallar gereği isim değiştirilmiştir.

“Agresif bir müşterinin denediği bir ürünü dener misiniz?” sorusuna bazı katılımcıların verdikleri cevapları göstermektedir:

“Ürün ter kokuyorsa onu denemem, yanına yaklaşmam.” (H. B., Kadın, 37).

“Ürün bariz pisse denemem de satın almam da.” (Ş. B., Kadın, 38).

“Deneyen kişi terliyse kaşınıyorsa denemem.” (G. U., Erkek, 24).

Bu örneklerde müşterinin agresifliğine, agresif olmasının ürüne sirayet edeceğine, dolayısıyla soyut bulaşmaya atıf yapılmadığı görülmektedir. Öte yandan ürünün ter, koku ve pislik barındırması sebebiyle ürünün denenmeyeceği ve satın alınmayacağı ifade edildiği görülmektedir. Dolayısıyla burada fiziki kalıntı bulaşması ve mikrop bulaşması gibi somut bulaşma türlerinin ürünün denenmesini ve satın alınmasını engellediği ifade edilebilir.

Araştırma sorusu 2: Bulaşma ilkelerine (fiziksel temas, kalıcılık, doz duyarsızlığı, olumsuzluk hâkimiyeti, geriye yönelik bulaşma) ilişkin tüketici davranışı örnekleri mevcut mu?

Analiz sonucunda bulaşma ilkelerine ilişkin tüketici davranışı bulguları tespit edilmiştir.

“Almam, zaten sinirli gergin bir insan bir de tenine giymiş tişört bu hani böyle palto malto olmuş olsa o gene anlık böyle tenine değmiyor ama tişört bu tişört tenine değiyor ıyykk.” (T.U., Kadın, 60).

Yukarıdaki örnek “Agresif bir müşterinin denediği bir tişörtü satın alır mısınız?” sorusuna verilen yanıtlardan biridir. Bu yanıtta katılımcının “tenine giymiş” ve “tenine değiyor” vurguları, fiziksel temas ilkesinin varlığına bir işaret olarak değerlendirilebilir. Öte yandan “tişört bu hani palto malto olsa neyse” ifadesi tene temas derecesine, “anlık böyle tenine değmiyor” ifadesi ise temas süresine (tende kalma süresi) bir vurgu olarak ele alınabilir. Dolayısıyla bu örneğin fiziksel temas ilkesini destekleyici olmakla birlikte temas süresi ve temas derecesinin öneminin vurgulanması sebebiyle minimum düzeyde temas ve maksimum düzeyde temas arasında bulaşma etkisi açısından bir fark olmadığını ifade eden doz duyarsızlığı ilkesinin aksi yönünde bir çıktı sağladığı ifade edilebilir. Öte yandan aynı katılımcının agresif bir müşteri tarafından denenmiş olması bilgisi verilmeyip sadece denenmiş olduğu anlaşılan bir ürünü (bakınız: Senaryo 4) deneyip denemeyeceği sorulduğunda bu denli tepki göstermemesi (örn. ıyykk gibi iğrenme tepkisi) ve “nasıl olsa hepsi denenmiş oluyor, deneyebilirim” cevabını vermesi, agresifliğin, başka bir deyişle olumsuz özün mağaza ortamındaki tüketici davranışı üzerinde düzenleyici bir etkide olabileceğini gösterebilir.

“Hiç dokunmam, rahatsız huzursuz olurum, yıkansa da onun aurası geçmez ki!..” (S. T., Kadın, 45).

Yukarıdaki örnek soyut bulaşma etkisinin araştırılmasına destek olmak için sorulan sorulardan biri olan “Suç işlemiş birinin giydiği bir kazağa dokunur musunuz?” sorusuna verilen yanıtlardan bir örnektir. Söz konusu yanıtta “yıkansa da onun aurası geçmez ki” vurgusu, soyut bulaşmanın sterilizasyon karşısında dirençli olduğunu, dolayısıyla kalıcılık ilkesini destekleyici bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

“Almam. Yani ne olursa olsun, o kıyafet üzerinde senin, o kıyafet üzerinden çıktığı zaman senden sıyrılıyor ama sendeki bütün düşünce ona geçiyor yani ben öyle hissediyorum. İsteddiğin kadar yıka. Sana ait, senle özdeşleşmiş o.” (A. B., Kadın, 42)

Yukarıdaki örnek “ikinci el kıyafet satın alır mısınız?” sorusuna verilen yanıtlardan biridir. Bu yanıtta “sendeki (eşyanın sahibindeki) bütün düşünce ona (kıyafete) geçiyor” vurgusu ile manevi öz bulaşması türünde soyut bulaşma etkisinin varlığından bahsedilebilir. Öte yandan “istediğin kadar yıka” vurgusu yapılarak söz konusu ikinci el kıyafetin arındırılmayacağı ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu örnek soyut bulaşma açısından kalıcılık ilkesinin varlığına ve soyut bulaşmanın sterilizasyon karşısındaki direncine yönelik bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

“onlar bana ait şeyler başkasına iyi geleceğini düşünmem başkasının tenine değmesin çünkü bedensel enerji beni rahatsız eder.” (T. U., Kadın, 60)

Yukarıdaki örnek soyut bulaşma etkisine yönelik destekleyici veri elde etmek için sorulan “Eşyalarınızı başkalarıyla kolaylıkla paylaşıyor mısınız?” sorusuna verilen yanıtlardan biridir. Söz konusu yanıt incelendiğinde katılımcının kendine ait bir eşyanın başkasının tenine değecek olmasından duyduğu endişe gözlemlenebilmektedir. Bu örnekteki “başkası”, katılımcı için olumsuz bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Zira cümlemin devamındaki “bedensel enerji beni rahatsız eder” vurgusu, söz konusu temasın olumsuz bir etkide olacağını göstermektedir. Dolayısıyla bu örnekten katılımcının kendisine ait bir eşyanın olumsuz bir kaynakla teması sonucunda “kirleneceğini” düşündüğü çıkarımı yapılabilir. Bu noktada bulaşmanın olumsuzluk hâkimiyeti ilkesinin bu örnek için işlerlik gösterdiği söylenebilir. Öte yandan katılımcının söz konusu temas neticesinde olumsuz yönde etkileneceğini düşünmesi, geriye yönelik bulaşma etkisi için de bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Tümevarımsal kodlama süreci sonucunda bulaşma etkisinin hissedilmesini etkileyebilecek unsurlar tespit edilmiştir. Bulaşma etkisi fenomeninin tüketici davranışını nasıl etkileyebileceğinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu unsurların bilinmesi önemlidir. İlgili unsurlar aşağıdaki soru başlığı altında sunulmuştur:

Tüketici davranışı açısından bulaşma etkisini etkileyebilecek unsurlar neler olabilir?

Tümdengelimsel yaklaşımla apofeni eğilimi ve sahiplik etkisi unsurları bulaşma etkisini üzerinde etkili olabilecek unsurlar olarak belirlenmişti. Tümevarımsal yaklaşım sonucunda ise spiritüel eğilim/ rasyonel eğilim, titizlik derecesi, iğrenme hassasiyeti, fiyata duyarlılık, kıtlık algısı, ürünün tene temas derecesi, ürünü beğenme, temasın görülmesi, bulaşıcı kaynağı tanıma durumu ve bulaşıcı kaynaktan hoşlanma durumu, bulaşma etkisi üzerinde etkili olabilecek unsurlar olarak belirlenmiştir.

“Kabinde gördüğüm denenmiş kıyafetler içinde beğendiğim olursa denerim, o kadar titiz bir insan değilim.” (Ç. B., Kadın, 37).

Yukarıdaki örnek, bulaşma etkisini araştırmak için sorulan destekleyici sorulardan biri olan “Mağazada denenmiş bir kıyafeti dener misiniz?” sorusuna verilen cevaplardan biridir. Zira denenmiş ürün, daha önce ürüne başkasının temas etmiş olması sebebiyle bulaşma etkisi oluşturabilecek bir unsurdur. Söz konusu cevaptaki “beğendiğim olursa” vurgusu, ürünü beğenmenin, “o kadar titiz bir insan değilim” vurgusu ise tüketicinin titizlik derecesinin, mağaza ortamında hissedilebilecek olası bir bulaşma etkisi üzerinde etkili olabilecek unsurlar olarak değerlendirilmesini sağlayabilir.

“Tişörtse tene değdiği için denemem ama mont palto gibi ürünleri denerim.” (T.U., Kadın, 60).

Aynı soruya verilen bir diğer cevap olan yukarıdaki örnek ise tene temas derecesi mont veya palto gibi ürünlere göre daha yüksek olan denenmiş bir tişörtün tüketici tarafından denenmeyeceğini göstermesi açısından bulaşma etkisinin hissedilmesinde tene temas derecesinin etkili olabileceğini göstermektedir.

“Ürünün gözümün önünde denenmiş olduğunu görürsem almam. Denendiğini görünce o ürün gözüme daha pis geliyor hani bazen bilmemek mutluluk derler benimki de o hesap.” (Ş. F., Erkek, 36).

Yukarıdaki örnekteki “gözümün önünde denenmiş olduğunu görürsem” vurgusu ile “denendiğini görünce o ürün gözüme daha pis geliyor” vurgusundan yola çıkılarak ürüne temasın (ürünün denenmesi) görüldüğü durumların görülmediği durumlara göre bulaşma etkisinin daha yoğun hissedilmesini beraberinde getirdiği söylenebilir.

“Ünlü kişinin terinin bulaştığı havlu ile sıradan bir kişinin terinin bulaştığı havlu arasında herhangi bir fark yok ki ikisi de iğrenç, ter beni iğrendirir kim olursa olsun. Önemli olan o havlunun ünlü kişiye ait olması, ter o havluyu daha değerli yapmaz ki.” (Ş. F., Erkek, 36).

Yukarıdaki örnek çekici bulaşma etkisine yönelik daha çok bilgi elde etmek için sorulan “Ünlü kişinin terinin bulaşması o havluyu daha değerli yapar mı?” sorusuna verilen cevaplardan biridir. İlgili cevaptaki “ikisi de iğrenç” ve “ter beni iğrendirir” gibi vurgular iğrenme hassasiyetinin bulaşma etkisinin hissedilmesi üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Tere yapılan vurgu sebebiyle iğrenme hassasiyetinin daha çok fiziksel kalıntı türündeki somut bulaşmanın hissedilmesi üzerinde daha etkili olabileceği düşünülebilir.

“Tanımadığım birinin eşyasını özellikle kıyafetini kullanmam bana pis gelir huzursuz olurum.” (Ş. L., Kadın, 39).

Bu örnek bulaşma etkisinin araştırılmasında destekleyici sorulardan biri olan “Tanımadığınız birinin eşyasına dokunur musunuz?” sorusuna verilen cevaplardan biridir. İlgili cevap incelendiğinde tanınmayan bir kişinin pis olarak algılanıp olumsuz yönde soyut bulaşmaya sebep olduğu ifade edilebilir. Bu örnek aynı zamanda olumsuzluk hâkimiyeti ilkesiyle de ilişkilendirilebilir. Zira kişinin hakkında bilgi sahibi olmadığı (tanımadığı) birini olumsuzludan ziyade olumsuz değerlendirme eğiliminde olması, olumsuzluk baskınlığının bir göstergesi olabilir.

“Tanımadığım kişinin denediği bir ürünü denerim ama hoşlanmadığım bir kişinin denediği ürünü denemem zaten hoşlanmadığım kişilerin eşyalarına da dokunmam ben.” (H. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki örnek ise “Denenmiş bir kıyafeti dener misiniz?” sorusuna verilen cevaplardan bir diğeridir. Denenmiş ürünler söz konusu olduğunda ürünü deneyen kaynağın tanınmamasının olumsuz bir etki oluşturmazken tüketicinin kaynaktan hoşlanmamasının olumsuz bulaşma etkisi oluşturabileceği görülmektedir. Zira katılımcı, hoşlanmadığı bir kişi tarafından denenmiş bir ürünü denemeyeceğini belirtmiştir. Burada hoşlanılmayan bir kaynağın ürüne temas ederek söz konusu ürünü kişi için itici bir hâle getirmesi söz konusudur. Dolayısıyla tüketicinin kaynaktan hoşlanıp hoşlanmaması bulaşma etkisinin hissedilmesi üzerinde etkili bir unsur olarak ortaya çıkabilir. Zira cevabın devamındaki “hoşlanmadığım kişilerin eşyalarına da dokunmam” vurgusu, bu durumu desteklemektedir.

“Fiyatı uygunsu alırım.” (Ş. F., Erkek, 36).

“Ürün piyasada yoksa alırım.” (U., F., Erkek, 36).

Yukarıdaki iki örnek, “ikinci el ürün satın alır mısınız?” sorusuna verilen cevaplardan örneklerdir. Söz konusu cevaplardaki fiyat uygunluğu ve ürünün piyasada olmayışı gibi vurgular, tüketicinin fiyata duyarlılığı ve ürünün kıt olması (kıtlık etkisi) gibi unsurların bulaşma etkisinin hissedilme(me)si üzerinde etkili olabilecek değişkenler olarak değerlendirilmesini sağlayabilir.

Araştırma sorusu 3: Tüketicilerde apofeni eğilimi var mı? (Varsa) apofeni eğilimi, tüketici davranışını bulaşma etkisi açısından nasıl etkileyebilir?

Analiz sonucunda apofeni eğilimi gözlemlenen katılımcı ifadeleri tespit edilmiştir.

“Aynı ben ben de öyle yaparım. Hatta LGS’ye girmeden hangi deneme sınavından yüksek puan aldysam o gün ne giydiğime göre LGS’ye o kıyafetle gelmişim.” (Ç. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki örnek, Senaryo 1’deki apofeni eğilimli tüketicinin davranışıyla ilgili tutuma yönelik cevaplardan biridir. Örnek incelendiğinde katılımcının deneme sınavından aldığı yüksek puanı, o sırada üzerinde bulunan kıyafetle ilişkilendirerek apofeni eğilimi gösterdiği ifade edilebilir.

“Gömleği test etmek lazım, gömleği giyerek birkaç şans oyunu oynayıp kazanırsam belki o zaman (gömleğin şans getirdiğini) düşünebilirim.” (Ş. F., Erkek, 36)

“Bence bu büyük bir tesadüf. Diğer tüm şartlar sabitken gömleğin şans getirip getirmediği ölçülmesi lazım.” (U. F., Erkek, 36)

Yukarıdaki iki örnek ise apofeni eğilimi gözlemlenmeyen cevaplardandır. Söz konusu cevaplar incelendiğinde katılımcıların nesnel ve analitik düşünüp gömleğin şans getirdiğinin anlaşılabilmesi için teste tabii tutulması gerektiğini ifade ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla kişilerin bu örneklerde olduğu gibi rasyonel düşünceye sahip olmasının, başka bir deyişle tüketicinin rasyonellik/spiritüellik eğiliminin apofeni eğilimi üzerinde etkili olabileceği düşünülebilir. Buna ek olarak rasyonel düşünceye sahip olup apofeni eğilimi göstermeyen katılımcıların bu çalışma kapsamında çoğunlukla erkekler olduğu görülmüştür. Dolayısıyla rasyonellik/spiritüellik eğiliminin yanı sıra cinsiyet değişkeninin de apofeni eğiliminde ve buna bağlı olarak soyut bulaşma etkisinin hissedilmesinde etkili bir değişken olabileceği düşünülebilir.

Araştırma sorusu 4: Tüketicilerde sahiplik etkisi gözlemlendi mi? (Gözlemlendi ise) sahiplik etkisi, tüketici davranışını bulaşma etkisi açısından nasıl etkileyebilir?

Analiz sonucunda sahiplik etkisinin gözlemlendiği katılımcı ifadeleri tespit edilmiştir. Sahiplik etkisinin sahip olunan eşyayı paylaşmama ve eşyayı elden çıkarmama davranışı gibi tüketici davranışlarına sebep olabileceği görülmüştür.

“Kendi notlarımın yazılı olduğu kitabım yerine temiz bir kitabı vermeyi tercih ederim çünkü notlarımın olduğu kitap benim için daha kıymetlidir.” (Ç. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki örnek, eşya paylaşımına ilişkin sorulara verilen cevaplardan biridir. Bu cevapta katılımcının kendi notlarının yazılı olduğu kitabı başkasıyla paylaşmak istemediği görülmektedir. Kitap üzerinde kişinin kendi yazdığı notlar, kitabın kişinin kendisinden bir şeyler barındırdığını (manevi öz türünde soyut bulaşma etkisi) düşünmesine, dolayısıyla “kendine ait” notların yazılı olduğu kitabın, notların yazılı olmadığı temiz bir kitaba göre kişide daha çok sahiplik etkisi oluşturup kitabı paylaşmama yönünde bir davranışı beraberinde getirdiği düşünülebilir. Buna ek olarak söz konusu örnek, benliğin bulaşıcı bir kaynak olarak değerlendirilmesini de sağlayabilir. Zira kişi, kendi özünün, yani benliğinin bulaştığı bir eşyaya daha çok bağlanmış ve söz konusu eşya, kişide sahiplik etkisi oluşturmuştur.

“İlk maaşım aldığım kolyem ve kendimi bir başarıım sonucunda ödüllendirmek için aldığım takılarım benim için çok değerlidir ve onları paylaşmak istemem.” (Ş. L., Kadın, 39)

Bu örnekte ise katılımcının kolyesini ilk maaşıyla alması sebebiyle kolyesinin onun için değerli olduğu (sahiplik etkisi oluşturduğu) ve kolyesini paylaşmak istemediği görülmektedir. Cevabın devamında ise katılımcının kendini ödüllendirmek için satın aldığı takılarını da paylaşmak istemediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla “ilk maaş” ve “başarıları ödüllendirme” vurguları göz önüne alındığında çağrışımsal türde soyut bulaşmanın (zira kolye ilk maaşı çağrıştırırken takılar ise başarıyı çağrıştırıyor) sahiplik etkisini beraberinde getirerek bunun da eşyanın paylaşılmaması davranışına yol açtığı ifade edilebilir.

“Sadece benim kullanmam gereken eşyalarımı başkalarıyla paylaşmam mesela iç çamaşırlarımı. Bunun dışındaki eşyalarımı paylaşıyorum.” (U. F., Erkek, 36)

Yukarıdaki örnekte ise katılımcının eşya paylaşımında hijyenik unsurlara vurgu yaptığı görülmektedir. İç çamaşırı gibi tene temas derecesi yüksek bir eşyanın paylaşılmak istenmemesinin arka planındaki hijyenik kaygılar, söz konusu örnekteki eşya paylaşmama davranışının bulaşıcı benlik ve/veya çağrışımsal türde bulaşma gibi soyut bulaşma etkisinden değil, mikrop bulaşması ya da fiziki kalıntı türünde somut bulaşma etkisinden de kaynaklanabileceğini düşündürülebilir.

Sahiplik etkisinin sebep olabileceği bir diğer tüketici davranışı olarak tespit edilen “eşyayı elden çıkarmama” davranışının ardında geriye yönelik bulaşma, çağrışımsal bulaşma ve manevi öz bulaşması gibi soyut bulaşma etkisi unsurlarının olabileceği gözlemlenmiştir.

“Bana ait eşyaları elden çıkardığım zaman o eşyalara başka birilerinin temas edecek olmasından çekinirim. Sanki birileri elden çıkardığım eşyama dokunduğu zaman onların negatif enerjisi bana geçecekmiş gibi olurum. Bu yüzden eşyayı atmam saklarım.” (T. U., Kadın, 60).

Yukarıdaki örnekte katılımcının elden çıkardığı eşyasına başkasının dokunacak olmasıyla bu durumdan olumsuz yönde etkileneceğini ifade ettiği görülmektedir. Bu sebeple katılımcının geriye yönelik bulaşma etkisi altında olduğu ifade edilebilir. Geriye yönelik bulaşma etkisinin, katılımcının eşyasını elden çıkarmayıp saklamasını beraberinde getirdiği söylenebilir.

“Annanemin işlediği tişörtümü atamıyorum onu hep saklıyorum.” (Ç. B., Kadın, 37)

Bu örnekte ise katılımcının hem çağrışımsal türde hem de manevi öz bulaşması türünde soyut bulaşma etkisi altında kalarak tişörtünü elden çıkaramadığını söylemek mümkündür. Zira katılımcının hangi tür bulaşma etkisi altında kaldığını daha net bir şekilde anlayabilmek için sorulan sonda soruları neticesinde katılımcı, anneannesinin tişörte verdiği emek sebebiyle tişörtün anneannesinden bir şeyler taşıdığını düşünmekle birlikte tişörtün anneannesini çağrıştırması gibi sebeplerle tişörtü atmaya kıyamadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu örnek, tişörtün anneanneden bir şeyler taşıdığının düşünülmesi sebebiyle manevi öz bulaşması, anneaneyi çağrıştırması sebebiyle de çağrışımsal türde bulaşma gibi soyut bulaşma etkisinin eşyayı elden çıkar(a)mama davranışını beraberinde getirdiği bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Eşyayı elden çıkarmamanın sahiplik etkisinden kaynaklanan soyut bulaşma etkisinin yanı sıra ürün dayanıklılığı, eşyaya yönelik olası ihtiyaç ve fiyata duyarlılık gibi rasyonel sebepleri de tespit edilmiştir.

“Beyaz eşya mobilya gibi eskimeyen eşyalarımı elden çıkarmam ama elbise tişört gibi dayanıksız olan tekstil eşyalarımı eskidiklerinde elden çıkarırım.” (Ş. L., Kadın, 39)

“İlerde ihtiyacım olur diyip atmayıp saklarım.” (Ş. F., Erkek, 36)

“Maddi sebeplerden yenisini almak kolay değil. Kolay kolay elden çıkarmam.” (N. E., Kadın, 55)

Yukarıdaki üç örnek, eşyanın elden çıkarılmaması davranışının arka planında ürün dayanıklılığı, ürüne yönelik ihtiyaç ve maddi kaygılar gibi rasyonel sebeplerin olabileceğini göstermektedir.

Analiz sonucunda eşyayı elden çıkarma davranışına ilişkin bulgular da tespit edilmiştir. Söz konusu bulgular incelendiğinde katılımcıların fonksiyonel sebepler, maddi sebepler ve eşyanın kullanım dışı olması gibi rasyonel sebeplerle eşyalarını elden çıkarabileceklerini ifade ettikleri gözlemlenmiştir.

“Eşya artık işlevselliğini yitirirse elden çıkarırım.” (U. F., Erkek, 36)

“Artık işe yaramaz olmuşsa elde tutmam atarım.” (T. I., Erkek, 40)

Yukarıdaki iki örnek, eşyanın fonksiyonelliğini yitirmesi sebebiyle elden çıkarılabileceğini göstermektedir.

“Çatal bıçak takımlarım demode olmuştu. Onları ikinci el olarak sattım.” (U. F., Erkek, 36)

“Kayak ayakkabılarımı artık kullanmıyorum o yüzden ikinci el uygulamasından sattım.” (O. H., Kadın, 38)

Söz konusu örneklerde eşyanın demode ve kullanım dışı olması gibi sebeplerle elden çıkarıldığı görülmektedir.

“Satılabilecek türde eşyalarımı ikinci el olarak satıyorum günümüzde bu ciddi bir gelir kapısı benim için de öyle olmaya başladı.” (H.,B., Kadın, 37)

Bu örnek, katılımcının maddi kazanç sağlamak için eşyalarını elden çıkardığını göstermektedir. Dolayısıyla maddi kazanç sağlama motivasyonu da eşyanın elden çıkarılmasının rasyonel bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

Araştırma sorusu 5: Beşeri kaynak çekiciliği bir tür “çekici bulaşma etkisi” oluşturarak tüketici davranışını etkileyebilir mi?

İlgili soruya yönelik çıkarım yapabilmek için Senaryo 5'e ilişkin katılımcı cevapları incelenmiştir. Cevapların analizi sonucunda kişiye çekici gelip çekici bulaşma etkisi oluşturabilecek kaynakların farklılaşabileceği tespit edilmiştir. Bu noktada ünlü kişi ve evlat/torun, beşeri çekici kaynaklar olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan ünlü kişinin kişiye çekici gelip çekici bulaşma etkisi oluşturmasında kişinin ünlü kişilere olan ilgi seviyesinin, başka bir deyişle ilgileniminin belirleyici bir unsur olduğu gözlemlenmiştir:

“Ünlü kişinin benim gözümde sıradan bir kişiden farkı yok”. (Ş. B., Kadın, 38)

“Gidip bir ünlüyle fotoğraf çektireyim vs. öyle şeylerim yoktur, sırf ünlü kişi diye o eşyaya değer yüklemem.” (H. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki örneklerde katılımcıların ünlü kişilere ilgisinin olmaması sebebiyle ünlü kişilerin onlar için çekici bulaşma etkisi oluşturmadığı ifade edilebilir.

“Erkin Koray’ın şapkası benim için çok değerlidir. Açık artırmaya çıksa param olursa satın alırdım.” (Ç. B., Kadın, 37)

Bu örnekte ise ünlü kişiyle özdeşleşmiş, ünlü kişiyle güçlü bir çağrışım ilişkisi olan bir eşyanın (şapka) katılımcı için değerli olduğu görülmektedir. İlgili örnekte şapkanın ünlü bir kişiye ait olması sebebiyle çekici bulaşma etkisi, eşyanın çağrışımsal değeri sebebiyle de çağrışımsal türde soyut bulaşma etkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir. Buna ek olarak bu örnekte çekici bulaşma etkisi ve çağrışımsal türde soyut bulaşmanın ünlü kişiye ait bir eşyaya yönelik satın alma niyeti oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu noktada katılımcıya “Ünlü kişilere ait eşyaların sterilize edilerek satılması o eşyayı değersizleştirir mi?” sorusu sorulmuştur:

“Sterilizasyon o eşyayı daha değersiz bir hâle getirmiyor benim için. Zaten o moleküller zamanla kaybolacak teri kokusu kalmayacak ki. Önemli olan o kişiye ait olması” (Ç. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki cevap incelendiğinde katılımcının “teri kokusu kalmayacak ki” vurgusu ile ünlü kişinin fiziki kalıntılara gönderme yaptığı görülmektedir. Ünlü kişiye ait fiziki kalıntıların molekül olarak ifade edilmesi ve zamanla kaybolacağı vurgusu, fiziki kalıntı türünde somut bulaşma etkisinin geçici bir etkide olabileceğini düşündürülebilir. Öte yandan katılımcının cevabının devamında “önemli olan o kişiye ait olması” vurgusu yaptığı görülmektedir. Eşyanın ünlü kişiye ait olması, ilgili katılımcının bir önceki cevabından yola çıkılarak (Erkin Koray’a ait şapkanın oluşturduğu çağrışımsal bulaşma) çağrışımsal türde soyut bulaşma etkisiyle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla ünlü kişinin kaynak olduğu somut türde bulaşmanın sterilizasyon ve/veya zaman karşısında dirençsiz, ünlü kişinin kaynak olduğu soyut türde bulaşmanın ise sterilizasyon ve/veya zaman karşısında direnç göstererek kalıcı bir etki oluşturabileceği düşünülebilir.

“Önemli olan ona ait olması, sterilizasyon değerini düşürmez.” (G. U., Erkek, 24).

“Yoo, önemli olan ünlü kişiye ait olması.” (Ş. F., Erkek, 36).

Yukarıdaki cevaplar da ünlü kişinin kaynak olduğu soyut bulaşma etkisinin sterilizasyon karşısında dirençli olup kalıcı etki gösterebileceğini desteklemektedir.

“Torunumun ve çocuklarımın yıkanmamış eşyası daha değerli çok canımdan olduğu için, kokusu gitmesin.” (N.E., Kadın, 55).

Bu örnekte ise katılımcı için asıl çekici kaynağın torunu ve evlatları olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle torunun ve evlatların, çekici bulaşma etkisi oluşturan beşeri kaynaklar olduğu ifade edilebilir. Öte yandan katılımcının torununa/evlatlarına ait eşyaların kokusunun gitmesini istemediği, bu nedenle onlara ait sterilize edilmemiş eşyaların onun için daha değerli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kişinin çekici kaynakla olan bağı ve yakınlığının (kan/can bağı, gönül bağı vb.) çekici kaynağa ait eşyanın oluşturduğu bulaşma etkisinin türünde ve sterilizasyonun bulaşma üzerindeki etkisinde belirleyici olabileceği düşünülebilir. Zira cevaptaki “canımdan olduğu için” vurgusu, manevi öz bulaşması türünde (canından parça/manevi öz) soyut bulaşma etkisiyle, “kokusu gitmesin” vurgusu ise fiziki kalıntı bulaşması türünde somut bulaşma etkisiyle ilişkilendirilebilir. Bu örnekte manevi öz bulaşmasının, çekici bulaşmayı beraberinde getirdiği, fiziki kalıntı bulaşmasının da çekici bulaşmayı desteklediği ifade edilebilir.

Tümevarımsal kodlama süreci sonucunda ünlü kişi ve torun/evlat gibi beşeri unsurların yanı sıra bulaşma etkisi oluşturabilecek farklı kaynakların da olabileceği tespit edilmiştir. İlgili kaynakların incelenmesi, bulaşma etkisinin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bulaşma etkisi oluşturabilecek bulaşıcı kaynaklar neler olabilir?

Analiz sonucunda nostaljik unsur, ünvan ve benlik gibi unsurların da bulaşıcı kaynak olarak bulaşma etkisi oluşturabileceği tespit edilmiştir.

“Gençliğimle bağ kurabileceğim bir eşyayı açık arttırmada yüksek fiyat ödeyip satın alabilirim.” (H. B., Kadın, 37).

Yukarıdaki örnekteki “gençliğimle bağ kurabileceğim” vurgusundan yola çıkılarak eşyanın nostaljik değerinin bir tür çekici bulaşma etkisi oluşturup eşyayı kişi için cazibeli bir hâle getirdiği ifade edilebilir.

“Üzerinde ünvanlı isim yazılı kitapların sahiplerini Google’da aradığım oluyor.” (Ç. B., Kadın, 37).

Bu örnek, soyut bulaşma etkisi ile ilgili daha zengin veri elde etmek için sorulan sorulardan biri olan “İkinci el satın aldığınız bir eşyayı sizden önce kimin kullandığını düşünür müsünüz?” sorusuna verilen cevaplardan biridir. Bu cevapta “ünvanlı isim” vurgusuyla ünvanın bir merak unsuru oluşturduğu görülmektedir. Üzerinde sahibinin notlarının ya da isminin ve/veya ithaf cümlelerinin yazılı olduğu kitaplar çağrışımsal veya manevi öz bulaşması türünde bulaşma etkisi oluşturma potansiyelinde olan eşyalar olabilir. Dolayısıyla ilgili örnekten devam edildiğinde kitabın isim yazılı bir kitap olmasının katılımcı için soyut bulaşma etkisi, ünvanın ise çekici bulaşma etkisi oluşturmuş olabileceği ifade edilebilir. Öte yandan “araştırma sorusu 4”e ilişkin cevaplarda belirtildiği üzere kişi kendi özünün bulaştığını düşündüğü şeyleri daha değerli görebilir. Zira kişi, o eşyaya kendi özünden, benliğinden, bir şeylerin bulaşmış olduğunu düşündüğünden (kişinin kendi yazılı notlarının olduğu kitabı daha değerli görmesinde olduğu gibi) o eşyaya daha çok değer atfedebilir, o eşyayı paylaşmak ve elden çıkarmak istemeyebilir. Bu durumda benliğin de bulaşıcı bir kaynak olarak etki gösterebileceği ifade edilebilir.

Çalışmanın altıncı sorusu kapsamında elde edilen bulgular, bulaşıcı kaynakların neler olabileceğine ilişkin elde edilen bilgileri zenginleştirmiştir:

Araştırma sorusu 6: Enerji (manevi öz) bulaşıcı mıdır? Enerji (manevi öz) eşya yoluyla bulaşır mı?

Soyut bulaşma etkisine yönelik daha çok bilgi elde etmek için hazırlanan Senaryo 2’ye ilişkin cevaplar katılımcıların, enerjinin (manevi özün) eşyalar yoluyla geçip geçmediğiyle ilgili düşünceleri hakkında fikir vericidir. Senaryo 2 kapsamında sorulan sonda sorularından olan “İkinci el eşya satın alır mısınız?” sorusuna verilen cevaplardan bazıları, enerjinin eşya yoluyla geçebileceğini düşünen katılımcıların olduğunu göstermiştir:

“(ikinci el eşya) almam. Evde mesela sohbet, muhabbet, gerginlik, kızgın ortam o eve bile her tarafa yansır, perdesinden oturduğun şeye her tarafa yansıyor ben öyle hissediyorum. Haa belki aptalca bilmiyorum ama ben öyle hissediyorum.” (T. U., Kadın, 60).

Yukarıdaki örnek, katılımcının evdeki sohbet, gerginlik, kızgın ortam gibi durumlar sebebiyle ortaya çıkan soyut enerjinin eşyalara sirayet edebileceğini düşündüğünü göstermektedir. Dolayısıyla katılımcının ikinci el bir eşyayı satın alması durumunda bu “olumsuz” enerjinin eşya aracılığıyla kendisine ya da evine bulaşabileceğini düşündüğü ifade edilebilir. Dikkat edilirse bu örnekte söz konusu bulaşmanın olumsuz yönde bir etki oluşturduğu ve olumsuz yönde değerlendirildiği ifade edilebilir. Bu noktada ilgili örneğin bulaşma etkisinin olumsuzluk hâkimiyeti ilkesine de çıktı sağlayıcı özellikte olduğu söylenebilir. Buna ek olarak katılımcının “hissediyorum” kelimesini fazlaca kullandığı göz önünde bulundurulduğunda spiritüel eğilimli

olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu çıkarımdan yola çıkılarak spiritüel eğilimin, enerjinin (manevi özün) eşya yoluyla geçebileceğinin düşünülmesinde, başka bir deyişle eşyanın bulaşıcı kaynak olarak görülmesinde etkili bir unsur olabileceği ifade edilebilir. Tüm bunların yanı sıra ilgili katılımcı, cevabının devamında ikinci el bir çiçeği gönül rahatlığıyla satın alabileceğini, (cansız) eşyayı ise satın almayacağını belirtmiştir. Katılımcının bu cevabı, canlı bir varlık olan çiçeğin olumsuz yönde bir bulaşma etkisi oluşturabilecek bulaşıcı bir kaynak olarak görülmediğini göstermektedir. Dolayısıyla ikinci el satın alma davranışı söz konusu olduğunda bulaşıcı kaynak olarak cansız varlıkların (masa, koltuk gibi ev eşyaları, kıyafet vb.) olumsuz yönde soyut bulaşma etkisi oluşturma potansiyelinin daha yüksek olduğu düşünülebilir.

“kötü enerji insandan insana aktarılabilir ama insanın kullandığı bir eşyadan başka bir insana aktarılması çok mantıklı gelmiyor.” (Ş. F., Erkek, 36).

“kötü enerji eşyalar yoluyla bulaşmaz insanlar yoluyla bulaşır.” (C. E., Erkek, 35)

“eşyaların enerji bulaştıracağını düşünmüyorum, enerji bulaştırıp ortamın havasını bozan insandır.” (H. B., Kadın, 37)

Yukarıdaki örneklerde ise enerjinin eşya yoluyla geçmeyeceğini düşünen katılımcılar enerjinin ancak bir insan aracılığıyla aktarılacağını (yayılacağını) düşünerek insanı bulaşıcı kaynak olarak değerlendirmişlerdir.

“kötü enerjinin eşyadan geçeceğini düşünmem de isimden geçeceğine inanırım. Mesela yaramaz birinin ismi kişiden dolayı kötü oluyor o isme sahip insanları da ona benziyor sanırım.” (N. E., Kadın, 55).

Yukarıdaki örnekte katılımcının kötü enerjinin isim yoluyla bulaşabileceğine inandığı görülmektedir. Bu noktada ismin, katılımcı için bulaşıcı bir kaynak etkisi gösterdiği ifade edilebilir.

6. Sonuç, Öneriler ve Kısıtlar

Çalışma sonucunda bazı katılımcıların manevi öz bulaşması, çağrışımsal bulaşma ve sembolik bulaşma türünde soyut bulaşma etkilerini hissettikleri ortaya çıkmış, bulaşma ilkelerinden fiziksel temas, kalıcılık, doz duyarsızlığı, olumsuzluk hâkimiyeti ve geriye yönelik bulaşmaya ilişkin bulgular elde edilmiştir. Buna ek olarak somut bulaşma etkisine yönelik davranış örnekleri de tespit edilmiştir. Öte yandan çalışma kapsamında doz duyarsızlığıyla ilgili tespit edilen bulgular, söz konusu ilkenin aksi yönündedir. Zira çalışma kapsamında mağaza ortamındaki denenmiş ürünler açısından temas süresi, temas derecesi ve temasın görülmesi, temasın dozunun hissedilmesinde etkili olabilecek faktörler olarak belirlenmiştir. Bu noktada Argo ve diğerlerinin (2006) mağaza ortamında ürüne temas edildiğinin görülmesi durumunda müşterilerin ürünü daha olumsuz değerlendirdikleri yönündeki bulgusu desteklenmiştir.

Bulgular, bulaşma etkisinin yaygın olarak olumsuz yönde hissedildiğini, baskın bir şekilde ve çoğunlukla bulaşmanın olumsuz kaynaktan olumlu veya nötr kaynağa doğru gerçekleştiğini ve olumsuz kaynakların daha kirlitici (bulaşıcı) olduğunu ifade eden olumsuzluk hâkimiyeti ilkesini desteklemiştir. Dolayısıyla söz konusu bulguların olumsuzluk hâkimiyeti ilkesinin olumsuz baskınlık özelliğini, bu yönüyle de Stevenson’un (1954) olumsuzluk hâkimiyeti ilkesini açıklamak için kullandığı şu sözleri destekleyici olduğu ifade edilebilir: “Bir çay kaşığı lağım suyu bir fıçı şarabı bozar; ancak bir çay kaşığı şarap bir fıçı lağım suyuna bulaştığında lağım suyu hâlâ lağım suyudur. Dolayısıyla kirlilik, her zaman saflığın önüne geçer.”

Çalışma kapsamındaki bazı bulgular bulaşma etkisinin geri yönlü de hissedilebileceğini göstererek geriye yönelik bulaşma ilkesini desteklemiştir. *“Sanki birileri elden çıkardığım eşyama dokunduğu zaman onların negatif enerjisi bana geçecekmiş gibi olurum. Bu yüzden eşyayı atmam saklarım.”* örneğinde olduğu gibi katılımcının elden çıkardığı eşyasına başkasının dokunacak olmasından duyduğu endişenin sebebi, bu temas sonucunda “negatif enerjinin” kendisine geçebileceğine yönelik düşüncesidir. Geriye yönelik bulaşma etkisi ile açıklanabilecek olan bu tutum, eşyanın elden çıkarılmamasını beraberinde getirmiştir. Bu bulgu, birçok Amerikalının kan bağışı yapma konusundaki isteksizliğinin ardında yatan sebeple ilişkilendirilebilir. Zira söz konusu Amerikalıların, kendi kanlarının AIDS’li bir kişiye nakdedilme ihtimali sebebiyle kendilerine de bu hastalığın bulaşacağı yönünde bir inanış geliştirmiş olabileceği, başka bir deyişle geriye yönelik bulaşma etkisi altında olabileceği düşünülmektedir (Rozin & Nemeroff, 2002). Dolayısıyla rasyonel sebeplerle ve nedensellik ilişkisiyle açıklanamayan geriye yönelik bulaşma etkisi, tüketicinin eşyasını elden çıkarmama davranışının bir sebebi olarak ele alınabilir.

Kişinin rasyonellik ve spiritüellik eğiliminin hissedilen bulaşmanın türünde belirleyici olabileceği tespit edilmiştir. Zira rasyonel eğilimli katılımcıların temas edilmiş eşyalara/ürünlere yönelik tutumlarında ve bu eşyaları/ürünleri satın alma/kullanma kararlarında agresiflik ve mutsuzluk gibi soyut değişkenler değil, ter ve koku gibi fiziki kalıntılar belirleyici olmuştur. Buna ek olarak “negatif enerjinin geçmesine” yönelik kaygılardan ziyade “ter ve mikrobun geçmesine” yönelik hijyenik kaygılar rasyonel eğilimli tüketiciler için eşya paylaşmamanın temel sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla spiritüel eğilimli kişilerin soyut bulaşma etkisi altında, rasyonel eğilimli kişilerin ise fiziki kalıntı bulaşması ve mikrop bulaşması gibi somut türde bulaşma etkisi altında daha çok kalarak tüketim davranışlarını şekillendirebilecekleri ifade edilebilir. Söz konusu tespit, rasyonel kişilerin sezgisel/spiritüel kişilere göre soyut bulaşma etkisini daha az hissettikleri yönünde bulgu sağlayan araştırmalarla (King et al., 2007; Kramer & Block, 2011; Kramer & Block, 2014) aynı doğrultudadır.

Kişinin fiyata duyarlı olması ve ürünün piyasada kıt olması gibi rasyonel sebepler ikinci el ürünlere yönelik hissedilebilecek bulaşma etkisini hafifletici sebepler olarak tespit edilmiştir. Fiyata duyarlılığın ikinci el ürünlerin tercih edilmesini beraberinde getirmesi, Baek & Oh’un (2021) ekonomik kaygıların ikinci el ürünlere yönelik hissedilen bulaşma etkisi üzerinde düzenleyici bir etkide olabileceğine yönelik tespitleriyle aynı doğrultudadır. Öte yandan ürünün piyasada olmayışından kaynaklı kıtlık algısının ikinci el ürünlere yönelik hissedilebilecek bulaşma etkisini hafifletici olabileceğine yönelik çıkarım, kıtlık algısının dağınık ve kalabalık mağaza ortamında gıda ürünü olmayan ürünlere (örn. bulaşık deterjanı) yönelik hissedilebilen bulaşma etkisini hafifletici olabileceğine yönelik bulguyla (Gupta & Coşkun, 2021) ilişkilendirilebilir.

İsim, bulaşıcı kaynak olabilecek unsurlardan bir diğeri olarak tespit edilmiştir. Zira konuya yönelik çıktı sağlayan katılımcının, olumsuz özelliklere sahip bir kişinin ismiyle aynı isme sahip olanları olumsuz yönde değerlendirme eğiliminde olduğu ve bu kişileri birbirine benzettiği anlaşılmıştır. Bu noktada ismin, olumsuz özelliklere sahip kişiyi çağrıştırması açısından çağrışımsal türde soyut bulaşma etkisine sebep olabileceği düşünülebilir. Öte yandan burada ismin benzerlik etkisi oluşturması da söz konusudur. Zira aynı isme sahip olan kişilerin katılımcı tarafından benzer şekilde (olumsuz) değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilgili örnek, benzerlik etkisiyle ilişkilendirilebilecek nominalizm konusunda da çıktı sağlayıcı niteliktedir. Zira adcılık olarak da ifade edilen nominalizme göre hiçbir şeyin nesnel anlamda ya da gerçek olarak bir anlamı yoktur. Her şey insanların onlara yükledikleri anlamlarla var olur. Her şey birer addan

ibarettir, adıyla var olur. Her nesne bir şekilde varlığının bir parçası olan ilksel ve mutlak bir ad alır (Piaget, 1967). Dolayısıyla isim hem soyut bulaşma etkisine hem de benzerlik etkisine sebep olabilecek bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

Örneklem kapsamındaki bazı katılımcıların kendinden bir şeyler taşıdığını (bulaştığını) düşündüğü eşyalarına yönelik daha sahiplenici bir tavır geliştirdikleri tespit edilmiştir. Kendi notlarının yazılı olduğu bir kitap, kendine ait ve çok severek giydiği bir kıyafet, kişi için kendi özünden bir şeyler barındırdığını düşündüğü eşyalar olarak ortaya çıkabilir. Manevi öz bulaşması türünde soyut bulaşma etkisinin gözlemlendiği bu tür durumlarda kişinin söz konusu eşyaları, kendi benliğinden bir şeyler taşıdığını düşünmesi sebebiyle daha değerli görüp elden çıkarmadığı ve paylaşmadığı görülmüştür. Benlik bulaşması ya da bulaşıcı benlik olarak ifade edilebilecek olan bu durum, benliğin bulaşıcı bir kaynak olabileceğini göstermiştir. Bu noktada kişinin sahip olduğu şeyleri benliğinin bir uzantısı olarak gördüğünü ifade eden Belk'i (1988) destekleyici bir sonuç elde edildiği ifade edilebilir. Buna ek olarak ilgili sonuçların benliğin, kişinin sadece fiziki bedeniyle sınırlı olmayıp sahip olduğu eşyalara da sirayet eden geniş bir varlık olduğunu belirten Nemeroff & Rozin'in (2018) ifadeleriyle de aynı doğrultuda olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında soyut bulaşma etkisine yönelik tespit edilen bulgular, enerjinin eşya yoluyla bulaşabileceğine inanıldığını göstermiştir. Örneğin sevilen birinin işlediği bir tişört, hoşlanılmayan kişinin giydiği bir kıyafet, evdeki bir perde ya da icralık bir mal gibi eşyaların, bulunduğu ortamın ya da eşyaya temas eden kişinin olumlu ya da olumsuz enerjisiyle yüklenip bu enerjiyi bulaştırabileceğine yönelik inanışlar, çalışmada bulgulanmıştır. Perde, tişört, kıyafet vb. cansız varlıkların olumlu ya da olumsuz bir enerjisi, başka bir deyişle bir ruhu olduğuna yönelik inanışı açıklamak için animizmden yararlanılabilir. Zira animizm, doğadaki canlı/cansız her varlığın bir ruha sahip olduğuna yönelik "ilkel" inanışı ifade etmek için ilk olarak antropolog Edward Tylor (1871) tarafından Primitive Culture isimli eserinde bütün dinlerin ardında yatan bir fikir olarak öne sürülmüştür. Bulgulanan söz konusu inanış, animizmin yanı sıra "ruhun hareketliliğine" yönelik ilkel inanışları da akla getirmektedir. Örneğin ilkel insanlar, ruhun vücuttaki doğal açıklıklardan uçup gidecek bir yapıda olduğuna inanmışlar, bu sebeple hasta insanların burun deliklerine ve göbeğine "ruhları kaçıp gitmesin, gidecek olursa da takılıp geri dönsün" diye balık oltaları takmışlar, insanların başına gelen kötü olayların (örn. hastalık) sebebini de "ruhun kaçmasına" bağlamışlardır (Frazer, 1890: 122). Dolayısıyla ruhun hareketliliğine yönelik ilkel inanış, bu çalışmada elde edilen "ruhun/enerjinin bulaşıcılığına" yönelik "modern insan" inanışının "ilkel" bir zemini olabilir. Öte yandan Madagaskar'daki Betsileo etnik grubundaki kabile soylularının, dökülen kanları ve tırnak parçaları gibi bedensel kalıntıların "kötü niyetlilerin" eline geçmesiyle başlarına kötü şeylerin gelebileceğine yönelik inançları (Rozin vd., 1986), günümüzde birçok Amerikalının AIDS salgınından bu yana kan bağışi yapma konusundaki isteksizliğinin ardındaki sebep (Rozin ve Nemeroff, 2022) ve bu çalışma kapsamındaki katılımcılardan birinin şu sözlerinin ("*Bana ait eşyaları elden çıkardığım zaman o eşyalara başka birilerinin temas edecek olmasından çekinirim. Sanki birileri elden çıkardığım eşyama dokunduğu zaman onların negatif enerjisi bana geçecekmiş gibi olurum*") ardındaki sebep, geriye yönelik bulaşmaya ilgili olmakla birlikte söz konusu inanışın ilkel insandan modern insana süregeldiğini, ilkel insanla modern insanın geriye yönelik bulaşmayla ilgili benzer inanışlar içinde olabileceğini göstermektedir. Bu noktada ünlü antropolog James Frazer'ın (1890:208-209) şu sözleri tam olarak ilgili durumu açıklar niteliktedir:

“Bütün olup bitenlerden sonra bizim yabancılla olan benzerliklerimiz, ondan ayrıldığımız taraflardan sayıca çok daha fazladır; (...) düşününce ve araştırınca, çoğu kez kendimizin olarak kabul ettiğimiz şeylerin çoğunu atalarımıza borçlu olduğumuzu; onların yaptıkları hataların bilinçli taşkınlıklar ya da deli saçmaları değil, ortaya kondukları zamanda haklı görülebilir olan ama daha eksiksiz deneyimlerin yetersiz duruma getirdiği basit varsayımlar olduğunu anlayacağız (...) Bu nedenle, yabancı çağların ve ırkların düşüncelerini ve pratiklerini gözden geçirirken, onların hatalarına hakikatin peşinde koşarken yapılmış kaçınılmaz sürçmeler olarak sevecenlikle bakmak ve günün birinde bizim de gerek duyabileceğimiz hoşgörüyü göstermek akıllılık olacaktır.”

Araştırma bulguları kapsamında konuya yönelik akademik çalışmalar yapacak olan araştırmacılara birtakım öneriler geliştirilmiştir:

- Soyut bulaşma etkisinin araştırıldığı deneysel çalışmalar yapılabilir. Söz konusu araştırmalarda katılımcılar, rasyonellik ve spiritüellik eğilimleri açısından karşılaştırılabilir. Öte yandan bu çalışma kapsamında spiritüel eğilimli olanların aynı zamanda apofeni eğilimi gösterdikleri de tespit edilmiştir. Dolayısıyla spiritüellik eğilimi ve apofeni eğilimi arasındaki ilişki daha detaylı bir şekilde incelenebilir. Spiritüel eğilimin bağımsız, apofeni eğiliminin ise aracı değişken olduğu bir model üzerinde soyut bulaşma etkisinin incelendiği görgül çalışmalar yürütülebilir.
- Çalışma kapsamında benliğin bulaşıcı bir kaynak olarak bulaşma etkisi oluşturup eşyanın elden çıkarılmama ve paylaşılmama davranışını beraberinde getirdiği tespit edilmiştir. Bu noktada “bulaşıcı benlik” konusu daha detaylı bir şekilde incelenebilir. Tüketiciler için hangi eşyaların ya da ürünlerin “bulaşıcı benlik etkisine” yol açabileceği mülakat yöntemiyle derinlemesine ele alınıp tespit edilebilir. Sahiplik etkisi, bulaşıcı benliğin az/çok ve hiç hissedilmediği eşyalar açısından nicel çalışmalarla değerlendirilebilir. Kişinin sahiplik etkisini yoğun bir şekilde hissettiği eşyaları ikinci el piyasada satın alıp almayacağı incelenebilir. Örneğin ithaf cümlesi yazılı ikinci el bir kitaba yönelik tüketici davranışı incelenebilir. Daha önce “başkasına” ithaf edilmiş bir kitabın oluşturabileceği “karşıt sahiplik etkisi” ve “karşıt bulaşıcı benlik” ele alınıp bunun satın alma niyeti üzerindeki etkisi araştırılabilir.
- Çalışma kapsamında gösterişçi eğilim, fiyata duyarlılık, kıtlık algısı, titizlik derecesi ve iğrenme hassasiyeti gibi faktörlerin soyut bulaşmanın hissedilmesi üzerinde etkili olabileceği ortaya çıkmıştır. Bu faktörlerin soyut bulaşma etkisi üzerinde düzenleyici rollerinin araştırıldığı deneysel çalışmalar yapılarak konuyla ilgili literatür geliştirilebilir.
- Temas süresi ve derecesinin bulaşmanın dozunun hissedilmesi üzerindeki etkilerinin kapsamlı bir şekilde araştırılarak mağaza ortamında denenmiş ürünlere ve ikinci el ürünlere yönelik tüketici davranışı hakkında daha detaylı bilgi elde edilmelidir. Örneğin diğer tüm koşullar sabit tutularak (örn. fiyat, kalite, yıpranma derecesi, ürüne olan ihtiyaç vb.) ikinci el bir tişört ile ikinci el bir montun sebep olduğu bulaşma etkisi deneysel çalışmalarla incelenebilir. Tüketicinin iğrenme hassasiyeti, rasyonellik eğilimi vb. değişkenlerin bu ilişkideki düzenleyici rolü araştırılabilir.
- Olumsuzluk hâkimiyeti ve geriye yönelik bulaşma konusunda daha detaylı araştırmalar yapılmalıdır. Bu noktada market rafında olumsuz çağrışımlar yapan bir ürün (örn. böcek ilacı) ile nötr ve/veya olumlu çağrışımlar yapan bir ürünün (örn. çikolata) “birbirine temas eder bir şekilde” konumlandırıldığı deneysel bir tasarım kurularak bulaşmanın hangi yönde gerçekleştiği araştırılabilir (böcek ilacı çikolataya temas

ederek onu kirletiyor mu yoksa çikolata böcek ilacına temas ederek onun olumsuz çağrışımlarını hafifletiyor mu?). Öte yandan tüketicinin kendine ait bir eşyasına başka birinin temas etmesinden tedirginlik duyup duymayacağı, bu durumdan tedirginlik duyuyor ise bunun sebebinin detaylı bir şekilde derinlemesine görüşmeler yapılarak incelenmesi, geriye yönelik bulaşma konusundaki bilgiyi arttıracaktır.

- Ünlü kişi çekiciliği gerek akademik literatürde gerekse uygulayıcılar tarafından sıklıkla araştırılan bir konudur. Çalışma kapsamında ünlü kişiye olan ilgilenimin ünlü kişinin çekici kaynak olarak çekici bulaşma etkisi oluşturmasında belirleyici olabileceği belirlenmiştir. Ünlü kişiye ilgilenimin ise kişinin medeni durum, yaş ve çocuk/torun sahibi olmasıyla ilişkili olabileceği tespit edilmiştir. Bu noktada söz konusu değişkenlerin ünlü kişiye olan ilgilenim üzerindeki etkileri anket ve deney gibi nicel yöntemlerle araştırılarak çekici bulaşma etkisi konusunda daha detaylı bilgi elde edilebilir.

Araştırma bulguları kapsamında uygulayıcılar için geliştirilen öneriler ise şu şekilde ifade edilebilir:

- Mağaza ortamında denenmiş ürünler bulaşma etkisi sebebiyle tüketiciler tarafından olumsuz yönde değerlendirilerek satın alınmayabilir. Bu noktada ürünlerin denenmiş olduğunun bariz bir şekilde görülmemesi ve anlaşılmaması önemlidir. Deneme kabinlerinde denenmiş ürün bırakmamak, raflardaki ürünleri katlı bir şekilde düzgün tutmak, müşterilerin ürünleri kabin dışında denemesini engellemek özellikle bulaşma etkisinin yoğun hissedilebileceği kalabalık mağaza ortamlarında tüketicilerin ürünlere yönelik tutum ve satın alma niyetini olumlu yönde etkileyebilir.
- Süpermarketlerde son kullanma tarihi yaklaşmakta veya indirime girecek olan ürünler kategori fark etmeksizin yan yana konumlandırılmaktadır. Bu sebeple böcek ilacı, hijyenik ped vb. olumsuz çağrışımlar yapabilecek ürünlerin yanında gıda ürünlerinin konumlandırıldığı görülebilmektedir (bakınız: A101, Migros, Şok marketleri). Öte yandan bu durum fiyata duyarlı tüketiciler için cezbedici olsa da bulaşma etkisini hisseden tüketiciler için cazip olmayabilir. Zira tüketici, bulaşma etkisinin olumsuzluk hâkimiyeti ilkesi sebebiyle böcek ilacına veya hijyenik pede temas eden bir gıda ürününü “kirlenmiş” olarak algılayabilir. Dolayısıyla bu gibi raf konumlandırmalarında ürünlerin kategorilerine göre yan yana konumlandırılması iyi bir tercih olabilir.
- İsmi hem bulaşma etkisi hem de benzerlik etkisi oluşturabilecek bir kaynak olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada uluslararası pazarlara açılmak isteyen markaların isimlerinin hedef pazarın dilinde ne anlama geldiğini derinlemesine araştırması önemlidir. İsmi sebebiyle hedef dilde olumsuz çağrışımlar yapıp olumsuz yönde çağrışımsal bulaşma etkisine sebep olan bir marka, hedef pazardaki tüketiciler için cazip olmayabilir.
- İkinci el pazarlardaki satıcıların ürünün tene temas derecesinin önemini göz önünde bulundurmaları gerekir. Tene temas derecesi yüksek olan tişört, mayo, iç çamaşırı vb. ürünlerin ikinci el pazarda bulaşma etkisi sebebiyle satılma ihtimali düşük olabilir. “Sadece bir kere giyildi” gibi ifadeler “bir kere temas ettiyse her zaman temaslıdır” şeklinde ifade edilen bulaşma etkisinin kalıcılık ilkesi sebebiyle tüketici için cezbedici etki göstermeyebilir. Dolayısıyla tene temas derecesi düşük olan mont, palto, ceket vb. ürünlerin ikinci el pazarda satın alınma ihtimalinin daha yüksek olabileceği ifade edilebilir. Öte yandan fiyata duyarlılık, kıtlık algısı, tüketicinin iğrenme hassasiyeti,

hijyenik kaygılar vb. unsurların da etkisinin tene temas derecesi yüksek ikinci el ürünleri satın alma niyetinde etkili olabileceği bilinmelidir. Bu noktada ürünün tek olduğu, eşi benzeri olmadığı, özel dikim/seri olduğu gibi vurgular yapılarak tene temas derecesinin yüksek olmasının satın alma niyeti üzerindeki olumsuz etkisi hafifletilebilir.

- Nostaljik unsur, çekici bulaşma etkisi oluşturabilen bir kaynak olarak tespit edilmiştir. Bu noktada ikinci el pazarda nostaljik ürünler, hem nostaljiye atıf sebebiyle çağrışımsal bulaşma hem de piyasada bulunmayış sebebiyle kıtlık algısı oluşturabilir. Bu noktada satıcıların nostaljik ürünleri ikinci el pazarda satma ihtimali artabilir.

Çalışmadan elde edilen bulgular ve sonuçlar çalışma kapsamındaki örnekleme bağlamaktadır. Bu noktada örneklemin yaş, meslek grubu ve araştırma alanı açısından dar kapsamlı olması, çalışmanın kısıtlarından biri olarak değerlendirilebilir. Çalışmada tek bir veri toplama tekniğinin benimsenmesi her ne kadar bir kısıt olarak değerlendirilebilse de çalışmada derinlemesine görüşme sayesinde elde edilen bulguların gelecekte konuyla ilgili yapılabilecek görgül çalışmalara önemli çıktı sağladığı göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırmacı çalışmada kullandığı senaryoları kendi yaşadığı tüketici tecrübelerinden ve gözlemlerinden yola çıkarak hazırlamıştır. Araştırmacının soyut bulaşma etkisini hisseden bir tüketici olması okuyucu tarafından bir yanlılık olarak değerlendirilebilir. Öte yandan araştırmacının soyut bulaşma etkisine yönelik deneyimi ve bilgisinin, bulguların anlamlandırılmasında yanlılıktan ziyade işlevsel bir etki gösterdiği bilinmelidir.

Kaynakça

- Aaron L. M. (2010). "Klaus Conrad (1905–1961): delusional mood, psychosis, and beginning schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 36 (1), 9–13. <https://doi.org/10.1093/schbul/sbp144>
- Argo, J. J., Dahl, D. W., & Morales, A. C. (2006). Consumer contamination: how consumers react to products touched by others. *Journal of Marketing*, 70 (2), 81-94. <https://doi.org/10.1509/jmkg.70.2.81>
- Baek, E., & Oh, G. (2021). Diverse values of fashion rental service and contamination concerns of consumers. *Journal of Business Research*, 123, 165-175. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.09.061>
- Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, 15 (2), 139–168. <https://www.jstor.org/stable/2489522>
- Bialek, M., Gao, Y., Yao, D., & Feldman, G. (2023). Owing leads to valuing: meta-analysis of the mere ownership effect. *European Journal of Social Psychology*, 53 (1), 90-107. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2889>
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Psikolojide Tematik Analizin Kullanımı. (Çev. S. N. Şad, N. Özer ve A. Atli), *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 7 (2), 873-898. <https://doi.org/10.14689/issn.2148-2624.1.7c.2s.17m>
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni. Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (Çev. Edt. Selçuk Beşir Demir), 3. Baskı, Ankara: Eğiten Kitap.
- Creswell, J. W., & Miller, D. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice*, 39, (3), 124-130. http://dx.doi.org/10.1207/s15430421tip3903_2
- Corbin, J. M., & Strauss, J. M. (2007). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. 3. Baskı, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Çakır, İ., & Özhan Dedeoğlu, A. (2020). İkinci el giysi satın alımında algılanan risklerin satın alma niyeti üzerine etkisi. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, (27), 55-72. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.569080>
- Fedotova, N. O., & Rozin, P. (2018). Contamination, association, or social communication: an examination of alternative accounts for contagion effects. *Judgment and Decision Making*, 13 (2), 150–62. <https://doi.org/10.1017/S1930297500007063>
- Frazer, J. (1890). *Altın dal dinin ve folklorun kökleri I*. (Çev. M. H. Doğan). Payel Yayınevi, İstanbul.
- Gawronski, B., Bodenhausen, G. V., & Becker, A. P. (2007). I like it, because I like myself: associative self-anchoring and post-decisional change of implicit evaluations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43 (2), 221-232. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2006.04.001>
- Gibbs, G. R. (2007). *Analyzing qualitative data*. The Sage Qualitative Research Kit, (Ed. U. Flick), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Grohmann, B., Spangenberg, E. R., & Sprott, D. E. (2007). The influence of tactile input on the evaluation of retail product offerings. *Journal of Retailing*, 83 (2), 237-245. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2006.09.001>
- Guido, G., Pino, G., & Peluso, A. M. (2018). The impact of disgust on consumers' purchase intentions: an empirical assessment. *Journal of Consumer Marketing*, 35 (1), 105-115. <https://doi.org/10.1108/JCM-04-2016-1786>
- Gupta, S., & Coşkun, M. (2021). The influence of human crowding and store messiness on consumer purchase intention- the role of contamination and scarcity perceptions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, 102511. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102511>
- Holstein A. J., & Gubrium, J.F. (2004). *The active interview, qualitative research theory method and practice*. (Ed. D. Silverman), London: Sage Publications.

- Huang, J. Y., Ackerman, J. M., & Newman, G. E. (2017). Catching (up with) magical contagion: a review of contagion effects in consumer contexts. *Journal of the Association for Consumer Research*, 2 (4), 430–443. <https://doi.org/10.1086/693533>
- İşçioğlu, T. E & Yurdakul, D. (2018). İkinci el giyim motivasyonları ve sürdürülebilirlik üzerine keşifsel bir araştırma. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 4 (2), 253-280
- Kassarjian, H. H. (1977). Content analysis in consumer research. *Journal of Consumer Research*, 4 (1), 8-18. <https://www.jstor.org/stable/2488631>
- King, L. A., Burton, C. M., Hicks, J. A., & Drigotas, S. M. (2007). Ghosts, UFOs, and magic: positive affect and the experiential system. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92 (5), 905-919. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.92.5.905>
- Kramer, T., & Block, L. (2014). Like Mike: ability contagion through touched objects increases confidence and improves performance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 124 (2), 215-228. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2014.03.009>
- Kramer, T., & Block, L. (2011). Nonconscious effects of peculiar beliefs on consumer psychology and choice. *Journal of Consumer Psychology*, 21 (1), 101-111. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2010.09.009>
- Marlow, N., & Jansson-Boyd, C. V. (2011). To touch or not to touch; that is the question. should consumers always be encouraged to touch products, and does it always alter product perception? *Psychology & Marketing*, 28 (3), 256–266. <https://doi.org/10.1002/mar.20391>
- Marshall, C., & Rossman, G. B. (1989). *Designing qualitative research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Mayring, P. (2011). *Nitel sosyal araştırmaya giriş nitel düşünce için bir rehber*. (Çev. A. Gümüş & M. S. Durgun), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Merriam, S. B. (1988). *Qualitative research and case study applications in education*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Morales, A. C., Dahl, D. W., & Argo, J. J. (2018). Amending the law of contagion: a general theory of property transference. *Journal of the Association for Consumer Research*, 3 (4), 555-565. <https://doi.org/10.1086/698907>
- Morewedge, C. K., & Gblin, C. E. (2015). Explanations of the endowment effect: an integrative review. *Trends in Cognitive Sciences*, 19 (6), 339-348. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2015.04.004>
- Nemeroff, C., & Rozin, P. (2018). Back in touch with contagion: some essential issues. *Journal of the Association for Consumer Research*, 3 (4), 612-624. <https://doi.org/10.1086/699971>
- Nemeroff, C., & Rozin, P. (1994). The contagion concept in adult thinking in the United States: transmission of germs and of interpersonal influence. *Ethos*, 22 (2), 158-186. <https://doi.org/10.1525/eth.1994.22.2.02a00020>
- Newman, G. E., & Bloom, P. (2014). Physical contact influences how much people pay at celebrity auctions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111 (11), 3705-3708. <https://doi.org/10.1073/pnas.1313637111>
- Newman, G. E., Diesendruck, G., & Bloom, P. (2011). Celebrity contagion and the value of objects. *Journal of Consumer Research*, 38 (2), 215-228. <https://doi.org/10.1086/658999>
- Newman, G. E., & Dhar, R. (2014). Authenticity is contagion: brand essence and the original source of production. *Journal of Marketing Research*, 51 (3), 371-386. <https://doi.org/10.1509/jmr.11.0022>
- Piaget, J. (1967). *The child's conception of the world*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rozin, P., Millman, L., & Nemeroff, C. (1986). Operation of the laws of sympathetic magic in disgust and other domains. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50 (4), 703-712. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.50.4.703>

Rozin, P., & Nemeroff, C. (2002). Sympathetic magical thinking: the contagion and similarity "heuristics". *Heuristics and biases*, (Ed. T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman), The Psychology of Intuitive Judgment, Cambridge: Cambridge University Press.

Rozin, P., & Nemeroff, C. (1990). The laws of sympathetic magic. a psychological analysis of similarity and contagion. *Cultural Psychology. Essays on Comparative Human Development*, (Ed. J.W. Stigler, R.A. Shweder, G. Herdt), Cambridge: Cambridge University Press.

Rozin, P., & Royzman, E. (2001). Negativity bias, negativity dominance, and contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2

Saldana, J. (2019). *Nitel araştırmacılar için kodlama el kitabı*. (Çev. A. Tüfekçi Akcan, S. N. Şad), 3. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.

Stavrou, O., Newman, G. E., Kulemann, A., & Fetchenhauer, D. (2016). Contamination without contact: an examination of intention-based contagion. *Judgment and Decision Making*, 11 (6), 554–571. <https://doi.org/10.1017/S1930297500004770>

Stevenson, H. N. C. (1954). Status evaluation in the Hindu caste system. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 84: 45–65. <https://doi.org/10.2307/2844000>

Tal, A., Gvili, Y., Amar, M., & Wansink, B. (2017). Can political cookies leave a bad taste in one's mouth? political ideology influences taste. *European Journal of Marketing*, 51 (11-12), 2175–2191. <https://doi.org/10.1108/EJM-04-2015-0237>

Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2009). *Foundations of mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Tekin, H. H., & Tekin, H. (2006). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3 (13), 101-116. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/521/4777>

Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. New York: Gordon.

(https 1). <https://www.youtube.com/watch?v=4fqh-dHV1UE>

(https 2). <https://www.dailymotion.com/video/x8adc5m>

(https 3). <https://eksisozluk.com/tarkanin-terini-sildigi-havlu-yu-sevirkiye-atmasi--7862080?p=2>

(https 4). <https://www.youtube.com/watch?v=LmtqG6OAcX8>

(https 5). <https://eksisozluk.com/ikinci-el-urun-almaktan-tiksinmek--6815202?p=6>

(https 6). <https://eksisozluk.com/insanlarin-ikinci-el-giysi-almaktan-imtina-etmesi--6265816?p=3>

(https 7). <https://eksisozluk.com/insanlarin-ikinci-el-giysi-almaktan-imtina-etmesi--6265816?p=1>

(https 8). <https://eksisozluk.com/esyalarin-ruhu-olduguna-inanmak--1579098?p=17>

(https 9). <https://eksisozluk.com/ugur-getirdigine-inanilan-seyler--290729?p=2>

Ek: Mülakatta Kullanılan Senaryolar, Görüşme Soruları ve Görsel Destek Soruları

Tablo 2: Mülakatta Kullanılan Senaryolar ve Senaryolara İlişkin Görüşme Soruları

Senaryolar	Destekleyici sorular
<p>Senaryo 1: Deniz, üzerinde kırmızı kareli gömleği varken kazı kazan oynar ve seçtiği karttan tatmin edici bir ödül kazanır. Bunun üzerine Deniz, üzerindeki kareli gömleği şanslı gömleği ilan eder ve onu her giydiğinde şansın da onun yanında olacağına inanır. Deniz'in bu tutumu hakkında siz ne düşünüyorsunuz? (<i>Apojeni ölçümüne ilişkin senaryo, eşyayı bir şeyle ilişkilendirme</i>)</p>	<p>Senaryo 1'e ilişkin görüşme soruları (tamamlayıcı sorular): -Sizin de şanslı eşyalarınız var mı? Varsa onları şanslı yapan neydi? -Eşyalarınızla aranız nasıldır? Onlarla duygusal bağ kurar mısınız? Onlara anlam yükler misiniz? -Eşyalarınızı başkalarıyla kolaylıkla paylaşır mısınız? (Sahiplik etkisine yönelik soru) -Eşyalarınızı kolaylıkla elden çıkarır mısınız? Yeniler misiniz? Eşyalarınızı ikinci el olarak satar mısınız? (Sahiplik etkisine yönelik soru)</p>
<p>Senaryo 2: Derya, ikinci el ürün satan bir uygulamadan bir ceket satın alır. Ceketini kullanmaya başladıktan sonra işleri yolunda gitmemeye başlayan Derya bu durumu, ceketle ilişkilendirir, ceketin önceki sahibinin olumsuz enerjisinin kendisine geçmiş olabileceğine ve bu sebeple işlerinin yolunda gitmediğine inanmaya başlar. Derya'nın bu tutumu hakkında siz ne düşünüyorsunuz? (<i>Apojeni ve manevi öz bulaşması türünde soyut bulaşma etkisinin ölçümüne ilişkin senaryo</i>)</p>	<p>Senaryo 2'ye ilişkin görüşme soruları (tamamlayıcı sorular): -Kötü enerjinin bulaşıcı olduğunu düşünüyor musunuz? -İkinci el bir ürün aldığınızı varsayalım. O ürünün sizden önceki sahibinin/sahiplerinin nasıl biri olduğunu düşündüğünüz oluyor mu? -İkinci el bir ürün almanızda temel motivasyonunuz ne olabilir?</p>
<p>Senaryo 3: Bir mağazaya tişört almak için giden Güner, mağazada bir müşterinin son derece agresif ve saygısız tavırlar içinde satış personeliyle tartıştığına şahit olur. Bu olaydan bir süre sonra bir tişörtü çok beğenen Güner, kendi bedenine uygun sadece bir adet kaldığını, onun da şu anda birinci kabinde bir müşteri tarafından denemekte olduğunu ve online mağazada ise ürünün stoğunun olmadığını öğrenir. Bunun üzerine doğrudan kabinlerin bulunduğu alana giden Güner birinci kabinin önünde, ürünü deneyen müşterinin ürünü almaktan vazgeçmiş ve ürünü kabinde bırakmış olması umuduyla beklemeye başlar. Kabinden çıkan müşterinin biraz önce son derece agresif ve saygısız bir şekilde satış personeliyle tartışan müşteri olduğunu gören Güner, denenmiş bir şekilde kabinde asılı duran tişörtü almaktan vazgeçer. Güner'in bu tutumu hakkında siz ne düşünüyorsunuz? (<i>Manevi öz bulaşması türünde soyut bulaşma etkisinin ölçümüne ilişkin senaryo-mağaza ortamında tüketici davranışı</i>)</p>	<p>Senaryo 3'e ilişkin görüşme soruları (tamamlayıcı sorular) -İtici bulduğunuz, kötü biri olduğunu düşündüğünüz ya da hoşlanmadığınız birinin eşyasına dokunmak/kullanmak konusundaki tutumunuz nedir? (Soyut bulaşma etkisini destekleyici sorular) -Varsayalım ki böyle birinin bir eşyasını kullanmak durumunda kaldınız. Sonrasında ne yaparsınız (burada devamında sterilizasyon ihtiyacı gibi unsurlar da sorulmuştur)?</p>
<p>Senaryo 4: Bir mağazaya tişört almak için giden Günay, bir tişörtü çok beğenir ve kendi bedenine uygun sadece bir adet kaldığını, onun da şu anda birinci kabinde bir müşteri tarafından denemekte olduğunu ve online mağazada ise ürünün stoğunun olmadığını öğrenir. Bunun üzerine doğrudan kabinlerin bulunduğu alana giden Günay birinci kabinin önünde, ürünü deneyen müşterinin ürünü almaktan vazgeçmiş ve ürünü kabinde bırakmış olması umuduyla beklemeye başlar. Ürünü deneyen müşterinin kabinden eli boş çıkmasıyla sevinen Günay, beğendiği tişörtün kabin askısında tersi çevrilmiş bir şekilde asılı olduğunu görür. Tişörtü düzüne çevirip</p>	<p>Senaryo 4'e ilişkin görüşme soruları (tamamlayıcı sorular): -Bir mağazada başka bir müşteri tarafından denenmiş bir ürün hakkındaki düşünceleriniz ne olur? (Burada devamında sterilizasyon ihtiyacı gibi unsurlar da sorulmuştur).</p>

üzerine giyen Günay, ürünün beden ölçülerine uygun olduğunu görür ve ürünü satın alır. Günay'ın bu davranışı hakkında siz ne düşünüyorsunuz? (Senaryo 3'ten farkı, ürünü deneyen kişiye ilişkin bilgi olmamasıdır. Bunun sebebi, hakkında bilgi sahibi olunmayan diğer müşteriler tarafından denenmiş ürünlere yönelik bakış açısını ölçmekle birlikte agresifliğin (bakınız: Senaryo 3) tüketici davranışı üzerinde sebep olabileceği olası farklılığı tespit etmektir).

Senaryo 5:

İlkay, hayranı olduğu ünlü şarkıcının konserine gider ve şarkıcının terini silip seyircilere attığı havluyu yakalar. Ertesi gün uyandığında annesinin havluyu yıkayıp astığını gören İlkay, bunun üzerine büyük bir hayal kırıklığı yaşar ve havlunun artık sıradanlaştığını, evdeki diğer havlulardan herhangi bir farkının kalmadığını düşünmeye başlar. İlkay'ın bu tutumu hakkında siz ne düşünüyorsunuz? (çekici bulaşma etkisi ve fiziki sterilizasyon ilişkisinin ölçümüne ilişkin senaryo)

Senaryo 5'e ilişkin görüşme soruları (tamamlayıcı sorular):

-Ünlü kişilere ait eşyaların fahiş fiyattan satıldığına şahit olabiliyoruz. Bu konu hakkında ne düşünüyorsunuz? (çekici bulaşmanın tüketici kararları üzerindeki etkisini sorgulamak için sorulmuştur)
-Ünlü kişiye ait bir eşyanın sterilize edilerek satılması, o eşyayı daha değersiz bir hâle getirir mi? (kalıcılık ilkesini sorgulamak için sorulmuştur)

Tablo 3: Görsel Destek Soruları ve Kazak Görseline İlişkin Tablo

Sorular	Kazak görseli
<p>-Fotoğraftaki kazağın bir suçlunun yakalandığı sırada üzerinde olan bir kazak olduğunu düşününüz. Bu kazağa dokunma konusunda ne hissedersiniz? (olumsuz yönde soyut bulaşma etkisi)</p> <p>-Fotoğraftaki kazağın çok sevdiğiniz birine ait olduğunu düşününüz. Bu kazağa dokunma konusunda ne hissedersiniz? (çekici kaynak ve soyut bulaşma ilişkisi)</p> <p>[Not: Mülakatta kazak görseli olarak yandaki görsel kullanılmıştır. Diğer koşulları sabit tutmak için her iki cinsiyet tarafından da tercih edilebilen "basic" (sade) bir kazak olmasına dikkat edilmiştir.]</p>	

Extended Summary

Can Spiritual Energy Be Transferred Through Items? Investigation of Consumer Behavior within Spiritual Contagion Effect

The spiritual contagion effect is the irrational phenomenon in which intangible elements such as the spiritual essence of the source (e.g. temperament, personality, mood, energy, etc.), the associative elements it evokes and/or the values it symbolizes, permanently contaminate the recipient it "contacts". Therefore, in this effect, the prevailing idea is that the spiritual contagion effect will always be permanent, in other words, the recipient who comes into contact with the source will always be connected to the source (Nemeroff & Rozin, 2018; Rozin & Nemeroff, 1990). In this study, in addition to this permanence principle, the possible effects of physical contact, dose insensitivity, forward/backward contamination and negativity dominance principles of contagion on consumer behavior were also investigated.

There are three types of spiritual contagion, which are spiritual essence contagion effect, associative contagion effect and symbolic contagion effect (Rozin & Nemeroff, 2002). Spiritual essence contagion refers to the intangible contamination that occurs as a result of the direct or indirect contamination of the source's non-material "essence", such as personality traits, spiritual characteristics, habits, and positive/negative energy, to the recipient. When considered in terms of consumer behavior, the fact that consumers attach more value to luxury products produced in their own factories because they think they carry the essence of the brand (Newman & Dhar, 2014) can be considered within the scope of the spiritual essence contagion effect. The associative contagion effect is related to the source-associative values creating the contagion effect. The spread of associations from the source to the medium and from the medium to the receiver represents the associative contagion effect. For example, the low consumer intention to purchase products that evoke disgust (Guido et al., 2018) can be considered within the scope of the associative contagion effect. On the other hand, the contagion effect that occurs due to the symbolic bonds, symbolic interactions, or the social signal emitted by the source can be referred to as the symbolic contagion effect. For example, the fact that consumers' experiences with brands that clearly state their ideological perspectives may decrease due to the "ideological contamination" of the brands (Tal et al., 2017) can be related to the symbolic contagion effect.

In this study, it is aimed to qualitatively examine consumer behavior in terms of the spiritual contagion effect within the scope of the contagion principles. In addition, the tendency to apophenia, which is another non-rational way of thinking, was first discussed in this study, considering that it could be an antecedent of the spiritual contagion effect. On the other hand, the mere ownership effect was examined in this study by relating it to the spiritual contagion effect, based on the possibility that consumers may view the items they own as more valuable because they think that "a part of themselves/their essences" spreaded to these items (Belk, 1988). In addition, this study attempted to diversify the findings regarding spiritual contagion by conceptualizing and investigating human source attractiveness as the "attractive contagion effect" (e.g., the positive spiritual contagion effect that can be caused by a favorite celebrity).

In-depth interviews were conducted with 20 participants to collect data. Data was collected between November 2023 and March 2024. In this process, which covers a period of five months, 40-65 minutes of communication with the participants was conducted. These interviews were recorded and the relevant voice recordings were transcribed into text. A qualitative content analysis was conducted on the data collected from the participants through tools (scenarios and visuals and the other following questions asked to enrich the data) prepared by the researcher in accordance with the research questions and purposes. As a result, it was revealed that some participants felt the effects of spiritual contagion within the models of spiritual essence contagion, associative contagion and symbolic contagion, and findings regarding the principles of contagion such as physical contact, permanence, dose insensitivity, negativity dominance and backward contamination were obtained.

The findings supported the principle of negativity dominance, which states that the contagion effect is extremely felt in a negative direction. On the other hand, the findings regarding the principle of dose insensitivity within the scope of the study are contrary to the principle. Because, within the scope of the study, contact duration, degree of contact and visibility of contact were determined as factors that may be effective in feeling the dose of contact in terms of tried-and-tested products in the store environment. Therefore, findings were found contrary to the principle of dose insensitivity, which states that the contamination effect is insensitive to dose.

Some findings showed that the contagion effect could also be felt backwards and supported the principle of backward contagion. *"I feel like when someone touches my discarded belongings, their negative energy will transfer to me. That's why I don't throw away my belongings, I keep them."* As in the example, the reason for the participant's concern that someone else will touch his disposed belongings is his belief that negative energy may pass to him as a result of this contact. This attitude, which can be explained by the backward contagion effect, has led to the inability to dispose of the goods. Therefore, the backward contagion effect, which cannot be explained by rational reasons and the principle of causality, can be considered as a reason for the consumer's behavior of not disposing of his goods.

It has been determined that the rationality and spirituality level of consumers can be a determinant of the type of contagion effect experienced. Because, not intangible variables such as aggression and unhappiness, but physical residues such as sweat and odor were decisive in the rational participants' attitudes towards touched items/products and their decisions to purchase/use these items/products. This finding is in line with studies (King et al., 2007; Kramer & Block, 2011; Kramer & Block, 2014) that revealed that rational people feel the spiritual contagion effect less than intuitive/spiritual people.

Analysing Factors Leading to Catastrophic Expenditure in Surgical Health Care

Serdar Kuzu¹

Ali Kablan²

İbrahim Demir³

Cerrahi Sağlık Hizmetlerinde Katastrofik Harcamalara Yol Açan Faktörlerin Analizi	Analysing Factors Leading to Catastrophic Expenditure in Surgical Health Care
<p>Öz</p> <p>Katastrofik sağlık harcamaları (CEH), hanelerin belirli bir dönemde sağlık hizmetlerini finanse etmek için temel harcamalarını azaltmaları ve bireylerin cepten harcamalarının hanenin harcamalarının veya gelirinin büyük bir kısmını aşması veya karşılaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma, CEH düzeyi ile sağlık sisteminin yapısının ve ülkenin gelir düzeyinin temel bir göstergesi olan genel sağlık harcamalarındaki (HE) kamu sağlık harcamalarının payı arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda satın alma gücü paritesi kullanılarak hesaplanan toplam HE'lerdeki kamu HE'lerinin oranının ve kişi başına düşen gelirin, cerrahi prosedürler için CHE'lerin riski üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir negatif etkiye sahip olduğunu bulunmuştur.</p>	<p>Abstract</p> <p>Catastrophic health expenditure (CHE) occurs when households reduce their basic expenses to finance health services in a certain period and when individuals' out-of-pocket expenses exceed or cover a large portion of the household's expenditure or income. This study analyzes the relationship between the CHE level and the share of public health expenditures in overall health expenditures(HE), an essential indicator of the health system's structure and the country's income level. The study found that the proportion of public HEs in total HEs and per capita income calculated using purchasing power parity had a statistically significant negative impact on the risk of CHEs for surgical procedures.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Sağlık Ekonomisi, Katastrofik Sağlık Harcamaları, Cerrahi Bakım, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla</p>	<p>Keywords: Health Economics, Catastrophic Health Expenditure, Surgical Health Service, Gross domestic product</p>
<p>JEL Kodları: I12, I19</p>	<p>JEL Codes: I12, I19</p>

<p>Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı</p>	<p>Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.</p>
<p>Yazarların Makaleye Olan Katkıları</p>	<p>Çalışmanın tamamı üç yazar ile birlikte eşit olarak oluşturulmuştur.</p>
<p>Çıkar Beyanı</p>	<p>Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.</p>

¹ Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Sosyal Bilimler MYO, serdar.kuzu@istanbul.edu.tr.

² Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Sosyal Bilimler MYO, ali.kablan@iuc.edu.tr.

³ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik, idemir@yildiz.edu.tr.

1. Introduction

CHE is defined as any HE the household makes to meet and maintain its health needs by cutting back on its other needs, which may affect its financial capacity and ability (Wagstaff, 2009; Sharifa Ezati & Almualm, 2017). CHE also occurs when out-of-pocket (OOP) healthcare expense payments exceed a certain household income or expenditure threshold. Financial disaster occurs when out-of-pocket healthcare expenses equal or surpass a particular percentage of household income. In other words, CHE happens when out-of-pocket health costs exceed, to some extent, the expenditures necessary for households to meet their fundamental living needs. The World Health Organization recommends that healthcare expenditures should be called catastrophic when they are equal to or greater than 40% of disposable income. However, there is yet to be a clear consensus on this issue, as each country may adopt a higher or lower percentage in their national health policies (Zhao et al., 2020, p. 2). No standard threshold in the literature determines the occurrence of CHE. There have been several investigations on the threshold level used to define CHE. In these studies, Onoka et al. (2011) set the threshold levels from 5% to 40%, Kimman et al. (2015) set the threshold level of 30% of total household income, Wagstaff et al. (2018) reported that HEs were 10% of household consumption. They stated that it would occur if it exceeds 25% (Kimman, et al., 2015; Wagstaff et. al, 2018; Onoka et al., 2011).

As the amount of out-of-pocket HEs, which contribute to ensuring continuity in the financing of the health system within the framework of the policies and rules determined regarding the functioning of the health system, increases, households face difficulties in meeting their most basic health needs and accessing more qualified health services. The size of households' out-of-pocket HEs varies depending on the importance of countries' health services and differences in their socioeconomic structures and quality (Waldo & Helen, 1984 ; You & Kobayashi, 2012) The size of HEs and their social impact cause individuals to reduce their costs on other goods and services, and households are dragged into poverty due to the non-delayable nature of HEs.

To determine why countries have to conduct CHE, it is necessary to focus on several parameters, such as the level of welfare throughout the country, access to and use of health services, opportunities related to health insurance, structural factors related to the organization of health institutions and demographic characteristics of households. This nature of HEs increases the possibility of them being catastrophic. Therefore, identifying the factors affecting household CHEs, improving health policies, and taking measures to reduce poverty will provide essential clues to policymakers. CHE is not just due to the high costs of healthcare. Even a few HEs can result in catastrophic spending by pushing poor people to cut back on necessities like housing or schooling. In some circumstances, even if households meet the public's criteria for health spending, they may have to pay for specific quantities of health care out of pocket to access or enhance quality (Xu et al., 2003). This situation causes millions worldwide to experience financial difficulties due to their weakened ability to pay. This occurs in both low and high-income countries. The situation is aggravated by the fact that out-of-pocket payments are the most popular payment method for health care, particularly in underdeveloped or poor nations, and households are in danger of CHE and impoverishment (O'Donnell et al., 2008; Ghosh, 2010).

The main goals of the health system are to improve the health status, meet the demand, and provide fair financing. The WHO has set three main goals for health systems:

- Improving the population's health
- Improving sensitivity to the segment the health system serves
- Equitably distributing the health system's payment burden among households (WHO, 2010)

CHE can be calculated based on expenditure and income. According to the expenditure-based approach, CHE arises when out-of-pocket health spending reaches a specific percentage of people's expenditures, excluding basic living needs. Households with a 40% or above HE-to-payment capacity ratio are classified as "households making CHEs." Although this rate is open to criticism, it is generally accepted as between 45% and 55%.

In some studies in the literature, Weraphong et al. (2013) stated that CHE occurs when OOP HEs made by households reach more than 10% of the total HE of the household within one month (Weraphong et al., 2013). Xu et al. (2005) found that fewer households had to make catastrophic payments if the ratio of out-of-pocket HEs to total HEs was less than 15%. The World Health Organization recommends that healthcare expenditures should be called catastrophic when they are equal to or greater than 40% of disposable income (Xu et al., 2005).

CHE arises when out-of-pocket healthcare costs exceed those that allow households to meet their basic living necessities to some level. Although there is debate in the literature about the extent to which CHEs occur when out-of-pocket HEs exceed a certain percentage of household income, this approach states that CHEs occur when out-of-pocket HEs exceed 10% of total income. Although there is no consensus in the literature regarding this limit, it is known that the limit accepted by the WHO as the "fair financing" amount is generally taken as a basis. This represents an average threshold at which people compromise on their other needs, become indebted, and become impoverished (Xu et al., 2003).

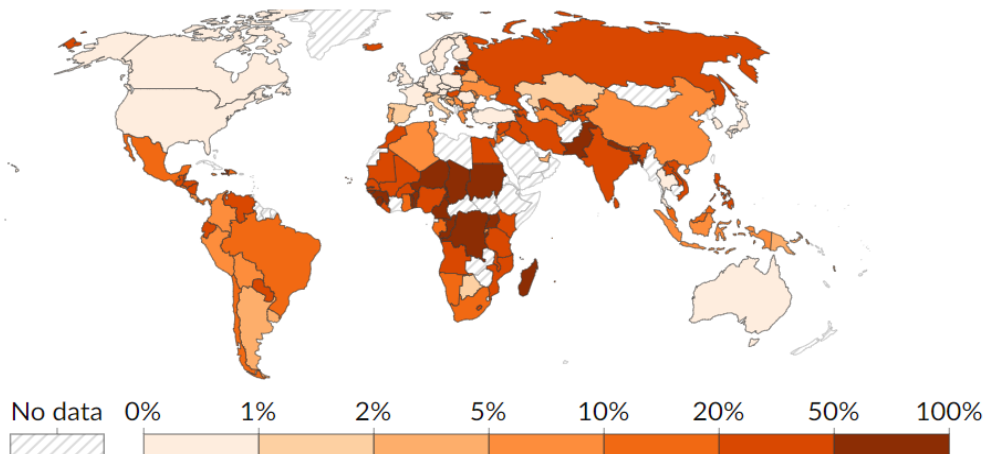
Access to healthcare is something that every individual should achieve, regardless of income level. Increasing access and affordability of health services is essential for the welfare of society. At the country level, out-of-pocket HEs are not the sole determinant of CHE. While the public provides health care financing to countries through taxes and premiums, it is provided by households directly or indirectly (private health insurance) through their out-of-pocket expenses. The shift in CHE is influenced by fundamental elements such as the countries' economic income, the number of households that utilize CHEs, the share of out-of-pocket HEs in total HEs, risk distribution, and the presence of classification systems. The factors of CHE can be identified using regression-based estimating approaches to evaluate whether a country is at higher risk of CHE. Thus, measures can be taken to protect households from financial risk (Xu et al., 2003).

Direct or indirect out-of-pocket expenses of households are closely related to the state's health policies. In countries where the social state approach prevails, households' out-of-pocket HE rates are expected to be low. The CHE is aligned with the spending indicator used in the Sustainable Development Goals and is crucial for monitoring progress towards universal health coverage.

Surgical procedures account for approximately 30 percent of global disease costs. An estimated 33 million people have access to healthcare each year. Many studies have determined that those accessing it face financial difficulties due to direct surgery costs.

However, over 5 billion people globally lack access to safe, inexpensive, timely surgical and anesthetic care (Bijlmakers et al., 2019, p. 85). Surgery is an essential component of health care, and emergency surgery is characterized by being sudden, unexpected, high-risk, and costly. Uninsured patients risk experiencing delayed, more complex disease and significant financial hardship after discharge. CHE is a validated measure of the financial burden of high out-of-pocket healthcare expenses. According to the Lancet Commission on Global Surgery's Utstein consensus report, preserving financial healthcare, which is one of the primary indicators of essential surgical intervention, is a pillar of delivering safe, equitable surgery worldwide (Meara et al., 2015; Davies et al., 2021). Approximately 5 billion people globally lack access to safe, inexpensive, timely surgical and anesthetic care (Bijlmakers et al., 2019, p. 85). Although it is known that this impact is most prevalent in middle and low-income nations, CHE is also common in developed countries with informal sectors. This situation underlines the weak economic situation in providing necessary needs. (Shrime et al., 2021)

Figure 1: Share of The Population at Risk of Catastrophic Expenditure when Surgical Care is Required (2020)

Source : (OWD, 2024)

2. Application

The most crucial stage of econometric research is data collection on variables. In particular, collecting data from reliable sources by the model increases the reliability of econometric estimates. In this context, three data types applied in econometric analysis are mentioned. These Are time series, cross-section, and panel data analysis (Das, 2019). Panel data analysis will be used in this study. Panel data provides researchers with the opportunity to work with more data. Thus, the degree of multicollinearity among explanatory variables decreases, and the reliability of econometric estimates increases.

Panel *data* are created by repeatedly reviewing a single cross-sectional sample at different periods. Since panel data consists of a combination of time series and cross-sectional data, they show change over time due to the time dimension and according to units due to the cross-sectional dimension. For this reason, panel data models are created to include both dimensions (Das, 2019)(Das, 2019). The panel data model is most generally expressed as follows:

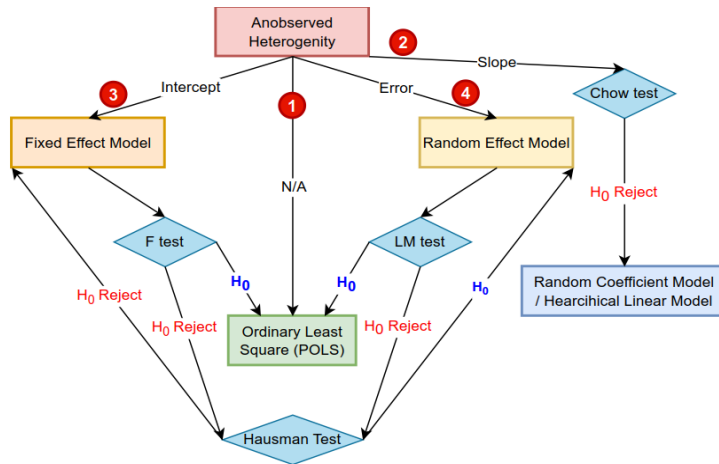
$$y_{it} = \alpha + \sum_j^k \beta_j X_{jit} + u_{it} \quad j = 1, \dots, k; \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T$$

Here, the index k indicates the number of variables, the index i indicates the units, and the index t indicates time (Stock & Watson, 2007). NT denotes the sample size. In this model, the parameter α indicates that all units have a common intercept. β_j parameters show the common marginal effects of each explanatory variable on all units. In other words, it is assumed that the parameters α and β_j do not differ between units and/or over time in the model (Hsiao, 2003).

Panel data consists of N units and T number of times corresponding to each unit, thus allowing us to see group and time effects. There are many advantages to using panel data for econometric forecasts (Hsiao, 2007; Baltagi, 2013).

In this study, dynamic panel data methods are used. After a model is established, the Chow test is used to examine whether the slope coefficients of the model are constant. If the coefficients are constant, the pooled panel data model is compared with the fixed-effect and random-effect models. Whichever of these models is effective, analysis continues based on that model. The most effective model is obtained by comparing fixed and random effect models. This situation is summarized in the figure below.

Figure 2: Panel Data Modeling Process

3. Data and Model

The primary goal of this study is to look at the statistical parameters that influence CHE for surgical treatment in 24 nations from 2008 to 2020. In other words, in this study, an examination was made of the CHEs of access to different health services. The main goal is to identify CHEs due to out-of-pocket payments. The study used the CHE risk variable to proxy for CHE for surgical healthcare services. The Risk of CHE for surgical healthcare service is expressed as "the proportion of the population at risk of catastrophic expenditure when surgical care is required." However, CHE refers to direct out-of-pocket expenses for surgical and anesthesia healthcare services that exceed 10% of total annual income.

In this study, we used data on GDP per capita (current US dollars), domestic general government HE (% of total government spending), and the risk of catastrophic surgical care expenditure (% of persons at risk). We obtained data from the World Bank and income level information from the IMF Database.

Several data types can be used in econometric analyses, including panel, cross-sectional, and time series data. In panel data, observation values in the relevant period are presented for each cross-sectional unit (Wooldridge, 2010). The horizontal section reveals the observation values at a certain point in time about the data time. Time series data refers to the observation values of the variable or variables in a specific period. Panel data analysis includes horizontal and time-section observations, allowing the number of observations and freedoms to increase. While it allows heterogeneity of units with the panel data set, it does not allow heterogeneity for the unit size in the data outside (Baltagi, 2013). In addition, while other data types allow deviations in the estimation of parameters due to the error term arising from the relationship between the variables used, such deviations can be reduced in panel data analysis. In addition, various limitations of panel data analysis are also included in the literature. The most important is collecting data, correcting it, and creating observation value. While there are no problems in the unit dimension in panel data analysis, problems may occur in the time dimension. The point to note here is that in non-linear panel data analyses, if the number of observations is less than the time dimension, unbalanced panel data should be made, and if there are enough observations, balanced panel data should be made. Panel data analysis is estimated using one of the Classical Least Squares, Fixed Effects, and Random Effects approaches, depending on the assumptions regarding constant, slope, and error terms (Wooldridge, 2010).

Although we used fixed effects regression in our study, we modelled the relationship between the Risk of CHE and the share of countries' income levels and public HEs using the general or classical model.

$$RCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 GHE_{it} + \beta_2 GDP_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T$$

The classical model is a model where both constant and slope parameters are assumed to be constant according to units and time; all observations are homogeneous. Another name for this model is the pooled model.

$$RCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 GHE_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \mu_i + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T$$

when unit effects.

when there are time effects. When there are both unit and time effects, the model was established as

$$RCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 GHE_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \mu_i + \lambda_t + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T.$$

Here, β denotes independent coefficients, i denotes countries, and t denotes time. μ_i and λ_t are unobservable units and time effects, respectively. Unobservable effects are known as unit and time effects. Unit effects models and time effects models are called one-way models. Models in which unit and time effects are combined are called two-way models. Unit effects models are taken into consideration more than these models. Data about the model are given in Table 1. We used a balanced panel data method to include countries with data in the study. For this reason, our data consists of countries available between 2008 and 2020. The study sample includes annual data from 24 countries from 2008 to 2020.

Table 1: Descriptive Variables and Statistics

Variable	Definition	Source	Mean	Min	Max
RCE	The proportion of the population at risk of catastrophic expenditure when surgical care is required for i country at t time.	World Bank Data (2019)	1.111	0	10
GDP	Gross domestic product based on purchasing power parity (PPP) per capita GDP for i country at t time.	IMF Data (2019)	15.427	8.252	24.489
GHE	Domestic general government health expenditure (% of current health expenditure) for i country at t time.	World Bank Data (2019)	50084.041	8561.064	123678.7

Country List: Australia, Austria, Belgium, Canada, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Iceland, Ireland, Italy, Japan, Luxembourg, Netherlands, New Zealand, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Switzerland, Türkiye, United Kingdom, United States

The analysis findings are displayed in the table below once the pooling most miniature squares model has been constructed.

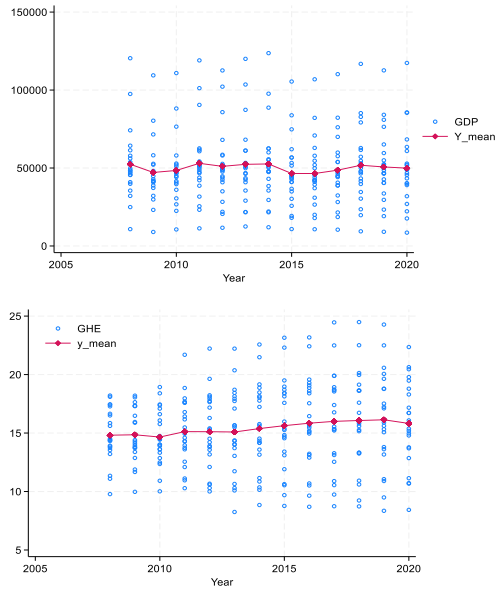
Table 2: Linear Regression

RCE	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
GHE	-.264	.027	-9.97	0	-.316	-.212	***
GDP	0	0	-4.63	0	0	0	***
Constant	6.112	.446	13.69	0	5.233	6.99	***
Mean dependent var		1.111	SD dependent var			1.844	
R-squared		0.317	Number of obs			286	
F-test		65.596	Prob > F			0.000	
Akaike crit. (AIC)		1057.591	Bayesian crit. (BIC)			1068.559	

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

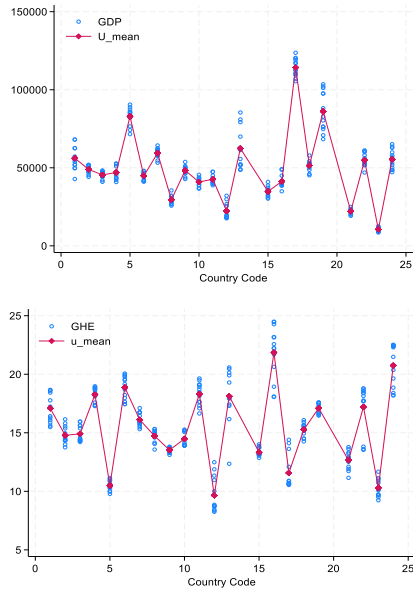
When the model is examined, it is statistically significant ($F = 65.596$; $p < 0.01$). Accordingly, it is seen that expenditures are negatively affected by GDP ($p < 0.01$) and GHE ($p < 0.01$). Considering all countries, it is seen that these variables have a severe contribution to HEs. Here, the GDP coefficient value is (-0.0000185). According to the model, if there is a one-unit increase in GHE value, there will be a 0.264-unit decrease in RCE.

Figure 2: Fixed effects; Heterogeneity Across Years

If we interpret this graph, when we ignore the countries and take 2008 as a reference, it can be seen that the GDP and GHE values do not vary significantly over time. In other words, average GDP and GHE do not change over time.

Figure 3: Fixed effects; Heterogeneity Across Countries

If we interpret this graph, it can be seen that the GDP and GHE values vary significantly depending on the country, regardless of time.

Before presenting our model in our paper, we tested its structure using the F and LR tests. The primary purpose of revealing the time and unit effects here is to reveal the existence of regression in our model. The least squares estimator made under these effects and used to estimate the regression will not give reliable results. The alternative hypothesis states that the effect exists, and the null hypothesis states that it does not exist (Das, 2019).

This link must be found if the modelling includes a unit or time effect. If a possible relationship exists, using fixed effects model estimators will give more accurate results.

When unit and temporal effects are unrelated to the independent variables in the established model, utilize a random effects model rather than a fixed effects model. The Hausman test determines if the time series is a fixed effect or random effects model (Das, 2019; Hübler, 2005).

Table 3 shows the results of the F, LR, and Hausman tests, which reveal the scenarios described above. According to the test results, the F and LR test results were statistically significant, indicating the presence of a unit or time impact in the developed model.

Table 3: F, LR and Hausman Test Results

	F test	LR test	Hausman test
Unit effect model	F=108.97(0.0000)	LR=524.11(0.0000)	H=1.94(0.3786)
Time effect model	F=0.53(0.8942)	LR=0.0 (1.0000)	
Twoway model	F=---	LR=542.33(0.0000)	

The time effect is not significant in the model, but the one-way unit effect is substantial, as demonstrated by the F and LR tests, and this condition is depicted in Table 2. Following this, it is required to determine whether the unit effect is constant or random. Specifically, the Hausman test determines whether or not the criterion $E(\alpha_{i,x_{it}}=0)$ occurs. The investigation results revealed no significant difference between the fixed and random effects. The Hausman test determines if the time series is a fixed or random effects model (Park, 2011). This test determines whether there is a relationship between the error term and explanatory variables due to the unit effect; if there is none, the random effects model suggests that it be utilized. Because the within-group estimate approach was utilized in the study, the random effects model is deemed inappropriate, and the fixed effects model should be used instead.

In the study, within the scope of panel data analysis, after determining that the fixed effects method (fixed effects model) is more suitable for analysis based on the Hausman test results, the basic assumptions of the model, namely varying variance, autocorrelation, and inter-unit correlation, were revealed and tested for the reliability of the results. If at least one of these assumptions is not met, our model will not produce statistically significant findings, preventing us from proceeding securely. At this point, the Pesaran CD was used for inter-unit correlation, the LBT and Durbin-Watson tests for autocorrelation, and the Wald test for heteroscedasticity. Model assumptions were explored. The Walt test revealed considerable heteroscedasticity ($p < 0.01$). In other words, our model exhibits heteroscedasticity. The autocorrelation test was performed using the LBT and Durbin-Watson tests, which revealed positive autocorrelation. The Breusch-Pagan Lagrange Multiplier Test was used to see whether there was any correlation between units. The examination revealed that the null hypothesis was rejected ($\chi^2=595.407$; $p<0.001$). Tests in our model revealed the presence of inter-unit correlation, autocorrelation,

and heteroscedasticity. When they were present, the Driscoll and Kraay standard error correction estimator, a robust estimator, was employed instead of direct fixed effects. This approach generates standard errors consistent in heteroskedasticity, even for large N and T situations, and is resistant to generic spatial and temporal correlation patterns. Briefly, it corrects any divergence from the assumption. The final model prediction results are presented in Table 4 below.

Table 4: Analysis of Fixed Effects Model Estimate Results with Driscoll-Kraay Standard Errors

RCE	Coef.	t-value	p-value
GDP	-.0000146(0.0000579)	-2.52	0.027
GHE	-.153944 (.0222947)	-6.90	0.000
Constant	4.218228(.4818592)	8.75	0.000
Number of obs	286		
F statistic	25.50		
Prob > F	0.000		
Method	Fixed effects regression		
Within R-squared	0.1521		

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

The model's F statistic was 25.50, and it was determined that it was statistically significant. The R-square value indicated that the model's independent variables had 15% explanatory power in predicting the probability of CHE for surgical healthcare services.

The model's coefficient for the general government HE variable revealed a statistically significant inverse association. In other words, it has been determined that increasing the public HE rate by one unit reduces the risk of CHE for surgical services by 0.153 units. Second, the Gross Domestic Product variable included in the model had statistically equivalent findings to the general HE variable. In other words, assuming all other variables stay constant, a one-unit increase in country wealth is predicted to reduce the risk of CHE for surgical services by 0.00001 units. The additional table shows how country effects influence the model.

In conclusion, the GHE variable was determined to have a statistically significant and unfavorable impact on 24 countries between 2008 and 2020. It was also determined that per capita income computed using PPP had a statistically significant negative impact on the risk of CHE in surgical procedures.

4. Discussion

Health and healthcare services are essential human rights that contribute to human life and capability development. Equity in healthcare has long been regarded as an essential goal (Paul et al., 2018). In their study, Njuguna et al. (2017) found that good health is essential for personal growth and long life and that the availability and cost-effectiveness of health facilities determine the quality of life in any country (Njuguna et al., 2017). Thus, financial access to health is crucial. CHE is an essential financial indication of access to health care. From this perspective, CHEs are very important in terms of evaluating the citizens' restriction of access to health services when they feel that they have difficulty paying for care services rather than showing how difficult it is for citizens to pay the costs of health care services (Papanicolas and Smith, 2013, p.21). Because, considering that CHEs increase with the existence of out-of-pocket payments, it is thought that the affluent segment is more exposed to CHEs because they can access health services more efficiently.

On the other hand, there is a misconception that people with low incomes are not exposed to CHEs because they try to handle simple applications that require medical services themselves. The most critical devastating effects of CHEs are being impoverished, leading to a decrease in living standards and the loss of education, etc., in low-income households. It prevents them from incurring necessary expenses in critical areas. Therefore, studies of CHE are essential for individuals and health systems. It is thought that with economic growth and increased welfare, individuals' demand for more special and prioritized health services has been effective in the increase of catastrophic expenditures.

CHE is a significant obstacle to surgical care. Even in low-income and developing countries, a health insurance policy that eliminates financial risk is a significant obstacle. In non-high-income countries, factors that may pose a risk of CHE include people with disabilities, being unemployed, and not having health insurance. Within the framework of sustainable development goals set out in the world, goals such as economic growth and reducing or even eliminating poverty worldwide will only go beyond being achievable if the risk of CHE is addressed. Population and modeling-based studies show that CHE has a significant destructive effect. Nearly 45% of the world's population is at risk of CHE if they undergo surgery. In addition, the costs of surgical procedures can push many patients from all over the world to the point of not being able to undergo surgery, and inadequacy causes many bad scenarios to occur.

Most studies on CHEs in the literature discuss personal and financial disasters at the micro level. For example, Paul et al. (2018) concluded in their study that the poorest segment, as well as the poor and middle-income segment, are still exposed to financial shocks in HEs (Paul et al., 2018). In addition, Azzani et al. (2019) concluded that socioeconomic injustice significantly impacts the incidence of HEs in all countries (Azzani et al., 2019). Although the literature reached similar results in our study, we concluded a significant relationship between income level, one of the indicators of socioeconomics, and CHE, and a negative relationship between income level and disaster risk.

In their analysis of 59 countries, Xu et al. (2003) discovered three significant CHE criteria: payment-based health services, low fee capacity, and the absence of copayment or health insurance. Our study found that the structure of a country's health insurance system, including public health insurance rates and income levels, impacts the cost of surgical procedures. It demonstrates that our results are consistent with the findings of Xu et al.

Lee and Yoon (2019) revealed many vital points in their study. First of all, they concluded that CHE increases with age and that this condition is higher in those with national health insurance than in those with medical care and is observed at a higher rate in those without private health insurance. In short, this situation is a buffer against the devastating health expenses arising from private health insurance. (Lee, 2024)

Although private health insurance was not directly included in the model, our findings revealed that public HEs, which reflect health insurance, impacted CHEs. From this standpoint, any public or commercial insurance system will lower the likelihood of catastrophic healthcare costs. Protecting people from CHEs in developing countries, which requires a multidisciplinary partnership, such as politics and economics, is accepted as the desired goal of the health system. Accordingly, universal health insurance is accepted as a regulation that can provide everyone with access to health care and financial protection (Kim et al., 2015, p.241). CHEs have advantages as well as disadvantages. To reduce the devastating impact on the population, countries encourage expanding health insurance options by providing a range of complements.

Health insurance provides adequate compensation, especially for increasing catastrophic expenses, and institutions are established to provide palliative care services. Thus, even in countries where social insurance exists, vulnerable households can be protected from the devastating effects of diseases, and their access to services can be increased.

Atake and Amendah (2018) revealed that the most critical factors of CHE are hospitalization duration, health insurance type, socioeconomic position, and household size. Furthermore, while it is known that this impact is most prevalent in medium and low-income nations, CHE is also relatively common in developed countries with informal economies (Atake & Amendah, 2018).

Although many general factors affect CHEs, it is observed that the level of CHEs in some countries does not yield the desired results. For example, Fazaeli et al. (2016), in their study in Iran, reported that a meager percentage of households faced devastating HEs and that the implemented policies did not significantly change the development of justice in the health system financing (Fazaeli, et al., 2016). This indicates that CHEs are affected by many factors and may vary by region, place, and time. Among catastrophic expenses, CHEs stand out. However, CHEs occur more in middle and low-income countries and in informal economies where the Health System Is Inadequate (Wagstaff, 2018, p.766). Our study empirically demonstrated that the above factors affect CHE.

Although the primary purpose of the state is to establish a comprehensive health system in order to prevent threats that may arise, especially for citizens whose income levels are below a specific limit in public health expenditures, the share of out-of-pocket expenditures in health expenditures decreases, but its share in income does not decrease. From this perspective, states need to increase the funds covering public health expenditures to reduce the risk of CHE. Another way to reduce CHE risk is to increase individuals' income levels. However, since it involves many problems, ensuring this is comprehensive and widespread requires a long time. Because increasing the share of health expenditures in current incomes can be achieved in a shorter time than increasing the income levels of countries. When the study's primary results are examined, it has been determined that the increase in health expenditures on a unit basis has a significant effect on surgical CHE expenditures.

It should be noted that the returns will become more beneficial as countries that attach importance to deregulation in terms of health increase the share of health expenditures in the income levels they achieve. The increase in the number of the aging population in the world shows that the share of health expenditures in income will increase. When considered on a country basis, the share of health expenditures in countries below these indicators is low compared to countries with good health indicators, and the share of health expenditures in total income is low, which increases the risk of CHE. In addition, since health expenditures are high in developed countries with high income levels, CHE risks are lower.

Our study has shown that as financial deregulations and fund amounts increase in countries within the scope of health, CHE decreases, and the budget amount foreseen for these expenditures increases effectively. Our study overlaps with many literature studies on this subject, and in addition to increasing people's incomes, the amount of health financing can be increased. The risk of CHE can be reduced with developments such as increasing the tax amounts foreseen for the health system, economic growth and its spread to the base, and positive reflections on macroeconomic indicators. In addition, studies have shown that

expenditures made in countries with low health expenditures have a higher effect on health parameters.

When financing catastrophic health expenditures through out-of-pocket payments, an absolute balance must be established between reducing unnecessary demand and reducing costs, as well as the difficulties that low-income groups may encounter in accessing health services. Furthermore, it is recommended that catastrophic health expenditures be financed by public health insurance in countries that adopt the principle of a social state.

5. Conclusion

Health expenditures made by countries can be observed with the current health expenditure per capita variable, and with this variable, countries can be ranked and how much health expenditure per capita in each country can be seen.

Surgical health service is essential to healthcare systems in industrialized and developing countries, regardless of condition or degree of care. Advances in communication technology and medicine are continuously driving up the cost of health care. When people require surgical care, they may face these costs and the danger of catastrophic expenses. CHEs jeopardize households' everyday expenses and standard of living. CHE arises when out-of-pocket HEs surpass the expenditures required for households to meet their basic living needs by a specific percentage. As this scenario worsens, it hurts household income. The most severe negative consequences of CHEs include poverty, which leads to worse living conditions and a lack of education among low-income families. It prohibits companies from incurring necessary expenses in critical areas. As a result, studies on the drivers of CHEs are economically and socio-politically significant at both the macro and local levels.

Our study found a statistically significant negative association between the fraction of public HEs in total HEs, calculated using PPP, and per capita income, calculated using GDP parity, with the risk of CHE for surgical procedures. In other words, increasing the share of public expenditures in general HEs for surgical treatments and raising country income levels reduces the risk of CHE.

In general, CHE is more likely to occur in low-income areas and areas where public health insurance coverage is inadequate. It is essential to ensure reforms that will reduce the risk of CHE and provide access to the health system in low-income regions where the support of international organizations such as the World Bank is provided and where the insurance system is not fully developed.

On the other hand, when we look at developed countries in terms of health economics, surgical procedures, and new treatment methods, advanced technology increases the costs. Therefore, although it may be due to different reasons, surgical procedures pose the risk of CHE even in developed countries. The existence of a linear relationship between the economic level of the countries and the health system, people's financial access to health opportunities will contribute to the countries' economic growth, and the risk of CHE will automatically decrease due to increasing income.

When the direct and indirect costs of surgery are considered, patients may prefer medical treatment instead of surgical treatment. However, this situation can cause more and more costly situations. Therefore, the main goal should be to make surgical services accessible and more affordable. In addition, practices such as increasing insurance opportunities within the framework of savings plans, carrying the cost to more affordable levels, increasing growth

figures in the country's economy, and spreading it to the base should be addressed, and strategies should be created accordingly. On the other hand, sometimes surgical care applications may not be sufficient to protect people from CHE even if they are provided free of charge. The basic situation here is the problem that health care is not provided free of charge most of the time. Because there will always be a cost to providing and receiving health care, even if surgical care is provided to the patient without incurring any cost, they will face the risk of CHE due to the ancillary services (radiology, medicine, etc.). Surgical diseases can take more lives than other deadly diseases in the world. Therefore, stakeholders such as legislators, foundations, and aid organizations should implement appropriate policies and strategies to provide surgical care services and make the necessary efforts to reduce the resulting costs to reasonable levels.

CHE resulting from surgical care continues to be a problem that concerns the world. Dealing with this problem requires many efforts. In these efforts, to raise academic awareness and offer solution opportunities to many stakeholders, studies should be conducted to investigate, reduce, and find solutions to the risk of CHE for surgical care.

In our study, the significant obstacles are the different health service systems, reporting standards, and variability in cost formation in each country. As stated before, government support will make surgical care more accessible through strategies such as reducing the expenses for surgical care, creating policies and strategies, reducing costs, or bringing costs to reasonable limits. This will enable the costs that patients endure or can endure to be brought to more reasonable levels. No single-sided effort or treatment can respond to each person in the world; academic studies and solution suggestions on this subject raise awareness that these efforts should be addressed with more than one care process to increase the possibility of realization. Here, many stakeholders have to make progress in efforts to achieve the same result and to awaken the same idea for everyone. Although surgical care is addressed and expressed differently in the world, the inadequacy in meeting the needs of patients or households who may face the risk of CHE continues.

References

- Atake, E., & Amendah, D. (2018). Porous Safety Net: Catastrophic Health Expenditure and Its Determinants among Insured Households in Togo. *BMC Health Services Research*, 18(175). <https://doi.org/10.1186/s12913-018-2974-4> , (Accessed: 01.07.2024).
- Azzani, M., Roslani, A., & Su, T. (2019). Determinants of Household Catastrophic Health Expenditure: A Systematic Review. *Malaysian Journal of Medical Sciences*, 26(1), 15-43.
- Baltagi, B. H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data*. West Sussex UK: Wiley.
- Bijlmakers, L., Wientjes, M., Mwapasa, G., Cornelissen, D., Eric Borgstein, E., Henk Broekhuizen, H., Gajewski, J. (2019). Out-of-pocket payments and catastrophic household expenditure to access essential surgery in Malawi - A cross-sectional patient Survey. *Annals of Medicine and Surgery*(43), 85-90.
- Das, P. (2019). *Econometrics in Theory and Practice Analysis of Cross Section, Time Series and Panel Data with Stata 15.1*. Springer Nature, Singapore.
- Davies, J., Gelb, A., & Gore-Booth, J. (2021). Global surgery, obstetric, and anaesthesia indicator definitions and reporting: An Utstein consensus report. *Plos Med. Article*, 18(8), e1003749.
- Fazaeli, A. A., Ghaderi, H., Salehi, M., & Fazaeli, A. R. (2016). Health care expenditure and GDP in oil exporting countries: Evidence from OPEC data, 1995-2012. *Global Journal of Health Science*, 2(8), 93-98.
- Ghosh, S. (2010). Catastrophic payments and Impoverishment due to Out-of-Pocket health spending: The effects of recent health sector reforms in India. *Asia Health Policy Program Working Paper No. 15*, . <https://ssrn.com/abstract=1658573> (Accessed: 01.07.2024)
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hsiao, C. (2007). *Panel Data Analysis- Advantages and Challenges*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hübler, A. W. (2005). *Predicting complex systems with a holistic approach: The "throughput" criterion*. Wiley The Simply Complex. doi:<https://doi.org/10.1002/cplx.20071>
- Kimman, M., Jan, S., & Kingston, D. (2015). Catastrophic Health Expenditure and 12-Month Mortality Associated with Cancer in Southeast Asia: Results from a Longitudinal Study in Eight Countries. *BMC Med*, 13, 1-11.
- Kimman, M., Jan, S., Yip, C., Thabrany, H., Peters, S., & Bhoo-Pathy, N. (2015). Catastrophic Health Expenditure and 12-Month Mortality Associated with Cancer in Southeast Asia: Results from a Longitudinal Study in Eight Countries. *BMC Med*(13), 1-11.
- Lee, M. L. (2024). *Health Insurance and Consumption Risk*. University of Virginia and NBER. <https://leelockwood.droppages.com/AI.pdf>
- Meara, J., Leather, A., & Hagander, L. (2015). Global Surgery 2030: Evidence and Solutions for Achieving Health, Welfare, and Economic Development. *The Lancet*(386), 569-624.
- Njuguna, S., Yan, X., Gituru, R., Wang, Q., & Wang, J. (2017). Assessment of macrophyte, heavy metal, and nutrient concentrations in the water of the Nairobi River, Kenya. *Environmental Monitoring and Assessment* , 454.
- O'Donnell, O., Van, D. E., Rannan, E. R., Somanathan, A., Adhikari, S., & Akkazieva, B. (2008). Who pays for health care in Asia? *J Health Econ*, 27(2), 460-475.
- Onoka, C., Onwujekwe, O., Hanson, K., & Uzochukwu, B. (2011). Examining Catastrophic Health Expenditures at Variable Thresholds Using Household Consumption Expenditure Diaries. *Trop Med Int Health*, 16, 1334-1341.
- OWD, O. W. (2024). <https://ourworldindata.org/grapher/share-of-the-population-at-risk-of-catastrophic-expenditure-when-surgical-care-is-required> (Accessed: 05.07.2024)

- Park, H. (2011). *Practical Guides to Panel Data Modeling: A Step-by-Step Analysis Using Stata*. Minami Uonuma.: Tutorial Working Paper, International University of Japan.
- Paul, A., Malick, S., Mondal, S., & Saibendu, L. (2018). Exploring the determinants of catastrophic health expenditure and socioeconomic horizontal equity in relation to it: a rural community based longitudinal study in West Bengal. *Int J Community Med Public Healty*, 5, 2522-2528.
- Sharifa Ezati, W., & Almuallm, Y. (2017). Catastrophic Health Expenditure among Developing Countries. *Health Syst Policy Res*, 4.
- Shrime, M., Dare, A., Alkire, B., O'Neill, K., & Meara, J. (2015). Catastrophic expenditure to pay for surgery worldwide: a modelling study. *Lancet Glob Health*, 27(3), 38-44. doi:doi: 10.1016/S2214-109X(15)70085-9.
- Smith, P. C., & Papanicolas, I. (2013). Health system performance comparison: an agenda for policy, information and research. *LSE Research Online Open University Press*, 1-51.
- Stock, J., & Watson, M. (2007). *Introduction To Econometrics*. Boston: Pearson Addison Wesley.
- Wagstaff, A. (2009). Measuring Financial Protection in Health". In: *Smith P(ed.). Performance Measurement for Health System Improvement: Experiences, Challenges, and Prospects*. *Performance Measurement for Health System Improvement: Experiences, Challenges, and Prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wagstaff, A., Flores, G., & Hsu, J. (2018). Progress on Catastrophic Health Spending in 133 Countries: A Retrospective Observational Study. *Lancet Glob Health*(6), 169-179.
- Waldo, D., & Helen, C. L. (1984). Demographic Characteristics and Health Care Use and Expenditures by the Aged in the United States: 1977-1984. *Health Care Financing Review*, 6(1), 1.
- Weraphong, J., Pannarunothai, S., Luxananun, T., Junsri, N., & Deesawatsripetch, S. (2013). Catastrophic health expenditure in an urban city: seven years after universal coverage policy in Thailand. *Southeast Asian J Trop Med Public Health*, 44(1), 124-136.
- WHO, W. H. (2010). *The World Health Report: Health Systems Financing: The Path to Universal Coverage*. February 5, 2024 tarihinde <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44371> (Accessed: 01.07.2024)
- Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data* (Cilt 2). The MIT Press.
- Xu, K., Evans, D., Carrin, G., & Aguilar-Rivera, A. (2005). Designing Health Systems To Reduce Catastrophic Health Expenditure. *World Health Organization, Department of Health Financing. Health Financing Policy, Geneva*,. June 24, 2024 tarihinde [https://iris.who.int/handle/10665/adresinden alindi](https://iris.who.int/handle/10665/adresinden%20alindi)
- Xu, K., Evans, D., Kawabata, K., Zeramdini, R., Klavus, J., & Murray, C. (2003). Household catastrophic health expenditure: a multicountry analysis. *The Lancet* (362), 111-117.
- You, X., & Kobayashi, Y. (2012). Determinants of Out-of-Pocket Health Expenditure in China. *Applied Health Economics and Health Policy*, 9(1), 39-49.
- Zhao, J., Langerman, A., & Schneider, D. F. (2020). The Value of the Surgeon Informatician. 252, 264-271.

Appendice:

Regression Results

RCE	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
GDP	0	0	-2.19	.03	0	0	**
GHE	-.212	.03	-7.03	0	-.272	-.153	***
Country Code :	0	
bas~S							
AUT	-.871	.199	-4.38	0	-1.263	-.479	***
BEL	-1.173	.202	-5.81	0	-1.57	-.775	***
CAN	-.132	.203	-0.65	.515	-.533	.268	
CHE	1.111	.362	3.06	.002	.397	1.824	***
DEU	-.277	.215	-1.29	.199	-.701	.147	
DNK	-.639	.192	-3.34	.001	-1.017	-.262	***
ESP	-.055	.247	-0.22	.825	-.542	.432	
FIN	-1.35	.212	-6.36	0	-1.768	-.932	***
FRA	-1.304	.213	-6.13	0	-1.723	-.885	***
GBR	-.468	.216	-2.17	.031	-.893	-.044	**
GRC	2.865	.312	9.18	0	2.25	3.48	***
IRL	.592	.191	3.09	.002	.215	.969	***
ITA	-.573	.236	-2.43	.016	-1.037	-.109	**
JPN	.757	.275	2.76	.006	.216	1.298	***
LUX	.464	.505	0.92	.359	-.531	1.458	
NLD	-.971	.194	-5.00	0	-1.353	-.589	***
NOR	-.079	.271	-0.29	.771	-.613	.455	
PRT	4.977	.283	17.57	0	4.419	5.535	***
SWE	-.433	.187	-2.31	.021	-.802	-.065	**
TUR	-1.644	.347	-4.73	0	-2.328	-.96	***
USA	.88	.218	4.04	0	.451	1.309	***
Constant	5.029	.527	9.54	0	3.991	6.067	***
Mean dependent var		1.111	SD dependent var			1.844	
R-squared		0.941	Number of obs			286	
F-test		173.452	Prob > F			0.000	
Akaike crit. (AIC)		397.137	Bayesian crit. (BIC)			484.881	

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Extended Summary

Analysing Factors Leading to Catastrophic Expenditure in Surgical Health Care

Ensuring equal access to and use of health services is fundamentally essential for the well-being of individuals and the overall prosperity and stability of a country. Health services, while undeniably critical, can impose unpredictable and substantial financial burdens on both individuals and nations. Catastrophic health expenditure (CHE) arises when households are compelled to significantly cut down on their basic necessities and everyday living expenses to finance essential health services within a certain period. This situation typically occurs when out-of-pocket expenses for healthcare exceed a substantial portion of a household's total expenditure or income, leading to a financial crisis. As the amount of these expenses increases, households may find themselves in a state of impoverishment, facing severe financial difficulties and devastating long-term consequences. Although this issue is more prevalent in middle- and low-income countries, it is increasingly evident that CHE is also significant and problematic in industrialized countries, particularly those with informal economies where the social safety nets might not be as robust.

The distribution of health expenditures between the public and private sectors, as well as the proportion of out-of-pocket spending, holds great importance in understanding the broader impact of healthcare costs. Health, as an indispensable aspect of life, often constitutes an expense that cannot be postponed or neglected under any circumstances. In situations where the public sector fails to provide the necessary and adequate health conditions, individuals are often forced to cut down on other critical expenses to cover their health needs out of pocket. To enhance a country's welfare level and improve human living standards, it is crucial to understand the conditions under which individuals incur health-related expenses. This understanding is particularly important because human health is one of the most significant factors driving sustainable economic development in any country.

As highlighted in various academic studies and reports, CHE manifests itself more prominently and aggressively in middle- and low-income countries. This situation becomes even more problematic and severe in countries where effective health policies cannot be implemented due to the significant segmentation of financial risk groups. When examining the relationship between individuals' ability to pay and CHE, it becomes clear that any potential increase in healthcare costs could have a direct and catastrophic impact on these households, pushing them into deeper financial distress. However, it is important to note that catastrophic health expenditures do not always result solely from increased healthcare costs or the absolute expense of medical services. Other factors, such as a country's health financing system, government policies, and overall health infrastructure, can also significantly influence the likelihood and impact of CHE. For instance, while the cost of a surgical procedure may be high, if it is fully covered by public funding and does not require any out-of-pocket payment by the individual, it would not be classified or considered as CHE, thus highlighting the importance of a well-structured health financing system.

Health care is in constant demand because it is a non-substitutable and unpredictable necessity. Due to this inherent unpredictability and the vital nature of healthcare, postponing or abandoning necessary medical care poses a significant and severe threat to public health. This, in turn, can have detrimental effects on a country's economy, including a notable loss of workforce productivity, increased absenteeism, and a reduction in access to a qualified labor force, which are critical for economic growth. At this juncture, it becomes evident that decision-making and implementation in key areas, such as financing within a country's health system, assessing the impoverishing effects of CHE, and evaluating the broader economic situation, cannot and should not be treated in isolation. These areas are deeply interconnected and must be addressed comprehensively to mitigate the risks associated with CHE.

Health care financing typically involves either public spending or out-of-pocket expenses, including private health insurance payments. The distribution and balance of these expenditures are directly influenced by the country's health policies and the broader economic context. In countries where the concept of a social state is strong and well-implemented, individual health expenditures tend to be lower, reflecting the government's role in providing accessible healthcare. Health expenditures are one of the most critical economic factors in any society, shaping both individual well-being and national economic stability. In countries where the social state approach is weak or ineffective, individual health expenditures can vary significantly depending on the quality, availability, and perceived importance of the services provided. At this point, the economic situation of the population becomes a crucial factor. Since health expenses cannot be deferred or ignored without risking severe consequences, individuals may be forced to sacrifice other essential expenditures or even incur debt to meet their healthcare needs, leading to catastrophic health expenditures. Therefore, identifying the factors influencing CHE, implementing appropriate measures, and formulating relevant policies are of utmost importance for decision-makers who are responsible for maintaining public health and economic stability.

The World Health Organization (WHO) recommends that healthcare expenditures should be deemed catastrophic when they equal or exceed 40% of disposable income. However, there is no global consensus on this threshold, as different countries may adopt higher or lower percentages based on their national health policies and economic conditions. Consequently, no standardized threshold exists in the literature to define the occurrence of CHE, making it a complex issue to address uniformly across different contexts.

In this study, we utilized comprehensive data on GDP per capita (measured in current US dollars), domestic general government health expenditure (HE) as a percentage of total government spending, and the risk of catastrophic surgical care expenditure as a percentage of persons at risk. This valuable data was obtained from the World Bank, while income level information was sourced from the IMF Database, ensuring a robust and reliable foundation for analysis.

The study meticulously analyzes the relationship between the level of CHE and the share of public health expenditures in total health expenditures—an essential indicator of the health system's structure—and the country's income level. Specifically, the causes of catastrophic health costs related to surgical health services were investigated using a detailed panel regression analysis for 24 countries from 2008 to 2020, providing a broad and insightful overview of the issue. Most studies on CHE in the literature focus on personal and financial disasters at the micro level. For instance, Paul et al. (2018) found that the poorest segments of society, as well as those in the middle-income bracket, continue to face significant financial shocks due to health expenditures, highlighting the pervasive nature of this issue. Additionally, Azzani et al. (2019) concluded that socioeconomic inequalities significantly impact the incidence of health expenditures in all countries. Our study reached similar results; however, we also identified a significant relationship between income level, as a socioeconomic indicator, and CHE. Moreover, we observed a negative relationship between income level and the risk of catastrophic health expenditures. The study ultimately concluded that the proportion of public health expenditures within total health expenditures and per capita income, calculated using purchasing power parity, had a statistically significant negative impact on the risk of CHE for surgical procedures, underscoring the importance of income and public health spending in mitigating these risks.

Examining the relationship between personality traits and burnout levels of individuals: A comparative analysis of the Big Five and HEXACO Personality Models¹

Onur Sarıkaya²

Nuray Atsan³

Bireylerin Kişilik Özellikleri ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Beş Faktör ve HEXACO Kişilik Modelleri Kapsamında Karşılaştırmalı Bir Analiz	Examining the relationship between personality traits and burnout levels of individuals: A comparative analysis of the Big Five and HEXACO Personality Models
Öz Bu çalışma, 514 Türk akademisyende kişilik özelliklerinin tükenmişlik ile ilişkisini Beş Faktör ve HEXACO modellerini kullanarak incelemektedir. Veriler çevrimiçi anketlerle toplanmıştır. Beş Faktör modelinde, duygusal denge dışındaki tüm özellikler tükenmişlik ile negatif ilişki göstermiştir. HEXACO modelinde ise dürüstlük-mütevazılık, dışa dönüklük, uyumluluk, sorumluluk/vazifeşinaslık ve deneyime açıklık negatif, duygusallık ise pozitif korelasyonlar göstermiştir. Beş Faktör kişilik özellikleri ile tükenmişlikle daha güçlü ilişkilere sahiptir. Bu çalışma, Big Five ve HEXACO modellerini karşılaştıran özgün bir araştırmadır.	Abstract This study investigates how personality traits relate to burnout among 514 Turkish academics using the "Big Five" and "HEXACO" personality models. Data were collected via online surveys. In the "Big Five personality model", all traits except emotional stability negatively correlated with burnout. In the "HEXACO personality model", "honesty-humility", "extraversion", "agreeableness", "conscientiousness", and "openness to experience" also had negative correlations, while "emotionality" showed a positive correlation with burnout. The "Big Five" personality traits had generally stronger correlations with burnout. This study uniquely compares the "Big Five" with the "HEXACO" personality models.
Anahtar Kelimeler: Kişilik, Beş faktör, HEXACO, Tükenmişlik, Akademik örgütler	Keywords: Personality, Big Five, HEXACO, Burnout, Academic organizations
JEL Kodları: M10	JEL Codes: M10

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma (03.03.2022 tarih ve 87 sayılı Akdeniz Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %60, Yazar 2'nin makaleye katkısı %40.' dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Nuray Atsan danışmanlığında Onur Sarıkaya tarafından "Bireylerin kişilik özellikleri ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Beş Faktör ve HEXACO kişilik modelleri kapsamında karşılaştırmalı bir analiz" başlığı ile tamamlanarak 05.12.2022 tarihinde savunulan doktora tezinden türetilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Rektörlük, onursarikaya1993@gmail.com .

³ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, atsan@akdeniz.edu.tr .

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

One of the most important concepts of behavioral sciences is personality. The personality concept encompasses the “cognitive”, “emotional”, and “behavioral” patterns that distinguish one individual from another, and play a pivotal role in shaping how people navigate their lives (Buecker et al., 2020). Personality traits significantly influence various aspects of individuals' lives, including their skills, interests, attitudes, and relationships. These traits also guide people's perceiving, interpreting, and responding styles to different situations and events they encounter (Goldberg, 1990; McCrae and Costa, 1996). The concept of burnout is fundamentally an individual response to specific events and situations (Pines and Aronson, 1988; Maslach, 1993; Maslach and Leiter, 2017). For this reason, the concept of burnout is inherently influenced by personality traits and can differ markedly from one person to another.

The concept of burnout can be defined by physical exhaustion, prolonged fatigue, helplessness, and/or hopelessness emotions. Burnout can be seen particularly among individuals experiencing high emotional demands in their occupational roles. This condition is particularly prevalent in professions requiring frequent interpersonal interactions, where it often leads to maladaptive behavior towards a job, other people, and life (Maslach and Jackson, 1981). As such, personality characteristics, capacity to utilize available resources, and adaptation ability to changing situations of individuals can influence the level of burnout feeling. Consequently, personal characteristics have a crucial effect in evaluating the level of protection an individual has against burnout feeling.

This research mainly focuses on exploring the potential relationship and effects between individuals' levels of burnout and their personality traits, with the primary goal of understanding how different personality characteristics impact burnout.

There are numerous empirical studies and meta analyses in the literature on the relationship between personality traits and burnout across several professions. However, it is unclear whether the conclusions also apply to the teaching profession (Roloff et al., 2022). Whereas the teaching profession is characterized by high levels of emotional labor and burnout (Zyzsberg et al., 2016). On the other hand, it is stated that some personality traits such as low values of “neuroticism” or high values of “extraversion” and “agreeableness” come to the fore in this profession, where social interactions with both students and colleagues are very strong (Roloff et al., 2022). Thus, differential effects between personality traits and burnout variables need to be investigated for academicians. To achieve this, this research examines the traits of personality through the lens of two prominent personality models: the “Big Five personality model” and the “HEXACO personality model”. The “Big Five personality model” includes “openness to experience”, “conscientiousness”, “extraversion”, “agreeableness”, and “neuroticism” traits. “The Big Five personality model” is generally used in personality research. It has proven to be a strong framework for understanding various personality dimensions and their implications for behavior and well-being.

However, research conducted across different cultural contexts has revealed that the “Big Five personality model” may have limitations in fully analyzing and capturing the complexity of personality traits (Lee and Ashton, 2006). The “Big Five personality model” has been criticized for being more descriptive, static and not taking into account individual differences (Naeem, 2023). Researchers emphasize the need for an expanded and altogether more inclusive model of dynamic personality structure (Boyle, 2008). This has led to the development and adoption

of alternative personality models, such as the “HEXACO personality model”. The “HEXACO personality model” introduces an extra dimension: “honesty-humility”. The “HEXACO personality model”, therefore, includes six broad personality traits: “honesty-humility”, “emotionality”, “extraversion”, “agreeableness”, “conscientiousness”, and “openness to experience”. This model aims to address some of the gaps identified in the “Big Five personality model” framework by providing a detailed knowledge of personality.

In light of these considerations, the secondary aim of this research is to compare the effectiveness of the “Big Five” and “HEXACO” personality models in explaining the relationship between personality traits and burnout. By analyzing and comparing these two models, the study aims to determine which model offers a more exact understanding of how personality traits influence burnout. This comparison is essential for refining theoretical frameworks and improving practical approaches to managing and preventing burnout in various occupational settings.

Ultimately, this research seeks to contribute valuable insights into the interrelation between personality traits and burnout, providing a detailed understanding of how different personality models can elucidate this relationship. By leveraging both the “Big Five personality model” and the “HEXACO personality model”, the study aspires to offer a detailed knowledge on the effect of personality in shaping individuals' burnout experiences and to inform strategies for mitigating its impact.

1.1. Personality and Big Five-HEXACO Personality Models

Personality is a total of psychological features and mechanisms that influence an individual's interaction with and adaptation to the environment (Larsen and Buss, 2017). The term “psychological characteristics” refers to the features that define how individuals differ or resemble each other. For example, there is a difference between an individual who is described as shy and one who is described as an extrovert. From the perspective of similarity, shy individuals are similar in terms of being anxious in social relationships. The concept of impact expresses that personality traits and mechanisms can impact people's lives. Personality influences how a person behaves, evaluates themselves, thinks about the world, interacts with others, feels, selects their environment, pursues goals and desires in life, and responds to situations they find themselves in, particularly their social environment.

Personality, in its most general sense, is the consistent patterns of behavior and internal processes that an individual possesses. This fundamental definition can be divided into two main parts for further elaboration. The first part pertains to consistent patterns of behavior. Individual differences often arise from these behavior patterns. What is crucial here is the consistency of personality, which refers to the uniformity of behavior patterns across different times and situations. For instance, personality researchers today assume that an extroverted individual will likely exhibit the same trait in the future. The second part of the definition concerns internal processes. Unlike interpersonal processes that occur between people, internal processes encompass all the emotional, motivational, and cognitive processes within an individual that influence how we behave and feel. Concepts such as depression, happiness, and denial are associated with internal processes and have therefore been frequently examined in psychological research (Burger, 2018).

Based on the information presented so far about the concept of personality, it can be summarized that personality is an encompassing phenomenon that includes the entirety of

traits influencing an individual's emotions, thoughts, and behaviors. Personality has a complex and multidimensional structure. Its significant impact on predicting individual behaviors highlights its importance for ongoing and future research in the field.

Over the past two decades, the “Big Five personality model” (also known as the “Five Factor personality model”) has come out as a leading framework for understanding individual personalities (Farrukh et al., 2017). This model posits that personality comprises five distinct dimensions, providing a robust framework for studying individual variations (McCrae and Costa, 2008). These dimensions include “openness to experience”, “conscientiousness”, “extraversion”, “agreeableness”, and “emotional stability”.

“Openness to experience” personality trait is a key personality trait in this model, and encompasses core aspects such as “fantasy”, “aesthetics”, “emotions”, “actions”, “ideas”, and “values”. As individuals' levels of “openness to experience” rise, so too does their propensity for imagination, appreciation of beauty, curiosity, initiative, resilience to stress, and receptiveness to new ideas, experiences, and unconventional viewpoints. “Conscientiousness” personality trait is characterized by “competence”, “order”, “dutifulness”, “achievement striving”, “self-discipline”, and “deliberation”. As individuals' “conscientiousness” levels increase, their stress resistance, need for achievement, diligence, attention, and perseverance increase, as well as their importance given to ethical values and moral principles. “Extraversion” is expressed by “warmth”, “gregariousness”, “assertiveness”, “activity”, “excitement seeking”, and “positive emotions”. As individuals' levels of extraversion increase, their need for socialization, competition, positive thinking, excitement seeking, desire for change, ambition, subjective well-being, and level of stress resistance also increase. “Agreeableness” is expressed through “trust”, “straightforwardness”, “altruism”, “compliance”, “modesty”, and “tender-mindedness”. As individuals' “agreeableness” levels increase, their stress resistance, positive thinking, tolerance, empathy, willingness to compromise, and tendency to consider the interests of society also increase. Positive thinking, confidence, stability, flexibility, creativity, and risk-taking mainly express “emotional stability” (low neuroticism). As individuals' levels of “emotional stability” increase, their levels of possessing these characteristics also increase.

“The HEXACO personality model” emerged as an alternative to the “Big Five personality model” (Woodley et al., 2016; Feher and Vernon, 2021), featuring six distinct personality traits: “honesty-humility”, “emotionality”, “extraversion”, “agreeableness”, “conscientiousness”, and “openness to experience”. A notable deviation from the “Big Five personality model” lies in the inclusion of the “honesty-humility” trait in HEXACO, which is linked to attributes like “sincerity”, “fairness”, “aversion to greed”, and “modesty” (Howard and Zandt, 2020). The “honesty-humility” personality trait in the “HEXACO personality model” is expressed through “sincerity”, “fairness”, “greed avoidance”, and “modesty”. As individuals' levels of “honesty-humility” increase, their tendencies towards sincere behavior, avoidance of deceit and fraud, and indifference towards material resources and social status also increase. However, the “emotional stability” and “agreeableness” personality traits in the “Big Five personality model” are reclassified in the “HEXACO personality model” as “agreeableness”, “emotionality”, and “honesty-humility” (Anglim and O'Connor, 2019). In some studies (Ashton et al., 2008; Ashton and Lee, 2008; Ashton et al., 2010), the “HEXACO personality model” is found statistically superior to the “Big Five personality model”, and this superiority is usually attributed to the “honesty-humility” and “emotionality” personality traits of the model (Feher and Vernon, 2021).

1.2. Burnout

The concept of burnout has garnered increasing interest from researchers and society since the 1970s. However, foundational studies on the concept date back further. One of the earliest works is Grahame Greene's "A Burnt-Out Case", which describes a spiritually distressed and disillusioned architect who leaves his job and retreats to a forest in Africa, illustrating the loss of idealism and passion for one's work due to extreme exhaustion (Maslach and Leiter, 2017). In another instance, counselors and therapists working with drug addicts used the concept to describe their own psychological distress and stress (Freudenberger, 1974). Burnout later extended to other health and social service sectors, where it was employed to describe the psychological challenges faced by workers in these fields (Maslach, 1976).

The essence of the burnout concept is based on a metaphor related to the loss of energy. The term derives from the image of a fire losing its power and extinguishing or a candle being blown out. Just as a burning fire cannot continue to blaze strongly without sufficient resources for renewal, employees experiencing burnout will gradually lose their capacity to contribute effectively to their organizations. Even if they continue to work, they will perform like a "weak fire," approaching their jobs with reluctance, feeling less successful, and being perceived as less successful (Schaufeli et al., 2009).

"Burnout" refers to a state of "physical", "emotional", and "mental exhaustion" that results from extended exposure to emotionally taxing circumstances (Pines and Aronson, 1988). Maslach (1993) describes burnout as a psychological issue that can arise among individuals engaged in roles that involve significant interpersonal interactions. Burnout is characterized by three important dimensions. These dimensions are "depersonalization", "emotional exhaustion", and "reduced personal accomplishment". Depersonalization involves adopting a negative, detached, or excessively distant demeanor towards others with whom one interacts closely. Emotional exhaustion entails the depletion of a person's emotional reserves, leading to a sense of emotional overwhelm. Reduced personal accomplishment decreases an individual's feeling of competence and success. Burnout leads to problematic individual and organizational results such as anxiety, depression, decreased satisfaction with life, mood disorders, decreased job performance, absenteeism, and turnover.

Various works in the literature have explored the relationship between personality and burnout, consistently indicating a positive association between these variables. For instance, Bakker et al. (2006) analyzed the correlation between "Big Five personality traits" and burnout levels among volunteer counselors. They discovered significant relationships between "emotional exhaustion" and "emotional stability", "depersonalization" and "emotional stability", "extraversion" and "openness to experience", and "personal accomplishment" and "extraversion" along with "emotional stability".

Similarly, Swider and Zimmermann (2010) analyzed the interrelation between burnout dimensions, "the Big Five personality traits", absenteeism, turnover, and job performance. The results of the study revealed that employees with high "neuroticism" (indicating low "emotional stability") and low levels of "extraversion", "conscientiousness", and "agreeableness" were more prone to live burnout.

Contrarily, Colom and Contreras (2018) found no significant difference in burnout levels between market cashiers and department managers. However, they observed a decline in

employees' levels of "extraversion", "agreeableness", "conscientiousness", "emotional stability", and "openness to experience" alongside an increase in burnout levels.

Moreover, in a study analyzing the correlation between the "Big Five" personality traits and burnout levels between physicians in Canada and Jamaica, Brown et al. (2019) identified negative significant relationships between "neuroticism" and "personal accomplishment", as well as positive significant relationships between "depersonalization" and "emotional exhaustion".

1.3. Current study – Hypothesis

The claim about the potential relationship between personality and burnout is based on the main assumption that individuals' psychological features affect their probability of experiencing burnout. In other words, personality traits of a person are going to make him or her more or less susceptible to burnout. Relevant information on this topic is also available in the literature. For example, individuals with a high level of "openness to experience" personality trait are more curious and open-minded towards their surroundings (Costa and McCrae, 1985). It has been suggested that, due to this perspective, they are less likely to experience discomfort, disappointment, and anxiety related to uncertainties about the future. They tend to view the challenges they encounter not as a lack of competence or failure, but as an opportunity for personal development (Swider and Zimmerman, 2010).

Individuals with high "conscientiousness", due to traits such as perseverance and a strong work and job-related ethic, are less likely to experience feelings of anxiety and irritability even when faced with negative situations, leading to lower possibilities of burnout (Costa and McCrae, 1985; 1992; Swider and Zimmerman, 2010).

As "extraversion" increases, individuals are more likely to feel hope and ambition rather than helplessness when confronted with adverse situations. People with high "agreeableness" levels are less likely to experience adverse psychological feelings such as disappointment and emotional exhaustion when facing challenging situations (Alarcon et al., 2009). A significant decrease in "emotional stability" is related to a tendency to focus on the adverse and/or problematic aspects of events and an increase in burnout (Bakker et al., 2006).

An increase in "emotionality" also contributes to higher levels of burnout. Individuals with high levels of "emotionality" tend to experience greater fear and anxiety. They are also more inclined to feel emotional connections with others and require more emotional support compared to others (Ashton et al., 2014). Anxiety, stress, depression, and the need for social support are concepts that are directly related to burnout; anxiety and stress can lead to burnout, while burnout can in turn result in depression and an increased need for social support (Kalimo et al., 2003; Alessandri et al., 2018).

A negative relationship is observed between "honesty-humility" and burnout levels (Ceschi et al., 2016; Deckers et al., 2020). The honesty-humility personality trait, as previously mentioned, encompasses tendencies such as being sincere, fair, free from greed, and modest (Ashton et al., 2014). High expectations regarding life and the inability to openly discuss experienced issues (Embriaco et al., 2007) are among the triggers of burnout. It is anticipated that individuals who can find happiness in a modest life, away from high expectations, are less likely to experience burnout. Additionally, another emotion related to burnout, particularly the development of desensitization towards work (Maslach, 1993), is thought to be felt relatively less by individuals who prioritize justice and ethical values.

By using the information above, the central claim that personality and burnout are related is the central hypothesis used in both study models. In addition, it is assumed that there is a negative relationship between sub-dimensions of both the “Big Five personality model” and the “HEXACO personality model” and burnout, in line with the related literature. Therefore, the hypotheses are determined as follows:

According to the “Big Five personality model”,

H₁: There is a significant relationship between individuals' personality traits and their levels of burnout.

H_{1a}: There is a negative significant relationship between “openness to experience” and burnout level.

H_{1b}: There is a negative significant relationship between “conscientiousness” and burnout level.

H_{1c}: There is a negative significant relationship between “extraversion” and burnout level.

H_{1d}: There is a negative significant relationship between “agreeableness” and burnout level.

H_{1e}: There is a “negative” significant relationship between “emotional stability” and burnout level.

According to the “HEXACO personality model”,

H₂: There is a significant relationship between individuals' personality traits and burnout levels.

H_{2a}: There is a negative significant relationship between “honesty-humility” and burnout level.

H_{2b}: There is a positive significant relationship between “emotionality” and burnout level.

H_{2c}: There is a negative significant relationship between “extraversion” and burnout level.

H_{2d}: There is a negative significant relationship between “agreeableness” and burnout level.

H_{2e}: There is a negative significant relationship between “conscientiousness” and burnout level.

H_{2f}: There is a negative significant relationship between “openness to experience” and burnout level.

2. Method of the study

2.1. The participants and the procedure of the study

This study has been conducted under the approval of the “Akdeniz University Committee on Social and Humanities Scientific Research and Publication Ethics”. As Roloff et al. (2022) stated since studies on the relationship between burnout and personality traits in the teaching profession yielded inconsistent results, academic staff were selected as the sample in this study. The population of this research consists of academics currently employed at “Akdeniz University”, “Burdur Mehmet Akif Ersoy University”, and “Süleyman Demirel University”, located in the Akdeniz region of Turkey. The online data collection process took place throughout April 2022. Throughout this process, the aforementioned academics were reminded several times via email to participate in the study. Surveys that were incomplete or incorrectly filled out were identified by the researchers and excluded from the study. In this direction, the convenience sample of this research consists of 514 individuals.

The first section of the survey consisted of 5 questions to obtain information about the participants' gender, age, the university where they are employed, title, and primary field of research.

The second part of the questionnaire which used in the research consists of scales. In this study, brief/short-form scales were used. Short-form scales have advantages such as higher participant interest and response rates than long-form scales and lower rates of unanswered questions (Donnellan et al., 2006; Franke et al., 2013; Runco et al., 2013). Therefore, short-form scales were used to reduce participants' time completing the questionnaire, increase participation, and improve response rates.

2.2. Measures

For the "HEXACO personality model", a "24-item Brief HEXACO Inventory" was used (De Vries, 2013). The scale consists of six dimensions, each with four statements, namely "honesty-humility" (e.g., "I find it difficult to lie"), "emotionality" (e.g., "I am afraid of feeling pain"), "extraversion" (e.g., "I easily approach strangers"), "agreeableness" (e.g., "I tend to quickly agree with others"), "conscientiousness" (e.g., "I work very precisely"), and "openness to experience" (e.g., "I like people with strange ideas"). The scale is rated on a "7-point Likert-type scale", ranging from "1 (strongly disagree)" to "7 (strongly agree)". The scale was translated into Turkish following the committee translation approach (Pan and de la Puente, 2005), a comprehensive and collaborative method. Accordingly, two researchers with expertise in business and behavioral sciences first conducted a parallel translation process. Then, the two translators came together and reached an agreement on a common translation. This translation was submitted to the evaluation of a referee who had conducted various studies on the translation of personality scales into Turkish and had received the title of Associate Professor in the field of Psychology. As a result of the evaluation of the referee, the revised translation was made ready for the pilot study. In the pilot translation phase, the translation was sent to the participants via an online survey form, and the participants were allowed to test the expressions and indicate any parts they did not understand or suggestions for improvement. A total of 15 people participated in this phase, including 4 Akdeniz University, 8 Burdur Mehmet Akif Ersoy University, 3 Lecturers from 3 Süleyman Demirel University, 1 Research Assistant, 6 Assistant Professors, 4 Associate Professors and 1 Professor. In line with the feedback received at this stage, the translation was revised and finalized.

In the present study, "Cronbach's alpha" values for the sub-dimensions of "24-item Brief HEXACO Inventory" were 0.28, 0.36, 0.61, 0.34, 0.49, and 0.42, respectively. The reliability value of most sub-dimensions of the scale fell below 0.6. However, this situation arises from characteristics specific to this measurement tool and is commonly encountered in studies using this scale, including the original work from which the scale is derived (De Vries, 2013) (Dinic, 2018; Marcus and Roy, 2019; Garbe et al., 2020; Rudert and Janke, 2021; Flett et al., 2022). The long-form scales of the "HEXACO personality model" were created based on 24 adjectives related to personality traits, and this scale was designed such that each statement corresponds to an adjective used in the original scale. This high level of heterogeneity among the statements is noted to contribute to the relatively low reliability coefficients of this scale (De Vries, 2013). In this regard, this situation concerning the reliability values of the scale can be considered a limitation of the study.

The “Big Five personality model” was measured using the “30-item Quick Big Five Personality Test” (Vermulst and Gerris, 2005). The scale was adapted to Turkish by Morsünbül (2014). The scale consists of five dimensions, namely “openness to experience” (e.g., “imaginative”), “conscientiousness” (e.g., “organized”), “extraversion” (e.g., “talkative”), “agreeableness” (e.g., “pleasant”), and “emotional stability” (e.g., “nervous (r)”), each composed of 6 items. The scale is rated on a “7-point Likert-type scale” ranging from “1 (completely untrue)” to “7 (completely true)”. In the present study, “Cronbach's alpha” coefficients for the subscales were 0.74, 0.85, 0.85, 0.74, and 0.77, respectively.

“The Burnout Measure Short Version” (Pines, 2005) was used to measure participants' levels of burnout. The scale was adapted to Turkish by Tümkaya et al. (2009). The scale consists of a single dimension of 10 items (e.g., “worthless/like a failure”). The scale is rated on a “7-point Likert-type”, ranging from “1 (never)” to “7 (always)”. In the present study, “Cronbach's alpha” was 0.92.

2.3. Data analyses

“IBM SPSS Statistics 26” and “IBM SPSS AMOS 24” statistic programs were used to analyze the data obtained. The demographic features of the participants were examined using “frequency analysis”.

The relationship between the sub-dimensions of the “Big Five personality model” and the “HEXACO personality model” and burnout level (dependent variable) was analyzed and reported using correlation analysis following the method used by Ashton et al. (2010). First, it was investigated whether the data were normally distributed or not based on the “skewness and kurtosis” coefficients (see Table 1), and it was determined that the data had a normal distribution. Therefore, Pearson correlation analysis was used in the analysis.

2.4. Results

The total number of participants was 514, with 274 (53.3%) female and 240 (46.7%) male. Ninety-one participants (17.7%) were in the age range of 24-30, 207 (41.3%) were in the age range of 31-40, 140 (27.2%) were in the age range of 41-50, 69 (13.4%) were in the age range of 51-60, and 7 (1.4%) were in the age range of 61-65. Among the participants, 225 (43.8%) were affiliated with Akdeniz University, 165 (32.1%) were affiliated with Süleyman Demirel University, and 124 (24.1%) were affiliated with Burdur Mehmet Akif Ersoy University. One hundred seventeen participants (22.8%) were lecturers, 140 (27.2%) were research assistants, 103 (20%) were assistant professors, 88 (17.1%) were associate professors, and 66 (12.8%) were full professors. One hundred fifty-four participants (30%) were from the field of Social, Humanities, and Administrative Sciences, 132 (25.7%) were from the field of Health Sciences, and 50 (9.7%) were from the field of Engineering. The mean, standard deviation, skewness, and kurtosis coefficients are provided in “Table 1”.

Table 1: Descriptive Statistics

Dimensions	Mean	Standard Deviation	Skewness	Kurtosis
"Openness to experience" (B5)	5,43	0,79	-0.30	-0.17
"Conscientiousness" (B5)	5,34	1,09	-0.57	-0.04
"Extraversion" (B5)	4,33	1,21	-0.01	-0.54
"Agreeableness" (B5)	5,89	0,65	-0.42	-0,21
"Emotional stability" (B5)	4,11	1,08	-0.19	-0,66
"Honesty-humility" (H6)	5,00	0,81	-0.58	-0.79
"Emotionality" (H6)	3,91	0,96	-0.18	-0.12
"Extraversion" (H6)	5,59	0,90	-0.89	0.87
"Agreeableness" (H6)	3,70	0,86	-0.20	-0,02
"Conscientiousness" (H6)	5,35	0,89	-0.50	0,37
"Openness to experience" (H6)	5,66	0,79	-0.66	0,27

B5: Big Five

H6: HEXACO

As part of the research aim, two personality models were compared statistically in terms of burnout level as the dependent variable. This comparison is presented in "Table 2".

Table 2: Relationship of Burnout Level between "Big Five" and "HEXACO" Personality Traits

Big Five Personality Traits	Burnout Level
"Openness to experience"	<i>-0.20**</i>
"Conscientiousness"	<i>-0.31**</i>
"Extraversion"	-0.28**
"Agreeableness"	<i>-0.29**</i>
"Emotional stability"	<i>-0.58**</i>
R	<i>0.62</i>
HEXACO Personality Traits	Burnout Level
"Honesty-humility"	-0.14**
"Emotionality"	0.44**
"Extraversion"	<i>-0.35**</i>
"Agreeableness"	-0.21**
"Conscientiousness"	-0.20**
"Openness to experience"	-0.15**
R	0.54

** Correlation Significance Level: $p < 0,01$

R: Multiple correlation coefficient

The coefficients in Table 2 indicate the relationships between all sub-dimensions of both personality models and the level of burnout. Accordingly, all hypotheses were supported. In comparing the sub-dimensions of the models, the coefficients for the higher level of correlation were highlighted in bold and italicized to indicate which model had a higher level of relationship.

Significant and consistent relationships were found between all sub-dimensions of both personality models and burnout levels. In this respect, there is no difference between the two personality models. However, significant differences are observed in the level of relationships.

The personality trait of "honesty-humility" in the "HEXACO personality model" does not have an alternative in the "Big Five personality model" when this personality trait is excluded. A comparison is made; it was found that the "Big Five personality model" has a higher relationship with burnout in four of the remaining five personality traits. In comparison, the "HEXACO personality model" has a higher level of relationship in one of them. The multiple correlation coefficient (R) was also higher in the "Big Five personality model".

The personality traits of "openness to experience," "conscientiousness," "extraversion," and "agreeableness" are included in both models with the same names and are alternatives to each other. The relationship between the personality traits of "openness to experience," "conscientiousness," and "agreeableness" and burnout level has a higher coefficient in the "Big Five personality model". It was determined that the coefficient for the relationship between the burnout level and the "extraversion" sub-dimension was higher in the "HEXACO personality model". In the relationship between the burnout level and the personality traits of "emotional stability" in the "Big Five personality model" and its inverse alternative, "emotionality", in the "HEXACO personality model", it is also seen that the "Big Five personality model" has a higher coefficient.

In summary, it was found that both models have a significant relationship with burnout levels for all personality traits. Although there were no substantial differences in the correlation coefficients, the personality traits within the "Big Five personality model" were identified as having a higher level of association with burnout compared to the "HEXACO personality model". Additionally, it was discovered that the multiple correlation coefficient of the "Big Five personality model" was also higher than that of the "HEXACO personality model". However, the "HEXACO personality model" demonstrated a stronger relationship between the personality trait of "extraversion" and burnout levels, and it includes the "honesty-humility" personality trait, which has a significant relationship with burnout and is not an alternative in the "Big Five personality model".

3. Discussion

This research found significant relationships between the "Big Five" and "HEXACO" personality models and burnout levels. The findings and the knowledge in the literature are at the same line (Zellars et al., 2000; Morgan and De Bruin, 2010; Swider and Zimmerman, 2010; Armon et al., 2012; Santos et al., 2016; Zhang et al., 2016; Colom and Contreras, 2018; Brown et al., 2019; Dionigi, 2019).

The study found a negative significant relationship between the "openness to experience" in the "Big Five personality model" and burnout level. This result is consistent with many studies in the literature (Zellars et al., 2000; Bakker et al., 2006; Armon et al., 2012; Reinke and Chamorro-Premuzic, 2014; Santos et al., 2016; Colom and Contreras, 2018; Dionigi, 2019; De Vine and Morgan, 2020). This finding can be linked to individuals who have high "openness to experience" levels and are more curious and open-minded toward their surroundings (Costa and McCrae, 1985; Griffin and Hesketh, 2004). As the level of "openness to experience" increases, individuals may see the problems they encounter as an opportunity for personal growth, leading to lower levels of burnout (Swider and Zimmerman, 2010).

The research found a negative significant relationship between "conscientiousness" and burnout levels. This result is consistent with previous research (Swider and Zimmerman, 2010; Armon et al., 2012; Reinke and Chamorro-Premuzic, 2014; Santos et al., 2016; Zhang et al.,

2016; Zaniotto et al., 2018; Brown et al., 2019; Dionigi, 2019) and can be interpreted based on the fundamental elements of this personality trait. People with high “conscientiousness” are less likely to experience burnout when faced with adverse situations due to their disciplined, loyal, persevering, and work ethic-oriented nature (Costa and McCrae, 1985; 1992).

In the study, it was found that as individuals' levels of “extraversion” increased, their levels of burnout decreased. This finding is on the same line with many studies in the literature (Morgan and De Bruin, 2010; Swider and Zimmerman, 2010; Armon et al., 2012; Santos et al., 2016; Zhang et al., 2016; Colom and Contreras, 2018; Dionigi, 2019). An increase in “extraversion” level also means an increase in positive emotions such as energy, happiness, and optimism (Ok, 2021). The tendency of extroverted individuals to think positively, be hopeful (Spark and O'Connor, 2020), and avoid depression and anxiety (Hassan et al., 2021) is effective in causing relatively low levels of burnout in the face of adverse situations.

A negative and significant relationship was found between “agreeableness” and the level of burnout. This finding is also consistent with previous research (Zellars et al., 2000; Armon et al., 2012; Santos et al., 2016; Zhang et al., 2016; Colom and Contreras, 2018; Brown et al., 2019; Dionigi, 2019; De Vine and Morgan, 2020). This is due to the fundamental components of “agreeableness”. As “agreeableness” increases, tendencies to adapt, be moderate (Costa and McCrae, 1985; 1992), and focus on the positive aspects of events (Butuceanu and Iliescu, 2019; Bai et al., 2020) increase, reducing the likelihood of experiencing adverse psychological emotions related to burnout such as disappointment and emotional exhaustion when faced with adverse situations (Alarcon et al., 2009).

It has been found that as individuals' “emotional stability” levels increase, their levels of burnout decrease. This finding is consistent with the results of many studies in the literature (Morgan and De Bruin, 2010; Armon et al., 2012; Reinke and Chamorro-Premuzic, 2014; Santos et al., 2016; Zhang et al., 2016; Zaniotto et al., 2018; Brown et al., 2019; Dionigi, 2019; De Vine and Morgan, 2020). Burnout is an emotion highly associated with anxiety and depression. Individuals with high “emotional stability” think positively and are resilient to stress (Flynn et al., 2021; Ramos et al., 2021). Additionally, they experience adverse emotions such as anxiety, depression, disappointment, and guilt at low levels (Bakker et al., 2006; Swider and Zimmerman, 2010). These characteristics that individuals possess effectively reduce their chances of experiencing burnout.

The study found a negative significant relationship between the “HEXACO personality model's” “honesty-humility” and burnout level. While there are few studies on the relationship between the “HEXACO personality model” and burnout, there are consistent results in the literature with this finding (Ceschi et al., 2016; Deckers et al., 2020). As individuals' levels of “honesty-humility” increase, they are less likely to have high expectations associated with burnout, such as the inability to discuss problems openly (Embriaco et al., 2007) and, particularly, the development of indifference towards work (Maslach, 1993). The negative relationship between “absenteeism” (Ceschi et al., 2016) and “counterproductive work behavior” (Anglim et al., 2018) with honesty-humility supports this interpretation. Accordingly, individuals with high levels of “honesty-humility” are less likely to experience burnout, and this is due to their low expectations, their emphasis on justice and ethical values, and their outspoken nature (Ashton et al., 2014).

The study found a positive significant relationship between “emotionality” and burnout levels. The literature also supports the finding of a positive relationship between “emotionality” and burnout levels (Deckers et al., 2020). This finding can be interpreted in line with the tendency of individuals with high emotionality to experience fear, anxiety, and a need for emotional support as their “emotionality” level increases (Ashton et al., 2014). The highly emotional individuals’ tendency to anxiety and stress (Kalimo et al., 2003; Alessandri et al., 2018) increases their likelihood of experiencing burnout.

The study found a negative significant relationship between the “HEXACO personality model's” “extraversion” and burnout level, consistent with the literature (Deckers et al., 2020). Given that the feeling of burnout is often associated with concepts such as low energy and lack of enthusiasm (Pines and Aronson, 1988; Bakker et al., 2006), increased liveliness, energy level (Ashton and Lee, 2007), willingness to socialize (Lee and Ashton, 2004), optimism, and positive mood (Ashton et al., 2014) which come with high levels of “extraversion” can reduce the likelihood of experiencing burnout.

The negative significant relationship between the “agreeableness” of the “HEXACO personality model” and the level of burnout found in the study is consistent with the literature (Deckers et al., 2020). Individuals with a high “agreeableness” level are inclined to forgive, be kind and tolerant, compromise, and remain calm even if they are being harmed in their relationships (Lee and Ashton, 2004; Ashton et al., 2014). Therefore, as individuals’ “agreeableness” levels increase, their patience, tolerance, and similar emotions may also increase, which reduces their likelihood of experiencing burnout.

The relationship between the “HEXACO personality model's” “conscientiousness” and burnout level is also negative. This finding is consistent with the literature (Deckers et al., 2020). As individuals’ levels of “conscientiousness” increase, their tendency towards increased work ethics, perseverance, and diligence (Lee and Ashton, 2004) makes them more patient and resilient to factors that can lead to burnout, thus reducing the likelihood of experiencing burnout.

In this study, it was found that as individuals’ levels of “openness to experience” (HEXACO) increased, their levels of burnout decreased. Factors that protect individuals with high levels of “openness to experience” may include their characteristics such as curiosity, seeking experiences, or accepting situations outside the norm (Lee and Ashton, 2004; Ashton et al., 2014). As “openness to experience” increases, seeing problems as a chance for growth (Swider and Zimmerman, 2010) plays a role in reducing the effects of burnout.

The secondary objective of the research was to compare these two personality models. In this context, this study found that all personality traits of the “Big Five” and the “HEXACO” personality models are significantly correlated to the level of burnout, and there are no major differences between the correlation coefficients. However, it was found that the “Big Five personality model” is more strongly correlated to burnout than the “HEXACO personality model's” personality traits. Additionally, the “Big Five personality model's” multiple correlation coefficients were also higher than those of the “HEXACO personality model”. While few studies are comparing these two personality models in the literature, these studies suggest that the “HEXACO personality model” has statistical advantages over the “Big Five personality model” (Ashton et al., 2008; Ashton et al., 2010; Pletzer et al., 2019). The difference between the findings of this study and the data in the literature may be due to methodological issues. For example, long-form scales were used in studies comparing the “Big Five” and “HEXACO”

personality models in the literature. In these scales, the number of items for each personality trait in the “HEXACO personality model” is generally higher than that in the “Big Five personality model”. However, in this research, short-form scales were used. The “Big Five personality model” used in this study has six items for each personality trait, while the “HEXACO personality model” has four items. Considering that the reduction in the number of items can affect the statistical values such as the reliability coefficient and thus influence the results (Franke et al., 2013; Morgado et al., 2017), the relatively higher correlation coefficients between burnout levels and the “Big Five personality model” compared to the “HEXACO personality model” may be due to this issue. However, it is also a disadvantage that the short form of the “HEXACO” scale still needs a structure to overcome these problems. The methodological stance also constitutes the limitations of this study.

However, the “HEXACO personality model” has relative advantages compared to the “Big Five personality model” within the scope of research findings. One of these advantages is related to "extraversion." The correlation coefficient between the “extraversion” and the level of burnout in the “HEXACO personality model” was found to be higher than its alternative in the “Big Five personality model”. This may be due to the comprehensiveness of the scale expressions related to this personality trait. In this regard, the “HEXACO personality model” can be preferred as a solid alternative to the “Big Five personality model” in studies focusing on the personality trait of "extraversion." Another relative advantage of the “HEXACO personality model compared to the “Big Five personality model is” is that it includes the "honesty-humility," which has no alternative in the “Big Five personality model”. Therefore, the “HEXACO personality model” or its sub-dimension related to this trait can be preferred in studies aiming to examine the personality from the perspective of “honesty-humility”.

The research presents unique contributions to both national and international literature. Notably, this study compares the “Big Five personality model” and the “HEXACO personality model”. While the “HEXACO personality model” is one of the most significant alternatives to the “Big Five personality model”, few studies in the literature compare these two models. However, many researchers have emphasized the importance of comparing the dominant “Big Five personality model” with its alternatives. One of the contributions of this research to personality studies is its responsiveness to this call. Furthermore, a key theoretical contribution of this study is highlighting that the “Big Five personality model”, which has become almost dogmatic in personality research, is not flawless and deserves scrutiny.

Although the “Big Five personality model” yielded stronger results in many aspects compared to the “HEXACO personality model”, this research presents important contributions to the personality literature by documenting some relative advantages of the “HEXACO personality model”. These include its closer results to the “Big Five personality model”, a stronger relationship in extraversion, and the inclusion of the “honesty-humility” trait.

Another contribution of the study lies in the exploration of the relationship between the “HEXACO personality model” and burnout. While the relationship between personality and burnout is frequently examined within the framework of the “Big Five personality model”, there is a noticeable lack of research on the relationship between “HEXACO” personality traits and burnout in the international literature. This gap is not limited to the “HEXACO personality model”’s relationship with burnout; it also reflects a broader scarcity of studies involving the “HEXACO personality model” in the international literature. This study addresses this gap and contributes to the field of personality research.

Additionally, this study is significant as there has been no previous detailed examination of the “HEXACO personality model” in the domestic literature, and empirical research using this model is scarce. Given this study's empirical and conceptual contributions, it is expected to become a fundamental local resource for future researchers working with the “HEXACO personality model”. This represents a significant contribution to the national literature. The study's focus on the relationship between burnout and personality traits, particularly in sectors like academia, which have been relatively under-researched, further underscores its importance.

In light of the results of the study, it is also possible to draw several practical implications that can enhance workplace dynamics. Firstly, managers should conduct a thorough analysis of employees' personality traits, as these characteristics significantly influence their skills, interests, and levels of motivation. Understanding these traits can lead to more effective task assignments, ensuring that employees are engaged in work that aligns with their natural inclinations. Additionally, this awareness can improve personnel selection processes, allowing managers to match individuals with roles that not only suit their abilities but also resonate with their intrinsic motivations.

Moreover, recognizing the unique personality traits of each employee aids in providing tailored support, ultimately benefiting both the organization and its workforce. For example, employees who exhibit high levels of conscientiousness may thrive in structured environments with clear expectations, while those who are more open to experience might excel in creative roles. This personalized approach not only enhances job satisfaction but also boosts overall productivity.

Furthermore, understanding personality traits can help managers gauge employees' potential resistance to burnout. By identifying those who may be more susceptible to stress and exhaustion, organizations can implement targeted interventions, such as flexible work schedules or wellness programs, to support vulnerable individuals. This proactive strategy not only fosters a healthier work environment but also contributes to employee retention and morale.

Based on the results and limitations of this study, several suggestions can be made for future research directions. Firstly, the advantages of the “HEXACO personality model” compared to the more widely studied 'Big Five personality model' could serve as a rich area for exploration. While the Big Five has been extensively analyzed, the “HEXACO personality model”, particularly its unique dimension of “honesty-humility”, remains relatively underexplored in empirical research. For instance, there are few studies that delve into how “honesty-humility” interacts with various psychological and behavioral variables. Investigating the relationships between this trait and factors such as ethical decision-making or propensity for deception could provide valuable insights.

One intriguing area of study could be the connection between “honesty-humility” and the incidence of white-collar crimes. Understanding how personality traits influence the likelihood of engaging in such unethical behaviors can have significant implications for organizational policies and preventative measures.

Moreover, the “HEXACO personality model” could also be applied to examine a range of organizational factors. For instance, concepts such as organizational loneliness, citizenship behaviors, alienation, commitment, cynicism, job satisfaction, and overall work attitudes can

be investigated through the lens of the HEXACO framework. By exploring how different personality dimensions relate to these factors, researchers could uncover deeper insights into employee engagement and well-being, leading to more effective strategies for fostering a positive organizational culture. Such research could also highlight the nuances of personality's role in shaping workplace dynamics and performance.

The sample of the research consisted of academics from three state universities. Therefore, the results include academics working in the public sector. The working conditions of academic staff and their levels of burnout may differ among the sectors. Therefore, comparing the burnout levels of academic staff in the public and private sectors can also be the subject of future research.

References

- Alarcon, G., Eschleman, K. J. & Bowling, N. A. (2009). "Relationships between personality variables and burnout: A meta-analysis". *Work & Stress*, 23(3): 244-263.
- Alessandri, G., Consiglio, C., Luthans, F. & Borgogni, L. (2018). "Testing a dynamic model of the impact of psychological capital on work engagement and job performance". *Career Development International*, 23(1): 33-47.
- Anglim, J. & O'Connor, P. (2019). "Measurement and research using the Big Five, HEXACO, and narrow traits: A primer for researchers and practitioners". *Australian Journal of Psychology*, 71: 16-25.
- Anglim, J., Lievens, F., Everton, L., Grant, S. L. & Marty, A. (2018). "HEXACO personality predicts counterproductive work behavior and organizational citizenship behavior in low-stakes and job applicant contexts". *Journal of Research in Personality*, 77: 11-20.
- Armon, G., Shirom, A. & Melamed, S. (2012). "The Big Five personality factors as predictors of changes across time in burnout and its facets". *Journal of Personality*, 80(2): 403-427.
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2007). "Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure". *Personality and Social Psychology Review*, 11(2): 150-166.
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2008). "The prediction of honesty-humility-related criteria by the HEXACO and Five-Factor models of personality". *Journal of Research in Personality*, 42: 1216-1228.
- Ashton, M. C., Lee, K. & De Vries, R. E. (2014). "The HEXACO honesty-humility, agreeableness, and emotionality factors: A review of research and theory". *Journal of Personality and Social Psychology*, 18(2): 139-152.
- Ashton, M. C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., De Vries, R. E., Di Blas, L., Boies, K. & De Raad, B. (2004). "A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: Solutions from psychological studies in seven languages". *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2): 356-366.
- Ashton, M. C., Lee, K., Pozzebon, J. A., Visser, B. A. & Worth, N. C. (2010). "Status-driven risk taking and the major dimensions of personality". *Journal of Research in Psychology*, 44: 734-737.
- Ashton, M. C., Lee, K., Visser, B. A. & Pozzebon, J. A. (2008). "Phobic tendency within the Five-Factor and HEXACO models of personality structure". *Journal of Research in Personality*, 42: 734-746.
- Bai, Q., Bai, S., Dan, Q., Lei, L. & Wang, P. (2020). "Mother phubbing and adolescent academic burnout: The mediating role of mental health and the moderating role of agreeableness and neuroticism". *Personality and Individual Differences*, 155: 1-7.
- Bakker, A. B., Emmerik, H. V. & Euwema, M. C. (2006). "Crossover of burnout and engagement in work teams". *Work and Occupations*, 33(4): 464-489.
- Boyle, G. J. (2008). *Critique of the five-factor model of personality*. In G. J. Boyle, G. Matthews, & D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment: Volume 1-Personality Theories and Models* (pp. 295-312). SAGE Publications Ltd.
- Brown, P. A., Slater, M. & Lofters, A. (2019). "Personality and burnout among primary care physicians: An international study". *Psychology Research and Behavior Management*, 12: 169-177.
- Buecker, S., Maes, M., Denissen, J. J. A. & Luhmann, M. (2020). "Loneliness and the big five personality traits: A meta-analysis". *European Journal of Personality*, 34: 8-28.
- Butucescu, A. ve Iliescu, D. (2019). "It was unfair! Should I appeal? The moderating role of agreeableness and neuroticism between fairness perceptions in assessment and intention to appeal". *Ethics & Behavior*, 30(5): 342-363.
- Ceschi, A., Sartori, R., Dickert, S. & Costantini, A. (2016). "Grit or honesty-humility? New insights into the moderating role of personality between the health impairment process and counterproductive work behavior". *Frontiers in Psychology*, 7: 1-11.

- Colom, C. C. & Contreras, M. J. (2018). "Burnout at the supermarket: Testing the relevance of personality and stressful situations". *Acción Psicológica*, 96(6): 1140-1166.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1985). "Concurrent Validation After 20 Years: Implications Of Personality Stability For Its Assessment". J. N. Butcher ve C. D. Spielberger (Ed.), *Advances in Personality Assessment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 31-51.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1992). "The five-factor model of personality and its relevance to personality disorders". *Journal of Personality Disorders*, 6(4): 343-359.
- De Vine, J. B. & Morgan, B. (2020). "The relationship between personality facets and burnout". *SA Journal of Industrial Psychology*, 46: 1-11.
- De Vries, R. E. (2013). "The 24-item Brief HEXACO Inventory (BHI)". *Journal of Research in Personality*, 47: 871-880.
- Deckers, M., Altmann, T. & Roth, M. (2020). "The role of individual personality in conceptualizing and measuring group characteristics". *Current Psychology*, 6: 1-12.
- Dinic, B. (2018). "Comparison of three short six-factor personality instruments". *Primenjena Psihologija*, 11(2): 189-206.
- Dionigi, A. (2019). "The relationship between, burnout, personality, and emotional intelligence in clown doctors". *HUMOR*, 33(1): 157-174.
- Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M. & Lucas, L. E. (2006). "The mini-IPIP scales: Tiny-yet-effective measures of the big five factors of personality". *Psychological Assessment*, 18(2): 192-203.
- Embricaco, N., Papazian, L., Barnes, M. J., Pochard, F. & Azoulay, E. (2007). "Burnout syndrome among critical care healthcare workers". *Current Opinion in Critical Care*, 13: 482-488.
- Farrukh, M., Ying, C. W. & Mansori, S. (2017). "Organizational commitment: An empirical analysis of personality traits". *Journal of Work-Applied Management*, 9(1): 18-34.
- Feher, A. & Vernon, P. A. (2021). "Looking beyond the big five: A selective review of alternatives to the big five model of personality". *Personality and Individual Differences*, 169: 1-8.
- Flett, G. L., Nepon, T., Goldberg, J. O., Rose, A. L., Atkey, S. K. & Zaki-Azat, J. (2022). "The anti-mattering scale: Development, psychometric properties and associations with wellbeing and distress measures in adolescents and emerging adults". *Journal of Psychoeducational Assessment*, 40(1): 37-59.
- Flynn, P. J., Bliese, P. D., Korsgaard, M. A. & Cannon, C. (2021). "Tracking the process of resilience: How emotional stability and experience influence exhaustion and commitment trajectories". *Group & Organization Management*, 46(4): 692-736.
- Franke, G. R., Rapp, A. & Andzulis, J. M. (2013). "Using shortened scales in sales research: Risks, benefits, and strategies". *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 33(3): 319-328.
- Garbe, L., Rau, R. & Toppe, T. (2020). "Influence of perceived threat of Covid-19 and HEXACO personality traits on toilet paper stockpiling". *Plos One*, 15(6): 1-12.
- Goldberg, L. R. (1990). "The development of markers for the big-five factor structure". *Psychological Assessment*, 4(1): 26-42.
- Griffin, B. & Hesketh, B. (2004). "Why openness to experience is not a good predictor of job performance". *International Journal of Selection and Assessment*, 12(3): 243-251.
- Hassan, R., Rowa, R., McCabe, R. E., Lahat, A. & Schmidt, L. A. (2021). "Shyness and anxiety: Protective role of extraversion". *Personality and Individual Differences*, 178: 1-7.
- Howard, M. C. & Zandt, E. C. V. (2020). "The discriminant validity of honesty-humility: A meta-analysis of the HEXACO, Big Five, and Dark Triad". *Journal of Research in Personality*, 87: 1-14.
- Kalimo, R., Pahkin, K., Mutanen, P. & Toppinen-Tanner, S. (2003). "Staying well or burning out at work: Work characteristics and personal resources as long-term predictors". *Work and Stress*, 17(2): 109-122.

- Kroencke, L., Geukes, K., Utesch, T., Kuper, N. & Back, M. D. (2020). "Neuroticism and emotional risk during the COVID-19 pandemic". *Journal of Research in Personality*, 89: 1-9.
- Larsen, R. & Buss, D. M. (2017). *Personality Psychology: Domains of Knowledge About Human Nature*. McGraw-Hill Education, New York.
- Lee, K. & Ashton, M. C. (2004). "Psychometric properties of the HEXACO personality inventory". *Multivariate Behavioral Research*, 39(2): 329-358.
- Lee, K. & Ashton, M. C. (2006). "Further assessment of the HEXACO personality inventory: Two new facet scales and an observer report form". *Psychological Assessment*, 18: 182-191.
- Marcus, J. & Roy, J. (2019). "In search of sustainable behaviour: The role of core values and personality traits". *Journal of Business Ethics*, 158: 63-79.
- Maslach, C. (1976). "Burned-out". *Human Behavior*, 9: 16-22.
- Maslach, C. (1993). "Burnout: A Multidimensional Perspective". W. B. Schaufeli, C. Maslach ve T. Marek (Ed.), *Professional Burnout: Recent Developments in Theory And Research*. Taylor & Francis, Washington, 19-32.
- Maslach, C. & Jackson, S. E. (1981). *Maslach Burnout Inventory Research Edition*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto.
- Maslach, C. & Leiter, M. P. (2017). "Understanding Burnout: New Models". C. L. Cooper ve J. C. Quick (Ed.), *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice*. Wiley Blackwell, West Sussex, 36-56.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. (1996). "Toward a New Generation of Personality Theories: Theoretical Contexts for the Five-Factor Model". J. S. Wiggins (Ed.), *The Five-Factor Model of Personality: Theoretical Perspectives*. Guilford Press, New York, 51-87.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. (2008). "The Five-Factor Theory of Personality". O. P. John, R. W. Robins, L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of Personality: Theory and Research*. Guilford Press, New York, 159-181.
- Morgado, F. F. R., Meireles, J. F. F., Neves, C. M., Amaral, A. C. S. & Ferreira, M. E. C. (2017). "Scale development: Ten main limitations and recommendations to improve future research practices". *Psicologia: Reflexao e Critica*, 30(3): 1-20.
- Morgan, B. & De Bruin, K. (2010). "The relationship between the big five personality traits and burnout in South African university students". *South African Journal of Psychology*, 40(2): 182-191.
- Morsünbül, Ü. (2014). "Hızlı Büyük Beşli Kişilik Testi Türkçe Versiyonu Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması". *Düşünen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 27(4): 316-322.
- Naeem, F. (2023). A critical analysis of big five personality theory. *International Journal of Advance Research and Innovation*, 11(1), 83-88.
- Ok, C. (2021). "Extraversion, loneliness, and problematic game use: A longitudinal study". *Personality and Individual Differences*, 168: 1-6.
- Pan, Y. & de la Puente, M. (2005). *Census Bureau Guideline for the Translation of Data Collection Instruments and Supporting Materials: Documentation on How the Guideline Was Developed*. Statistical Research Division, U. S.
- Pines, A. M. (2005). "The burnout measure, short version". *International Journal of Stress Management*, 12(1): 78-99.
- Pines, A. & Aronson, E. (1988). *Career Burnout: Causes and Cures*. Free Press, New York.
- Pletzer, J. L., Bentvelzen, M., Oostrom, J. K. & De Vries, R. E. (2019). "A meta-analysis of the relations between personality and workplace deviance: Big Five versus HEXACO". *The International Journal of Human Resource Management*, 112: 369-383.

Ramos, A. R., Moriana, J. A., Torres, F. G. & Rubio, M. R. (2021). "Emotional stability is related to 2D: 4D and social desirability in women: Possible implications on subjective well-being and psychopathology". *Plos One*, 16(3): 1-16.

Reinke, K. & Chamorro-Premuzic, T. (2014). "When email use gets out of control: Understanding the relationship between personality and email overload and their impact on burnout and work engagement". *Computers in Human Behavior*, 36: 502-509.

Roloff, J., Kirstges, J. & Grund, S. (2022). "How strongly is personality associated with burnout among teachers? A meta-analysis". *Educational Psychology Review*, 34, 1613-1650.

Rudert, S. C. & Janke, S. (2021). "Following the crowd in times of crisis: Descriptive norms predict physical distancing, stockpiling, and prosocial behavior during the COVID-19 pandemic". *Group Processes & Intergroup Relations*, 7: 1-17.

Runco, M. A., Walczyk, J. J., Acar, A., Cowger, E. L., Simundson, M. & Tripp, S. (2013). "The incremental validity of a short form of the ideational behavior scale and usefulness of distractor, contraindicative, and lie scales". *The Journal of Creative Behavior*, 48(3): 185-197.

Santos, A., Mustafa, M. & Chern, G. T. (2016). "The big five personality traits and burnout among Malaysian HR professionals". *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 8(1): 2-30.

Spark, A. & O'Connor, P. J. (2020). "Extraversion rather than neuroticism is the dominant trait predictor of forecasted affect in relation to social situations". *Personality and Individual Differences*, 160: 1-10.

Swider, B. W. & Zimmerman, R. D. (2010). "Born to burnout: A meta-analytic path model of personality, job burnout, and work outcomes". *Journal of Vocational Behavior*, 76: 2-30.

Tümekaya, S., Çam, S. & Çavuşoğlu, İ. (2009). "Tükenmişlik Ölçeği Kısa Versiyonu'nun Türkçe'ye Uyarlama, Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1): 387-398.

Vermulst, A. A. & Gerris, J. R. M. (2005). *QBF: Quick Big Five Personality Test Manual*. LDC Publications, Leeuwarden.

Woodley, H. J. R., Bourdage, J. S., Ogunfowora, B. & Nguyen, B. (2016). "Examining equity sensitivity: An investigation using the Big Five and HEXACO models of personality". *Frontiers in Psychology*, 6: 1-15.

Zaniotto, L., Rossi, G., Danieli, A., Frasson, A., Meneghetti, L., Zordan, M., Tito, P., Salvetti, B., Conca, A., Ferranti, R., Salcuni, S. & Solmi, M. (2018). "Exploring the relationships among personality traits, burnout dimensions and stigma in a sample of mental health professionals". *Psychiatry Research*, 264: 327-333.

Zellars, K. L., Perrewe, P. L. & Hochwarter, W. A. (2000). "Burnout in health care: The role of the five factors of personality". *Journal of Applied Social Psychology*, 30(8): 1570-1598.

Zhang, J., Zhou, M. & Zhang, J. (2016). "The interactive effects of personality and burnout on knowledge sharing among teachers". *Social Behavior and Personality*, 44(8): 1267-1280.

Zysberg, L., Orenshtein, C., Gimmon, E., & Robinson, R. (2016). "Emotional intelligence, personality, stress, and burnout among educators". *International Journal of Stress Management*, 1: 1-15.

Extended Summary

Examining the Relationship Between Personality Traits and Burnout Levels of Individuals: A Comparative Analysis of the Big Five and HEXACO Personality Models

This research examines the relationship between personality traits, as defined by the “Big Five” and “HEXACO” personality models, and levels of burnout among academics in Turkey. With increasing awareness of mental health and job-related stress, especially in high-pressure environments like academia, this study seeks to contribute to understanding how personality differences can influence susceptibility to burnout. The main objective of the research is to investigate the correlation between the “Big Five” and “HEXACO” personality models and burnout levels among academic staff at selected universities in the Mediterranean region of Turkey. By comparing these two well-established personality frameworks, the study aims to identify which model provides a stronger predictive power for burnout.

The study employs a quantitative research design. A convenience sample of 514 academics from Akdeniz, Burdur Mehmet Akif Ersoy, and Süleyman Demirel universities participated in the study in April 2022. The demographic section of the survey gathered information on participants' gender, age, university affiliation, academic title, and primary field of research. The study utilized short-form scales to measure personality traits, as these have been shown to yield higher participant interest and lower rates of unanswered questions compared to longer forms. Specifically, the “24-item Brief HEXACO Inventory” was used for the “HEXACO personality model”, while the “30-item Quick Big Five Personality Test” was utilized for the “Big Five personality model”. Burnout levels were assessed using the “Burnout Measure Short Version”, a widely recognized instrument in burnout research. Data were analyzed using “IBM SPSS Statistics” and “AMOS” software, employing correlation analysis to examine relationships between personality traits and burnout levels. The study first assessed the normality of the data distribution before conducting Pearson correlation analysis.

The results revealed significant relationships between both personality models and burnout levels. Specifically, a negative correlation was found between the “Big Five” personality traits of “openness to experience”, “conscientiousness”, “extraversion”, “agreeableness”, and “emotional stability” and burnout levels. Higher levels of these traits were associated with lower levels of burnout, corroborating findings from existing literature. For instance, individuals scoring high in “openness to experience” tend to be more adaptable and view challenges as opportunities for personal growth, reducing their likelihood of experiencing burnout. Similarly, high “conscientiousness” was linked to a disciplined approach to work, which helps individuals navigate stressful situations more effectively. Interestingly, the study highlighted the role of “emotional stability” as a significant protective factor against burnout. Individuals exhibiting high “emotional stability” are typically more resilient to stress and adverse emotions, which aligns with previous research linking emotional stability to lower burnout levels. Conversely, the “HEXACO personality model”'s “honesty-humility” trait also displayed a negative relationship with burnout. This finding emphasizes that more honest individuals are less likely to experience burnout, as they tend to have lower expectations and are more open about discussing problems. The study also identified a positive correlation between “emotionality”—an aspect of the HEXACO model—and burnout levels. This suggests that individuals who are more emotionally reactive may be at a higher risk for burnout due to their heightened sensitivity to stressors and emotional demands. Notably, while both personality models demonstrated significant correlations with burnout, the “Big Five personality model” exhibited stronger relationships across most traits. The multiple correlation coefficients indicated that the “Big Five personality model” was more predictive of burnout levels compared to the “HEXACO personality model”. This finding contributes to the ongoing debate regarding the relative merits of these two models in psychological research.

The implications of this study are multi-faceted. First, the results suggest understanding personality can play a crucial role in managing burnout, particularly in high-stress professions such as academia. By identifying individuals who may be more susceptible to burnout based on their personality, institutions can implement targeted interventions to support their staff. Also, the findings underscore the importance of fostering environments promote positive personality traits among employees. This can be achieved through professional development programs emphasize skills related to “openness to experience”, “conscientiousness”, and “emotional stability”. Cultivating a culture of “honesty-humility” may also mitigate burnout risks, encouraging open dialogue about challenges and stressors. This study fills a gap in the literature by comparing the “HEXACO” and “Big Five” in the context of burnout. Despite the dominance of the “Big Five” in personality research, the study reveals that the “HEXACO” provides valuable insights, particularly regarding the role of “honesty-humility”. Future research could further explore this aspect, examining its relationship with various variables such as job satisfaction, organizational commitment, and even the incidence of white-collar crimes. Finally, the study highlights the need for further exploration of burnout across different sectors, particularly by comparing academics in public and private institutions. Given the unique challenges faced by academics, understanding how sector differences impact burnout could provide more tailored strategies for intervention and support. In conclusion, this research significantly advances the understanding of the interplay between personality and burnout, offering practical insights for both academic institutions and future researchers. By addressing the limitations of current personality models and shedding light on the unique aspects of the “HEXACO”, the study contributes to a more nuanced understanding of personality and its implications for mental health and well-being in the workplace.

İklim Değişikliğinin İhracat Ürün Çeşitlendirmesi Üzerine Etkileri: OECD Ülkelerinden Kanıtlar¹

Fatih Kaplan²
Ahmet Koluman³

İklim Değişikliğinin İhracat Ürün Çeşitlendirmesi Üzerine Etkileri: OECD Ülkelerinden Kanıtlar	The Effects of Climate Change on Export Product Diversification: Evidence from OECD Countries
Öz Bu çalışmanın amacı, iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerinde etkisini araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) üyesi 37 ülkeye ait veriler, 1995-2022 dönemi için Kesirli Logit Model ile Moment Kantil Regresyon (MMQR) kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, yağış miktarı ve ortalama sıcaklıktaki artışların ihracat ürün çeşitlendirmesinden ziyade ihracat ürün yoğunlaşmasına yol açtığını göstermektedir. Diğer yandan ekolojik ayak izindeki artış ise ihracat ürün yoğunlaşmasını azaltmaktadır. Elde edilen bu sonuçlara göre OECD ülkelerinde iklim değişikliği ihracat ürün çeşitlendirmesini olumsuz etkilemekte, bu durumda ülkeler ihracat kompozisyonlarında iklim değişikliğinin etkisini göz önünde bulundurması gerekmektedir.	Abstract The aim of this study is to investigate the impact of climate change on export product diversification. For this purpose, data from 37 Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) member countries are analyzed using the Fractional Logit Model and Moment Quantile Regression (MMQR) for the period 1995-2022. The results of the analysis show that increases in rainfall and average temperature lead to export product concentration rather than export product diversification. On the other hand, an increase in ecological footprint reduces export product concentration. According to these results, climate change has a negative impact on export product diversification in OECD countries and countries should consider the impact of climate change in their export composition.
Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, İhracat Ürün Çeşitlendirmesi, Kesirli Logit Model, OECD	Keywords: Climate Change, Export Product Diversification, Fractionalized Logit Model, OECD
JEL Kodları: F14, F18, Q54	JEL Codes: F14, F18, Q54

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Tarsus Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen UBF.23.001 numaralı projeden türetilmiştir.

² Prof. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik, fkaplan@tarsus.edu.tr.

³ Öğr. Gör., Tarsus Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ahmetkoluman@tarsus.edu.tr.

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

21. yüzyılda dünya genelinde yaşanması muhtemel sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik vb. gelişmelerde iklim değişikliğinin önemli etkilerinin olması beklenmektedir. Bu nedenle uluslararası müzakerelerin en önemli gündem maddeleri arasında iklim değişikliği konusu yer almaktadır. İklim değişikliği konusu ilk defa 1970'li yıllarda BM'de (Birleşmiş Milletler), 1980'li yıllarda ise Avrupa Birliği'nde (AB) gündeme gelmiştir. BM uhdesinde, başta iklim değişikliği ile mücadele olmak üzere birçok anlaşma/protokol (Stockholm Deklarasyonu, Montréal Protokolü, Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması) imzalanmıştır (Balog ve Mizik, 2021: 1-2). 2000 yılında ise BM Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri (Millennium Development Goals - MDGs) kabul edilmiştir. Çevresel sürdürülebilirlik konusu, 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi hedeflenen sekiz ana kalkınma hedefleri arasında yer almıştır. Söz konusu bu hedef ile dünya genelinde doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılması, çevre kirliliğinin azaltılması ve çevresel sorunlara çözümler geliştirilmesi amaçlanmıştır. Hızlı sanayileşme sonucunda ortaya çıkan ekonomik büyüme ile birlikte karbondioksit (CO₂), metan (CH₄), ozon (O₃), kloroflorokarbon (CFC) gibi sera gazı emisyonlarının salınımını artmakta ve bu durum küresel ısınma problemine neden olarak iklim değişikliğini beraberinde getirmektedir (Ratnayake vd., 2011:1). Özellikle iklim olaylarının sıklığı ve şiddetindeki artış, ülkelerin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki üretim kapasitelerini olumsuz etkilemektedir (Barrios vd., 2008: 288; Jones ve Olken, 2010: 456; Arora, 2019: 95; Habib-ur-Rahman vd., 2022: 1). Söz konusu bu durum ülkelerin ihracat kapasiteleri başta olmak üzere ihracat ürün çeşitlendirmesini de etkileyebilmektedir.

Ihracat çeşitlendirmesi, bir ülkenin ihracat ve üretim yapısında ürünler/ticari ortaklar aracılığıyla meydana gelebilecek bir değişiklik olarak tanımlanmakta ve geniş marj ile yoğun marj olarak ikiye ayrılmaktadır (International Monetary Fund [IMF], 2014: 12). Cadot vd. (2011: 590)'ne göre; yoğun marj mevcut ihracat değerlerindeki değişimi yansıtırken geniş marj ihraç edilen yeni veya mevcut ürünler için yeni pazarların sayısındaki değişimi ifade etmektedir. Yoğun ve geniş marjların toplamı ise genel ihracat çeşitlendirmesini göstermektedir (Can ve Gozgor, 2018: 294). Yüksek teknoloji yoğunluğu içeren ve sofistike mallar barındıran ihracat ürün sepetleri, ekonomik büyüme için katalizör görevi görmektedir (Hausmann vd., 2007:2). Özellikle ihracata dayalı ekonomik büyüme modelini benimseyen ülkeler zaman içinde ihracatlarını çeşitlendirmeleri beklenmektedir. Ancak iklim değişikliğinin artan etkisi tüm ülkelerin üretim, tüketim, ithalat ve ihracat yapılarını değiştirecektir. Bu nedenle iklim değişikliğinin ihracat çeşitlendirmesi üzerindeki potansiyel etkilerinin daha geniş bir perspektiften ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışmanın motivasyonu, iklim değişikliği ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Bu doğrultusunda çalışmada iklim değişikliği ile mücadele konusunda önemli adımlar atan OECD ülkeleri üzerine odaklanılmıştır. İklim değişikliği ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasındaki ilişkinin araştırılması, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma stratejilerini geliştirirken karşılaştıkları zorlukları ve fırsatları anlamak açısından önem arz etmektedir. Literatür incelendiğinde ihracat çeşitlendirmesinin hem ekonomiyi (Imbs ve Wacziarg, 2003; Can ve Gozgor, 2018) hem de çevresel kaliteyi etkilediği ortaya konulmuştur (Fang vd., 2019; Can vd., 2020; Ali vd., 2022; Lee vd., 2022; Can vd., 2023; Van den Wall Bake vd., 2024). Literatürde çevresel Kuznets eğrisi hipotezi çerçevesinde ihracat ürün çeşitlendirmesinin çevresel bozulma üzerindeki etkisini ölçen çalışmalar bulunmaktadır. Ancak iklim değişikliğinin ihracat çeşitlendirmesini etkileyip etkilemediği, bilinen kadarıyla cevaplanmamış ampirik bir sorudur. Çalışmanın bu yönüyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. İkinci noktada ise

çalışma yöntem olarak literatürden farklılaşmaktadır. Literatürde ihracat ürün yoğunlaşma endeksinin kesirli yapısı sınırlı sayıda çalışmada (Fonchamnyo ve Akame 2017; Swathi ve Sridharan 2022) göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca güncel yöntemlerden biri olan Moment Kantil Regresyon (MMQR) yöntemi kullanılarak heterojenlik ve içsellik dikkate alınmıştır. Çalışmanın bu yönüyle de literatüre katkı sağlaması umut edilmektedir.

Çalışmanın takip eden diğer bölümleri şu şekilde ilerlemektedir. İkinci bölümde, ilgili literatür özetlenmektedir. Üçüncü bölümde, çalışmanın veri seti ve modelleri tanıtılmakta ve ekonometrik metodolojisi açıklanmaktadır. Çalışma sonuç ve politika önerileri ile sonlandırılmaktadır.

2. Literatür Taraması

Çalışmanın amacına uygun olarak literatür taraması üç grupta ele alınmıştır. Birinci grupta iklim değişikliğinin dış ticaret üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar, ikinci grupta ihracat ürün çeşitlendirmesi ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar ve üçüncü grupta ihracat ürün çeşitlendirmesinin belirleyicilerini inceleyen çalışmalar yer almaktadır.

2.1. İklim Değişikliği ve Dış Ticaret Arasındaki İlişkiye Yönelik Literatür

Literatür incelendiğinde, ortalama sıcaklık ve yağış miktarındaki değişimler üzerinden ölçülen iklim değişikliğinin dış ticaret üzerindeki etkilerini konu edinen çalışmaların son yıllarda artış gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu çalışmalarda, iklim değişikliğinin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri ihracat ve ithalat boyutunda ayrı ayrı incelenmesine rağmen genellikle ihracat yönüne odaklanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan Jones ve Olken (2010), ortalama sıcaklık artışlarının yoksul ülkelerin ihracatını olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir. Pascasio vd. (2014) ve Li vd. (2015), Filipinler ve Çin'de sıcaklık artışlarının hem ihracatı hem de ithalatı olumsuz etkilediğini, tarım ve imalat sanayi sektörlerinin daha savunmasız olduğunu ortaya koymuşlardır. Dallmann (2019), 134 ülkede sıcaklık artışlarının ihracatı azalttığı ve iklim değişikliğinin tarım, imalat sanayi, tekstil ve metal sektörlerinde daha etkili olduğunu vurgulamıştır. Karlsson (2021), ABD'de sıcaklık artışlarının sermaye yoğun endüstrilerin ihracatını azalttığını, sıcak ve soğuk günlerin sayısındaki değişimlerin ise çeşitli sektörlerin ihracatını olumsuz etkilediğini tespit etmiştir. ABD üzerine yapılan bir başka çalışmada Dall'Erba vd. (2021), kuraklıkların ticaret kapasitesini düşürdüğü sonucuna ulaşmışlardır. Çin üzerine yapılan çalışmalardan Li vd. (2021) sıcaklık artışının firma düzeyinde ihracatı, Zhang ve Li (2023) ise ihracat kalitesini azalttığını vurgulamışlardır.

2.2. İhracat Ürün Çeşitlendirmesi ile Çevresel Bozulma Arasındaki İlişkiye Yönelik Literatür

Literatürde iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerine etkilerini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamış olmasına rağmen çevresel Kuznets eğrisi hipotezi çerçevesinde ihracat ürün çeşitlendirmesinin çevresel bozulma üzerindeki etkisini ölçen çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Gozgor ve Can (2016), Türkiye için ihracatta daha fazla ürün çeşitlendirmesinin uzun dönemde daha yüksek CO2 emisyonu sağladığı tespit etmişlerdir. Apergis vd. (2018), 19 gelişmiş ülke için ihracat ürün yoğunluğunun CO2 emisyon düzeyi üzerindeki etkilerini panel kantil yaklaşımı ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, ihracat ürün yoğunlaşmasının CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin yüksek kantillerde nispeten daha fazla olduğunu vurgulanmıştır. Liu vd. (2018), Japonya, Kore ve Çin'de hem ihracat ürün çeşitlendirmesi hem de pazar çeşitlendirmesinin ekolojik ayak izini artırdığını belirtmişlerdir. Liu vd. (2019), 125 ülke üzerine yaptığı analizde, CO2 emisyonlarının ihracat ürün çeşitliliği ile

pozitif ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Can vd. (2020), gelişmekte olan ülkelerde genel çeşitlendirmenin, kapsamlı marjın ve yoğun marjın CO2 emisyonları üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hu vd. (2020) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yaptıkları çalışmada, ithal ürün çeşitlendirmesinin CO2 emisyonları üzerinde sırasıyla önemli bir negatif ve pozitif etkiye sahip olduğunu vurgulamışlardır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yapılan başka bir analizde Mania (2020), ihracat ürün çeşitlendirmesinin CO2 emisyonları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir. Can vd. (2021), yeni sanayileşmiş 10 ülkede genel ihracat çeşitlendirmesinin, kapsamlı marjın ve yoğun marjın CO2 emisyonları üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Khan vd. (2021), RCEP ülkelerinde ihracat çeşitlendirmesinin CO2 emisyon seviyelerini artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Iqbal vd. (2021), OECD ülkeleri için yaptıkları çalışmada benzer bir sonuca tespit etmişlerdir. Ancak Shahzad vd. (2020), ihracat çeşitlendirmesinin CO2 emisyonlarını önemli ölçüde azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Ali vd. (2022) Hindistan için ihracat ürün çeşitliliğini sürekli arttırarak çevresel bozulmanın azaltılabileceğini ortaya belirtmişlerdir. Hindistan üzerine yapılan başka bir çalışmada, Pata vd. (2022) çevresel bozulma ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sonucun aksine Ul-Haq vd. (2023), Çin'de çevresel bozulma ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasında ters U şeklinde bir bağlantı olduğunu vurgulamışlardır. Çin üzerine yapılan başka bir çalışmada, Li vd. (2021) ihracat ürün çeşitlendirmesinin uzun dönemde CO2'yi azalttığını ifade etmişlerdir. Jiang vd. (2022), APEC ülkelerinde ithalat ürün çeşitliliğinin ekolojik ayak izini artırdığını, ihracat ürün çeşitliliğinin ise azalttığını tespit etmişlerdir. Van den Wall Bake vd. (2024), AB ülkeleri için ihracat ürün yoğunlaşmasının ekolojik ayak üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada ihracat ürün sepetindeki yoğunlaşmada meydana gelecek bir artışın ekolojik ayak izini azaltacağını vurgulamışlardır.

2.3. İhracat Ürün Çeşitlendirmesinin Belirleyicilerine Yönelik Literatür

Literatür incelendiğinde, iklim değişikliği ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bakımdan literatür taramasında ihracat ürün çeşitlendirmesini etkileyen diğer faktörlere odaklanılmıştır. Bu çalışmalardan Alemu (2008), Sahra Altı Afrika ve Doğu Asya'da yer alan 41 ülkenin dikey ve yatay ihracat çeşitlendirmesinin belirleyicilerini FGLS (Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler) yöntemiyle incelemiş ve eğitim, sağlık, kişi başına gelir, nüfus büyüklüğü, altyapı gelişimi ve ticari açıklığın ihracat çeşitlendirmesi için önemli faktörler olduğunu belirtmiştir. Cadot vd. (2011) 161 ülke için ekonomik büyümenin ihracat çeşitlendirmesi üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmada, ters U şeklinde bir ilişkiye ulaşılmıştır. Arawomo vd. (2014), Nijerya'da ihracat ürün çeşitlendirmesi ile doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda DYY'nin ihracat ürün çeşitlendirmesini azalttığı, ancak ulusal yatırımların artırdığı tespit edilmiştir. Elhiraika ve Mbate (2014), 53 Afrika ülkesi için yaptığı analizde; GSYH, kamu yatırımları, beşerî sermaye ve kurumsal kalitenin ihracat ürün çeşitlendirmesini pozitif etkilediğini belirlemişlerdir. Fonchamnyo ve Akame (2017), 32 Sahra Altı Afrika ülkesi için kesirli logit modeli ile ihracat ürün çeşitlendirmesinin belirleyicilerini inceledikleri çalışmada, ticari açıklık, tarım ve imalat sanayindeki katma değer ve doğrudan yabancı yatırımların ihracat ürün çeşitlendirmesini pozitif etkilediğini tespit edilmiştir. Espoir (2020), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu üyelerinde ihracat ürün çeşitlendirmesinin belirleyicilerini araştırmıştır. Çalışmada kişi başına düşen GSYİH, ticari açıklık, beşerî ve fiziki sermaye birikimi ve DYY'nin ihracat ürün çeşitlendirmesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Yaşar (2021), 55 ülke üzerine

yaptığı çalışmada Ar-Ge harcamaları, eğitim, nüfus ve DYY'nin ihracat çeşitlendirmesini artıran faktörler olduğunu tespit etmiştir. Swathi ve Sridharan (2022), 101 ülkenin ihracat ürün çeşitlendirmesinin belirleyicilerini Kesirli Logit Model ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda beşerî sermaye, kişi başına düşen GSYİH, nüfus, ticari açıklık, imalat sanayi ve DYY'nin ihracat ürün çeşitlendirmesi için önemli belirleyiciler olduğu vurgulanmıştır. Akinyele ve Dada (2024) tarafından 14 ülke üzerine yapılan çalışmada, kurumsal kalite ile geçmiş dönem GSYH değişkenlerinin ihracat ürün çeşitlendirmesini pozitif, kamu harcamaları ile yolsuzluğun ise negatif etkilediği tespit edilmiştir.

2.4. Literatür Açığı

Önceki çalışmalara dayanarak ilgili literatürde bazı boşluklar olduğu ortaya çıkmıştır. İlk olarak iklim değişikliğinin uluslararası ticaret üzerine etkilerini inceleyen çalışmalar (örneğin Jones ve Olken, 2010; Pascasio vd., 2014; Dallmann, 2019; Karlsson, 2021; Zhang ve Li, 2023) bulunmasına rağmen ihracat ürün çeşitlendirmesi yönüne dikkat çekilmemiştir. İkinci olarak literatürde çevresel Kuznets hipotezi altında ihracat ürün çeşitliliğinin çevresel bozulma üzerinde önemli etkileri olduğu vurgulanmıştır. Ancak iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerindeki etkisi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır.

3. Veri Seti, Model, Yöntem ve Analiz Sonuçları

3.1. Veri Seti ve Model

Bu çalışmanın analizinde 37 OECD⁴ ülkesinin 1995-2022 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Çalışmanın analizine konu olan dönem aralığı, veri mevcudiyetine göre belirlenmiştir. İhracat ürün çeşitlendirme göstergesi olarak Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından sunulan ve 0 ile 1 arasında değer alan İhracat Ürün Yoğunlaşma Endeksi (ECI) kullanılmıştır. Endeksin 1'e yaklaşması ekonomide belirli sayıdaki ürün grubunda ihracat yapıldığını, 0'a yaklaşması ise ihracat ürün çeşitlendirmesini arttığını göstermektedir (UNCTAD, 2023: 25). Literatürde ihracat çeşitlendirmesini temsilen Theil Endeksi ya da Gini Endeksi de kullanılmaktadır. Ancak bu endekslere ait yeterli veri olmadığı için ECI tercih edilmiştir. Çalışmanın teorik çerçevesi ve ekonometrik modelleri, literatürde iklim değişikliğinin ihracat üzerindeki etkilerini (Jones ve Olken (2010), Pascasio vd. (2014) ve Karlsson (2021)) ve ihracat ürün çeşitlendirmesini etkileyen faktörleri araştıran ampirik çalışmalara (Elhiraika ve Mbate (2014), Fonchamnyo ve Akame (2017), Espoir (2020) ve Gamariel vd. (2022)) dayandırılarak aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

$$ECI_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LYG_{it} + \alpha_k X_{it} + u \quad (1)$$

$$ECI_{it} = \gamma_0 + \gamma_1 OS_{it} + \gamma_k X_{it} + \varepsilon \quad (2)$$

$$ECI_{it} = \delta_0 + \delta_1 LEF_{it} + \delta_k X_{it} + \epsilon \quad (3)$$

Modellerde yer alan α_0 , γ_0 ve β_0 sabit parametrelerini; α_1 , γ_1 ve δ_1 eğim parametrelerini; u , ε ve ϵ modellerdeki kalıntıları göstermektedir. Bağımlı değişken olan ECI_{it} , t zamanında i ülkesindeki ihracat ürün yoğunlaşma endeksini temsil etmektedir. ECI 'nin 0'a yaklaşması ihracat çeşitlendirmesinin arttığını; 1'e yaklaşması ise belirli sayıda ürün/ürün grubunun ihracatına yoğunlaştığını göstermektedir. Bu bağlamda ECI, düşük ihracat çeşitliliğinin ve buna bağlı ekonomik kırılmalıkların bir öncü göstergesi olarak kullanılabilir. İklim değişikliği göstergeleri olarak bir yıl boyunca birikmiş yağışlar (LYG_{it}), ortalama yüzey sıcaklığı

⁴ İzlanda'ya ait ekolojik ayak izi göstergesi olmadığı için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

(OS_{it}) ve kişi başına ekolojik ayak izine (EF_{it}) ait değişkenler kullanılmıştır. Ayrıca modellerde kontrol değişkeni olarak gösterilen X_{it} ; USD cinsinden Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'yı (LGSYH), LTA; ihracat ve ithalat toplamının GSYH'ye oranından elde edilen ticari açıklığı, LIML ve LTRM ise sırasıyla imalat ve tarım katma değerlerinin GSYH içindeki payını temsil etmektedir. Tablo 1'de modele ait değişkenler hakkında bilgiler sunulmuştur.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanımları

Kısaltmalar	Göstergeler	Kaynak
ECI	İhracat ürün yoğunlaşma endeksi	UNCTAD
LGSYH	GSYH'nin logaritması (2015 sabit fiyatlar ile ABD Doları)	Dünya Bankası
LTA	İhracat ve ithalat toplamının GSYH'ye oranı	Dünya Bankası
LTRM	Tarım sektöründeki katma değer GSYH'ye oranı	Dünya Bankası
LIML	İmalat sanayindeki katma değer GSYH'ye oranı	Dünya Bankası
LYG	Toplam yağışların logaritması (mm)	Dünya Bankasının İklim Değişikliği Portalı
OS	Ortalama yüzey sıcaklığı (°C)	Dünya Bankasının İklim Değişikliği Portalı
LEF	Ekolojik Ayak İzi	Global Footprint Network

3.2. Yöntem

3.2.1. Kesirli Logit Model

Geleneksel regresyon tahmincileri (EKK, FMOLS, DOLS vd.) ile dinamik regresyon tahmincileri (GMM, 2SLS vd.) bağımlı değişkenin kesirli yapısını dikkate almadan tutarlı sonuçlar sağlayabilse de açıklayıcı değişkenlere ait kısmi etki tahminlerinin doğruluğunu garanti edememektedir (Fonchamnyo ve Akame, 2017: 334). Bu sorunu ortadan kaldırabilmek için Papke ve Wooldridge (1996) tarafından önerilen ve $E(y/x)$ değerinin ortalama (0,1) aralığında yer almasını sağlayan kesirli logit model kullanılmaktadır. Papke ve Wooldridge (1996), herhangi bir dağılım varsaymayan, ancak tutarlı parametre tahminleri için bir yarı-olabilirlik yöntem olan Kesirli Logit Modelini önermektedir (Swathi ve Sridharan, 2022:167):

$$l_{it}(a) = y_{it}[\ln h(X_{it}a)] + (1 - y_{it}) \ln[1 - h(X_{it}a)]; 0 \leq y_{it} \leq 1 \quad (4)$$

Model 4'te yer alan $h(X_{it}a)$ lojistik kümülatif dağılım fonksiyonudur ve y_{it} 0 ile 1 arasında değer almaktadır. Bu modelde y_{it} , 0 ya da 1 değeri alan ikili logit modelden farklıdır. Parametre tahminlerini elde etme yöntemi olarak İkili Logit Model ile benzerlik göstermekte, ancak bu modelde bir varyans tahmincisinin elde edilmesi gerekmektedir. Kesirli Logit Modelin olasılık formu Model 5'teki gibi gösterilmektedir:

$$E(y_{it}|X_{it}) = \frac{\exp(X_{it}a)}{1 + \exp(X_{it}a)} = h(X_{it}a) \quad (5)$$

Model 5'te yer alan y_{it} , 0 ile 1 arasında değerler alan bağımlı değişkeni, X_{it} açıklayıcı değişkenler vektörünü, a ise katsayılar vektörüdür.

3.2.2. Moment Kantil Regresyon (MMQR)

Koenker ve Bassett (1978) panel veri kullanarak kantil regresyonu üzerine yaptıkları çalışmada, ortalamalar yerine dağılımsal koşullu kantillerin tahmin edilmesini mümkün kılan ilk yöntemlerden birini önermiştir. Yarı parametrik yapısından dolayı dağılımsal varsayımlara karşı dirençsiz olan kantil regresyon yöntemi, aykırı değerlere dayanıklıdır (Shang vd., 2024: 14). Ancak geleneksel kantil regresyon yaklaşımları, tüm panel veri kesitleri arasındaki gözlemlenemeyen heterojenliği kontrol edememeleri nedeniyle aykırı değerlere çözüm

üretmemektedir (Leng vd., 2024: 5). Söz konusu bu özelliğin yanı sıra bu yaklaşımlar içsellik sorununu hesaba katmadığı için sapmalı tahmin sonuçlarına yol açabilmektedir (Jahanger vd., 2023: 10). Geleneksel kantil regresyon yaklaşımları yerine Machado ve Silva (2019) tarafından önerilen MMQR yöntemi, bağımsız değişkenleri bağımlı değişkenin kantillerine bağlayan ve aykırı değerlere, normallığe, heterojenliğe ve içsellığe karşı sağlam sonuçlar üreten bir tahmincidir (Waris vd., 2023: 122627). Bu nedenle Machado ve Silva (2019:148) çalışmasını takiben konum ölçekli bir model için $Q_y(\tau | X_{it})$ koşullu kantilleri Model 6'daki gibi oluşturulmaktadır:

$$Y_{it} = c_i + X_{it}\beta + (\delta_i + Z_{it}\lambda)U_{it} \quad (6)$$

Model 6'da $P\{\delta_i + Z_{it}\lambda > 0\} = 1$ olasılık değerini temsil etmektedir. Ayrıca modelde yer alan c , β , λ ve δ katsayılarının tahmin edilmesi gerekmektedir. Ek olarak c_i ve δ_i parametreleri bireysel i sabit etkilerini yakalamakta ve Z , X bileşeninin k -vektörünü göstermektedir. U_{it} , X_{it} 'den istatistiksel olarak bağımsız ve moment koşullarını sağlayacak şekilde normalize edilmiştir.

$$Q_y(\tau | X_{it}) = (c_i + \delta_i(q(\tau)) + X'_{it}\beta + Z'_{it}\lambda_q(\tau)) \quad (7)$$

Model 7'de $q(\tau)$ örneklemdaki kantili, X'_{it} açıklayıcı değişkenler vektörünü, $Q_y(\tau | X_{it})$ bağımlı değişkenin (Y_{it}) kantil dağılımını temsil etmektedir. Tahmin sonuçlarının elde edilebilmesi için tek adımlı GMM tahmincisi kullanılmaktadır.

3.3. Analiz Sonuçları

Ekonometrik analizlerin ilk aşamasında, iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerindeki etkilerini incelemek üzere Model 1, 2 ve 3'te yer alan değişkenlerin, 1995-2022 dönemindeki yıllık gözlem değerlerine ait tanımlayıcı istatistikleri incelenmiş ve sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Hata	Minimum	Maksimum
ECI	0,149	0,087	0,045	0,545
LGSYH	11,543	0,668	10,011	13,321
LTA	1,896	0,231	1,215	2,595
LIML	2,676	0,347	1,342	3,637
LTRM	0,785	0,732	-1,657	2,825
LYG	2,933	0,206	2,089	3,556
OS	10,952	5,960	-5,230	25,620
LEF	0,727	0,158	0,291	1,238

Tablo 2 incelendiğinde, 37 OECD ülkesine ait ECI değişkeninin sırasıyla 0,149 ortalama ve 0,087 standart sapmaya sahip olduğu görülmektedir. Tanımlayıcı istatistikler detaylı bir şekilde incelendiğinde ECI değişkeni için minimum ve maksimum değerler sırasıyla 0,045 ve 0,545 olup bu değerler Çekya (1995) ve Norveç'e (2022) aittir. LTRM ve LIML değişkenleri için ülke ortalamalarının sırasıyla 0,785 ve 2,676 olduğu yağış (LYG) değişkeni için ortalamasının 2,933 ve standart sapmanın 0,206 olduğu ve minimum ile maksimum değerlerinin sırasıyla Kosta Rika (2008) ve İsrail (2017) ait olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 2 ortalama yüzey sıcaklığı (OS) açısından incelendiğinde, ortalamasının 10,952 ve standart sapmasının 5,960 olduğu ve minimum ile maksimum değerlerinin sırasıyla Kanada (1996) ve Kolombiya'ya (2016) ait olduğu tespit edilmektedir. Tablo 2 ekolojik ayak izi (LEF) açısından incelendiğinde, ortalamasının 0,727 ve standart sapmasının 0,158 olduğu görülmektedir. LEF değişkeni için minimum ve maksimum değerlerin 0,291 ve 1,238 olarak hesaplandığı ve bu değerlerin

sırasıyla Kolombiya (2012) ve Lüksemburg (2003) ülkelerine sahip olduğu tespit edilmektedir. Tablo 3'te değişkenlere ait korelasyon matrisi sunulmaktadır.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(1) ECI	1,000 (0,000)							
(2) LGSYH	-0,202 (0,000)	1,000						
(3) LTA	-0,065 (0,036)	-0,590 (0,000)	1,000					
(4) LTRM	0,166 (0,000)	-0,368 (0,000)	-0,292 (0,000)	1,000				
(5) LIML	-0,218 (0,000)	-0,007 (0,818)	0,051 (0,103)	0,196 (0,000)	1,000			
(6) LYG	0,201 (0,000)	-0,068 (0,029)	-0,069 (0,026)	0,098 (0,002)	0,113 (0,000)	1,000		
(7) OS	0,211 (0,000)	0,021 (0,502)	-0,284 (0,000)	0,316 (0,000)	-0,036 (0,251)	0,222 (0,000)	1,000	
(8) LEF	-0,274 (0,000)	0,066 (0,035)	0,284 (0,000)	-0,562 (0,000)	-0,271 (0,000)	-0,279 (0,000)	-0,493 (0,000)	1,000

Tablo 3'teki korelasyon analizi sonucuna göre tarımsal katma değer, toplam yağış ve ortalama sıcaklıklar ile ihracat ürün yoğunlaşma endeksi arasında anlamlı ve pozitif korelasyon ilişkisi olduğu görülmektedir. Diğer yandan gayrisafi yurtiçi hâsıla, ticari açıklık, imalat sanayi katma değeri ve ekolojik ayak izi ile ihracat ürün yoğunlaşma endeksi arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmektedir. Tablo 4'te, 37 OECD ülkesi için iklim değişikliği göstergeleri ve kontrol değişkenlerin, ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerindeki tahmin sonuçları marjinal etki katsayıları ile birlikte sunulmaktadır.

Tablo 4: Kesirli Logit Model Sonuçları

Bağımlı Değişken:	Marjinal Etkiler		Marjinal Etkiler		Marjinal Etkiler	
ECI	(1)	(dy/dx)	(2)	(dy/dx)	(3)	
LGSYH	-0,339*** (0,051)	-0,489*** (0,075)	-0,384*** (0,043)	-0,555*** (0,063)	-0,408*** (0,045)	-0,587*** (0,065)
LTA	-0,708*** (0,152)	-0,168*** (0,036)	-0,742*** (0,134)	-0,177*** (0,032)	-0,691*** (0,130)	-0,164*** (0,031)
LIML	-0,449*** (0,073)	-0,149*** (0,024)	-0,380*** (0,078)	-0,126*** (0,026)	-0,525*** (0,071)	-0,174*** (0,023)
LTRM	0,008 (0,036)	0,001 (0,004)	-0,053 (0,035)	0,006 (0,004)	-0,195*** (0,039)	0,021*** (0,004)
LYG	0,554*** (0,119)	0,206*** (0,044)				
OS			0,017** (0,004)	0,024** (0,006)		
LEF					-1,544*** (0,131)	-0,137*** (0,012)
Sabit	3,073*** (1,088)		4,799*** (0,770)		6,924*** (0,800)	
Wald ki2	204,68***		200,58***		328,98***	
Gözlem Sayısı	1034		1034		1034	

Not: Parantez içindeki değerler robust standart hataları göstermektedir. *, **, *** sırasıyla 10%, 5% ve 1% anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Tablo 4'te yer alan sonuçlarda, Model 1 ve Model 2'deki tarımsal katma değer (LTRM) değişkeni hariç tüm açıklayıcı değişkenlerin katsayılarının anlamlı çıktığı görülmektedir. Model 1'de, yağış (LYG) değişkenine ait katsayının pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu, diğer bir ifadeyle yağışların ihracat ürün çeşitlendirmesinden ziyade ihracat ürün yoğunlaşmasına (endeksin 1'e yaklaşması) yol açtığı görülmektedir. Aynı şekilde ortalama sıcaklıklardaki artış ihracat ürün yoğunlaşması desteklemektedir. Literatürde Jones ve Olken (2010), Pascasio vd. (2014), Dallman (2019), Karlsson (2021), Dall'Erba vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalarda ortalama sıcaklıkta meydana gelen artışların ihracat değerini azalttığı sonucuna ulaşılmış ve bu bakımdan çalışmada elde edilen bu bulgu ihracat değeri sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ekolojik ayak izinin (LEF) ihracat ürün yoğunlaşma endeksini istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkilediği, başka bir ifadeyle çevresel kalitedeki bozulmanın ihracat ürün çeşitlendirmesini pozitif etkilediği anlaşılmaktadır.

Tablo 4 kontrol değişkenler açısından incelendiğinde, GSYH ve ticari açıklık tahminlerinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu hem ekonomik büyümenin hem de ticari açıklığın ihracat yapısının çeşitlendirilmesinde önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir. Daha yüksek kişi başına gelir bir ülkenin satın alma gücünü artırarak iç ve dış talebin artmasına neden olmaktadır (Swathi ve Sridharan, 2022: 169). Diğer yandan ticari açıklık düzeyindeki artış, ülkenin yeni ihraç ürünlerin üretimini desteklemekte ve ihracatta ürün çeşitlendirmesine yol açabilmektedir (Agosin vd., 2012: 309). Tablo 4 imalat sanayi ile tarımsal katma değer değişkenleri açısından incelendiğinde, her iki değişkenin ihracat ürün yoğunlaşma endeksi üzerindeki etkisinin negatif olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle söz konusu değişkenlerdeki artış ihracat ürün çeşitliliğini desteklemektedir. Ancak tarımın etkisinin sadece üçüncü modelde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, ekonominin tarım sektöründen ziyade sanayi sektörünün ihracat ürün çeşitlendirme derecesi daha fazla etkilediğini göstermektedir (Swathi ve Sridharan, 2022:174).

Kesirli logit model sonuçlarının sağlamlılığı için MMQR yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem, panel veri modellerindeki bireysel sabit etkiler ile değişkenlerde içsellik problemi olduğu durumlarda kullanılabilen (Machado ve Silva, 2019: 145) ve katsayılarda esneklik sağlayarak bir dizi koşullu kantil fonksiyonu elde etmeyi sağlarken aykırı değerlere karşı da sağlam sonuçlar üretebilmektedir (Kostakis, 2021: 40). Literatürde GSYH (Gözcü ve Can, 2017) ve çevresel kalite (Can vd., 2021; Khan vd., 2021) ile ihracat ürün çeşitlendirmesi arasında çift yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılan çalışmalar bulunmaktadır. Değişkenler arasında çift yönlü bir nedenselliğin bulunması, modelde içsellik problemi ortaya çıkarabilmektedir. Bu problemin çözümü için modelin hata terimi ile ilişkisiz ancak içsel olan değişkenlere alternatif araç değişkenler kullanılması gerekmektedir (Uyar ve Karahan, 2020: 785). Literatürde GSYH için nüfus, sermaye, işgücü ve doğrudan yabancı yatırımların araç değişkenler olarak kullanılması önerilmektedir (Frankel ve Rose, 2005: 87). Bu çalışmada araç değişkenler olarak GSYH için nüfus ile doğrudan yabancı yatırımlar, ekolojik ayak izi için de sıcaklık ve yağışlar kullanılmıştır. Tablo 5'te Machado ve Silva (2019) tarafından önerilen MMQR yöntemine ait tahmin sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 5: İçselliği Dikkate Alan Panel Kantil Analiz Sonuçları

Bağımlı Değişken: ECI	($\tau = 0,10$)	($\tau = 0,25$)	($\tau = 0,50$)	($\tau = 0,75$)	($\tau = 0,90$)
LGSYH	-0,095*** (0,012)	-0,098*** (0,011)	-0,103*** (0,010)	-0,108*** (0,012)	-0,116*** (0,018)
LTA	-0,263*** (0,029)	-0,249*** (0,028)	-0,227*** (0,030)	-0,200*** (0,038)	-0,164*** (0,053)
LEF	-0,233*** (0,040)	-0,234*** (0,034)	-0,236*** (0,029)	-0,239*** (0,033)	-0,243*** (0,051)
LTRM	-0,063*** (0,009)	-0,061*** (0,008)	-0,060*** (0,008)	-0,057*** (0,010)	-0,055*** (0,016)
LIML	-0,017 (0,011)	-0,029*** (0,010)	-0,048*** (0,009)	-0,071*** (0,011)	-0,102*** (0,015)
Sabit	1,917*** (0,224)	1,987*** (0,201)	2,099*** (0,186)	2,230*** (0,207)	2,407*** (0,284)
GMM Q(b)	8,159				
Gözlem Sayısı	1034				

Not: Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir. *, **, *** sırasıyla 10%, 5% ve 1% anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Tablo 5'te $\tau = 0,10$ değeri; ihracat ürün yoğunlaşma endeksinin en düşük olduğu %10'luk dilimi, $\tau = 0,90$ değeri ise ihracat ürün yoğunlaşma endeksinin en yüksek olduğu %10'luk dilimi göstermektedir. Kesirli Logit modeli sonuçları ile içselliği dikkate alan MMQR katsayı işaretleri benzer sonuçlar göstermektedir. MMQR sonuçlarına göre; koşullu dağılımın farklı kantil düzeylerinde ihracat ürün yoğunlaşma endeksi ile açıklayıcı değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Ekolojik ayak izinin esnekliği, -0,233'ten (10. kantilde) -0,243'e (90. kantilde) doğru sürekli olarak artmaktadır. MMQR modeli GSYH, ticari açıklık ve tarımsal katma değer açısından incelendiğinde, tüm kantil düzeylerinde bu açıklayıcı değişkenlerde meydana gelen artışların ihracat ürün yoğunlaşma endeksi üzerinde negatif ve istatistiki açıdan anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. İmalat sanayi katma değeri değişkeninin ise ihracat ürün yoğunlaşma endeksinin en düşük olduğu %10'luk dilimde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı, ancak diğer kantillerde ihracat ürün yoğunlaşma endeksi üzerinde negatif etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

Ihracat ürün çeşitlendirmesi, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde etkin bir rol oynamaktadır. Sınırlı doğal kaynaklara sahip olan ve toplam ihracatında tarımsal ürünlerin payının yüksek olduğu ülkelerde, genellikle belirli sayıda malın ihracatına yoğunlaşılmaktadır. Söz konusu bu ülkeler ani fiyat dalgalanmaları, iklimsel şoklar, küresel talepteki azalmalar vb. içsel ve dışsal risklere karşı kırılgan bir yapıya sahip olabilmektedir. Bu bağlamda ihracat ürün çeşitlendirmesinin ve/veya yoğunlaşmasının çeşitli ekonomik faktörlerle ilişkisinin birçok akademik çalışmaya konu edildiği görülmektedir. Ekonomiler için hâlihazırda zorlu bir süreç olan ihracat ürün çeşitlendirmesi, iklim değişikliğinin fiziksel etkilerinden dolayı daha da zorlaşabilmektedir. Ülkelerin üretim kapasitelerinde ve ticaret yapılarında önemli etkilere yol açan iklim değişikliği, iklim dostu teknolojilerin ve sürdürülebilir yöntemlerin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu kapsamda, iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerindeki etkisinin araştırılmasının, iklim değişikliğiyle mücadelede rol üstlenen kurumların politikalarında yol gösterici olması beklenmektedir.

Bu motivasyonla hazırlanan çalışmada, 37 OECD ülkesi için iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesine etkileri araştırılmıştır. Çalışmada, 1995-2022 yıllarına ait iklim değişikliği göstergelerine ek olarak ticari açıklık, tarımsal katma değer ve imalat sanayi katma değeri kontrol değişkenler olarak kullanılmıştır. İklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerine etkileri Kesirli Logit Model ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda iklim değişikliğinin ihracat ürün çeşitlendirmesi üzerinde anlamlı ve olumsuz bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan ihracat ürün çeşitlendirmesinin GSYH, ticari açıklık ve imalat sanayindeki katma değer artışından önemli ölçüde pozitif etkilendiği ortaya konulmuştur.

Bu sonuçlar doğrultusunda bazı önemli politika çıkarımları yapılabilmektedir. İlk olarak OECD ülkeleri, mevcut ihracat sepetlerindeki ürün sayısını artırmak için iklim değişikliği etkileri üzerinde daha fazla durmaları gerekmektedir. Özellikle bu ülkeler küresel iklim değişikliği azaltım çabalarıyla ilgili yeni ürün ve hizmetlere daha fazla önem vermeleri gerekmektedir. Örneğin üretimde fotovoltaik paneller, rüzgâr türbinleri ve ısı değişim üniteleri gibi yenilenebilir teknolojiler kullanılabilir. OECD ülkelerinin orta ve yüksek gelirli ülkelere göre bu teknolojilere erişim daha hızlı ve kolay olabilmektedir. İkinci olarak OECD ülkeleri ihracat ürün çeşitliliğini teşvik etmek için serbest ticarete odaklanmalıdır. Bu nedenle ülkelerin ticari düzenlemelerini ve iş yapma kolaylıklarını iyileştirmeleri gerekmektedir. Üçüncü olarak ihracat ürün çeşitliliğini arttırmak için sanayileşmenin teşvik edilmesine önem verilmelidir.

Bu literatürdeki bir sonraki adım, kapsamlı ve derinlemesine bir analiz sağlayacak olan iklim değişikliği ile mücadele edebilecek ürünlerin çeşitlendirmesi üzerine geliştirilebilir. Ayrıca ülkeler gelir/bölgesel gruplara ayrılarak ihracat ürün çeşitlendirme farklılaşmasını etkileyen faktörler araştırılabilir.

Kaynakça

- Agosin, M. R., Alvarez, R., & Bravo-Ortega, C. (2012). Determinants of export diversification around the world: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3), 295-315. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2011.01395.x>
- Akinyele, O., & Dada, J. T. (2024). Export diversification and government intervention in Sub-Saharan Africa. *Iranian Economic Review*, 28(2), 490-513. <https://doi.org/10.22059/IER.2022.88677>
- Alemu, A. M. (2008). Determinants of vertical and horizontal export diversification: Evidences from sub-Saharan Africa and East Asia. *Ethiopian Journal of Economics*, 17(2), 1-56. <https://doi.org/10.4314/eje.v17i2.47311>
- Ali, S., Can, M., Shah, M. I., Jiang, J., Ahmed, Z., & Murshed, M. (2022). Exploring the linkage between export diversification and ecological footprint: Evidence from advanced time series estimation techniques. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(25), 38395-38409. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18622-3>
- Apergis, N., Can, M., Gozgor, G., & Lau, C. K. M. (2018). Effects of export concentration on CO2 emissions in developed countries: an empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 14106-14116. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-1634-x>
- Arawomo, D. F., Oyelade, A. O., & Tella, A. T. (2014). Determinants of Export Diversification in Nigeria: Any Special Role for Foreign Direct Investment (FDI)? *Journal of Economics And Business Research*, 20(2), 21-33.
- Arora, N. K. (2019). Impact of climate change on agriculture production and its sustainable solutions. *Environmental Sustainability*, 2(2), 95-96. <https://doi.org/10.1007/s42398-019-00078-w>
- Balogh, J. M., & Mizik, T. (2021). Trade–climate nexus: A systematic review of the literature. *Economies*, 9(3), 99. <https://doi.org/10.3390/economies9030099>
- Barrios, S., Ouattara, B., & Strobl, E. (2008). The impact of climatic change on agricultural production: Is it different for Africa?. *Food Policy*, 33(4), 287-298. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2008.01.003>
- Cadot, O., Carrère, C., & Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: what's behind the hump?. *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 590-605. https://doi.org/10.1162/REST_a_00078
- Can, M., & Gozgor, G. (2018). Effects of export product diversification on quality upgrading: an empirical study. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 27(3), 293-313. <https://doi.org/10.1080/09638199.2017.1370006>
- Can, M., Ahmad, M., & Khan, Z. (2021). The impact of export composition on environment and energy demand: evidence from newly industrialized countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(25), 33599-33612. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13084-5>
- Can, M., Dogan, B., & Saboori, B. (2020). Does trade matter for environmental degradation in developing countries? New evidence in the context of export product diversification. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 14702-14710. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08000-2>
- Dall'Erba, S., Chen, Z., & Nava, N.J. (2021). US interstate trade will mitigate the negative impact of climate change on crop profit. *American Journal of Agricultural Economics*, 103(5), 1720-1741. <https://doi.org/10.1111/ajae.12204>
- Dallmann, I. (2019). Weather variations and international trade. *Environmental and Resource Economics*, 72(1), 155-206. <https://doi.org/10.1007/s10640-018-0268-2>
- Elhiraika, A. B., & Mbate, M. M. (2014). Assessing the determinants of export diversification in Africa. *Applied Econometrics and International Development*, 14(1), 147-160. <http://www.usc.es/economet/reviews/aeid14111.pdf>

Espoir, L. M. (2020). Determinant of export diversification: An empirical analysis in the case of SADC countries. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 9(7), 130-144. <https://doi.org/10.20525/ijrbs.v9i7.942>

Fang, J. C., Gozgor, G., Lu, Z., & Wu, W. S. (2019). Effects of the export product quality on carbon dioxide emissions: Evidence from developing economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 12181–12193. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-04513-7>

Fonchamnyo, D. C., & Akame, A. R. (2017). Determinants of export diversification in Sub-Saharan African region: A fractionalized logit estimation model. *Journal of Economics and Finance*, 41(2), 330-342. <https://doi.org/10.1007/s12197-016-9352-z>

Frankel, J. A., & Rose, A. K. (2005). Is trade good or bad for the environment? Sorting out the causality. *Review of Economics and Statistics*, 87(1), 85-91. <https://doi.org/10.1162/0034653053327577>

Gozgor, G., & Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental Kuznets curve: evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 23, 21594-21603. <https://doi.org/10.1007/s11356-016-7403-9>

Gözgör, G., & Can, M. (2017). Causal linkages among the product diversification of exports, economic globalization and economic growth. *Review of Development Economics*, 21(3), 888-908. <https://doi.org/10.1111/rode.12301>

Habib-ur-Rahman, M., Ahmad, A., Raza, A., Hasnain, M. U., Alharby, H. F., Alzahrani, Y. M., ... & El Sabagh, A. (2022). Impact of climate change on agricultural production; Issues, challenges, and opportunities in Asia. *Frontiers in Plant Science*, 13, 925548. <https://doi.org/10.3389/fpls.2022.925548>

Hu, G., Can, M., Paramati, S. R., Doğan, B., & Fang, J. (2020). The effect of import product diversification on carbon emissions: New evidence for sustainable economic policies. *Economic Analysis and Policy*, 65, 198-210. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.01.004>

Imbs, J., & Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93(1), 63-86. <https://doi.org/10.1257/000282803321455160>

International Monetary Fund. (2014). Sustaining long-run growth and macroeconomic stability in low-income countries – the role of structural transformation and diversification. IMF Policy Paper. <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2014/030514.pdf>

Iqbal, N., Abbasi, K. R., Shinwari, R., Guangcai, W., Ahmad, M., & Tang, K. (2021). Does exports diversification and environmental innovation achieve carbon neutrality target of OECD economies?. *Journal of Environmental Management*, 291, 112648. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112648>

Jahanger, A., Zaman, U., Hossain, M. R., & Awan, A. (2023). Articulating CO2 emissions limiting roles of nuclear energy and ICT under the EKC hypothesis: An application of non-parametric MMQR approach. *Geoscience Frontiers*, 14(5), 101589. <https://doi.org/10.1016/j.gsf.2023.101589>

Jiang, S., Mentel, G., Shahzadi, I., Jebli, M. B., & Iqbal, N. (2022). Renewable energy, trade diversification and environmental footprints: Evidence for Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC). *Renewable Energy*, 187, 874-886. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.12.134>

Jones, B. F., & Olken, B. A. (2010). Climate shocks and exports. *American Economic Review*, 100(2), 454-459. <https://doi.org/10.1257/aer.100.2.454>

Karlsson, J. (2021). Temperature and exports: evidence from the United States. *Environmental and Resource Economics*, 80(2), 311-337. <https://doi.org/10.1007/s10640-021-00587-5>

Khan, Z., Murshed, M., Dong, K., & Yang, S. (2021). The roles of export diversification and composite country risks in carbon emissions abatement: evidence from the signatories of the Regional Comprehensive Economic Partnership agreement. *Applied Economics*, 53(41), 4769-4787. <https://doi.org/10.1080/00036846.2021.1907289>

Koenker, R., & Bassett Jr, G. (1978). Regression quantiles. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 33-50. <https://doi.org/10.2307/1913643>

- Kostakis, I. (2021). The socioeconomic determinants of sustainable residential water consumption in Athens: empirical results from a micro-econometric analysis. *Discover Sustainability*, 2(1), 37. <https://doi.org/10.1007/s43621-021-00047-6>
- Lee, C. C., Yuan, Z., & Ho, S. J. (2022). How does export diversification affect income inequality? International evidence. *Structural Change and Economic Dynamics*, 63, 410–420. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.06.010>
- Leng, C., Wei, S. Y., Al-Abyadh, M. H. A., Halteh, K., Bauetdinov, M., Le, L. T., & Alzoubi, H. M. (2024). An empirical assessment of the effect of natural resources and financial technologies on sustainable development in resource abundant developing countries: Evidence using MMQR estimation. *Resources Policy*, 89, 104555. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104555>
- Li, C., Cong, J., & Yin, L. (2021). Extreme heat and exports: evidence from Chinese exporters. *China Economic Review*, 66, 101593. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2021.101593>
- Li, C., Xiang, X., & Gu, H. (2015). Climate shocks and international trade: Evidence from China. *Economics Letters*, 135, 55-57. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.07.032>
- Li, M., Ahmad, M., Fareed, Z., Hassan, T., & Kirikkaleli, D. (2021). Role of trade openness, export diversification, and renewable electricity output in realizing carbon neutrality dream of China. *Journal of Environmental Management*, 297, 113419. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113419>
- Liu, H., Kim, H., & Choe, J. (2019). Export diversification, CO 2 emissions and EKC: panel data analysis of 125 countries. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 3, 361-393. <https://doi.org/10.1007/s41685-018-0099-8>
- Liu, H., Kim, H., Liang, S., & Kwon, O. S. (2018). Export diversification and ecological footprint: a comparative study on EKC theory among Korea, Japan, and China. *Sustainability*, 10(10), 3657. <https://doi.org/10.3390/su10103657>
- Machado, J. A., & Silva, J. S. (2019). Quantiles via moments. *Journal of Econometrics*, 213(1), 145-173. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2019.04.009>
- Mania, E. (2020). Export diversification and CO2 emissions: an augmented environmental Kuznets curve. *Journal of International Development*, 32(2), 168-185. <https://doi.org/10.1002/jid.3441>
- Papke, L. E., & Wooldridge, J. M. (1996). Econometric methods for fractional response variables with an application to 401(k) plan participation rates. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 619-632. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1255\(199611\)11:6<619::AID-JAE418>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1255(199611)11:6<619::AID-JAE418>3.0.CO;2-1)
- Pascasio, M. C., Takahashi, S., & Kotani, K. (2014). Effects of climate shocks to Philippine international trade. *Economics & management series*. EMS-2014–07.
- Pata, U. K., Shahzad, F., Fareed, Z., & Rehman, M. A. (2022). Revisiting the EKC hypothesis with export diversification and ecological footprint pressure index for India: a RALS-Fourier cointegration test. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 886515. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.886515>
- Ratnayake, R., Proksch, M., & Mikic, M. (2011). *Climate-smart trade and investment in asia and the pacific-towards a triple-win outcome*, United Nations Publications.
- Shahzad, U., Ferraz, D., Doğan, B., & do Nascimento Rebelatto, D. A. (2020). Export product diversification and CO2 emissions: Contextual evidences from developing and developed economies. *Journal of Cleaner Production*, 276, 124146. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124146>
- Shang, T., Samour, A., Abbas, J., Ali, M., & Tursoy, T. (2024). Impact of financial inclusion, economic growth, natural resource rents, and natural energy use on carbon emissions: the MMQR approach. *Environment, Development and Sustainability*, 1-31. <https://doi.org/10.1007/s10668-024-04513-9>
- Swathi. M., & Sridharan, P. (2022). Determinants of export diversification: Evidence from fractional logit estimation model. *Foreign Trade Review*, 57(2), 160-177. <https://doi.org/10.1177/00157325211072922>

Ul-Haq, J., Visas, H., Can, M., & Khanum, S. (2023). How diversification of products impact emissions in China: a provincial perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(59), 124215-124231. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-31078-3>

UNCTAD. (2023). Handbook of statistics 2023. United Nations Publications.

Uyar, S. G. K., & Karahan, Z. B. (2020). Genişletilmiş çevresel kuznets eğrisi modelinde içsellik problemi: Panel kantil araç değişken yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 773-804. <https://doi.org/10.30784/epfad.727984>

Van den Wall Bake, K., Can, M., & Brusselaers, J. (2024). The Impact of Export Concentration on the Ecological Footprint in the European Union. *Environmental Modeling & Assessment*, 1-15. <https://doi.org/10.1007/s10666-024-09984-8>

Waris, U., Mehmood, U., & Tariq, S. (2023). Analyzing the impacts of renewable energy, patents, and trade on carbon emissions—evidence from the novel method of MMQR. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(58), 122625-122641. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-30991-x>

Yaşar, E. (2021). İhracat Çeşitlendirmesinin Belirleyicileri: Seğilmiş Ülkeler İçin Dinamik Panel Veri Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), 1039-1054. <https://doi.org/10.18506/anemon.895060>

Zhang, J., & Li, H. (2023). Will temperature affect the export quality of firms? Evidence from China. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 15(4), 493-514. <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-05-2022-0066>

Extended Summary

The Effects of Climate Change on Export Product Diversification: Evidence from OECD Countries

This situation may affect countries' export capacities and export product diversification. Especially countries that adopt an export-led economic growth model are expected to diversify their exports over time. However, the increasing impact of climate change will change the production, consumption, import and export structures of countries. Therefore, the potential effects of climate change on export diversification need to be addressed from a more comprehensive perspective. In this context, the motivation of this study is to investigate the relationship between climate change and export product diversification. Investigating the relationship between climate change and export product diversification is important for understanding the challenges and opportunities that countries face in developing sustainable development strategies. In the literature, there are studies that measure the impact of export product diversification on environmental degradation within the framework of the environmental Kuznets curve hypothesis. However, whether climate change affects export diversification is an unanswered empirical question to the best of our knowledge. The study is expected to contribute to the literature in this respect. On the second point, the study differs from the literature in terms of methodology. In the literature, the fractional structure of the export product concentration index has been taken into account in a limited number of studies (Fonchamnyo and Akame 2017; Swathi and Sridharan 2022). In addition, heterogeneity and endogeneity are taken into account by using the Moment Quantile Regression (MMQR) method, which is one of the current methods.

According to a review of the literature, research on how climate change affects foreign trade has been more advanced recently. These studies have focused on the consequences of temperature and precipitation variations. Although the effects of climate change on international trade have been analyzed separately in terms of exports and imports, the focus has generally been on exports. A review of the literature reveals that studies on the effects of climate change, measured in terms of changes in temperature and precipitation, on foreign trade have developed in recent years. Although the effects of climate change on international trade have been analyzed separately in terms of exports and imports, the focus has generally been on exports. Among these studies, Jones and Olken (2010) determined that temperature increases negatively affect the exports of poor countries. Pascasio et al. (2014) and Li et al. (2015) stated that temperature increases in the Philippines and China negatively affect both exports and imports, with agriculture and manufacturing sectors being more vulnerable. Karlsson (2021) found that temperature increases in the US reduce the exports of capital-intensive industries and that changes in the number of hot and cold days negatively affect the exports of various sectors. Li et al. (2021) emphasized that extreme hot days in China reduce exports at the firm level.

On the other hand, a study examining the relationship between export product diversification and climate change has not been observed in the literature. Therefore, there are studies that measure the impact of export product diversification on environmental degradation within the framework of the environmental Kuznets curve hypothesis. Gozgor and Can (2016) found that greater export product diversification leads to higher CO₂ emissions in the long run in Türkiye. Apergis et al. (2018) emphasize that the impact of export product concentration on CO₂ emissions is relatively higher in higher quantiles for 19 developed countries. Liu et al. (2018) stated that both export product diversification and market diversification increase the ecological footprint in Japan, Korea and China. Can et al. (2020) concluded that overall diversification, extensive margin and intensive margin have a positive impact on CO₂ emissions in developing countries. Mania (2020) found that export product diversification has a positive impact on CO₂ emissions. Can et al. (2021) found that general export diversification, extensive margin and intensive margin have a positive effect on CO₂ emissions in 10 newly industrialized countries. However, Shahzad et al. (2020) concluded that export diversification significantly reduces CO₂ emissions. Pata et al. (2022) found a U-shaped relationship between environmental degradation and export product diversification. Van den Wall Bake et al. (2024) investigated the impact of export product concentration on ecological footprint for EU countries. The study emphasized that an increase in the concentration in the export product basket will reduce the ecological footprint.

In the study, Herfindahl-Hirschmann export product concentration index is used as an export product concentration indicator, and precipitation and average surface temperature are utilized as climate change indicators. In order to increase the power of the model, GDP, trade openness, manufacturing (IML) and agriculture (TRM) value added variables are added as control variables. These data are analyzed with the Fractional Logit Model. Although traditional methods can provide consistent results without taking into account the fractional nature of the dependent variable, they do not guarantee the accuracy of the estimation results. To overcome this problem, the fractional Logit Model proposed by Papke and Wooldridge (1996) is preferred in this study. In order to address this issue, this study is preferred the fractionalized Logit Model put forward by Papke and Wooldridge (1996). For the robustness of the fractionalized logit model results, the MMQR method is preferred. This method can solve the problem of individual fixed effects and endogeneity in variables in panel data models and produce robust results against outliers.

The study finds that climate change has a significant and negative impact on export product diversification. On the other hand, export product diversification is significantly positively affected by GDP, trade openness and the increase in value added in the manufacturing industry. Some important policy implications can be drawn from these results. First, OECD countries should pay more attention to climate change impacts in order to increase the number of products in their existing export baskets. Second, OECD countries should focus on free trade to promote export product diversification. To do so, they need to improve their trade regulations and ease of doing business. Third, OECD countries should focus on promoting industrialization to increase export product diversification. In this next step, instead of general export product diversification, an export product diversification index for products that may affect climate change can be created.

Unveiling the Effects of Key Audit Matters on Stock Market Indicators: The Effectiveness of PCA and Curvilinear Regression

Murat Kurtlar¹

Kilit Denetim Konularının Borsa Göstergeleri Üzerindeki Etkilerinin Ortaya Çıkarılması: PCA ve Eğrisel Regresyonun Etkinliği	Unveiling the Effects of Key Audit Matters on Stock Market Indicators: The Effectiveness of PCA and Curvilinear Regression
Öz Bu çalışma, Borsa İstanbul'da işlem gören 95 şirketin kilit denetim konularının borsa performansı üzerindeki etkilerini incelemektedir. Maddi Duran Varlıklar, Maddi Olmayan Duran Varlıklar, Stoklar, Hasılat, Ticari Alacaklar, Ticari Borçlar ve Nakit gibi kilit denetim konuları, fiyat kazanç oranı, piyasa değeri/defter değeri oranı ve hisse başına kazanç ile ilişkilendirilmiştir. Kilit denetim konuları arasındaki yüksek korelasyon nedeniyle PCA ile boyut azaltımı yapılmıştır. Doğrusal ve eğrisel regresyon analizleri sonucunda, eğrisel modelin daha düşük MSE ve MAE değerleri ve anlamlı p-değerleri ile daha yüksek doğruluk ve uyum sağladığı tespit edilmiştir.	Abstract This study examines the effects of key audit matters on the stock market performance of 95 companies traded on Borsa İstanbul. Key audit matters such as Tangible Fixed Assets, Intangible Fixed Assets, Inventories, Revenue, Trade Receivables, Trade Payables and Cash are associated with the price-earnings ratio, market value/book value ratio and earnings per share. Due to the high correlation between key audit matters, dimensionality reduction has been performed using PCA. As a result of linear and curvilinear regression analyses, it has been determined that the curvilinear model provided higher accuracy and fit with lower MSE and MAE values and significant p-values.
Anahtar Kelimeler: Kilit Denetim Konuları, Boyutsallık Azaltma, Regresyon Modelleri	Keywords: Key Audit Matters, Dimensionality Reduction, Regression Models
JEL Kodları: M40, M49	JEL Codes: M40, M49

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışmada kullanılan veri seti, kamuya açık platformdan elde edildiğinden dolayı etik kurul izni gerekmemektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Erdemli UTİYO, Yönetim Bilişim Sistemleri, muratkurtlar@mersin.edu.tr.
e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Today, the dynamics in financial markets and decision-making processes related to business performance have become increasingly complex for both investors and businesses. The performance of companies traded on national stock exchanges such as Borsa Istanbul is affected by a number of factors. The most important of these factors are the financial status of companies and their auditing processes. In this context, the impact of auditing matters on business performance has become an important area of research. Auditing matters are related to the accuracy and reliability of an organization's financial statements and are therefore of critical importance to investors and other stakeholders.

Financial reports contain a significant amount of financial information that can assist decision-makers in their decision-making processes. The way managers present information can make significant contributions to understanding corporate decisions by revealing certain managerial characteristics or motivations (Li, 2011:2). The purpose of independent audit reports is to communicate key audit matters to investors and investment decision-makers and to improve investors' understanding of the auditor's role and responsibility in the audit. An important advantage recognized by supervisory authorities but often overlooked is the impact of KAMs (Key Audit Matters) on financial reporting (Gold, Heilmann, Pott and Rematzki, 2020:235). Disclosure of KAMs ensures that the judgments made by management and auditors during the preparation and audit of financial statements become more transparent. In this way, auditors have the opportunity to share their views on key matters related to companies with financial statement users (Lin and Yen, 2022:2).

The aim of the study is to assess the effects of the most frequently disclosed key audit matters on the stock market performance indicators of companies listed on Borsa Istanbul. In this context, the study evaluates the influence of key audit matters such as Tangible Fixed Assets (TFA), Intangible Assets (IA), Inventories (INV), Revenue (REV), Trade Receivables (TR), Trade Payables (TP), and Cash on stock market performance indicators, including price-earnings ratio (P/E), market-to-book value ratio (MBVR), and earnings per share (EPS). To analyze these effects, the study employs both linear and curvilinear regression models. Linear regression is applied to capture the direct, proportional relationships between variables, while curvilinear regression explores non-linear interactions. These regression models serve as tools to assess how key audit matters impact stock market performance indicators. In addition, the study utilizes Principal Component Analysis (PCA) to create new dimensions from the identified key audit matters, offering new perspectives in financial analysis and audit practices. Specifically, the study proposes the terms "Asset Evaluation Score" for PCA 1 and "Operational Impact Score" for PCA 2. These nomenclatures emphasize an asset and operational-oriented approach, moving beyond traditional financial auditing concepts. The proposed terms aim to contribute to the literature by enhancing the understanding of financial performance analysis in relation to key audit matters. For researchers and professionals in the fields of financial analysis and auditing, these newly defined dimensions can provide crucial insights. Understanding how key audit matters influence a company's financial performance offers investors and other stakeholders accurate, actionable information. Furthermore, audit processes, by ensuring the accuracy and reliability of financial statements, promote market transparency and bolster investor confidence. However, examining the effects of key audit matters demands a broader view, taking into account not only financial data but also long-term corporate performance and market value. Therefore, analyzing the detailed relationships between key audit matters and

financial indicators can significantly enrich both academic literature and practical financial applications. Ultimately, this study aims to enhance the understanding of the complex interplay between financial data and auditing, providing valuable insights for developing financial analysis and investment strategies.

2. Literature Review

The purpose of disclosure of KAMs is to provide financial information to the parties using the financial statements. However, it is not possible to make a definitive judgment on whether the disclosures regarding KAMs are informative or not. While some studies on KAMs reveal that disclosures regarding these matters affect investors' decisions (Christensen, Glover and Wolfe, 2014), some studies state that the information disclosed in audit reports regarding KAM does not provide significant additional information (Gutierrez, Minutti-Meza, Tatum, and Vulcheva, 2018:1579; Liao, Minutti-Meza, Zhang and Zou, 2019:33-34). The study conducted by Velte and Issa (2019) presents a literature review of 49 empirical studies on KAMs disclosed in independent audit reports. The study examines the impact of KAMs disclosures on the reactions of shareholders, debtors, external auditors, boards of directors and other stakeholders in five main areas. The findings of the study indicate that KAMs disclosures generally have mixed effects on USA investor reactions and most studies do not show significant changes.

While there are no academic studies investigating the relationship between key audit matters and stock market performance indicators in Turkey, studies conducted abroad are also limited. Therefore, this study is expected to make a significant contribution to the literature. Examples of studies conducted abroad include the following. The study conducted by Altawalbeh and Alhajaya (2019) examines the impact of disclosure of KAMs by companies listed on the Jordanian stock exchange on investor reactions measured by abnormal trading volume. In the study, KAMs are considered as independent variables such as company size, return on assets, market value/book value ratio, leverage and market class. The manual content analysis conducted in the study reveals that the manufacturing sector ranks first in terms of KAMs disclosed in audit reports. According to the regression analysis results of the study, it is stated that KAMs, which are mandatory to be disclosed according to ISA701, have a significant impact on investor decisions. As a result, it is stated that the results obtained in the study support the idea that the disclosure of KAMs significantly affects investor behavior. Zhai, Lu, Shan, Liu and Zhao (2021) conducted a quasi-experimental study in China using a difference-in-differences approach, providing causal evidence that KAMs disclosures increase company-specific information and reduce the synchronicity of stock prices. According to the results, it is stated that this effect of KAMs disclosures becomes more pronounced, especially in companies with controlling shareholders and fewer institutional shareholders. The study also states that KAMs disclosures reduce the costs of obtaining information about the company's operating results, especially for outside shareholders, and facilitate the reflection of company-specific information in prices when access to outside shareholders is limited. In the study conducted by Gu and Ncuti (2020), the impact of key audit matters on market behavior is examined, the periods before (2014-2015) and after (2017-2018) the implementation of KAMs in China are compared and the cumulative abnormal returns of 52 A shares traded on the Shanghai and Shenzhen Stock Exchanges are analyzed. According to the Hausman test results conducted in the study, it is stated that the random effects model is appropriate for this study. As a result of the study, it is stated that the disclosure of KAMs does not have a significant impact on market

behavior. In the study conducted by Ittarat and Tangpinyoputtikhun (2019), it is stated that the relationship between KAMs and stock returns and the factors that may affect KAMs have been determined by collecting the financial data of 256 companies traded on the Stock Exchange of Thailand between 2014 and 2017. It is stated that the hypotheses of the study have been tested with three different methods, namely Anova, market model and OLS regression analysis. As a result of the study, it is stated that KAMs generally do not have a significant effect on stock returns, but the type of audit firm, audit fee and ROE have a significant effect on KAMs. Liu, Yen, and Wu (2022) have investigated the relationship between user-perceived sentiments on KAMs and current and future firm performance. The study also investigates the validity of the BERT model to automatically extract KAMs sentiment analysis from audit reports of listed firms in Taiwan. Using manually labeled sentiment data in 2017 and BERT-extracted data in 2018, positive relationships have been found between KAMs sentiment and firm performances (Tobin Q, ROA, ROE). In particular, it has been found that the relationship between KAMs sentiment and firm market performance (Tobin Q) was stronger in 2018 than in 2017. These findings show that KAMs sentiment reflects future firm performance and that the BERT model is applicable in text mining. The study offers important implications for regulators, practitioners, and academics.

These studies examine the impact of KAMs on firm performance and investor behavior from different perspectives and present important findings in terms of the impact of KAMs on both market and firm performance.

3. Key Audit Matters

In recent years, the International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB) has focused on improving the clarity of auditing standards and on audit reporting and audit quality. Through the "Clarity Project", which started in 2009, the IAASB reviewed all existing auditing standards to improve clarity and quality (IAASB, 2009). In 2011, the IAASB launched "Enhancing the Value of the Auditor's Report: Exploring Options for Change" in 2011 and issued an invitation for comments on "Improving the Auditor's Report" in 2012. The regulator's most recent work was in 2013, when it issued a consultation paper entitled "New and Revised International Standards on Auditing: Invitation for Comment" in 2013. The new draft includes a new standard, ISA 701: Communicating Key Audit Matters in the Independent Auditor's Report (IAASB, 2013). Paragraph 8 of the standard describes the purpose of communicating Key Audit Matters (KAMs) as "those matters that, in the auditor's professional judgment, are most significant to the audit of the financial statements". In Turkey, BDS 701 Standard on Disclosure of Key Audit Matters in the Independent Auditor's Report has been published in the Official Gazette dated 09/03/2017 and numbered 30002 to be applied for the audits of the accounting periods starting on and after 01/01/2017 for listed companies and 01/01/2018 for other companies subject to audit in accordance with the Turkish Commercial Code No. 6102 (www.kgk.gov.tr).

In a separate section of the report, the auditor describes each key audit matter using an appropriate subheading. The opening sentence in this section is as follows (ISA701):

(a) The key audit matters are those matters that, in the auditor's professional judgment, have of most significance in the audit of the financial statements [for the current period]; and

(b) These matters have been addressed in the context of the audit of the financial statements as a whole and in forming the auditor's opinion thereon, and the auditor does not provide a separate opinion on these matters

The increased transparency provided by KAMs helps reduce investors' uncertainty regarding auditing, increases investors' perception of trust in auditors, and ensures that their work is appreciated. It is predicted that the inclusion of KAMs in an audit report will increase investors' perceptions of auditor credibility (Moroney, Phang, and Xiao, 2021:68). The explanation of the KAM means explaining why the matters have been considered one of the most important matters during the audit and, in relation to this fact, why it has been identified as a key matter and how these matters have been addressed during the audit (Mamcarczyk, Popławski and Zieniuk, 2020:454).

4. Methodology

4.1. Principal Component Analysis (PCA)

Principal Component Analysis (PCA) is widely used in the study of functional data, as it makes it possible to analyze a problem that is essentially infinite in size in finite dimensions (Hall and Hosseini-Nasab, 2006:109). PCA is based on the fact that at least some variables in the data set are correlated with each other. If none of the p variables are correlated with one another, there is already a set of uncorrelated axes and there is no point in doing principal component analysis. Correlation refers to the relationship between two variables - how much they vary together. The most commonly used measure is Pearson's product-moment correlation coefficient, which is a parametric measure and represents a linear relationship. It is defined as the covariance between two variables divided by the square root of the two variances (Daultrey, 1976:5). One might start with thirty original variables but want to create a set that might end up with only two or three meaningful axes. The formal name for the approach of rotating the data to show a decreasing variance on each successive axis is known as PCA or TCA. TCA creates the axes by generating linear combinations of the original variables, also known as principal components or PCs (Holland, 2008:1). Therefore, PCA is a powerful tool for managing large data sets. It is used to understand the relationships between the principal components and to explain the overall structure of the data while reducing the size of the data. This process allows for more complex analyses by revealing the underlying structure and patterns among the data. Especially when used to understand and summarize the effects of a large number of variables, PCA plays an important role in the structural analysis of data and modeling processes.

4.2. Linear and Curvilinear Regression Models

Regression problems begin with a set of potential variables. Some of these variables may be continuous variables, such as the height or weight of an object, while others may be ordinal but discrete. An example of this is a doctor rating a patient's general health on a nine-point scale. Some predictors may be categorical; such as eye colour. These different types of variables are useful in multiple linear regression models. Multiple linear regression provides a broader generalization of simple linear regression by providing a model that can contain more than one term, not just an intercept and slope (Weisberg, 2005:51). Linear correlation analysis is a way to measure relationships that exist between two or more variables as long as the functions are truly or approximately linear. More complex curvilinear relationships have long been known, and various methods have been developed to determine them. However, curvilinear regression

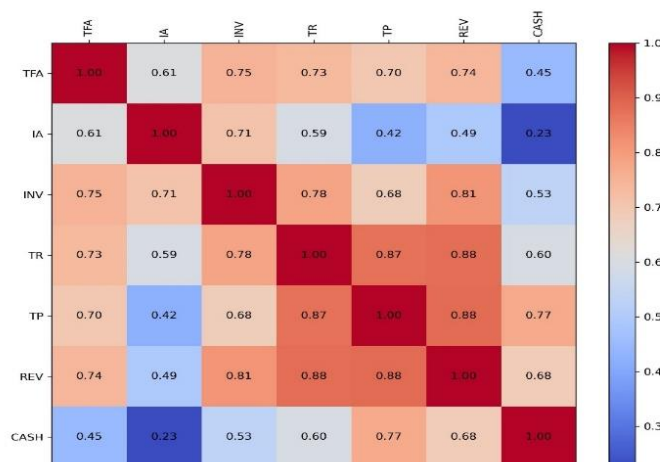
analysis is used to consequently determine the curvilinear relationship of two or more independent variables with a dependent variable (Ezekiel, 1924:431-432)

In this study, the financial reports of 95 companies traded on the Borsa İstanbul (BIST) for the year 2022 are used. Financial reports have been obtained from www.kap.gov.tr. In addition, the KAMs used in the study have been selected from the accounting findings commonly encountered in 73 audit files, excluding whistleblowing and complaint reviews, in the examination report of the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority for 2022. PCA, a dimension reduction technique, has been applied due to the high correlation between the independent variables consisting of KAMs in the dataset. PCA has been used to reveal the hidden relationships between the variables in the data set and made the data set more understandable by reducing the dimensions. The two components obtained as a result of PCA have been used as representative of the independent variables. The PCA components (PCA1 and PCA2) are associated with the dependent variables of P/E, MBVR and EPS. In the study, a linear regression model has been applied to examine the linear relationship between the variables and a curvilinear regression model has been applied to model the relationship in a more complex way. Python programming language has been used for analysis and modeling. Python's data science libraries Pandas, NumPy and Scikit-learn have been used in the data set processing and model building processes.

6. Analysis and Findings

According to the correlation coefficients in Figure 1, there are significant correlations between revenue and TFA (0.74), TR (0.88) and TP (0.88); and between TFA and INV (0.75), TR (0.73), TP (0.70) and REV (0.74). Correlation coefficients have been calculated only between independent variables because it has been aimed to provide a better understanding of the relationships between independent variables and potential multicollinearity problems. Not including dependent variables makes the relationships of these variables with the independent variables clearer and simplifies the analysis of the model.

Figure 1: Correlation Table

High correlation among independent variables can complicate the analysis process and increase unnecessary duplication. Therefore, in this study, variables with a high correlation between KAMs that are common in accounting data and important in financial analysis are subjected to dimensionality reduction using PCA. PCA allows the relationship between variables to be expressed in fewer components while preserving the information represented by the original variables. In this way, complex data sets can be represented in fewer dimensions and in a more meaningful way, and the analysis process can become more understandable.

6.1. PCA Analysis

How many components to divide your data set into depends on the structure of the data and the purpose of the analysis. Usually, the purpose of PCA is to transform the dataset into a simpler form by reducing the variability in the dataset. Therefore, some factors need to be considered when determining the number of components for PCA. PCA selects the components in a way that preserves a large portion of the variance. Thus, it may make sense to select components that represent a large proportion of the total variability in the data set. Usually, variance explanation ratios are examined before PCA and a threshold is set, usually 80% or 90%.

Table 1: Variance Explanation Ratios of Components

Components	Variance Explanation Ratios
Component 1	0.7201
Component 2	0.1356
Component 3	0.0520
Component 4	0.0385
Component 5	0.0315
Component 6	0.0127
Component 7	0.0097

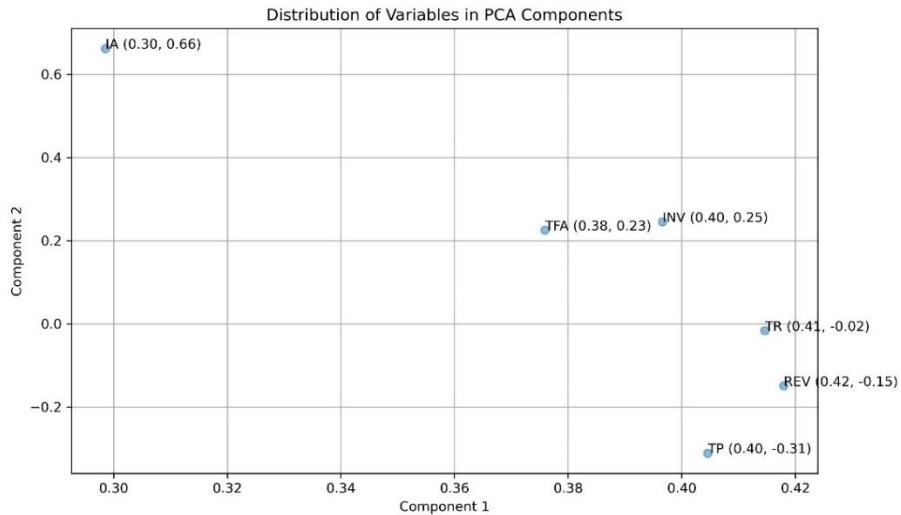
It is important to determine how many components should be used by considering the variance explanation ratios of the components. The variance explanation ratios of the components show how much of the total variance each component explains. When Table 1 is examined, Component 1 explains approximately 72% of the total variance, Component 2 explains approximately 13% of the total variance and Component 3 explains approximately 5% of the total variance. Because these two components explain a large portion of the total variance. Although the third component also provides additional information, since it explains a smaller proportion of the total variance, it may be controversial to use the third component depending on the purpose of the analysis and the complexity of the model.

The components obtained by PCA are designed to be uncorrelated to ensure independence between them. Therefore, there is no linear relationship between PCA1 and PCA2; both components represent different variations in the dataset and do not affect each other. This is one of the basic principles of PCA, which indicates that each component provides separate information about the dataset during the dimensionality reduction process. That is, there is no trend with the value of PCA2 as the value of PCA1 increases, or conversely, there is no trend with the change in PCA1 as PCA2 increases. This indicates that PCA1 and PCA2 are independent

components and represent different variations in the data set. This provides further insight into the variability and relationships in the dataset and informs about the effectiveness of the dimensionality reduction process.

The correlation of the Cash variable with other independent variables should also be taken into account in the construction of PCA components. If the Cash variable is not sufficiently correlated with other variables, it is not expected to carry a significant weight in the PCA components. In this study, it has been determined that the PCA results did not take into account the Cash variable. The distribution of the other independent variables on the PCA components is shown in Figure 2. Each point in Figure 2 represents the position of the relevant variable on the PCA components. This analysis helps to identify which variables are close to each other and which are different from each other. TFA and IA show a clear orientation towards component 1, while Inventories, TR, TP and REV are also oriented towards the PCA components, but with a weaker weight. In particular, the strong weight of TFA and IA in component 1 emphasizes the importance of these assets in the analysis. The distribution of PCA components can be used to identify relationships and differences between variables, thus making the analysis process more understandable. The distribution of PCA components can be used to identify relationships and differences between variables, making the analysis process more understandable. Analysing assets with this method can provide decision-makers with a more comprehensive financial view. Through regression equations, the effects of these components on financial performance can be examined.

Figure 2: Distribution of independent variables in PCA components

The Component Matrix results show the effects of the two main components obtained with PCA on the variables. Among the variables with the highest weights for Component 1, Trade Receivables (TR) and Revenue (REV) are noteworthy with values of 0.41 and 0.42, respectively. This situation shows that the effect of these variables on the first component is significant. In addition, Tangible Fixed Assets (TFA) and Inventories (INV) also make significant contributions with values of 0.38 and 0.40, respectively. Component 2 stands out with the highest weight of

0.66 for Intangible Assets (IA), which reveals that this variable is a determining element of the second component. In addition, Trade Payables (TP) and Revenue (REV) have negative weights, showing their negative effects on the second component with values of -0.31 and -0.15, respectively. These results provide an important framework for understanding the effects of the relevant variables on the main components. and develops new perspectives in financial analysis and auditing processes. In particular, the study proposes the terms "Asset Assessment Score" for Component 1 and "Operational Impact Score" for Component 2.

6.2. Linear Regression Equation

The linear regression equation has been determined as follows for each dependent variable.

$$P/E (Y) = -1.52 \times PCA1 - 54.69 \times PCA2 + 10.09$$

$$MBVR (Y) = 13.32 \times PCA1 - 0.96 \times PCA2 + 5.54$$

$$EPS (Y) = -3.02 \times PCA1 - 0.06 \times PCA2 + 3.37$$

When the PCA component coefficients of the P/E variable are examined, it is seen that PCA1 (-1.52) has a negative effect, while PCA2 (-54.69) has a greater effect. This shows that the effect of PCA2 on P/E is more pronounced than PCA1. In addition, the intercept (10.09) expresses the expected P/E value when the values of the PCA components are zero. This analysis helps to understand the effect of the P/E variable on the PCA components. When the PCA component coefficients of the MBVR variable are examined, it is seen that PCA1 (13.32) is positive and PCA2 (-0.96) is negative. This shows that the effect of PCA1 on MBVR is positive, that is, as PCA1 increases, MBVR also increases; however, the effect of PCA2 on MBVR is negative, that is, as PCA2 increases, MBVR decreases. The intercept (5.54) shows the expected MBVR value when the values of the PCA components are zero. This analysis helps to understand the effect of the MBVR variable on the PCA components. When the PCA analysis is performed for the EPS variable, it is found that PCA1 (-3.02) is negative and PCA2 (-0.06) is also negative. This shows that the effect of PCA1 on EPS is negative, that is, EPS decreases as PCA1 increases. However, considering that the PCA2 coefficient is quite low compared to the others, it can be stated that the effect of PCA2 on EPS is limited. The intercept (3.37) represents the expected EPS value when the values of the PCA components are zero.

This analysis provides useful information to explain the effect of the EPS variable on the PCA components. Linear regression shows the effects of the PCA components on each dependent variable and the relative importance between the PCA components. In particular, it reveals that the effect of PCA2 on the P/E variable is significantly greater than the other components and that this variable has a significant explanatory power. This situation emphasizes that PCA analysis is an important tool in understanding the relationships between the dependent variables and evaluating the explanatory power of the variables. The effects of PCA components on financial performance can be examined in more detail with curvilinear regression equations.

6.3. Curvilinear Regression Equation

The linear regression equation has been determined as follows for each dependent variable.

$$P/E (Y) = 1.24 \times PCA1 - 55.34 \times PCA1^2 - 0.62 \times PCA2 + 1.56 \times PCA2^2 - 0.07$$

$$MBVR (Y) = 3.93 \times PCA1 + 1.25 \times PCA1^2 + 2.13 \times PCA2 - 5.31 \times PCA2^2 + 0.23$$

$$EPS (Y) = -5.25 \times PCA1 + 0.46 \times PCA1^2 + 0.51 \times PCA2 - 1.26 \times PCA2^2 + 0.05$$

When the curvilinear regression equation of the P/E variable is examined, it is understood that explanations based on coefficient sizes should be made carefully. Direct use of coefficient sizes in second-degree polynomial equations can be misleading because coefficients can be

affected by the scales of the variables. Therefore, large or small coefficients alone may not fully reflect the effect of the variable. For example, although the directly proportional coefficient of PCA1 (1.24) and the inversely proportional coefficient of $PCA1^2$ (-55.34) seem to have significant effects on the P/E variable, the main point to be considered is how these coefficients shape the relationship between the variables. Similarly, the positive ($PCA2^2 = 1.56$) and negative ($PCA2 = -0.62$) coefficients in the PCA2 component indicate a two-way interaction between the P/E variable and this component. This interaction indicates that PCA2 initially decreases P/E and then increases it from a certain point onwards.

When the curvilinear regression equation of the MBVR variable is examined, it is seen that the effect of the PCA components is significant. For example, the directly proportional coefficient of PCA1 (3.93) and the directly proportional coefficient of $PCA1^2$ (1.25) show that there is a positive and curvilinear relationship between MBVR and the PCA1 component. However, rather than the absolute magnitude of the coefficients, their signs and the curvilinear structure of the equation are more significant. In this case, it is understood that the effect of PCA1 on MBVR has a continuous increasing trend. Similarly, the directly proportional coefficient for the PCA2 component ($PCA2 = 2.13$) and the inversely proportional quadratic coefficient ($PCA2^2 = -5.31$) show that the MBVR variable first increases with the PCA2 component and then starts to decrease after a certain point. In terms of signs, positive first-order coefficients (PCA1 and PCA2) indicate that MBVR moves in the same direction as these components, while negative second-order coefficients ($PCA2^2$) indicate that the curve takes an inverted U-shaped structure and decreases at a certain point.

When the curvilinear regression equation of the EPS variable is examined, it is seen that the effect of the PCA components is again clearly revealed. For example, while the inversely proportional coefficient of PCA1 (-5.25) negatively affects the relationship between EPS and PCA1, the directly proportional coefficient of $PCA1^2$ (0.46) shows that this relationship has a curvilinear structure. This situation indicates that the PCA1 component initially causes a decrease in EPS, but after a certain point, it recovers in a curvilinear manner. In the PCA2 component, the directly proportional coefficient ($PCA2 = 0.51$) shows that EPS has a positive relationship with PCA2, while the negative quadratic coefficient ($PCA2^2 = -1.26$) indicates that this relationship reverses after a certain point and the decrease begins. When the signs are examined, an inverted U-shaped relationship is observed in PCA1, while in PCA2 there is a structure in which there is first an increase and then a decrease. In such curvilinear models, the signs and degrees of the coefficients provide a deeper understanding of the responses of EPS to the PCA components. This allows, in particular, to analyze the dynamics of financial performance more clearly. The cut-off point (0.05) also determines the starting level of the model, emphasizing the starting point of the curvilinear relationships.

The signs of the coefficients play a critical role in understanding how the variables interact. A positive coefficient indicates that the dependent variable increases with the increase in the independent variable, while a negative coefficient indicates an inverse relationship. Quadratic terms (for example, $PCA1^2$ and $PCA2^2$) express more complex curvilinear relationships, and whether these terms are positive or negative determines the direction of the curve. Positive quadratic coefficients shape the relationship between the variables in a U-shaped structure (increasing after a minimum point), while negative coefficients shape the relationship between the variables in an inverted U-shaped structure (decreasing after a maximum point). Such curvilinear models allow for the understanding of more detailed behaviors between the

variables, going beyond linear relationships. In this context, the signs of both the first and second-order terms help to better understand the response of the P/E variable to different PCA components.

Figure 3 shows the relationship between the PCA1 component and the variables P/E, MBVR and EPS. The dots in blue represent how the PCA1 component is distributed with each dependent variable. The dots in red (P/E), orange (MBVR) and yellow (EPS) represent the forecasts made from the PCA1 component. For the P/E variable, the blue dots do not show a clear linear relationship with the PCA1 component, while the red forecasts show a more regular distribution. However, some blue dots are far from the red forecasts, which may increase the forecast errors. Similarly, the situation is similar for MBVR and EPS variables. The blue dots do not show a clear linear relationship with the PCA1 component, while the orange (MBVR) and yellow (EPS) forecasts exhibit a trend with respect to PCA1. However, some blue points are quite far from the orange and yellow predictions and the prediction errors in these points are high. These observations emphasize how effective the PCA1 component is in explaining the distribution of variables such as P/E, MBVR and EPS and how important it is in assessing the accurate prediction ability of PCA components.

Figure 3: Curvilinear regression analysis for PCA1

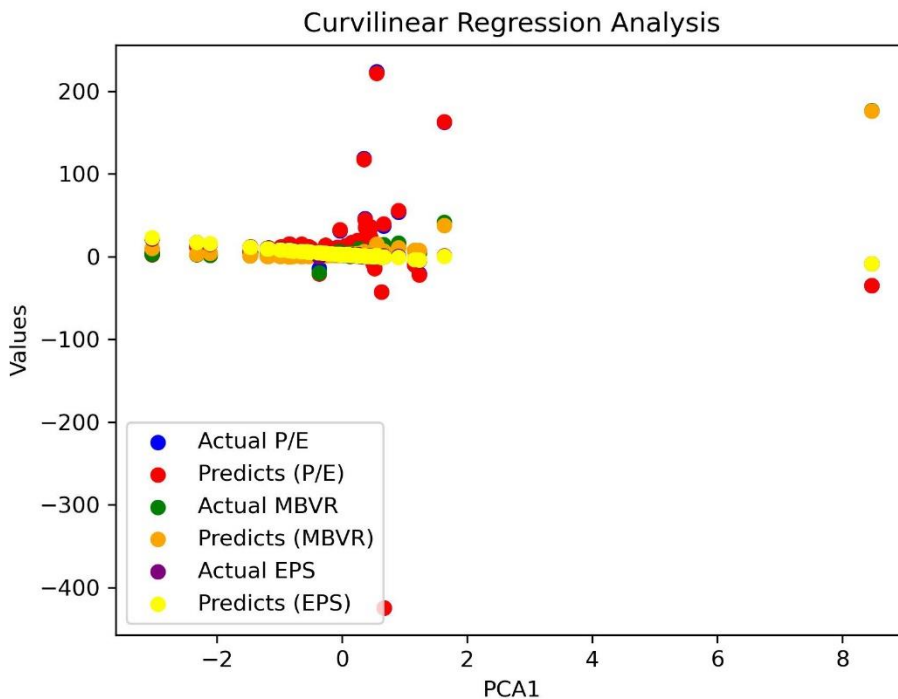
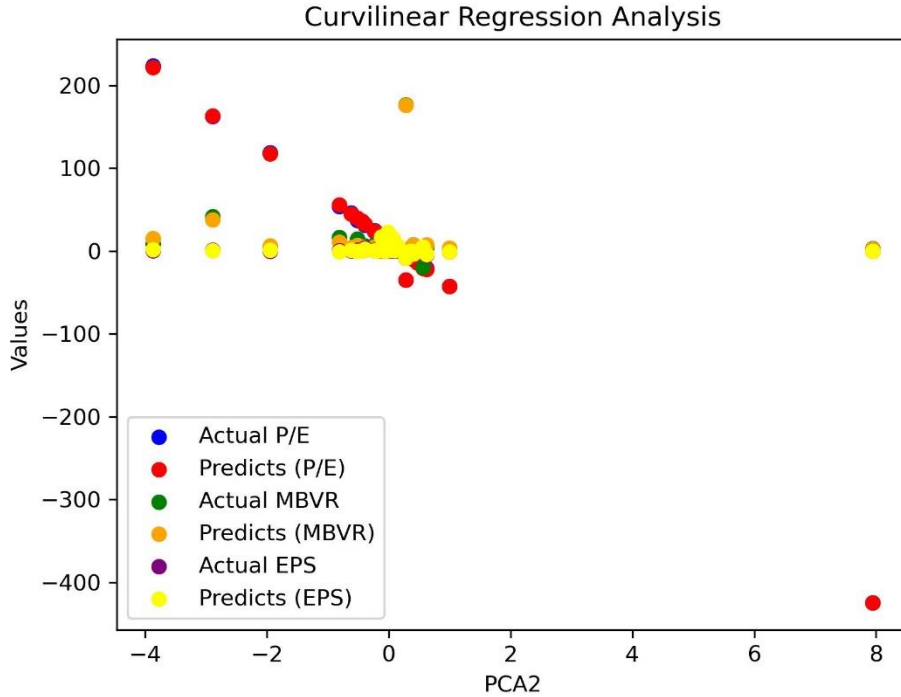

Figure 4 shows the estimates of the P/E, MBVR and EPS variables. First of all, for the P/E variable, the distribution of the blue dots does not show a clear linear trend with respect to the PCA2 variable, while the red estimates seem to be more uniformly distributed. However, it is observed that some of the blue dots are quite far from the red estimates, which may increase

the estimation error. Similarly, for the MBVR and EPS variables, the distribution of blue dots does not show a clear trend with respect to PCA2, whereas the orange (MBVR) and yellow (EPS) estimates show a trend with respect to PCA2. However, it is observed that some blue points are quite far from the orange and yellow estimates and the estimation error is high in these points. These observations help to understand the ability of PCA components to predict accurately and how certain variables are distributed across PCA components.

Figure 4: Curvilinear regression analysis for PCA2

6.4. Performance of Regression Models

Table 2 shows the linear regression model performance results. The P/E model shows a very high performance. The R^2 value of the model is 0.9965, which shows that the model covers 99.65% of the variance explained by the independent variables. The adjusted R^2 is also quite high (0.9964), confirming that the model has a good performance despite its complexity. The F-statistic value is 13,128.82 and the p-value of this value is calculated as 0.0000; this shows that the model is generally significant and the independent variables are important in explaining P/E. When the coefficients are examined, it is observed that PCA1 has a negative effect (-1.4315) and PCA2 has a very large negative effect (-54.6028). The MBVR model has a lower performance. The R^2 value is 0.6427 and the adjusted R^2 is 0.6350. This shows that the independent variables explain 64.27% of the MBVR, but the explanatory power of the model is not very high. The F-statistic value is 82.75 and the p-value is 0.0000, which indicates that the model is statistically significant. The PCA1 coefficient is positive (13.0227) and has a significant effect on MBVR, while the PCA2 coefficient has a negative and lower effect (-1.2493). A similar

situation is observed for the EPS model. The R^2 value is 0.6414 and the adjusted R^2 value is 0.6336. This indicates that the independent variables explain approximately 64.14% of the EPS. The F-statistic of the model is 82.28 and the p-value is again 0.0000, indicating that the model is generally significant. While the PCA1 coefficient (-3.0905) has a negative effect, the coefficient of PCA2 (-0.1344) shows a much smaller effect.

The P/E model has much higher explanatory power and accuracy compared to other models. The MBVR and EPS models are statistically significant, but their explanatory power is at a moderate level. In all three models, F-statistic values and p-values prove the significance of the model, but there are differences between the PCA1 and PCA2 coefficients in each model.

Table 2: Linear Regression Models Performance

Model	MSE	MAE	R^2	Adjusted R^2	F-statistic	Prob (Sig.)	PCA1 Coefficient	PCA2 Coefficient
P/E	10.4678	2.2246	0.9965	0.9964	13,128.8181	0.0000	-1.4315	-54.6028
MBVR	121.4858	7.5784	0.6427	0.6350	82.7526	0.0000	13.0227	-1.2493
EPS	6.8417	1.7985	0.6414	0.6336	82.2851	0.0000	-3.0905	-0.1344

When the results of the curvilinear regression model in Table 3 are examined, it shows a very successful performance for the dependent variables P/E, MBVR and EPS. The P/E model is the model with the highest performance. The R^2 value is 0.9997, indicating that the model explains 99.97% of the changes in P/E. The adjusted R^2 is also 0.9996, confirming that the model has a very strong explanatory power despite its complexity. The MSE (Mean Squared Error) is 1.0098 and the MAE (Mean Absolute Error) is 0.6289, indicating that the model's estimates are quite precise. The F-statistic value is 52,831.95, and the p-value is 0.0000. This shows that the model is statistically significant and strong. Looking at the coefficients, it has been observed that PCA1 had a positive effect with 1.2375, while PCA2 had a significantly negative effect with -55.3369. The MBVR model also performs quite well. The R^2 value is 0.9655, indicating that the model explains 96.55% of the variance in MBVR. The adjusted R^2 is 0.9632, indicating that the model has a very strong explanatory power. The MSE is 11.7190, and the MAE is 2.1424, indicating that the model has a low error rate. The F-statistic value is 498.68 and the p-value is 0.0000, indicating that the model is generally significant. While the PCA1 coefficient has a positive effect with 3.9299, the PCA2 coefficient is 1.2518, indicating that the effect on MBVR is lower but positive. The EPS model gives similar results to the MBVR model. The R^2 value is 0.9654, indicating that 96.54% of the variance in EPS is explained by the independent variables. The adjusted R^2 is calculated as 0.9631. The MSE is 0.6600 and the MAE is 0.5084, indicating that the model's estimates are quite accurate. The significance of the model is proven with the F-statistic value of 496.81 and the p-value of 0.0000. When the coefficients are examined, it is observed that PCA1 has a negative effect with -5.2483, while PCA2 has a positive but much smaller effect with 0.4591.

All three models have high explanatory power and statistical significance. While the P/E model is the best-performing model, the MBVR and EPS models also produce quite strong estimation results. The effects of PCA1 and PCA2 variables are different in each model, with the negative effect of PCA2 being very strong in the P/E model, while the effects of PCA1 and PCA2 appear to be more balanced in the EPS and MBVR models.

Table 3: Curvilinear Regression Models Performance

Model	MSE	MAE	R ²	Adjusted R ²	F-statistic	Prob (Sig.)	PCA1 Coefficient	PCA2 Coefficient
P/E	1.0098	0.6289	0.9997	0.9996	52,831.9471	0.0000	1.2375	-55.3369
MBVR	11.7190	2.1424	0.9655	0.9632	498.6811	0.0000	3.9299	1.2518
EPS	0.6600	0.5084	0.9654	0.9631	496.8057	0.0000	-5.2483	0.4591

When the curvilinear regression and linear regression models have been compared, the curvilinear regression model generally performed better. The R² value for P/E in the curvilinear model has 0.9997, and for MBVR and EPS it has 0.9655 and 0.9654, which provided higher explanatory power compared to the linear model. In addition, the F-statistic values have higher in the curvilinear model, and all three models provided significant results. In terms of coefficients, the effects of PCA1 and PCA2 in the curvilinear model have been more pronounced and different compared to the linear model. Especially in the P/E model, the negative effect of PCA2 has been observed stronger in the curvilinear model. This shows that the curvilinear model better captures the complex relationships in the data.

7. Conclusion

This study examines the relationship between KAMs and stock market performance indicators of 95 companies operating in Borsa Istanbul. The linear regression model results show that key audit matters such as Tangible Fixed Assets (TFA), Intangible Fixed Assets (IA), Inventories (INV), Revenue (REV), Trade Receivables (TR) and Trade Payables (TP) are related to stock market performance indicators such as P/E, MBVR and EPS. However, the linear model cannot adequately explain the complexity of these relationships. Curvilinear regression models reveal more complex and non-linear relationships between these issues and stock market performance indicators. While P/E has high explanatory power in both models, MBVR and EPS show higher performance in the curvilinear regression model compared to the linear regression model.

The findings obtained in the study clearly reveal the effects of the two main components (PCA1 and PCA2) on the dependent variables. In particular, both components have a negative effect on the P/E variable, but the effect of PCA2 is more pronounced. This situation shows that, in the case of the Turkish stock market, company assets and revenues reduce the P/E. For MBVR, PCA1 has a positive effect, while PCA2 has a negative effect; this situation indicates that while asset valuation increases MBVR, operational factors cause this ratio to decrease. Both components also have a negative effect on EPS, especially the effect of PCA1 is noteworthy. The findings indicate theoretically complex relationships and it can be stated that this situation may be specific to the Turkish stock market. In particular, the high valuation of assets creates a negative effect on profit and earnings per share; this may be due to imbalances in operational efficiencies in emerging markets. According to the analysis results, PCA2 has a stronger negative effect on the P/E. This situation reveals that the negative factors on the operational activities of the company reduce the P/E. On the other hand, while PCA1 provides a positive effect on the MBVR, the negative effect of PCA2 shows the effect of operational weaknesses as well as asset evaluation processes on this ratio. EPS, especially with the significant effect of PCA1, stands out as another important indicator that is negatively affected by the increase in asset values. These findings emphasize the importance of asset management and operational

activities in the audit processes of companies on basic financial indicators such as P/E, MBVR and EPS. The Component Matrix results show that PCA1, which is associated with asset-based elements, focuses on the financial structure of the company and therefore creates a significant effect on P/E and EPS. PCA2, on the other hand, reflects the effects on MBVR and P/E from different aspects by being associated with secondary assets and commercial debts. These analyses reveal the necessity of companies to optimize their asset and operational performance.

The results of PCA analysis show that there are high correlations between KAMs such as TFA, IA, INV, REV, TR, TP and Cash and that these variables are related to stock market performance indicators. The use of PCA helped to identify complex relationships between variables and improve model performance. This study highlights the importance of using linear and curvilinear regression models to understand the impact of key audit matters on operating performance. It also shows that the use of dimensionality reduction methods, PCA, is a valuable tool for identifying relationships between variables and improving model performance. As a result, this study provides important guidance in the process of identifying and evaluating business performance. It also emphasizes the importance of using dimensionality reduction and regression models in financial analysis and makes a valuable contribution to the literature.

A limited number of studies have been conducted abroad to examine the impact of KAMs on investor behavior and market performance. For example, Altawalbeh and Alhajaya (2019) are found that KAMs disclosures have a significant impact on investors' decisions, while Zhai et al. (2021) found that KAMs disclosures facilitate the integration of firm-specific information into prices. However, Gu and Ncuti (2020) suggested that KAMs do not have a significant impact on market behavior. Liu et al. (2022) emphasized that KAMs sensitivity reflects firm performance and is a positive indicator of future market performance. In this context, the study is expected to make a significant contribution to the literature by examining the relationship between KAMs and stock performance in Turkey.

As a result, it is thought that this study will make a significant contribution to understanding the relationships between stock performance indicators of companies listed on Borsa Istanbul and KAMs. In this study, the use of linear regression and curvilinear regression models together reveals not only the linear but also the complex and non-linear aspects of these relationships. In particular, it is determined that the curvilinear regression model performed better than the linear regression model and explained the relationships more comprehensively. In addition, the use of PCA stands out as an effective tool in identifying high correlations and complex relationships between variables. These findings emphasize the importance of dimension reduction methods and regression models in understanding and analyzing the effects of KAMs on financial performance. In this field, where there are limited studies in the literature, this study examining the relationships between KAMs and stock performance in Turkey provides a valuable reference for better understanding investor behavior and market performance. Thus, it is anticipated that this study will be an effective guide for financial analyses and investment decisions.

These results are both consistent with theoretically known facts and reflect the dynamics specific to the Turkish stock market. The results observed in the Turkish stock market may differ, especially due to market conditions and economic fluctuations. In emerging markets such as Turkey, the effects of operational activities and asset management processes on profitability may have a more complex structure compared to developed markets. In this

context, it is clear that the findings obtained require a more complex explanation in linear regression analysis. For example, interaction terms or polynomial terms can be added to increase the accuracy of regression models. Such additions can help us better understand the dynamic structure of the relationships between the components. In addition, the dynamics in different sectors in the Turkish stock market should also be taken into account; since sectoral differences can shape the effects of asset management and operational activities on financial indicators. Therefore, examining these analyses on a sectoral basis and considering the factors specific to Turkey's economic conditions will contribute to supporting the results with a more robust theoretical framework.

The results obtained provide important strategic information for stock market investors and speculators. Focusing on KAMs while making investment decisions can enable investors to make more conscious and profitable moves. In particular, elements such as asset valuation, operational efficiency and financial indicators are the main areas to be considered in investment decisions. First, the analysis made on the P/E shows the effect of the company's profitability on the market value. The strong negative effect of PCA2 on this ratio reveals that low operational efficiency and high asset values can negatively affect the stock price. In this case, investors should evaluate the P/E and consider the factors affecting the company's profitability and market value; they should prefer to focus on companies with high operational performance.

In terms of MBVR, the positive effect of PCA1 indicates that asset valuation can increase this ratio. Therefore, while companies with high asset values may be attractive to investors, the negative effect of PCA2 should also be taken into account. Investors can evaluate opportunities that will increase MBVR values and provide potential gains by focusing on companies that are strong in asset management. The analysis of the EPS variable provides an important criterion for investors to evaluate the profitability of the company. The negative effect of PCA1 indicates that high asset values can negatively affect earnings per share. In this context, investors' attention to EPS values and the company's asset management strategies will help them take the necessary steps to increase profitability.

As a result, stock market investors should analyze financial indicators such as P/E, MBVR and EPS to form their investment decisions based on these indicators and KAMs. This approach will help them make investments that are in line with market conditions and minimize potential risks.

References

- Altawalbeh, M., & Alhajaya, M. (2019). The investors reaction to the disclosure of key audit matters: Empirical evidence from Jordan. *International Business Research*, 12(3), 50-57. <https://doi.org/10.5539/ibr.v12n3p50>
- Christensen, B. E., Glover, S. M., & Wolfe, C. J. (2014). Do critical audit matter paragraphs in the audit report change nonprofessional investors' decision to invest? *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 33(4), 71–93. <https://doi.org/10.2308/ajpt-50793>
- Daultrey, S. (1976). Principal components analysis (Vol. 8, p. 50). Norwich: Geo Abstracts Limited.
- Ezekiel, M. (1924). A method of handling curvilinear correlation for any number of variables. *Journal of the American Statistical Association*, 19(148), 431-453. <https://www.istor.org/stable/2281561>
- Gold, A., Heilmann, M., Pott, C., & Rematzki, J. (2020). Do key audit matters impact financial reporting behavior? *International Journal of Auditing*, 24(2), 232-244. <https://doi.org/10.1111/ijau.12190>
- Gu, S., & Ncuti, D. (2020). Market behavior to the introduction of key audit matters: the case of shares of cross-listed companies in China. *IOSR Journal of Economics and Finance*, 11, 39-45. <https://doi.org/10.9790/5933-1104033945>
- Gutierrez, E., Minutti-Meza, M., Tatum, K. W., & Vulcheva, M. (2018). Consequences of adopting an expanded auditor's report in the United Kingdom. *Review of Accounting Studies*, 23(4), 1543–1587. <https://doi.org/10.1007/s11142-018-9464-0>
- Hall, P., & Hosseini-Nasab, M. (2006). On properties of functional principal components analysis. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 68(1), 109-126. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9868.2005.00535.x>
- Holland, S. M. (2008). Principal components analysis (PCA). Department of Geology, University of Georgia, Athens, GA, 30602, 2501. <http://stratigrafia.org/8370/handouts/pcaTutorial.pdf>
- International Standard on Auditing (ISA) 701 [https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/Proposed%20ISA%20701%20\(Revised\)-final.pdf](https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/Proposed%20ISA%20701%20(Revised)-final.pdf)
- International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB). <https://www.iaasb.org/>
- Ittarat, P., & Tangpinoyuttikhun, Y. (2019). The incremental information content of key audit matters on stock returns: evidence from companies in the stock exchange of Thailand (Doctoral dissertation, Mahasarakham University).
- Li, F. (2011). Textual analysis of corporate disclosures: a survey of the literature. *Journal of Accounting Literature*, 29, 143–165. <https://www.cuhk.edu.hk/acy2/workshop/20110215FengLI/Paper1.pdf>
- Liao, L., Minutti-Meza, M., Zhang, Y., & Zou, Y. (2019). Consequences of the adoption of the expanded auditor's report: evidence from Hong Kong. *University of Miami Business School Research Paper No. 3392449*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3392449> or <https://doi.org/10.2139/ssrn.3392449>.
- Lin, H. L., & Yen, A. R. (2022). Auditor rotation, key audit matter disclosures, and financial reporting quality. *Advances in Accounting*, 57, 100594. <https://doi.org/10.1016/j.adiac.2022.100594>
- Liu, W. P., Yen, M. F., & Wu, T. Y. (2022). Report users' perceived sentiments of key audit matters and firm performance: evidence from a deep learning-based natural language processing approach. *Journal of Information Systems*, 36(3), 191-209. <https://doi.org/10.2308/ISYS-2020-061>
- Mamcarczyk, M., Popławski, Ł., & Zieniuk, P. (2020). Key audit matters in the auditor's reports on the example of European mining companies. *Acta Montanistica Slovaca*, 25(4). DOI: 10.46544/AMS.v25i4.02
- Moroney, R., Phang, S. Y., & Xiao, X. (2021). When do investors value key audit matters? *European Accounting Review*, 30(1), 63-82. <https://doi.org/10.1080/09638180.2020.1733040>
- Public Disclosure Platform (PDP). <https://www.kap.org.tr/tr/>
- Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority. <https://www.kgk.gov.tr/Home>
- Velte, P., & Issa, J. (2019). The impact of key audit matter (KAM) disclosure in audit reports on stakeholders' reactions: a literature review. *Problems and Perspectives in Management*, 17(3), 323-341. <https://pdfs.semanticscholar.org/ad0b/f9031756114f15c72cd6e98ba8fe5ca9d90e.pdf>
- Weisberg, S. (2005). Applied linear regression (Vol. 528). John Wiley & Sons.
- Zhai, H., Lu, M., Shan, Y., Liu, Q., & Zhao, Y. (2021). Key audit matters and stock price synchronicity: Evidence from a quasi-natural experiment in China. *International Review of Financial Analysis*, 75, 101747. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2021.101747>

Extended Summary

Unveiling the Effects of Key Audit Matters on Stock Market Indicators: The Effectiveness of PCA and Curvilinear Regression

This study comprehensively examines the effects of the most frequently disclosed key audit matters in the independent audit reports of 95 companies traded on Borsa Istanbul on the stock market performance. The aim of the study is to determine the relationship between the most frequently disclosed key audit matters and the stock market performance indicators of the companies. The key audit matters are analyzed within the scope of the study are Tangible Fixed Assets (TFA), Intangible Fixed Assets (IA), Inventories (INV), Revenue (REV), Trade Receivables (TR), Trade Payables (TP) and Cash account items. These matters are associated with the stock market performance indicators, namely price earnings ratio (P/E), market value/book value ratio (MBVR) and earnings per share (EPS). The dataset is used in the study consists of financial reports of 95 companies traded on Borsa Istanbul as of 2022 and the reports have been obtained from www.kap.gov.tr. In addition, key audit matters have been selected from the accounting findings in 73 audit files, excluding whistleblower and complaint reviews, included in the 2022 audit reports of the Public Oversight, Accounting and Auditing Standards Authority.

In the first stage of the study, the Principal Component Analysis (PCA) model has been applied due to the high correlation between the independent variables in the data set. PCA reduces the dimensions of the variables in the data set and provides a more understandable representation of the data. According to the PCA results, the first two components (PCA1 and PCA2) represent a large portion of the variables in the data set. PCA1 explains approximately 72% of the total variance, while PCA2 explains 13%. The third component explains only 5% of the total variance, and therefore the use of the third component may be controversial depending on the purpose of the analysis and the complexity of the model. When the correlation matrix of PCA components with independent variables is examined, the zero correlation between PCA1 and PCA2 indicates that these two components are independent of each other and represent different variations in the data set. This situation provides an important contribution to understanding the relationships between variables in the data set of PCA components. In particular, it is observed that TFA and IA are proportionally oriented towards PCA1 component, while Inventories, TR, TP and REV are proportionally oriented towards PCA components. This emphasizes that TFA and IA play an important role in the analysis.

In this study, linear and curvilinear regression models have been applied. While linear regression is used to model linear relationships between variables, curvilinear regression models non-linear relationships between variables. Linear regression equations clearly show the linear effects of PCA components on P/E, MBVR and EPS. These equations are the basic models used to understand the relationship of each variable with PCA components.

$$P/E (Y) = -1.52 \times PCA1 - 54.69 \times PCA2 + 10.09$$

$$MBVR (Y) = 13.32 \times PCA1 - 0.96 \times PCA2 + 5.54$$

$$EPS (Y) = -3.02 \times PCA1 - 0.06 \times PCA2 + 3.37$$

Curvilinear regression equations are used to model more complex relationships that include the effects of the squares of the PCA components.

$$P/E (Y) = 1.24 \times PCA1 - 55.34 \times PCA1^2 - 0.62 \times PCA2 + 1.56 \times PCA2^2 - 0.07$$

$$MBVR (Y) = 3.93 \times PCA1 + 1.25 \times PCA1^2 + 2.13 \times PCA2 - 5.31 \times PCA2^2 + 0.23$$

$$EPS (Y) = -5.25 \times PCA1 + 0.46 \times PCA1^2 + 0.51 \times PCA2 - 1.26 \times PCA2^2 + 0.05$$

These equations comprehensively examine the linear and nonlinear effects of PCA components on P/E, MBVR and EPS.

According to the performance results of the linear regression model, the P/E model exhibits a high performance. The R^2 value of the model is 99.65% and the adjusted R^2 value is 0.9964; this shows that the model is explained to a very large extent by the independent variables. The F-statistic is calculated as 13,128.82 and the p-value is 0.0000, proving that the model is statistically significant. The PCA1 (-1.4315) and PCA2 (-54.6028) coefficients show negative effects. In the MBVR model, the R^2 value is 0.6427 and the adjusted R^2 value is 0.6350. This shows that the model has a moderate explanatory power. The F-statistic is 82.75 and the p-value is 0.0000. PCA1 has positive (13.0227) effects and PCA2 has negative (-1.2493) effects. The EPS model also provides similar results. R^2 value is 0.6414, adjusted R^2 value is 0.6336. The significance of the model is confirmed by F-statistic (82.28) and p-value (0.0000). PCA1 (-3.0905) shows a negative effect, and PCA2 (-0.1344) shows a very low effect.

According to the performance results of the curvilinear regression model, P/E, MBVR and EPS models show high performance. The P/E model is the most successful model; the R^2 value is 0.9997, adjusted R^2 value is 0.9996. The MSE value is 1.0098, the MAE value is 0.6289, and the prediction accuracy of the model is high. The significance of the model is proven with F-statistics of 52,831.95 and the p-value is 0.0000. PCA1 shows a positive (1.2375) effect, PCA2 shows a negative (-55.3369) effect. MBVR model also has a strong performance. R^2 value is 0.9655, adjusted R^2 value is 0.9632. The MSE value is 11.7190, MAE value is 2.1424. The F-statistic is 498.68 and the p-value is 0.0000. PCA1 shows a positive effect (3.9299) and PCA2 shows a positive effect (1.2518). The EPS model produces similar results to MBVR. The R^2 value is 0.9654, the adjusted R^2 value is 0.9631. The MSE value is 0.6600, and the MAE value is 0.5084. The model is significant with the F-statistic of 496.81 and the p-value is 0.0000. PCA1 shows a negative effect (-5.2483) and PCA2 shows a positive effect (0.4591). As a result, all three models have high explanatory power and statistical significance. While the P/E model exhibits the best performance, the MBVR and EPS models also make strong predictions. The effects of PCA1 and PCA2 differ among the models.

The curvilinear regression model shows a stronger performance compared to the linear regression model. The P/E model explains almost all the variance with an R^2 value of 0.9997 and an adjusted R^2 value of 0.9996. In addition, the MBVR and EPS models also provide strong prediction results with an explanatory power of 96.55% and 96.54%, respectively. The MSE and MAE values are low, while the F-statistics and p-values prove the statistical significance of the models in general. These results show that the curvilinear regression model has a higher performance.

Interaction of Environmental Uncertainty, Organisational Ambidexterity and Performance in Public and Private Healthcare Organisations¹

Mesut Ardıç²

Mahmut Akbolat³

Musa Said Döven⁴

Kamu ve Özel Sağlık Kuruluşlarında Çevresel Belirsizlik, Örgütsel Uсталık ve Performans Etkileşimi	Interaction of Environmental Uncertainty, Organisational Ambidexterity and Performance in Public and Private Healthcare Organisations
Öz Bu çalışmanın amacı, sağlık kuruluşlarında çevresel belirsizlik, örgütsel performans ve örgütsel ustalık etkileşimini incelemektir. Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki kamu ve özel hastanelerde çalışan 266 yöneticiye anket uygulanmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada veriler yüz yüze ve çevrim içi (Google Form aracılığıyla) anket tekniği ile toplanmıştır. Verilerin analizinde SPSS ve AMOS programları ile analiz edilmiştir. Sonuçlar, sağlık kuruluşları yöneticilerinin algıladıkları çevresel belirsizliğin hastane performansı üzerindeki etkisinde örgütsel ustalığın aracılık etkisini göstermiştir. Bu nedenle, hastanelerin çevresel belirsizlik ve yoğun rekabet ortamında etkin olabilmeleri için örgütsel ustalık stratejilerini benimsemeleri önerilmektedir.	Abstract This study examines the interaction of environmental uncertainty, organizational performance, and organizational ambidexterity in healthcare organizations. A questionnaire was applied to 266 managers working in public and private hospitals in the Central Black Sea Region. A quantitative research method was used in the study. Data were collected through face-to-face and online (via Google Forms) questionnaire techniques. The data were analyzed using SPSS and AMOS programs. The results showed the mediating effect of organizational mastery on the effect of environmental uncertainty perceived by health institution managers on hospital performance. Therefore, it is recommended that hospitals adopt organizational mastery strategies to be effective in dealing with environmental uncertainty and intense competition.
Anahtar Kelimeler: Algılanan Çevresel Belirsizlik, Örgütsel Performans, Örgütsel Uсталık, Stratejik Yönetim, Hastane	Keywords: Perceived Environmental Uncertainty, Organizational Performance, Organizational Ambidexterity, Strategic Management, Hospital
JEL Kodları: D23, M10, M12	JEL Codes: D23, M10, M12

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'nun 01.10.2021 tarih ve 20/01-07 sayılı Etik Kurul Onay Belgesi ile bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına göre hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye %50, Yazar 2 ve Yazar 3'ün her birinin makaleye katkısı %25'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı'nda Prof.Dr. Mahmut Akbolat ve Doç. Dr. Musa Said Döven danışmanlığında Mesut Ardıç tarafından "Algılanan Çevresel Belirsizlik Düzeyinin Performansa Etkisinde Örgütsel Uсталığın Aracı Rolü" başlığı ile tamamlanarak 05.10.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr.Öğr.Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, mesut.ardic@gop.edu.tr.

³ Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, makbolat@sakarya.edu.tr.

⁴ Doç.Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, said.doven@gop.edu.tr.

1. Introduction

Hospitals operating in the health sector are institutions that are constantly changing, where temporal delays can have negative consequences in the long term. They have been in an interaction with the dynamics where they are located. For this reason, today's hospital managers must carefully follow the environmental changes, carefully follow the environmental changes experienced, and develop and implement the best strategies for the changing environmental conditions to manage their hospitals effectively and efficiently. Health institutions have a structure consisting of systems and subsystems with more complex and intense connections within all sectors (Bayer and Cengiz, 2020). This situation causes the health sector to become more uncertain and turbulent (Begun and Heatwol, 1999). Hospitals, which constitute a significant part of the health sector, must provide high-quality services to continue their activities while keeping costs low. Additionally, because of the increasing trend in healthcare expenditures, there is a need to focus on evaluating and improving hospital efficiency. Hospital managers' environmental perceptions may be necessary in facilitating decision-making in an uncertain environment (Hammad et al., 2013). The uncertainty of the environment causes fluctuations in all business sectors, including hospitals' performance in the healthcare industry. With this perspective, the ability of firms to modify quickly in an unpredictable environment is critical to their performance (March, 1991). In a highly uncertain environment, managers must promptly address sudden market issues, requiring swift decision-making and adaptive strategies to maintain stability and competitiveness (Jansen et al., 2009). Organizations that want to continue their activities and be successful need to pay attention to the concept of performance. Thus, organizational performance has become vital for all organizations, including hospitals. Hospitals achieve high performance by running all activities efficiently, enabling them to gain a competitive advantage through optimized operations, high-quality care, and enhanced patient satisfaction (Najmi et al., 2018). Continuous performance, pursuing new pursuits and discoveries, and making the most appropriate use of existing capabilities are the primary purposes of strategies, which are determined on this basis. The resource-based view predicts that businesses can identify resources and capabilities that connect the perception of organizational performance with environmental uncertainty, thereby enhancing their strategic positioning and competitiveness (Bamel & Bamel, 2018). When a business adopts effective practices for its environment, it can minimize costs and advance organizational performance (Christmann, 2000). The resource-based view suggests that environmental uncertainty can effectively enhance organizational performance by leveraging unique resources and capabilities (Sabherwal et al., 2019). The resource-based view defines organizations as collections of resources that, when effectively utilized, enable them to achieve and sustain a competitive advantage. It explains strategies for leveraging these resources to gain and maintain market superiority (Elbanna & Abdel-Maksoud, 2019). Rapidly changing environmental conditions and increasing competitive pressures force businesses to implement different strategic alternatives such as organizational ambidexterity (Cingöz and Akdoğan, 2015).

An argument that has been discussed and drawn greater attention is that businesses can achieve superior competitive advantage with organizational ambidexterity strategies (Burgess et al., 2015). Organizational ambidexterity means the full range of knowledge and capabilities that allow businesses to manage activities effectively and leverage assets for optimal benefits (Hughes et al., 2020). Organizational ambidexterity is the ability to simultaneously manage and integrate both existing and new talent, competencies, and knowledge. Therefore, it enables connections between old and new technologies and complementary resources (Veider & Matzler, 2016). Organizational ambidexterity is also expressed as the skills managers provide to give the company a competitive advantage (Yıldız & Karataş, 2018). Critical capabilities are necessary to respond to evolving environmental and competitive conditions and to achieve strategic objectives. Hospitals, like any other business, need to adapt well to the environment, match strengths with opportunities, and manage to align different management practices with the chosen strategy.

The existing literature includes numerous empirical studies examining hospital performance across different countries and their various operational and management aspects (Azar et al., 2016; Nguyen et al., 2021; Reis and Spencer, 2019). However, there is a lack of evidence regarding the relationship between hospital performance and environmental uncertainty, requiring further investigation. Research indicates that there is a direct relationship between performance and environmental uncertainty. Managers faced with high environmental uncertainty may be more likely to increase their organizational performance goals (Lo, 2013; Nguyen et al., 2021). However, there are limited studies suggesting that there is no general relationship between organizational performance and perception of environmental uncertainty (Elbanna & Alhwarai, 2012; Hicks, 2019). Therefore, it has been considered that intense environmental uncertainty may pose a risk to the performance of hospitals, and managers can accept these risks and make predictions with the signals they receive from the environment. Environmental performance is a variable of corporate performance. (Magerakis & Habib, 2021). Managers need environmental perceptions and reliable information to overcome problems caused by intense environmental uncertainty (Dwirandra & Astika, 2020). The resource-based view posits that a firm can attain a competitive edge by pinpointing resources and capabilities that connect perceptions of environmental uncertainty with enhancements in organizational performance (Bamel & Bamel, 2018; Sabherwal et al., 2019). However, empirical studies indicate that hospitals' organizational ambidexterity strategies can make performance outcomes more positive (Cao et al., 2009; Herzallah et al., 2017) and negative (Alhawamdeh, 2021; Lavie et al., 2011). Based on this research gap, it is aimed to test the effects of organizational ambidexterity on hospital performance. In this context, the study explores how healthcare managers perceive environmental uncertainty and its impact on organizational performance from a resource-based perspective. It also investigates the role of organizational ambidexterity in this impact. Additionally, the study aims to define the effect of environmental uncertainty perceptions on performance and to determine if organizational ambidexterity strategies mediate this relationship, providing insights into effective management practices.

2. Conceptual Framework

2.1. Perception of Environmental Uncertainty

Environmental uncertainty means that external conditions are constantly changing. Organizations are affected by environmental conditions, technological changes in production and operations, process innovations, competitors' actions, customers' needs, relationships with suppliers, market demand, macroeconomic and industry trends, government policies, and globalization issues (Hoque, 2004). Environmental uncertainty is defined as an organization's inability to effectively detect and respond to changes in its external environment (Karaman, 2019); perceived environmental uncertainty is subjective, and different individuals may perceive the same situations differently (Lipshitz & Strauss, 1997). Therefore, the decisions to be made by managers according to the way they perceive environmental uncertainties may also vary. Empirical studies indicate that managers' strategic decisions are based on senior managers' perceptions of environmental uncertainty (McMullen & Shepherd, 2006). Milliken (1990) classified perceived environmental uncertainty as the uncertainty an organization experiences when attempting to understand and respond to changes in its external environment and conditions (Jahanshahi & Brem, 2020). The perceived level of environmental uncertainty poses a risk for businesses because it may cause the decisions to be made to be erroneous. As a result, it may threaten the lives of organizations. Lack of sufficient information about the environment among managers and employees can cause anxiety and unrest. Perceptions are of great importance when diagnosing and defining environmental uncertainties (Daft & Weick, 1984). Therefore, environmental perceptions are vital in assessing the environment (Turan, 2014). The perception of environmental uncertainty is generally characterized as a need to understand environmental cause-and-effect relationships. Accordingly, the perception of environmental uncertainty may create uncertainty in managers' decision-making processes and may affect managers' accurate decision-making due to incomplete information (Chong, 1995). Information about environmental uncertainty or environmental perception directly or indirectly affects the economy, potential, and strategy of the organization, together with the decision mechanisms and behaviors of the managers (Taştan & Torun, 2015; Irk & Döven, 2018).

There is a lack of evidence in examining the perception of an uncertain environment including the health sector and there is no transparent approach. Hospital managers also define their environment as complex, dynamic, and uncertain (Gifford et al., 2022). The increasingly uncertain and turbulent environment makes research on environmental uncertainty in the healthcare sector important. Improving organizational performance is generally associated with a match between perceived and objective environments (Dess & Keats, 1987). The perception of the environment can directly affect changes in strategic decisions and timing (Barr, 1998). Hwang (2005) found that market uncertainty positively affects market orientation strategies and functional specialization and that market and competitive uncertainty increase top managers' willingness to integrate into the changing market. Another study found that environmental uncertainty positively impacts both performance and business strategy. In the same study, environmental uncertainty was significantly related to non-financial performance measurement systems. As a result of the research, it is stated that highly competitive pressure requires businesses to focus on non-financial resources to utilize critical resources and gain a competitive advantage (Bastian & Muchlish, 2012).

2.2. Organisational Ambidexterity

Organizational ambidexterity gained importance after March's (1991) work on exploitation and exploration and has been increasingly adopted in literature (Bodwell, 2011; Raisch & Birkinshaw, 2008; Şimşek, 2009). Duncan (1976) argues that adapting the organizational structure to the environment with the concept of organizational ambidexterity will be a skill. Creating a dual organizational structure by combining mechanical and organic structures is necessary to develop skilled organizations. Duncan proposed the concept of two-way skill for this. As a result of the studies on the effect of organizational ambidexterity on performance, it has been observed that different effects and outcomes are indicated depending on the organizational context (Jurksiene & Pundziene, 2016; Nosella et al., 2012). While there are studies suggesting that organizational ambidexterity has a positive effect on organizational performance (Cao et al., 2009), there are also studies suggesting that organizational ambidexterity does not affect organizational performance (Venkatrama et al., 2009) and even that organizational ambidexterity harms company performance (Kafetzopoulos, 2020). Some researchers argue that organizational ambidexterity may increase the intensity of competition for scarce resources, posing a risk for organizations (Atuahene-Gima, 2005). As observed, there is still no consensus on the relationship between firm performance and ambidexterity. March (1991) characterized the concept of organizational ingenuity in two dimensions: exploratory and utilitarian capabilities.

Similarly, according to Tan and Liu (2014), organizational ambidexterity involves exploration and exploitation. In addition, Han and Celly (2008) emphasize that the ability to adapt the dual strategy is considered as present and future. Şimşek et al. (2010) state that performing strategic actions for different competitive elements at the same frequency and simultaneously can be organizational ambidexterity. Bodwell and Chermack (2010) define organizational ambidexterity as the effective evaluation of opportunities while realizing the organization's strategies. Organizational ambidexterity involves maintaining a balance between product, market, and technological development over the long term. It also provides the ability to manage profitability and coordination in the short term (Chaharmahali & Siadat, 2010). Organizational ambidexterity guides businesses and managers in implementing solutions while adapting to environmental uncertainties (Birkinshaw et al., 2016). Generally, organizational ambidexterity is envisaged as a tool that helps organizations increase their longevity and performance (Turner et al., 2015). In addition, in conditions of environmental dynamism, the possibility of using organizational ambidexterity is associated with sustainable competitive advantages in a dynamic environment when the appropriate organizational ambidexterity strategy is executed (Du & Chen, 2018).

2.3. Organisational Performance

Today, businesses face a more competitive environment. Therefore, the importance of organizational performance is increasing (Yıldız & Genç, 2020). The ability of businesses to achieve sustainability depends on creating economic value or benefit. For this reason, performance evaluation is a critical practice for all businesses (Çetenak, 2012). There are many different definitions of organizational performance in the literature. Therefore, there is no universally accepted definition of organizational performance (Alıcı, 2020). According to one definition, organizational performance is the practices related to evaluating a corporate activity that needs to be measured or actions to be taken (Arslan, 2016). Organizational performance reveals an organization's ability to fulfill the requirements of its stakeholders and survive in the

market (Abu-Jarad et al., 2010). It is also described as the result of tasks or activities performed by employees to evaluate how well an organization meets its objectives and goals, reflecting the overall effectiveness of its operations and performance (Ho, 2008). It is known that effectiveness, efficiency, quality, productivity, and innovation effectively achieve organizational performance (Nikpour, 2017).

The concept of performance plays an essential role in helping organizations achieve their goals (Richard et al., 2009). According to Porter (1985), strategic objective is the sum of the time spent by an organization to determine, implement, evaluate, and make decisions about the point that it can reach with the tools. These are equipment it uses to compete in its sector, to gain superiority over its competitors, and to maintain. Organizational performance shows that the objectives have been achieved, sales figures and market share have increased, and the planned strategy has successfully achieved the enterprise's objectives (Eren et al., 2013). Organizational design is required for hospitals to become more resilient and adapt to environmental changes (Begun & Kaissi, 2004; Kim et al., 2015). The organizational design emphasizes the environmental relationships of hospitals operating as open systems. In the studies conducted by Yuchtman and Seashore (1967) and later by Benson (1975), resources, finances, flexibility, adaptability, and growth were used as performance criteria. Many authors have argued that different stakeholders influence organizations and have proposed different dimensions for performance evaluation (Sicotte et al., 1998). Such as Murphy et al. (1996), productivity, growth, profitability, and size; Rowe and Morrow (1999), subjective, financial, market, accounting revenue, stock market, and growth rates; Hamann et al. (2013), stock performance, growth, profitability, liquidity (Alici, 2020).

There are differences in organizational performance dimensions in health institutions compared to other sectors. Capkun et al. (2012) stated that the determinants of organizational performance are the number of beds, the specialization of the hospital, and the hospital's focus on education. Acar and Acar (2014) dimensioned organizational performance as the sum of service performance, financial performance, and perceived performance. Vélez-González et al. (2011) define the performance dimensions of hospitals as financial criteria and non-financial criteria. Similarly, Ogunyomi and Bruning (2015) categorize organizational performance dimensions into non-financial aspects (such as performance stability, staff morale, public image and goodwill, adaptability, and innovation) and financial aspects (financial strength, including profitability, ability to raise capital, level of indebtedness, employee growth, and operating efficiency). There are also studies suggesting that the financial dimension may be insufficient as a dimension of organizational performance (Altuntaş & Dönmez, 2010; Kırılmaz et al., 2018). The dimensions of efficiency, clinical effectiveness, safety, responsive management, employee orientation, and patient-centredness are included in the evaluation of the performance of hospitals by WHO (2004) (Çınaroğlu, 2017). As can be easily deduced from scientific studies, hospital performance is analyzed in different dimensions. In some studies, quantitative criteria such as financing and patient numbers come to the fore, while in others, qualitative criteria such as quality and satisfaction come to the fore.

3. Hypotheses

In today's uncertain environment, sustaining a competitive advantage is challenging for businesses due to rapid market and technological changes and evolving industry dynamics. This situation forces organizations to change continuously. Under these conditions, ambidexterity is important in terms of expenditures and the ability to strike a balance between exploitation and non-exploitation (Zhaxylyk, 2020). When environmental uncertainty increases, various strategies must be implemented as different knowledge and capabilities are required to remain competitive in developing solutions (Chi & Sun, 2013). Accordingly, high environmental uncertainty is seen as an essential factor affecting the strategic choices of enterprises (Dew et al., 2009; Engel et al., 2014). While an environment with high uncertainty can override existing planning and forecasting techniques, businesses must focus on what they can do with the tools and capabilities or deal with unexpected situations. Organizations operating under high environmental uncertainty face several threats and opportunities (Gubbi et al., 2010). Hospitals operate in a defined environment by intense uncertainty and fierce competition within the healthcare industry. Hospitals also operate in a highly uncertain environment and intense competition. On the other hand, hospitals need to predict the future to provide sustainable services. Predicting the future and achieving high performance can be possible by applying organizational ambidexterity and adopting ambidexterity strategies (Lingelbach et al., 2015). Hospitals that adopt a mastery strategy are therefore not only effective in managing today's business/operational demands but are also able to adapt to an environment of ever-increasing uncertainty and dynamism (Cingöz & Akdoğan, 2015). It has been observed that the use of organizational mastery strategies in markets with intense environmental uncertainties has an impact on organizational performance (Bernal et al., 2019; Yuen et al., 2019).

The literature shows a positive connection between organizational ambidexterity and how organizations perceive and respond to environmental uncertainty (Raisch et al., 2009; Sahi et al., 2020). Accordingly, when managers perceive high environmental uncertainty, they are expected to overcome it by using organizational ambidexterity strategies. Considering all the information discussed, it is shown that there is a significant and positive relationship between the perception of environmental uncertainty and organizational ambidexterity. Based on this, the hypotheses tested and determined are as follows.

H₁: There is a statistically significant relationship between the perception of environmental uncertainty and organizational ambidexterity.

There is an ongoing debate on how hospitals can improve service delivery in an uncertain environment to meet increasing societal pressure to provide efficient, high-quality, safe services. Hospitals that are creative, open-minded, encourage innovation, and recognize that it can be beneficial to emphasize organizational ingenuity are contributing to providing solutions. For example, it has been observed that the quality and efficiency of healthcare services have increased in Italian hospitals where managers have adopted an exploratory and exploitative strategy. As a result, it was determined that organizational ambidexterity has a positive relationship with hospital performance, enhancing their ability to adapt and thrive in competitive environments (Foglia et al., 2019). Another study involving 250 hospitals revealed that organizational ambidexterity can significantly improve the performance of the enterprise, and the performance can be sustainable. Moreover, it was concluded that ambidexterity plays a mediation effect in the provision of resources and innovation and therefore organizational ambidexterity positively affects organizational performance (Tan & Hu, 2020). A study involving

90 clinics in Germany concluded that ICTs and organizational ambidexterity are related. Therefore, the simultaneous deployment of ICT research and exploitation capabilities increases the ability of hospitals to perceive patient needs and desires, respond accordingly, to behaviors, and contribute to the overall hospital departments (Van de Wetering et al., 2022).

Some studies suggest that organizational ambidexterity strategies will compete for scarce resources (March, 1991) and lead to contradictory results (Bettis-Outland, 2012; Ebben & Johnson, 2005). Hence, maintaining organizational ambidexterity may reduce firm performance (Yu et al., 2018). In contrast, Venkatraman et al. (2006) found no evidence for an organizational performance-ambidexterity relationship. Similarly, Bierly and Daly (2007) suggest that organizational ambidexterity strategies do not contribute to improving the performance of organizations. Some studies also suggest an inverse relationship between performance and organizational ambidexterity (Alhawamdeh, 2021; Lavie et al., 2011; Uotila et al., 2009).

The answer given to the effect of organizational ambidexterity on organizational performance is still very inadequate. However, it is seen that the emphasis and implications that organizational ambidexterity will increase organizational performance are more robust in current studies. Based on all these findings and the literature, a positive relationship between performance and organizational ambidexterity is expected. Based on this inference, the following hypotheses were developed.

H₂: A statistically significant association exists between organizational ambidexterity and organizational performance.

Organizational performance is considered an essential element in management literature because it plays a vital role in developing, implementing, and monitoring strategic plans (Teeratsirikol et al., 2013). Therefore, high organizational performance, which refers to an enterprise's success and achieving desired goals, depends on the ability to implement preferred strategies effectively and efficiently (Akinleye et al., 2019). Organizational performance is a critical output showing the result of organizational decision-making and strategy. Predictions about the environment and environmental uncertainties are essential to formulating organizational performance (Gong et al., 2021). Monitoring and perceiving environmental conditions in healthcare institutions is critical regarding hospital performance and competitive advantage (Begun and Kaissi, 2004). Therefore, healthcare institutions that want to perform better than their competitors, take a position against the dangers brought by uncertainty, and maintain their presence in the sector must observe environmental changes well and make their decisions accordingly (Bildik, 2024).

In the literature, studies examine the relationship between organizational performance and perceived environmental uncertainty. Shannassy (2007) states a direct relationship exists between organizational performance and perceived environmental uncertainty (technology uncertainty, government regulations, financial instruments, socio-cultural factors, and raw material suppliers). Managers who face high environmental uncertainty may be more likely to increase their organizational performance goals. In contrast, managers with a low perception of environmental uncertainty may be less likely to increase their organizational performance goals (Nguyen et al., 2021). Senior managers in hospitals need to adopt strategies (competition, cooperation, formal structure, resources) that they should follow to achieve better performance when faced with an uncertain environment. In the face of high uncertainty, hospitals that establish formal structures and have sufficient resources (by purchasing

equipment and new technologies) can respond to the threats of the external environment and improve their performance. Finally, a study suggests that hospitals that adopt collaborative strategies perform better than hospitals that do not (Lo, 2013). In a study conducted with data collected from different industry managers in Egypt and the United Arab Emirates, it is empirically argued that there is no general relationship between organizational performance and perceptual environmental uncertainty (Elbanna & Alhwarai, 2012). Another study found no relationship between financial performance (profitability) and leadership in the health sector when managers perceive environmental uncertainties (Hicks, 2019).

Data from 262 fresh produce export supplier managers in Zimbabwe show that perceived environmental uncertainty has various effects on inter-organizational relationships. It supports the idea that firms that monitor future changes are associated with improved performance (Matanda & Freeman, 2009). In a study conducted in the hotel sector in Turkey, it was concluded that the links between perceived environmental uncertainty and both financial and non-financial performance were partially supported (Köseoglu et al., 2013).

It is observed that there are different results between hospital performance and environmental uncertainty. Therefore, the findings of existing empirical studies on the subject contradict each other. However, the literature shows that the emphasis and implications that managers' perception of environmental uncertainty will increase organizational performance are stronger. Accordingly, a positive relationship is expected between organizational performance and hospital managers' perception of environmental uncertainty. With this expectation, the following hypotheses were developed:

H₃: There is a statistically significant relationship between the perception of environmental uncertainty and organizational performance.

Based on the literature shows that the interaction between environmental uncertainty and organizational performance occurs in different ways. Although the performance of hospitals operating in a dynamic environment, especially in the health sector, is essential, it is observed that no clear conclusion can be reached when considered together with environmental uncertainty. At the same time, it is thought that decision-makers in strategic management, changing environmental conditions in the relationship between organizational performance and environmental uncertainty, and the ability to benefit from the existing resources of the hospital may change depending on organizational ambidexterity. Studies in the literature investigate hospital managers' perceptions of environmental uncertainty and organizational performance variables (Badri et al., 2000; Haque & Ali, 2016). However, some studies show that organizational ambidexterity does not mediate this relationship.

It is thought that this study, which aims to draw attention to this gap in the literature, will help managers of health institutions to analyze the environment and focus on their abilities to gain superiority over their competitors because of this analysis and thus highlight practices that can increase organizational performance. In addition, as examined above, many studies show that environmental uncertainty perception and ambidexterity affect performance. For this reason, the following hypothesis was developed by considering the effect of environmental uncertainty and organizational ingenuity on performance.

H₄: Organizational ambidexterity plays a mediating role in the effect of environmental uncertainty perception on organizational performance.

4. Methodology

4.1. Research Method

This research was conducted using quantitative methods and a survey was used as a measurement technique. After obtaining the necessary ethics committee approval for the study, hospital managers were contacted and requested permission to conduct the study. The surveys were sent face-to-face to managers who wanted to participate in the study. The online survey was sent via a link created via Google Forms to different social media platforms (e.g., WhatsApp, Telegram) for managers who requested it. The prepared survey includes 59 items, 5 of which are demographic characteristics, 18 are environmental uncertainty, 24 are ambidexterity, and 12 are performance.

4.2. Purpose and Importance of the Research

Today, effective and efficient management of all hospitals is highly important. Hospital managers' perception and management of environmental uncertainty enables managers to achieve maximum performance using organizational ambidexterity. This study examines the relationship between environmental uncertainty perceptions, organizational performance, and organizational ambidexterity levels of public and private hospital managers. It also examines how organizational ambidexterity mediates the impact of perceived environmental uncertainty on organizational performance, highlighting its role in this relationship.

Understanding and effectively managing the relationship between environmental uncertainty perceptions of public and private sector managers in the health sector and their organizational performance is critical for increasing hospitals' performance and providing a competitive advantage. This relationship can enable managers to manage uncertainties better and increase the effectiveness and efficiency of hospitals by making strategic decisions. Additionally, it aims to provide comprehensive guidance to hospital managers on developing organizational ambidexterity strategies and understanding the impacts of environmental uncertainty in hospitals in Turkey. By examining the current management practices of hospitals, the study will provide managers with practical suggestions on how these strategies can be implemented and provide the necessary information to manage environmental uncertainty impacts better. Furthermore, the study aims to help hospitals improve their performance by identifying best practices in the sector and suggesting strategic approaches. The determination of organizational ambidexterity strategies and the effects of these strategies on performance were examined, and the importance of this concept was aimed to be revealed. In addition, organizational ambidexterity was added to the perception of environmental uncertainty and organizational performance issues, and a new perspective was offered to the limited studies that addressed these variables together.

4.3. Research Population and Sample

The study universe consists of all public and private hospitals operating in Turkey. Since it is impossible to reach the middle and senior-level managers of public, private, and university hospitals operating in Turkey, the study population was limited to hospital managers operating in the Central Black Sea Region. The study population comprises 356 managers from 64 public hospitals and 106 managers from 16 private hospitals, totaling 462 managers. The study was conducted with a sample of 266 managers (61%) who agreed to participate in the research. 25.56% of the participants were female, 53.38% were male. Most participants (51.50%) had a bachelor's degree, 21.05% had a master's degree, and 27.44% had a doctorate or medical

specialty. The mean age of the participants was 43.65 ± 8.079 years; 26.32% were <40 years, 28.95% were 40-44 years, 21.43% were 45-49 years, and 23.31% were ≥ 50 years. Of the participants, 12.41% were sub-unit managers, 43.98% were administrative unit managers, 17.29% were healthcare services managers, and 26.32% were hospital general managers. According to the length of service in the position, 37.59% of the participants worked for ≤ 5 years, 31.58% for 5-9 years, and 30.83% for ≥ 10 years.

4.4. Scale

The data collection tool utilized in the study is structured into four parts. The first part questions specific information about the participants and health institutions. This section includes information on the age, gender, education level, job title, years of service in the position, and the type of sector in which the hospital operates. In the second part, the perceived environmental uncertainty scale developed by Desarbo et al. (2005) and validated in Turkish by Ark (2008) was used to measure health institution managers' perception of environmental uncertainty. The scale consists of three dimensions, each consisting of 6 questions and 18 items to measure the perception of market uncertainty, technology uncertainty, and competitive uncertainty. This scale provided excellent internal consistency (Cronbach $\alpha = .873$).

The third part consists of the organizational performance scale designed by Acar and Acar (2014) to measure managers' perceptions of organizational performance. The scale consists of three sub-dimensions and 12 questions: performance perception (items 1-3), service performance (items 4-9), and financial performance (items 10-12). The reliability of this scale was found to be very good as a result of the analysis (Cronbach $\alpha = .937$).

In the last part, a scale originally developed by Bodwell (2011) and translated into Turkish by Gülenç (2019) was used. The scale consists of one dimension and 16 items. The multi-item scale showed excellent reliability (Cronbach $\alpha = .816$). Scales created in a 5-point Likert structure.

5. Data Analysis and Findings

IBM SPSS software was utilized to analyze the data from the study, and Structural Equation Modeling (SEM) was employed to assess the effects of mediation. Before analyzing the data, validity and reliability analyses were conducted. In the analysis of the data, descriptive statistical methods, validity and reliability analyses, and correlation analysis were used, path analysis was applied, and the analysis was performed at a 95% confidence interval ($p = 0.05$).

5.1. Analysis Results of the Research: Validity and Reliability

Before testing the research hypotheses, the scales underwent validity and reliability analyses to ensure their accuracy and consistency. Reliability pertains to the stability and consistency of a measurement tool over time. In this study, Cronbach's alpha (α) coefficient was used to evaluate the scales' reliability, reflecting their capacity to produce consistent and repeatable results across various measurements (Mellinger & Hanson, 2020; Sürücü & Maslakçı, 2020). α takes a value ranging from 0-1, and the reliability level increases as the value approaches one. More precisely, in the case of $0 \leq \alpha < .40$, the data cannot be used because the scale is unreliable. On the other hand, the scale has a low reliability level between $.40 \leq \alpha < .60$, highly reliable between $.60 \leq \alpha < .80$, and a high reliability level between $.80 \leq \alpha < 1$ (Kalaycı, 2014). As the values according to the study shown below, the scales meet the reliability conditions and can be used in data analysis.

The confirmatory factor analysis (CFA) performed using the AMOS-26 software to assess the structural validity of the scales demonstrated that all factor loadings exceeded 0.5, indicating robust measurement properties for the study's constructs (Hair et al., 1998).

Table 1: Validity and reliability results

Compliance Criteria	Acceptable Compliance	Perfect Fit	Perception of environmental uncertainty	Organizational ambidexterity	Organisational Performance
χ^2/sd	≤ 3	≤ 5	1.981	2.703	2.528
GFI	.85-.89	.90 \leq	.911	.853	.932
NFI	.90-.94	.95 \leq	.914	.905	.965
TLI (NNFI)	.90-94	.95 \leq	.947	.926	.970
IFI	.90-94	.95 \leq	.955	.938	.978
CFI	.90-94	.95 \leq	.955	.938	.978
RMSEA	.06-.08	.05 \leq	.059	.078	.074
RMR	.06-.08	.05 <	.031	.077	.036
α	-	-	.807	.955	.812

Table 2: Mean and Standard Deviation of Scales

Compliance Criteria	Mean	S.D.
Organisational performance	3.61	0.674
Organizational ambidexterity	3.86	0.571
Perception of environmental uncertainty	3.42	0.419

The mean and standard deviation values of the variables are presented (Table 2). According to the findings, the mean of organizational performance is 3.61 ± 0.674 , the mean of organizational ambidexterity is 3.86 ± 0.571 , and the mean of environmental uncertainty perception is 3.42 ± 0.419 . According to this finding, the participants' agreement on environmental uncertainty was found to be lower. This situation is vital in terms of evaluating the environmental perceptions of managers. Managers perceive the changes or risks occurring in the external environment of the health institution at a lower level than the internal environment. In other words, managers focus more on the hospital's internal environment.

5.2. Hypothesis Tests

Correlation analysis was applied in the study to determine the relationships between the variables.

Table 3: Mean and Standard Deviation of Scales

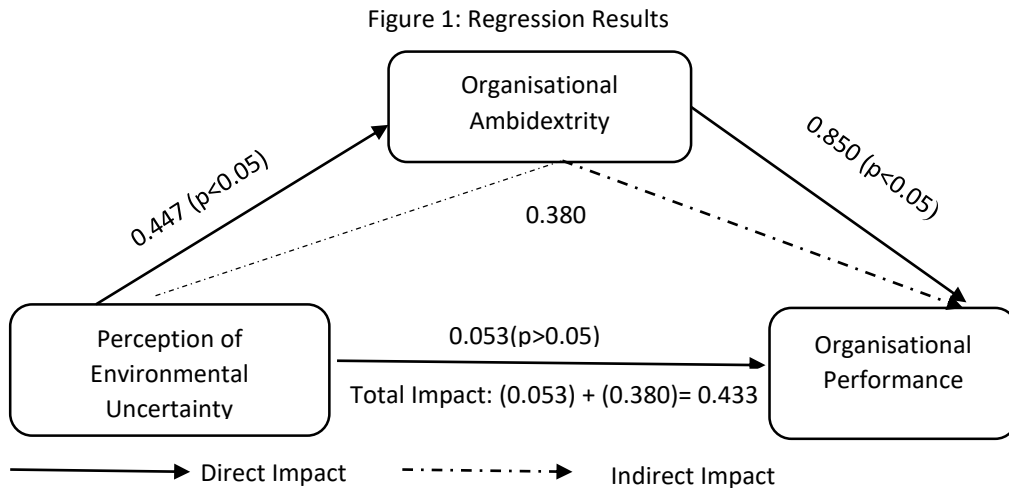
	1	2	3
1. Perception of environmental uncertainty	1		
2. Organisational performance	.174**	1	
3. Organizational ambidexterity	.298**	.710*	1

According to the correlation findings, positive and statistically significant relationships ($p < 0.05$) were found between the organizational performance and perception of environmental uncertainty ($r = .174$) and between organizational performance and organizational

ambidexterity ($r = .298$ for ambidexterity and $r = .710$ for performance). These results support hypotheses H1, H2, and H3.

The main problem of the research is determined whether perceived environmental uncertainty affects organizational performance and, if so, how organizational ambidexterity affects this effect. The Structural Equation Model (SEM) program was used to test the hypotheses in the research model. SEM was preferred because it allows examining models that test causal and correlation relationships between observed and latent variables and brings together analyses such as covariance, variance, multiple regression, and factor (Tüfekçi & Tüfekçi, 2006). Important fit indices of SEM with CMIN/DF= 2.624, NFI=.924, GFI=.966, CFI=.950, TLI=.913, and REMSEA=.078 values show that it can meet goodness of fit (Karagöz, 2017).

The estimated regression coefficients of the variables in the structural equation model are presented in Figure 1. As shown in the figure, the perception of environmental uncertainty has a significant and positive effect on organizational ambidexterity ($b = .447$; $p < 0.05$). Similarly, organizational ambidexterity significantly and positively affects performance ($b = .850$; $p < 0.05$). However, the perception of environmental uncertainty did not have a significant effect on organizational performance ($b = .053$; $p > 0.05$). Organizational ambidexterity significantly mediates the effect of environmental uncertainty perception on organizational performance ($\beta = .380$). When the mediating role of organizational ambidexterity is considered, environmental uncertainty perception significantly affects organizational performance ($\beta = .053 + .380 = .433$).

According to these findings, it is seen that the perception of environmental uncertainty does not significantly affect organizational performance but a significant effect is observed in cases where organizational ambidexterity mediates this relationship. Therefore, the mediating role of organizational ambidexterity on organizational performance and environmental uncertainty is significant, and these results support hypothesis H4.

6. Conclusion

In the study, organizational ambidexterity was examined within the framework of the resource-based approach, and its mediating role in the relationship between organizational performance and environmental uncertainty was determined. In the literature, it is accepted that hospitals that can create new capabilities while using existing capabilities simultaneously can achieve higher performance levels (Şimşek et al., 2010). According to the study results, a significant and positive relationship exists between hospital managers' perceptions of environmental uncertainty and hospital performance. According to a study conducted in Indonesia, hospital performance is negatively affected when hospital managers do not perceive environmental uncertainty, and cost performance cannot be used effectively (Adhikara et al., 2020). According to another study, if hospital managers do not have sufficient information equipment, they may be inadequate in decision-making, and as a result, organizational performance may decrease. Additionally, several studies reveal that hospital performance varies due to environmental uncertainties caused by changing conditions and rapidly evolving needs. They highlight how these factors affect healthcare services' overall effectiveness and efficiency (Wang & Fang, 2012). The study involving 94 hospitals in Canada concluded that using information technologies in an environment with high uncertainty can provide value and competitiveness to the organization and positively affect hospital performance. In addition, the study revealed that with the use of information technologies, managers can be more successful in the strategic decision-making process, which positively affects hospital performance (Guillemette et al., 2022). A study conducted in the USA revealed that environmental uncertainty significantly moderates the relationship between organizational performance and market orientation in the hospital sector and affects hospitals' market conditions and performance outcomes (Lonial & Raju, 2001).

In another study, organizational ambidexterity was found to mediate the effect of organizational performance and environmental uncertainty perception. In the literature, studies examine the effect between variables in different sectors. However, there are relatively few studies investigating the mediation effect. Especially in the health sector, there is no study examining the mediation of these variables. Studies in different sectors support this conclusion of the study. Kafetzopoulos (2020) reported that organizational ambidexterity has a vital role in improving job performance. The study revealed that the impact of organizational ambidexterity and performance varies depending on the change in environmental uncertainty. In particular, it was observed that when environmental uncertainty levels increase, organizational ambidexterity strategies and performance outcomes also change. This finding shows that the impact of environmental uncertainty on organizational strategy and performance may vary depending on the degree of uncertainty and how these changes shape the strategic approaches of organizations. In addition, it has been stated that organizational ambidexterity affects performance more in high-uncertainty environments. High competition, instability, and rapid changes can improve firm performance through organizational ambidexterity strategies. Environmental uncertainty does not moderate the relationship between quality orientation and organizational ambidexterity. The study covers twenty-five industries in the United States (pharmaceutical, computer, food, steel, paper) and shows that organizational ambidexterity benefits large firms more than small firms. At the same time, the study also concluded that in an uncertain environment, firm performance might increase with organizational ambidexterity (Lin et al., 2007). In a study covering 90 hospitals in the

Netherlands, it was concluded that information technologies contribute to strengthening organizational ambidexterity skills, enabling hospitals to perceive adequately patient needs and behaviors, contributing to the overall hospital departments and performance (van de Wetering & Versendaal, 2021). Similarly, according to a study of 325 high-tech enterprises in China, exploitative and exploratory strategies mediate the relationship between organizational performance and leadership (Gong et al., 2021).

According to our study results, organizational ambidexterity is a key mediating variable in the relationship between environmental uncertainty and organizational performance. According to this result, based on our study results, hospitals can use resources effectively and increase organizational performance, which can be increased by using organizational ambidexterity strategies. Organizational ambidexterity strategies may have a positive effect on reducing environmental uncertainty and thus increasing organizational performance.

The model developed in this study can be said to be distinctive in that it accurately measures how organizational ambidexterity mediates the relationship between organizational performance and perceptions of environmental uncertainty and offers a new perspective on these dynamics. The confirmatory factor analysis results showed that the model was adequate and qualified to measure the relationships between the variables. In future studies, the characteristics of each variable should be expanded by conducting studies on its sub-dimensions. The model we have established can be used in different sectors. The results, sample size, and variables obtained from this research are limited. Comparisons can be made by adding different variables in future studies.

It is an essential requirement for hospitals to closely follow the current developments in the sector, to analyze the environment constantly, and to improve with the information they obtain continuously. It is foreseen that hospitals can also benefit from their existing experiences in their development. Hospital managers will achieve high performance when they can create value by developing, utilizing, and researching aspects of the organization. Hospital managers should be able to implement practices to increase hospitals' performance by understanding the advantages of organizational ambidexterity. Hospital managers should recognize that there are intense changes in the environment and that these changes may create some opportunities or threats for them. They should be able to show the necessary effort and willingness to adapt to this change. With the uncertainty of the environment and increasing competition, hospitals need to implement ambidexterity strategies to utilize their capacities. Our research findings show that organizational ambidexterity mediates the relationship between organizational performance and perception of environmental uncertainty, and it can be said that it emphasizes its key role in this dynamic. Hence, effective and strategic decisions must be taken to improve hospitals' performance in the face of intense competition and constantly changing dynamics. These decisions should include both the optimization of existing resources and the evaluation of new opportunities. To make these decisions, it is important to have the ability to use exploratory and pragmatic strategies.

6.1. Theoretical Contribution

The results of this study build on existing theory regarding the importance of supporting hospital managers in managing environmental uncertainty to improve hospital performance and promote organizational ambidexterity in hospitals. Conceptually and empirically considering the interactions between the variables, the mediating role of perceptions of environmental uncertainty, organizational ambidexterity, and organizational performance is intended to contribute to developing a theory explaining these interactions and their effects. The results of this study contribute to the literature in different ways. Firstly, the study empirically emphasizes the importance of exploratory and exploitative strategies in the impact of environmental uncertainty perception on hospital performance. It provides empirical evidence of the mediating effects of organizational ambidexterity. Second, it empirically supports the positive performance effects of organizational ambidexterity on hospitals. This study promotes organizational ambidexterity in organization, management, and strategy research for organizational performance. It also contributes to the existing literature by examining organizational ambidexterity as a mediator and offers new insights that help reconcile inconsistent results.

6.2. Suggestions for the Sector and Managers

It is an important requirement for hospitals to closely follow the current developments in the sector, to constantly analyze the environment, and to improve with the information they obtain continuously. It is foreseen that hospitals can also benefit from their existing experiences in their development. Hospital managers can achieve high performance by creating value by developing, utilizing, and researching aspects of the organization. Hospital managers should be able to implement practices to increase hospitals' performance by understanding the advantages of organizational ambidexterity. Hospital managers should recognize that there are intense changes in the environment and that these changes may create some opportunities or threats for them. They should be able to show the necessary effort and willingness to adapt to this change. With the uncertainty of the environment and increased competition, hospitals need to implement ambidexterity strategies to utilize their capabilities. Our research results revealed the mediating role of organizational ambidexterity in the relationship between environmental uncertainty perception and organizational performance. Therefore, making appropriate decisions to increase hospitals' performance in an ambidexterity competitive, ever-changing, and dynamic environment requires promoting exploratory and utilitarian strategies.

6.3. Suggestions for Further Research

The research was conducted through the data obtained from public and private hospitals in the Middle Black Sea region due to the pandemic and time constraints. Similar studies can be conducted in different and larger sample groups to obtain more generalizable results. The model developed in the study is original because it has a feature that can measure the effect of organizational ambidexterity and environmental uncertainty perception on organizational performance through a mediating role. This model can comprehensively evaluate the dynamics between environmental uncertainty and organizational performance and the role of ambidexterity in this process. In this context, the model provides a new perspective to the literature and examines the effect and importance of organizational ambidexterity in detail. According to the findings of confirmatory factor analysis, the model is sufficient and qualified to measure the relationships between these variables. In future studies, it is suggested that the

characteristics of each variable should be expanded by conducting studies on its sub-dimensions. The model we have established can be used in different sectors. The results, sample size, and variables obtained from this research are limited. Comparisons can be made by adding different variables in future studies.

6.4. Limitations of the Study

The most fundamental limitation of the study is that the field research was carried out during the COVID-19 outbreak and the group examined within the scope of the research included employees at risk. This situation caused some difficulties in distributing and collecting the survey forms. The health and safety concerns of the workers and the researcher during the outbreak period made the effectiveness of the research process and data collection methods difficult, thus affecting the study's limitations. The other important limitation of the study is that the study can only be carried out by hospital managers who can obtain permission since permission cannot be obtained for the study in some hospitals. For this reason, the area of the study is limited only to the hospitals where the study was conducted.

References

- Abu-Jarad, I. Y., Yusof, N. A., & Nikbin, D. (2010). A review paper on organizational culture and organizational performance. *International Journal of Business and Social Science*, 1(3), 26-46.
- Acar, Z. & Acar, P. (2014). Organizational culture types and their effects on organizational performance in turkish hospitals. *Emerging Markets Journal*, 3(3), 17-31. <https://doi.org/10.5195/emaj.2014.47>
- Adhikara, M. A., Sumarli, J. N., & Sutisna, D. (2020). Management control system and hospital performance among public sector: Is environment uncertainty and information technology the issue?. *Management*, 12(1), 2381-2394.
- Akinleye, D. D., McNutt, L. A., Lazariu, V., & McLaughlin, C. (2019). Correlation between hospital finances and quality and safety of patient care. *PLoS One*, 14 (8): e0219124. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219124>
- Alhawamdeh, M. M. M. (2021). Relevance of strategic planning process, organizational ambidexterity organizational capabilities and decision-making style hotelsperformance. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27 (3), 1503-1514.
- Alıcı, İ. (2020). *Algılanan örgütsel destek ile örgütsel sinizmin örgütsel performansa olan etkisinde pozitif psikolojik sermayenin aracılık etkisi*[Yayınlanmamış doktora tezi] Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Altunoğlu, A. E., & Doğan, B. (2014). Bilgi yönetimi, çevre, teknoloji ve örgütsel performans ilişkileri. *Journal of Internet Applications and Management*, 5 (1), 21-37. <https://doi.org/10.5505/iuyd.2014.91300>
- Altuntaş, G., & Dönmez, D. (2010). Girişimcilik yönelimi ve örgütsel performans ilişkisi: Çanakkale bölgesinde faaliyet gösteren otel işletmelerinde bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 50-74.
- Ark, A. R.(2008). *Strategic orientation and business performance relationship with focus on business and functional level strategy fit: an empirical study on turkish enterprises* [Yayınlanmamış doktora tezi] Marmara Üniversitesi.
- Arslan, V. (2016). *Yönetici desteğinin iş memnuniyeti, duygu düzenleme becerisi ve örgütsel performans algısı üzerine aracı etkisi: Sağlık sektöründe bir araştırma* [Yayınlanmamış doktora tezi] Dicle Üniversitesi.
- Artun, C. (2020). *Otel işletmelerinde dinamik yetenekler, hizmet inovasyonu ve performans ilişkisi: çevresel belirsizlik ve örgütsel yapının rolü*[Yayınlanmamış doktora tezi] Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Atuahene-Gima, K. (2005). Resolving the capability-rigidity paradox in new product innovation. *Journal of Marketing*, 69 (4), 61–83. <https://doi.org/10.1509/jmkg.2005.69.4.61>
- Azar, A., Rahmani, N., & Khadivar , A. (2016), The impact of budgetary slack on performance- based budgeting. *Actual Problems of Economics*, 184 (10):397-412.
- Badri, M. A., Davis, D., & Davis, D. (2000). Operations strategy, environmental uncertainty and performance: a path analytic model of industries in developing countries. *Omega*, 28 (2), 155-173.
- Bamel, U. K., & Bamel, N. (2018). Organizational resources, KM process capability and strategic flexibility: A dynamic resource-capability perspective. *Journal of Knowledge Management*, 22 (7), 1555–1572. <https://doi.org/10.1108/jkm-10-2017-0460>
- Barr, P. S. (1998). Adapting to unfamiliar environmental events: a look at the evolution of interpretation and its role in strategic change. *Organization Science*, 9 (6), 644-669. <https://doi.org/10.1287/orsc.9.6.644>
- Bastian, E., & Muchlish, M. (2012). Perceived environment uncertainty, business strategy, performance measurement systems and organizational performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 65 (3), 787-792. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.200>
- Bayer, Ü. E., & Cengiz, M. (2020). Sağlık sektöründeki yönetim kaosuna büyük veri çözüm sunabilir mi? *Turan: Stratejik Arastirmalar Merkezi*, 12(46), 275-285.

- Begun, J. W., & Kaissi, A. A. (2004). Uncertainty in health care environments: myth or reality?. *Health Care Management Review*, 29 (1), 31-39. <https://doi.org/10.1097/00004010-200401000-00005>
- Benson, J. K. (1975). The interorganizational network as a political economy. *Administrative Science Quarterly*, 20, 229-249.
- Bernal, P., Maicas, J. P., & Vargas, P. (2019). Exploration, exploitation and innovation performance: Disentangling the evolution of industry. *Industry and Innovation*, 26, 295– 320. <https://doi.org/10.1080/13662716.2018.1465813>
- Bettis-Outland, H. (2012). Decision-makings impact on organizational learning and information overload. *Journal of Business Research*, 65 (6), 814-820. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2010.12.021>
- Bierly III, P. E., & Daly, P. S. (2007). Alternative knowledge strategies, competitive environment, and organizational performance in small manufacturing firms. *Entrepreneurship Theory And Practice*, 31 (4), 493-516. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2007.00185.x>
- Bildik, R. (2024). The relationship between environmental uncertainty perception, creative thinking and strategic thinking: A study on private hospital managers. [Unpublished doctoral thesis]. Sakarya University.
- Birkinshaw, J., Zimmermann, A., & Raisch, S. (2016). How do firms adapt to discontinuous change? Bridging the dynamic capabilities and ambidexterity perspectives. *California Management Review*, 58 (4), 36-58. <https://doi.org/10.1525/cmr.2016.58.4.36>
- Bodwell, W. (2011). *A theoretical model of organizational ambidexterity in hospitals* [Unpublished doctoral thesis]. Colorado State University School of Education.
- Bodwell, W., & Chermack, T. J. (2010). Organizational ambidexterity: Integrating deliberate and emergent strategy with scenario planning. *Technological Forecasting and Social Change*, 77 (2), 193-202. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2009.07.004>
- Burak, M. F., & Deniz, R. B. (2021). Kurum kültürü, sürdürülebilir rekabet avantajı, çevresel belirsizlik ve kurumsal performans ilişkisi: Türk ihracatçı firmaları. *International Journal of Arts and Social Studies*, 4 (6), 49-83.
- Burgess, N., Strauss, K., Currie, G., Wood, G. (2015). Organizational ambidexterity and the hybrid middle manager: The case of patient safety in UK hospitals. *Human Resource Management*, 54 (S1), 87-109. <https://doi.org/10.1002/hrm.21725>
- Cao, Q., Gedajlovic, E., & Zhang, H. (2009). Unpacking organizational ambidexterity: Dimensions, contingencies, and synergistic effects. *Organization Science*, 20(4), 781- 796. <https://doi.org/10.1287/orsc.1090.0426>
- Capkun, V., Messner, M., & Rissbacher, C. (2012). Service specialization and operational performance in hospitals. *International Journal of Operations & Production Management*, 32 (4), 468-495. <https://doi.org/10.1108/01443571211223103>.
- Chaharmahali, M. S., & Amir Siadat, S. (2010). *Achieving organizational ambidexterity: understanding and explaining ambidextrous organizations* [Unpublished master's thesis]. Linköping University.
- Chi, T., & Sun, Y. (2013). Development of firm export market oriented behavior: Evidence from an emerging economy. *International Business Review*, 22(1), 339-350. [doi:10.1016/j.ibusrev.2012.05.003](https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2012.05.003).
- Chong, K. (1995). *Strategy, perceived environmental uncertainty, management accounting systems and performance: An empirical investigation* [Unpublished master's thesis]. Cowan University.
- Christmann, P. (2000). Effects of “best practices” of environmental management on cost advantage: The role of complementary assets. *Academy of Management Journal*, 43(4), 663–680. <https://doi.org/10.5465/1556360>

Cingöz, A., & Akdoğan, A. A. (2015). Örgütsel ustalık (organizational ambidexterity): örgütsel ustalık düzeyini belirlemede araştırmacı ve yararlanıcı stratejilerin etkileşimsel rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 59-68.

Çetenak, E. H. (2012). *İşletme grubu ilişkisinin firma performansına etkisi: İMKB’de bir uygulama*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Çukurova Üniversitesi.

Çınaroğlu, S. (2017). Sağlıkta performans ölçümünden stratejik performans yönetimine: Path projesi örneği. *Verimlilik Dergisi*, 1, 75-92.

Daft, R. L., & Weick, K. E. (1984). Toward a model of organizations as interpretation systems. *Academy of Management Review*, 9 (2), 284-295. <https://doi.org/10.2307/258441>

DeSarbo, W. S., Anthony Di Benedetto, C., Song, M., & Sinha, I. (2005). Revisiting the Miles and Snow strategic framework: uncovering interrelationships between strategic types, capabilities, environmental uncertainty, and firm performance. *Strategic Management Journal*, 26 (1), 47-74.

Dess, G. G., & Beard, D. W. (1984). Dimensions of organizational task environments. *Administrative Science Quarterly*, 29 (1), 52-73. <https://doi.org/10.2307/2393080>

Dew, N., Read, S., Sarasvathy, S.D., & Wiltbank, R., (2009). Effectual versus predictive logics in entrepreneurial decision-making: differences between experts and novices. *J. Bus. Ventur*, 24 (4), 287–309.

Du, J., & Chen, Z. (2018). Applying Organizational Ambidexterity in strategic management under a “VUCA” environment: Evidence from high tech companies in China. *International Journal of Innovation Studies*, 2 (1), 42-52. <https://doi.org/10.1016/j.ijis.2018.03.003>

Duncan, R. B. (1976). Characteristics of Organizational environments and perceived environmental uncertainty. *Administrative Science Quarterly*, 17, 313–327. <https://doi.org/10.2307/2392145>

Dwirandra, A. A. N. B., & Astika, I. B. P. (2020). Impact of environmental uncertainty, trust and information technology on user behavior of accounting information systems. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7 (12), 1215–1224. <https://doi.org/10.1016/j.digbus.2022.100026>

Elbanna, S., & Alhwarai, M. (2012). The influence of environmental uncertainty and hostility on organization performance. *UAEU-FBE-Working Paper Series*, 1, 1-23.

Engel, Y., Dimitrova, N.G., Khapova, S.N., & Elfring, T., (2014). Uncertain but able: entrepreneurial self-efficacy and novices' use of expert decision-logic under uncertainty. *J. Bus. Ventur. Insights*, 1 (1-2), 12–17. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2014.09.002>

Eren, M. Ş., Tokgöz, E., Hasan, G., & Saylan, O. (2013). Pazar odaklılığın nitel performans üzerindeki etkisinde öğrenme odaklılık ve yenilikçiliğin düzenleyici etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28 (2), 1-39.

Foglia, E., Ferrario, L., Lettieri, E., Porazzi, E., & Gastaldi, L. (2019). What drives hospital wards' ambidexterity: insights on the determinants of exploration and exploitation. *Health policy*, 123 (12), 1298-1307. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2019.10.004>

Gifford, R., Fleuren, B., van de Baan, F., Ruwaard, D., Poesen, L., Zijlstra, F., & Westra, D. (2022). To uncertainty and beyond: identifying the capabilities needed by hospitals to function in dynamic environments. *Medical Care Research and Review*, 79(4), 549-561. <https://doi.org/10.1177/10775587211057416>

Gong, L., Liu, Z., Rong, Y., & Fu, L. (2021). Inclusive leadership, ambidextrous innovation and organizational performance: the moderating role of environment uncertainty. *Leadership & Organization Development Journal*, 42 (5), 738-801. <https://doi.org/10.1108/loj-06-2020-0253>

Gubbi, S.R., Aulakh, P.S., Ray, S., Sarkar, M.B., & Chittoor, R. (2010). Do international acquisitions by emerging-economy firms create shareholder value? The case of Indian firms. *J. Int. Bus. Stud.*, 41 (3), 397–418. <https://doi.org/10.1057/jibs.2009.47>

Guillemette, M. G., Raymond, L., & Paré, G. (2022). Assessing the maturity and performance of the IT function in acute-care hospitals: a configurational view. *Health Systems*, 1-13, <https://doi.org/10.1080/20476965.2022.2075797>

Gülenç, S. (2019). *Medikal turizm hizmeti veren hastanelerde sağlık otelciliği hizmetleri ile örgütsel ustalık ilişkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. and Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis*. (5th ed.) Prentice Hall.

Hamann, P. M., Schiemann, F., Bellora, L., & Guenther, T. W. (2013). Exploring the dimensions of organizational performance: A construct validity study. *Organizational Research Methods*, 16 (1), 67-87. <https://doi.org/10.1177/1094428112470007>

Hammad, S. A., Jusoh, R., & Ghozali, I. (2013). Decentralization, perceived environmental uncertainty, managerial performance and management accounting system information in Egyptian hospitals. *International Journal of Accounting and Information*, 21 (4), 314-330. <https://doi.org/10.1108/ijaim-02-2012-0005>

Han, M., & Celly, N. (2008). Strategic ambidexterity and performance in international new ventures. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 25 (4), 335-349. <https://doi.org/10.1002/cjas.84>

Haque, M., & Ali, I. (2016). Uncertain environment and organizational performance: The mediating role of organizational innovation. *Asian Social Science*, 12(9), 124-138. <https://doi.org/10.5539/ass.v12n9p124>.

Herzallah, A., Gutierrez-Gutierrez, L. J., & Rosas, J. F. M. (2017). Quality ambidexterity, competitive strategies, and financial performance: An empirical study in industrial firms. *International Journal of Operations & Production Management*, 37, 1496-1519.

Hicks, J. B. (2019). *Examining the relationship between leadership styles, environmental uncertainty, and financial performance in health care*. [Unpublished doctoral thesis] Northcentral University.

Ho, L. A. (2008). What affects organizational performance? The linking of learning and knowledge management. *Industrial Management & Data Systems*, 108 (9), 1234-1254. <https://doi.org/10.1108/02635570810914919>

Hoque, Z. (2004). A contingency model of the association between strategy, environmental uncertainty and performance measurement: impact on organizational performance. *International Business Review*, 13(4),485–502. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2004.04.003>

Hughes, P., Hughes, M., Stokes, P., Lee, H., Rodgers, P., & Degbey, W. Y. (2020). Micro-foundations of organizational ambidexterity in the context of cross-border mergers and acquisitions. *Technological Forecasting and Social Change*, 153, 119932. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.119932>

Hwang, E. J. (2005). *Strategic management and financial performance in South Korean apparel retail stores* [Unpublished doctoral thesis] State University.

Irk, E., & Döven, M. S. (2018). Uyum döngüsü: örgüt-çevre uyum sürecine ilişkin bir model. *Stratejik Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 85-112.

Jahanshahi, A.A., & Brem, A. (2020). Entrepreneurs in post-sanctions Iran: innovation or imitation under conditions of perceived environmental uncertainty? *Asia Pacific Journal of Management*, 37, 531–551. <https://doi.org/10.1007/s10490-018-9618-4>

Jansen, J. J. P., Vera, D., & Crossan, M. (2009). Strategic leadership for exploration and exploitation: The moderating role of environmental dynamism. *Leadership Quart*, 20 (1) 5–18. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.11.008>

Jurksiene, L., & Pundziene, A. (2016). The relationship between dynamic capabilities and firm competitive advantage: The mediating role of organizational ambidexterity. *European Business Review*, 28 (4), 431-448. <https://doi.org/10.1108/eb-09-2015-0088>

Kafetzopoulos, D. (2020). Organizational ambidexterity: antecedents, performance and environmental uncertainty. *Business Process Management Journal*, 27(3), 922-940. <https://doi.org/10.1108/bpmj-06-2020-0300>

Kalaycı Ş. (2014). *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (6. Baskı, s. 128-151) içinde. Asil Yayın Dağıtım.

Karagöz, Y. (2017). *Spss ve amos uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği* (1. Baskı s,468-513). Nobel Yayın Dağıtım.

Karaman, D. (2019). Çevresel belirsizliğin kaynak bağımlılığına etkisi: konaklama işletmelerinde bir araştırma. *International Journal of Academic Value Studies*, 5(1), 25-45. <https://doi.org/10.23929/javs.855>

Kırılmaz, H., Kırılmaz Kılıç, S., & Kahraman, M. (2018). Sağlık personelinin bilgi sistemi işlevlerini kullanımları ve örgütsel performansa etkisi. *Strategic Public Management Journal*, 4(8), 62-80. <https://doi.org/10.25069/spmj.474458>

Kim, H. S., Kim, Y. H., Woo, J. S., & Hyun, S. J. (2015). An analysis of organizational performance based on hospital specialization level and strategy type. *PloS one*, 10(7), e0132257. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0132257>

Köseoglu, M. A., Topaloglu, C., Parnell, J. A., & Lester, D. L. (2013). Linkages among business strategy, uncertainty and performance in the hospitality industry: Evidence from an emerging economy. *International Journal of Hospitality Management*, 34, 81-91. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.03.001>

Lavie, D., Kang, J., & Rosenkopf, L. (2011). Balancewithin and across domains: the performance implications of exploration and exploitation in alliances. *Organization Science*, 22, 1517-1538. <https://doi.org/10.1287/orsc.1100.0596>

Lin, Z., Yang, H., & Demirkan, I. (2007). The performance consequences of ambidexterity in strategic alliance formations: Empirical investigation and computational theorizing. *Management Science*, 53 (10), <https://doi.org/10.1287/mnsc.1070.0712>

Lingelbach, D., Sriram, V., Mersha, T., & Saffu, K. (2015). The innovation process in emerging economies an effectuation perspective. *Int. J. Entrep. Innov.*, 16 (1), 5-17. <https://doi.org/10.5367/ijei.2015.0172>

Lipshitz, R., & Strauss, O. (1997). Coping with uncertainty: A naturalistic decision-making analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 69(2), 149-163. <https://doi.org/10.1006/obhd.1997.2679>

Lo, F. Y. (2013). The dynamic adjustment of environment, strategy, structure, and resources on firm performance. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 9(2), 217- 227. <https://doi.org/10.1007/s11365-012-0222-7>

Lonial, S. C., & Raju, P. S. (2001). The impact of environmental uncertainty on the market orientation-performance relationship: A study of the hospital industry?. *Journal of Economic & Social Research*, 3 (1), 5-27.

Magerakis, E., & Habib, A. (2021). Environmental uncertainty and corporate cash holdings: The moderating role of CEO ability. *International Review of Finance*, 22 (3), 402-432. <https://doi.org/10.1111/irfi.12355>

March, J. G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning. *Organization Science* 2 (1), 71-87. <https://doi.org/10.1287/orsc.2.1.71>

Matanda, M. J., & Freeman, S. (2009). Effect of perceived environmental uncertainty on exporter-importer inter-organisational relationships and export performance improvement. *International Business Review*, 18(1), 89-107. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2008.12.004>

McMullen, J. S., & Shepherd, D. A. (2006). Entrepreneurial action and the role of uncertainty in the theory of the entrepreneur. *Academic Management Review*, 31(1), 132-152. <https://doi.org/10.5465/amr.2006.19379628>

Mellinger, C. D., & Hanson, T. A. (2020). Methodological considerations for survey research: Validity, reliability, and quantitative analysis. *Linguistica Antverpiensia, New Series: Themes in Translation Studies*, 19, 172–190. <https://doi.org/10.52034/lanstts.v19i0.549>

Murphy, G. B., Trailer, J. W., & Hill, R. C. (1996). Measuring performance in entrepreneurship research. *Journal of Business Research*, 36, 15-23. [https://doi.org/10.1016/0148-2963\(95\)00159-x](https://doi.org/10.1016/0148-2963(95)00159-x)

Najmi, K., Kadir, A. R., & Kadir, M. I. A. (2018). Mediation effect of dynamic capability in the relationship between knowledge management and strategic leadership on organizational performance accountability. *International Journal of Law and Management*, 60 (2), 517-529. <https://doi.org/10.1108/ijlma-01-2017-0004>

Nguyen, O T. K., Liu, L. Y. J., Haslam, J., & McLaren, J. (2021). The moderating effect of perceived environmental uncertainty and task uncertainty on the relationship between performance management system practices and organizational performance: evidence from Vietnam. *Production Planning & Control*, 1-19, <https://doi.org/10.1080/09537287.2021.1934586>

Nikpour, A. (2017). The impact of organizational culture on organizational performance: The mediating role of employee's organizational commitment. *International Journal of Organizational Leadership*, 6, 65-72. <https://doi.org/10.33844/ijol.2017.60432>

Nosella, A., Cantarello, S., & Filippini, R. (2012). The intellectual structure of organizational ambidexterity: A bibliographic investigation into the state of the art. *Strategic Organization*, 10(4), 450–465. <https://doi.org/10.1177/1476127012457979>

Ogunyomi, P. & Bruning, N. S. (2015). Human resource management and organizational performance of small and medium enterprises (SMEs) in Nigeria. *The International Journal of Human Resource Management*, 27 (6), 612-634. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1033640>

Porter, M. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining competitive performance*. Free Press.

Raisch, S., & Birkinshaw, J. (2008). Organizational ambidexterity: Antecedents, outcomes, and moderators. *Journal of Management*, 34 (3), 375-409. <https://doi.org/10.1177/0149206308316058>

Raisch, S., Birkinshaw, J., Probst, G., & Tushman, M. L. (2009). Organizational ambidexterity: Balancing exploitation and exploration for sustained performance. *Organization Science*, 20(4), 685-695. <https://doi.org/10.1287/orsc.1090.0428>

Reis, J., & Spencer, P. S. (2019). Decision-making under uncertainty in environmental health policy: new approaches. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 24(57). <https://doi.org/10.1186/s12199-019-0813-9>

Richard, O. C., Wu, P., & Chadwick, K. (2009). The impact of entrepreneurial orientation on firm performance: the role of CEO position tenure and industry tenure. *The International Journal of Human Resource Management*, 20 (5), 1078-1095. <https://doi.org/10.1080/09585190902850281>

Rowe, W. G., & Morrow Jr, J. L. (1999). A note on the dimensionality of the firm financial performance construct using accounting, market, and subjective measures. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 16 (1), 58-71.

Sabherwal, R., Sabherwal, S., Havakhor, T., & Steelman, Z. (2019). How does strategic alignment affect firm performance? the roles of information technology investment and environmental uncertainty. *MIS Quarterly*, 43 (2), 453-474. <https://doi.org/10.25300/misq/2019/13626>

Sahi, G. K., Gupta, M. C., & Cheng, T. C. E. (2020). The effects of strategic orientation on operational ambidexterity: A study of Indian SMEs in the industry 4.0 era. *International Journal of Production Economics*, 220, 1-12, 107395.

Sezer, B. (2016). *Örgütsel ustalıkın performans üzerindeki etkisi: Bir alan araştırması*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Shannassy, T. O. (2007). Perceived environmental uncertainty and organization performance. *Perceived Environmental Uncertainty and Organization Performance*, 1-19.

Sicotte C, Champagne F., Contandriopoulos A. P., Barnsley J., Béland, F., Leggat, S. G., Denis, J. L., Bilodeau, H., Langley, A., Brémond, M., & Baker G. R. (1998). A conceptual framework for analysis of health care organizations performance. *Health Services Management Research*, 11 (1), 24-41. <https://doi.org/10.1177/09514848>

Sürücü, L., & Maslakçı, A. (2020). Validity and reliability in quantitative research. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(3): 2694-2726. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1540>

Şimşek, M. Ş., Özgener, Ş., Kaplan, M., & Ulu, S. (2010, 8-10Temmuz). *Strategic intent, organizational ambidexterity and performance: A test of the moderating role of perceived environmental uncertainty*. [Panel] 6th International Strategic Management Conference, St.Petersburg. Russia.

Şimşek, Z. (2009). Organizational ambidexterity: Towards a multilevel understanding. *Journal of Management Studies*, 46 (4), 597-624. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2009.00828.x>

Taştan, S. B., & Torun, A. (2015). Examining the relationship between cultural values, degree of embeddedness, trust perception and environmental uncertainty with social capital structure in organizations: a study on small and medium-sized firms. *Journal of Academic Overview*, 49, 412-439.

Tan, M. & Liu, Z. (2014). Paths to success: An ambidexterity perspective on how responsive and proactive market orientations affect SMEs' business performance. *Journal of Strategic Marketing*, 22 (5), 420-441. <https://doi.org/10.1080/0965254x.2013.876084>

Tan, R., & Hu, X. (2020). A review of chinese literature on ambidexterity innovation and its future prospects. *International Journal of Scientific Engineering and Science*, 4(8), 70-76. <https://doi.org/10.1561/0300000097>

Teeratansirikol, L., Siengthai, S., Badir, Y., & Charoenngam, C. (2013). Competitive strategies and firm performance: The mediating role of performance measurement. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 62 (2), 168-184. <https://doi.org/10.1108/17410401311295722>

Turan, A. (2014). Temel yetenek ve dış kaynaklardan yararlanma tekniklerine felsefik bir bakış: dinamik beceriler ve iş modeli yaklaşımlarıyla ilişkilendirme. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (7), 147-170.

Turner, N., Maylor, H., & Swart, J. (2015). Ambidexterity in projects: An intellectual capital perspective. *International Journal of Project Management*, 33(1), 177-188. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2014.05.002>

Tüfekçi, N., & Tüfekçi Ö. K. (2006). Bankacılık sektöründe farklı olma üstünlüğünün ve müşteri sadakatinin yarattığı değer: İsparta ilinde bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 170-183.

Uotila, J., Maula, M., Keil, T., & Zahra, S. A. (2009). Exploration, exploitation, and financial performance: analysis of S&P 500 corporations. *Strategic Management Journal* 30(2), 221-231. <https://doi.org/10.1002/smj.738>.

Uzkurt, C. (2002). Çevresel belirsizliklere karşı rekabet avantajı yakalamada stratejik esnekliğin rolü ve firma performansına etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 1-20.

Van de Wetering, R., & Versendaal, J. (2021). Information technology ambidexterity, digital dynamic capability, and knowledge processes as enablers of patient agility: Empirical study. *JMIRx Med* 2 (4),1-19. <https://doi.org/10.2196/32336>

van de Wetering, R., Bosua, R., Boersma, C., & Dohmen, D. (2022). Information technology ambidexterity-driven patient agility, patient service-and market performance: a variance and fsqca approach. *Sustainability*, 14(7), 4371, 1. <https://doi.org/10.3390/su14074371>

Veider, V., & Matzler, K. (2016). The ability and willingness of family-controlled firms to arrive at organizational ambidexterity. *Journal of Family Business Strategy*, 7(2), 105- 116. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2015.10.001>

Vélez-González, H., Pradhan, R., & Weech-Maldonado, R. (2011). The role of non-financial performance measures in predicting hospital financial performance: the case of for-profit system hospitals. *Journal of health care finance*, 38(2), 12-23. <https://doi.org/10.1186/s12913-021-07402-3>

Venkatraman, N., Lee, C.H., & Iyer, B. (2009). Strategic ambidexterity and sales growth: a longitudinal test in the software sector. *Organization Science*, 20(4), 685-695.

Wang, H., & Li, J. (2008). Untangling the effects of overexploration and overexploitation on organizational performance: The moderating role of environmental dynamism. *Journal of Management* 34(5), 925-951. <https://doi.org/10.1177/0149206308321547>

Yıldız, D., & Genç, K. Y. (2020). Sürdürülebilir rekabet üstünlüğünde entelektüel sermayenin önemi: Kaynak tabanlı bir yaklaşım. *Asya Studies*, 4(14), 119-134. <https://doi.org/10.31455/asya.756687>

Yıldız, H., & Karataş, G. (2018). Kuzeydoğu anadolu bölgesi'ndeki kobi'lerde örgütsel ustalık (çift yönlülük): Çatışan stratejilerin birleşimi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), 99-122. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.505921>

Yu, X., Tao, Y., Tao, X., Xia, F., & Li, Y. (2018). Managing uncertainty in emerging economies: The interaction effects between causation and effectuation on firm performance. *Technological Forecasting and Social Change*, 135, 121-131. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.11.017>

Yuchtman, E., & Seashore, S. E.(1967). A system resource approach to organizational effectiveness. *American Sociological Review*, 32(6), 891-903. <https://doi.org/10.2307/2092843>

Yuen, K. F., Wang, X., Wong, Y. D., & Ma, F. (2019). A contingency view of the effects of sustainable shipping exploitation and exploration on business performance. *Transport Policy*, 77, 90–103. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2019.03.004>

Zhaxylyk, S. (2020). Organizational ambidexterity and resilience: empirical evidence from uncertain transition economic context. *PressAcademia Procedia*, 11, 47-51.

Extended Summary

The Role Of Organizational Ambidexterity In The Effect Of Perceived Environmental Uncertainty On Performance

The purpose of this study is to determine whether organizational ambidexterity mediates the effect of perceived environmental uncertainty on organizational performance. Hospitals operating in the health sector are institutions that are constantly changing, where temporal delays can have negative consequences in the long term, and are in constant interaction with their environment. Therefore, today's hospital managers should carefully follow the environmental changes experienced in order to manage their hospitals effectively and efficiently and develop and implement strategies appropriate to the changing environmental conditions. Although it is more difficult for business managers to make decisions in sectors where environmental changes are experienced rapidly, it is easier in sectors where change is slow and predictable. In this context, it is thought that hospital managers can contribute to organizational performance by following environmental changes, perceiving change correctly, and using the skills that will provide superiority over their competitors. Therefore, it is thought that the results and suggestions of this study will contribute to the development and enrichment of the literature, and will contribute to the managers of health institutions to increase organizational performance and gain competitive advantage.

Milliken (1987) defines the concept of environmental uncertainty as "an individual's lack of knowledge to accurately predict the organization's environment or lack of ability to distinguish between relevant and irrelevant information." In other words, perceived environmental uncertainty explains management's lack of critical information about the business environment. A high level of perceived environmental uncertainty in an organization means the emergence of risky situations for organizations. For this reason, high environmental uncertainty may lead to erroneous decisions in organizations.

The changing environment, market conditions and industrial relations, global uncertainties, competitive power, organizational sustainability, efficiency, productivity and performance effectiveness have brought the concepts to the forefront. Organizations that want to continue their activities and be successful should pay attention to the concept of performance. In this sense, organizational performance has become vital for all organizations, including hospitals. In order for businesses to maintain their existence, they need to examine their operational, financial and environmental performances and the feedback they receive from these examinations. For this purpose, it is inevitable for businesses to make continuous performance evaluations by also considering environmental factors. For this purpose, businesses should develop different capabilities from their competitors. Continuously pursuing new searches and discoveries and using existing capabilities in the most appropriate way are the main goals of the strategies determined on this basis. In this case, the organizational mastery of businesses gains importance. Organizational mastery is the totality of the knowledge and capabilities that enable businesses to control their activities and use their assets (Hughes et al., 2020). Organizational mastery involves following and managing old and new competencies, capabilities and information at the same time. Therefore, it is accepted that organizational mastery enables the use of organizational ties and existing complementary resources between old and new technologies, which are necessary for organizational mastery (Veider and Matzler, 2016). It may be necessary to have critical skills to adapt to constantly changing environmental and competitive conditions and to achieve strategic goals. In this context, the concept of environment, environmental factors, organization-environment relationship in general, organization-environment relationship within a theoretical perspective and resource-based approach, environmental uncertainty and perception of environmental uncertainty are discussed in this study.

In line with the purpose of the research, the research was designed as a quantitative study. In this context, the required data were collected using a questionnaire form that included the demographic characteristics of the participants, the Perceived Environmental Uncertainty Scale, the Organizational Performance Scale, and the Organizational Dominance Scale. The Perceived Environmental Uncertainty Scale was developed by Desarbo et al. (2005) and adapted to Turkish by Ark (2008). Acar and Acar (2014) developed the organizational performance scale, and its validity and reliability analyses were conducted. Bodwell (2011) developed the organizational dominance scale and adapted it to Turkish by Gülenç (2019). The target universe of the research is all managers of public and private hospitals operating in Turkey. However, due to resource and time constraints, the study was conducted on senior and middle-level managers of hospitals operating in the Central Black Sea Region. Accordingly, the research universe consists of 462 managers working in hospitals operating in the region, and the sample consists of 266 (57.6%) managers who agreed to participate in the research. The current study adopted a quantitative research design and a cross-sectional field study, and the questionnaire form consists of four sections. Perceived Environmental Uncertainty, Organisational Mastery, and Organisational Performance Scales were used in the study. Before testing the hypotheses of the study, validity and reliability analyses of the scales were conducted. The data obtained from the study were first analyzed for validity and reliability. Descriptive statistical methods and structural equation modeling were used to analyze the data. The data were analyzed at a 95% confidence interval ($p=0,05$). The data were analyzed using SPSS 22 and AMOS 24 software. Correlation analysis was performed to test the hypotheses related to the research model and determine the relationship between the variables. Path analysis, one of the Structural Equation Modelling (SEM) methods, was used to measure independent variables' direct and indirect effects on dependent variables.

According to the results of this study, there is a significant relationship between hospital managers' perception of environmental uncertainty and organizational mastery. It is understood that the research findings are compatible with the literature. According to the study results, a significant and positive relationship exists between organizational mastery and general organizational performance. When the literature is examined, it is seen that most studies support this finding. According to the study results, a positive and significant relationship exists between hospital managers' perceptions of environmental uncertainty and hospital performance. According to other study results, organizational mastery has a mediating role in the effect of environmental uncertainty perception on organizational performance. In line with all these results, all study hypotheses were accepted.

Türkiye'de Dış Borçlanma ve Yaşam Standardı İlişkisi: Ampirik Bir Analiz

Ahmet Kadirođlu¹

Türkiye'de Dış Borçlanma ve Yaşam Standardı İlişkisi: Ampirik Bir Analiz	The Relationship Between External Debt and Living Standards in Türkiye: An Empirical Analysis
Öz Bu çalışma, dış borcun Türkiye'deki yaşam standardı üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamıştır. 1987-2022 döneminin ele alındığı analizlerde ARDL yaklaşımından faydalanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, dış borç servisi, kamu harcamaları ile enflasyonun Türkiye'deki kişi başına düşen gelirin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye'de enflasyon artışının engellenmesi yönünde yapısal reformlar yanında üretimi ve fiyat istikrarını sağlayıcı politikaların oluşturulması kişisel geliri artırmada bir önlem olarak değerlendirilebilir. Türkiye'de dış borçlanmanın yaşam standartları üzerindeki etkisinin daha önce incelenmemiş olması, çalışmanın bulgularını yenilikçi kılmaktadır.	Abstract This study aims to investigate the impact of external debt on living standards in Türkiye. The ARDL approach was employed for the analyses covering the period from 1987 to 2022. The results indicate that external debt service, public expenditures, and inflation are significant determinants of per capita income in Türkiye. Accordingly, in addition to structural reforms to curb rising inflation, policies that promote production and ensure price stability could be considered as measures to increase personal income. This study provides new insights by exploring the previously unexamined effects of external borrowing on living standards in Türkiye.
Anahtar Kelimeler: Dış Borç, Dış Borç Servisi, Yaşam Standardı, Türkiye	Keywords: External Debt, External Debt Service, Standard of Living, Türkiye
JEL Kodları: D31, F34, H63	JEL Codes: D31, F34, H63

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Öğr. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi, Rektörlük, akadiroglu@bingol.edu.tr.

1. Giriş

Gelişmekte olan ülkeler, toplumlarına daha iyi bir yaşam standartları sunmak için farklı kanallardan dış borçlanma yoluna gitmektedirler. Bu tür gelişmekte olan ülkeler sıklıkla ekonomik sistemlerinin getirdiği belirli sorunları gidermek ve ekonomik kalkınmayı sağlamak için hibe, kredi ve dış yardım gibi politika araçlarına başvururlar. Gelişmekte olan ülkeler ekonomik kalkınmayı başarmak için altyapı tesisleri sağlamak, istihdam, sağlık hizmeti sunmak, ekonomik dönüşüm ve diğer reformları gerçekleştirmek için dış borçlanma yoluna gitmektedirler. Burada dış borcun toplumun hem ekonomik sorunları gidereceği hem de yaşam koşullarını iyileştireceği varsayılmaktadır (Hur-Yagba vd., 2021).

Hükümetler, harcamalar gelirleri aştığında borçlanma yoluna gidebilirler. Vergi artışlarının ve harcama kesintilerinin uygulanabilir olmadığı durumlarda, kamu borcu hükümetlerin harcamaları desteklemek için kullandığı hayati bir politika aracıdır. Bu doğrultuda, çoğu ülke ekonomisi önemli miktarda borçlu ülke konumundadır. Altyapı ve kamu yatırımlarını finanse etmek için makul miktarda borçlanma, ekonomik büyümeyi hızlandırmak için önemlidir. Ancak yatırımlar için yeterli plan yapmadan çok fazla borç almak, yüksek faiz maliyetlerine ve borç yüklerine neden olabilir ve bu da ekonomi üzerinde bir dizi olumsuz sonuca yol açabilir (Joy & Panda, 2020). Cecchetti vd. (2011)'e göre temin edilen borç uygun şekilde kullanıldığında refahı artırabilir; ancak dikkatsizce kullanıldığında yıkıcı da olabilir. Bu durum, borçlanmanın yalnızca belirli koşullar altında uygun olduğunu ve hükümetin borç politikalarını tasarlariken dikkatli olması gerektiğini göstermektedir. Bu kapsamda, kamu borcu ekonomiyi canlandırabilir, ancak borçlanma çok yüksek bir seviyeye ulaştığında, ülke gelirinin önemli bir kısmı borcun geri ödenmesine gidecek ve bu da gelecek nesillerin katlanmak zorunda kalacağı büyük fırsat maliyetlerine yol açacaktır. Diğer taraftan, borç ödeme maliyetleri ekonominin borcu karşılama kapasitesini aşarsa, amaçlanan mali ve parasal politika hedeflerine ulaşma çabaları etkilenebilir. Bu durumda, toplumsal yaşam standartlarını artırmada hükümetin sağlık, eğitim ve altyapı alanlarında daha verimli yatırım girişimleri artan borç maliyetleri tarafından engellenebilir (Ogunjimi, 2019).

Borç, hem uzun vadeli hem de yüksek maliyete sahipse bu ülke ekonomileri açısından zararlı olarak kabul edilmektedir. Ancak, böyle bir durumda dahi hükümetler yaşam standartları ve ekonomik kalkınma gibi temel makroekonomik hedefleri gerçekleştirmek için borçlanma yoluna gitmektedirler. Borçlanma sonucunda, altyapı olanaklarının gelişmesiyle daha yüksek düzeyde ekonomik faaliyetleri ve istihdamı teşvik etmesi ve buna karşılık toplumdaki genel yaşam standardını iyileştirerek yoksulluğu azaltması beklenmektedir (Elom-Obed vd., 2017; Babayemi & Olorunpomi, 2017). Ancak, Keynesçi gelir ve harcama yaklaşımından kaynaklanan olumlu ekonomik büyüme beklentisi, hükümet harcamalarının borç bileşeninin ve borç ödeme yükünün aşırı yüksek olması durumunda, uzun vadede gerçekleşemeyebilir (Vincent & Timothy, 2024). Diğer taraftan, plansız ve kötü yönetilen borçlanma, ekonomik kalkınma için önemli rol oynayan birbirine bağımlı sektörlerle yeterli kaynak tahsisinde aksamalara neden olur ve bu da yaşam standardını etkiler (Uma vd., 2013). Gelişmekte olan ülkelerin en temel sorunlarından biri de toplumsal refahı istenilen düzeye getirememesi olarak görülebilir. Bu nedenle, özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri toplumsal yaşam standartlarını iyileştirmek için sosyal kalkınma projelerine yönelik kaynak bulma yoluna gitmektedirler (Arshed vd., 2022).

Ekonomik büyüme aynı zamanda ekonomik kalkınmaya da dönüştürülebilir. Ekonomik kalkınma bir ülkenin yaşam standardını yükseltmeyi ifade ederken, ekonomik büyüme ülkenin hane halkı gelirini veya kişi başına düşen geliri yükseltmeyi ifade etmektedir. Bir ülkenin yıllık milli geliri, kişi başına düşen ulusal gelir düzeyi ne olursa olsun, vatandaşları ve üretim unsurları arasında adil ve eşit bir şekilde dağıtılmamışsa, bir ulusun gerçek sosyal, politik ve ekonomik dengeye ulaştığını iddia etmek mümkün değildir. Adil olmayan gelir dağılımı, ekonomik bir sorun olmasının yanı sıra, ülke vatandaşlarının refahını etkileyebilecek sosyoekonomik bir olgudur. Bu nedenle, adil gelir dağılımı, sosyal uyumu sürdürmek ve her bakımdan gelişmiş bir toplum statüsüne ulaşmak için bir ön koşuldur (Cural, 2009). Diğer taraftan, kamu borcunun ve ekonomik büyümenin nasıl evrildiğini anlamak kritik öneme sahiptir. Borçlanma, hükümetin cari açığı finanse etmek ve özellikle tasarruf ve yatırım arasındaki boşluğu kapatmak için ekonomik ve sosyal hedeflerine ulaşmak için kullanılmaktadır (Sajjad vd., 2018). Bu kapsamda, büyümeyle ilgili harcamalar dış kaynaklardan borçlanarak uygun şekilde finanse edildiğinde daha hızlı bir ekonomik büyüme oranı elde edilebilir. Reinhart & Rogoff (2012)'ye göre, yabancı sermaye, gelişmiş yerel teknoloji, yerel kurumlar için yönetim bilgisi, yabancı pazarlardan bilgi edinen yerel teknik uzmanlık ve yabancı pazarlara erişim yoluyla beşeri ve maddi kaynakların seferber edilmesi yoluyla bir ülkede endüstriyel kalkınma için kullanılır (Ndemange, 2018).

Türkiye ekonomisinde artan dış borç stoku göz önüne alındığında, ülkenin kullandığı kredilerin kişi başına düşen gelir üzerindeki genel etkisinin eleştirel bir incelemesinin yapılması önem arz etmektedir. Tartışılan teorik temellere dayanarak çalışma iki senaryo etrafında oluşmaktadır: birincisi, ülkenin genel dış borç stoku Türkiye'nin kişi başına gelir düzeyini artırmada ve enflasyonist ortamı iyileştirmede önemli ölçüde yardımcı olabilir mi? İkincisi, bir bütün olarak ele alındığında dış borç geri ödeme koşulları, Türkiye'nin yaşam standardını ve kamu harcamalarını hangi ölçüde etkilemektedir?

Bu doğrultuda çalışma, Türkiye'de dış borçlanmanın farklı yönleri ile yaşam standardı arasındaki ilişkiyi araştırmak için temel oluşturmaktadır. Bu araştırma yoluyla, çalışma Türkiye'nin daha iyi bir yaşam standardına erişmesi için borçlanma süreçlerini etkili bir şekilde nasıl yönetebileceğine dair kapsamlı bir anlayış sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, mevcut literatüre birkaç temel alanda önemli katkılarda bulunmaktadır. İlk olarak, Türkiye bağlamında özellikle yaşam standardı konusuna odaklanarak önemli bir boşluğu doldurmaktadır ve ülke içindeki kişisel geliri artırma çabalarının daha fazla araştırılması ve anlaşılması gerekliliğini vurgulamaktadır. Çalışma, Türkiye'nin borçlanma alanını inceleyerek, daha iyi bir yaşam standardı sunma girişimlerini bilgilendirmede yerleştirilmiş araştırmanın önemini vurgulamaktadır.

İkinci olarak, çalışma, 1987-2022 yılları arasında Türkiye'nin dikkate değer borçlanmasını yönlendiren faktörlere ışık tutmaktadır. Bu faktörleri belirleyerek ve analiz ederek, araştırma Türkiye'de kişisel geliri artırmayı amaçlayan politika yapımını ve stratejik girişimleri bilgilendirmek için değerli politika önerileri sunmaktadır. Bu bilgi, yaşam standartlarını artırmak için hedefli stratejiler geliştirmek için çok önemlidir.

Üçüncüsü, yapılan incelemeler sonucunda, dış borç stoku ve yaşam standardının etkisi üzerine yapılan çalışmalar ulusal ve uluslararası literatürde seyrek. Bu çalışma, güncel veri setlerini kullanarak Türkiye bağlamında dış borç stoku ile yaşam standardı arasındaki bağlantıya dair yeni kanıtlar sunmaktadır.

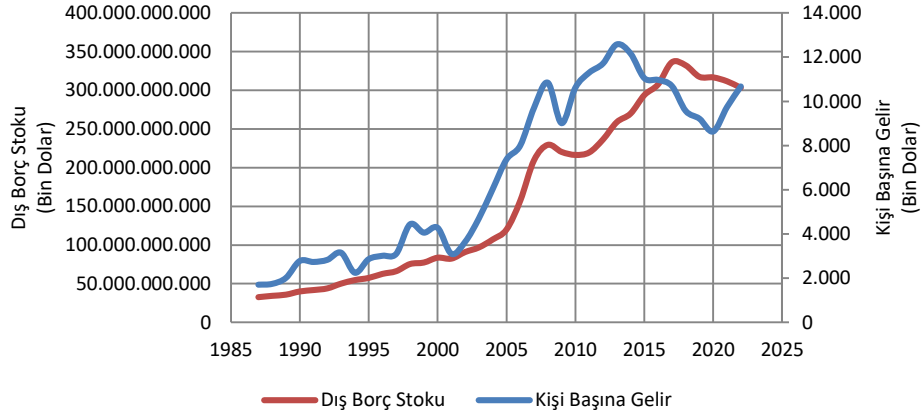
Ayrıca, çalışma bulgularının güvenilirliğini sağlamak için sağlık testi kullanmakta ve böylece sonuçlarının güvenilirliğini artırmaktadır. Sıkı bir metodoloji kullanmak, yaşam standardı alanındaki araştırmaların metodolojik titizliğine katkıda bulunmakta ve gelecekteki çalışmalar için bir ölçüt oluşturmaktadır. Özetle, bu çalışma Türkiye'nin deneyimine ilişkin politika önerileri sağlayarak, kişisel gelirin temel itici güçlerini belirleyerek ve analitik çerçeveyi dış borçlanma yanında enflasyon ve kamu harcamaları değişkenlerini içerecek şekilde genişleterek yaşam standardı literatürünü zenginleştirmektedir. Elde edilen bulgular, Türkiye'de ve ötesinde kişisel refah gündemlerini ilerletmeyi amaçlayan araştırmacılar, politika yapımcılar ve uygulayıcılar için önemlidir.

Makalenin diğer kısımları şu şekilde yapılandırılmıştır: Bölüm 2, Türkiye'de Dış Borçlanma ve kişi başına gelir ilişkisine yönelik istatistiki verileri sunmaktadır. Bölüm 3, ilgili literatürün bir incelemesini sunar ve mevcut araştırmalardaki boşlukları inceler. Bölüm 4, çalışmada kullanılan verileri ve metodolojiyi açıklar. Bölüm 5, bulgular, tartışma ve politika önerilerini sunar; Bölüm 6, sonuçları sunmaktadır.

2. Türkiye'de Dış Borçlanma ve Kişi Başına Düşen Gelir

Türkiye'nin yaşam standartları konusundaki konumu ve düzeyinin anlaşılabilir olması ve bu düzeye uygun stratejilerin önerilebilmesi açısından Türkiye'de 1987-2022 yılları arasında dış borç ve kişi başına düşen gelir verilerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerekmektedir.

Şekil 1: Türkiye'de Dış borç Stoku ve Kişi Başına Gelir Düzeyi (1987-2022)

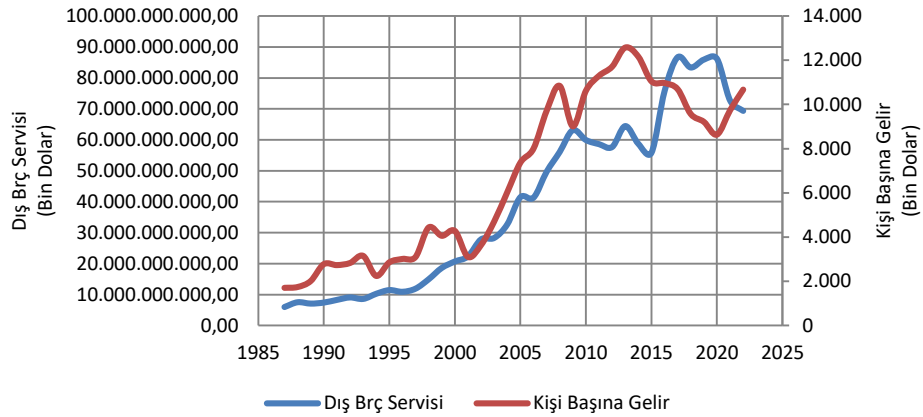

Kaynak: Dünya Bankası

Türkiye'nin kişi başına düşen gelirinin ve toplam dış borç stokunun gayri safi milli gelire oranının 1987-2022 yılları arasındaki seyri Şekil 1'de gösterilmektedir. Dış borç stokunun genel olarak artış eğiliminde olduğu, bazı yıllarda ise düşüşler yaşandığı görülmektedir. Kalıcı ve yüksek bütçe açıklarından kaynaklanan dış borçtaki hızlı artışın sürdürülebilirliği sorun oluşturabilmektedir (Sumaratne, 2022). Şekil 1'de, Türkiye'nin kişi başına gelir büyüme oranının 1987-2022 yılları arasında nispeten yüksek dalgalanan bir kamu dış borç oranı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Toplam dış borç, kamu tarafından garantili ve özel garantisiz uzun vadeli borç, IMF kredisi kullanımı ve kısa vadeli borcun toplamını ifade etmektedir (WDI, 2024). 1987'de yaklaşık 32 milyar dolar olan dış borç stoku %831 artış göstererek 2022'de yaklaşık 303 milyar dolara yükselmiş olup borcun sürdürülebilirliği sorununu gündeme

getirmiştir. 1994 krizinde, dış borç servis ödemeleri nedeniyle hazinenin güç duruma düşmesi sonucu kredi imkanının bulunmaması ve kısa vadeli özel sektör borçlarındaki azalmadan dolayı dış borç stokunda düşüş meydana gelmiştir. Diğer taraftan, 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz nedeniyle Türkiye'nin dış finansman olanaklarından yeteri kadar faydalanamaması borçlanmanın azalmasına neden olmuştur. Ayrıca, 2009 yılında yaşanan küresel kriz tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiş ve ekonomik daralmanın yaşandığı bu dönemde dış borç stoku 2009-2011 döneminde düşüş göstermiştir. Şekil 1'de ilginç olan şey, dış borç stokları ile ekonomik büyüme arasında nispeten negatif bir korelasyon olmasıdır. Örneğin, grafikten görülebileceği gibi, 2015'den bu yana dış borçlanmanın düzenli artışına karşılık kişi başına gelir düzeyinde belirgin bir azalma eğilimi oluşmuştur.

Şekil 2: Türkiye'de Borç Servisi ve Kişi Başına Gelir Düzeyi (1987-2022)

Kaynak: Dünya Bankası

GSYH'nin dış borcun anapara ve faizini karşılama yeteneği, dış borç miktarının önemli bir göstergesi olan dış borç ödemeleriyle gösterilmektedir. Bu oran, ulusal gelirin iç kaynaklardan elde edilen öz yeterlilik derecesini değerlendirmek için kullanılır. Bu kritere göre, borç ödeme oranının GSYH büyüme oranından daha büyük olmaması dış borç sınırı içinde kalmak için temel bir gerekliliktir (Glasberg & Ward, 1993). Şekil 2'de, 1987-1996 döneminde artan dış borç ödemelerinde yatay bir eğilim görülmektedir. Dış borç ödemelerinde 2009-2013 döneminde yaşanan küresel ekonomik krizden dolayı düşüş meydana gelmiştir. 2013'ten sonra dış borç ödemelerinin daha hızlı büyümesi, borçlanmaların artan geri ödemelerden kaynaklı olabilir. Şekil 2'den ortaya çıkan en çarpıcı gözlem, 2014'ten sonra borç ödemelerinde düzenli bir artış trendi gözlenirken kişi başına gelir düzeyinde yavaşlama gerçekleşmiştir. Dış borç sürdürülebilirliği, doğrudan borç ödemelerini ve kişi başına gelir düzeyini etkilediği için toplam dış borcun yaşam standartları üzerine etkisini araştırmak önem arz etmektedir. Açıkça, Türkiye'nin artan dış borcu, borç ödeme sürecini olumsuz yönde etkilemektedir. Dış borç servis ödemeleri 1987 yılında yaklaşık 6 milyar dolar iken, bu rakam 2022 yılına kadar %1059 oranında artış göstererek yaklaşık 69 milyar dolara çıkmıştır.

Özetle Türkiye’de kişi başına düşen gelirden yaşanan artışa rağmen, bu oran arzu edilebilir düzeyde değildir. Dış borç stoku ile dış borç ödemeleri ise ekonomik kriz dönemlerinde etkilendiği görülmektedir. Dünya Bankası ve IMF tarafından gelişmekte olan ülkelerin dış borç göstergelerine dayalı olarak geliştirilen kategorizasyon açısından, Türkiye açıkça borçlu kategorisine girmektedir. Türkiye’de 1987-2022 yılları arasında dış borç stoku ve dış borç servis ödemelerinde meydana gelen önemli ölçüdeki artış, ekonomide borç sürdürülebilirliği ve kişi başına gelir konusunda riskler yaratmaktadır. Ancak dış borcun etkin yönetiminin sağlanması yoluyla uygulanacak olan etkin politika uygulamalarının kişi başına gelir düzeyini artıracakları öngörülmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de dış borcun sürdürülebilirliği sorununu ve kişi başına gelir düzeyi üzerindeki etkisini incelemek ve politika çıkarımları sunmak önemlidir.

3. Literatür Taraması

Dünyadaki çoğu gelişmekte olan ülkeler yatırımlarını finanse etmek ve bütçe açıklarını kapatmak için dış veya iç borçlanma yoluna gidebilirler (Okoro, 2013). 1980’lere kadar dünya çoğunlukla bireysel refaha ve artan ekonomik büyümeye odaklanmıştı, ancak 1980’lerden sonra, birçok ülke dış borç almaya başladığından borç politikalarının gelişiminde bir değişim olmuştur. Bununla birlikte, değer kaybeden döviz kuru ve zayıf ticaret politikaları nedeniyle uluslararası pazarda ulusal rekabet avantajı ortadan kalkmıştır. Bu da hükümetlerin borçlanma aracına başvurmasına neden olmuştur (Arshed vd., 2022).

Şüphesiz, kamu borcu ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için orta düzeyde kamu borcuna ihtiyaç vardır. Uygun bir kamu borcu yüzdesinin sermaye girişini artırmaya, yatırımı teşvik etmeye ve ekonomik sonuçlar üzerinde olumlu etkilere yol açtığına inanılmaktadır (Grobéty, 2018). Diğer taraftan, yaşam standardı, bir ülkede bireyden ziyade toplumun ulaştığı gelir, refah ve sunulan hizmetleri kapsamaktadır. Yaşam standardı, genellikle bir bireyin kontrolü dışındaki ekonomik, toplumsal, politik ve çevresel konular gibi nesnel ölçütlerle ilgilenir (Onyenwifé vd., 2022). Dolayısıyla yaşam standardı, bireylerin yaşadığı ülke ve buldukları standartlar açısından önem arz etmektedir.

Borçlanma ile yaşam standardı arasındaki ilişki ekonomi literatüründe çok az sayıda incelenmiştir. Bu çalışmalara yönelik uygulama özetleri sunulmaya çalışılmıştır. Örneğin, Smrčka & Arltová (2014), Çek Cumhuriyeti’nde kümülatif kamu sektörü borcunun (bu ilişkide esasen hükümet borcu ve aile borcu) etkilerini, öncelikle nüfusun yaşam standardının gelişimi üzerine etkisini vurgulamışlardır. 1990-2011 yılları arasındaki zaman serisi verilerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçları, Çek Cumhuriyeti’nde uzun vadede hane halkının borçlanma oranlarının tasarruf seviyelerine göre daha yüksek düzeyde olduğu sonucuna varmışlardır. Okon & Monday (2017), Nijerya’da ekonomik büyüme, yoksulluk ve dış borç arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1986-2016 yılları arasındaki zaman serisi verilerini kullanmışlar ve büyüme modelini tahmin etmek için çok değişkenli regresyon yaklaşımı kullanmışlardır. Araştırmanın bulguları, ekonomik büyüme ile kişi başına düşen gelir arasında güçlü ve olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir. Zaghdoudi & Hakimi (2017), 2000-2015 döneminde 25 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir panel için mutlak yoksulluk (kişi sayısı oranı) ile dış borç arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bir panel eş-bütünleşme modeli gerçekleştirmişlerdir ve çalışmaya ait bulgular dış borcun yoksulluk üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Zaghdoudi (2018), 2002-2015 döneminde 95 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir panel için dış borç ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Panel Düzgün Eşik Regresyonu (PSTR) modelini uygulayarak elde edilen bulgular

%41,77'ye eşit optimum bir dış borç eşiğinin varlığı ile karakterize olduğunu göstermektedir. Bu oranın altında oluşan dış borç yaşam standardını olumlu yönde etkilemektedir. Omodero (2020), Nijerya örneğinde kamu borcunun Nijerya'daki yaşam koşulları üzerindeki etkisini değerlendirmiştir. Çalışmada 2000-2018 yılları arasındaki ikincil verileri kullanmış ve kamu borcunun kişi başına gelir üzerindeki etkisini belirlemek için analizi gerçekleştirmek üzere çoklu regresyon tekniği kullanmıştır. Bulgular, dış borcun kişi başına gelir üzerinde önemli düzeyde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, iç borcun ise kişi başına gelir üzerinde önemli bir olumlu etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Hur-Yagba (2021), 1986-2017 döneminde Nijerya ekonomisi için bir Sıradan En Küçük Kareler Doğrusal Çoklu Regresyon Analizleri kullanarak seçilmiş makroekonomik değişkenlerin yaşam standardını iyileştirme yönünde etki edip etmediğini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, dış borçların Nijerya ekonomisi ve yaşam standardı üzerinde etkin olduğunu sunmuştur. Wang vd., (2021) yenilenebilir enerji tüketimi ile insan gelişimi arasındaki bağı düzenleyen bir faktör olup olmadığını araştırmaktadır. BRICS ülkeleri için 1990-2016 yılları arasında Westerlund panel eş bütünleşme testi kullanılarak elde edilen bulgular, yaşam standartlarının yenilenebilir enerji kullanımıyla artırılabilirliğini; buna karşılık, kamu borcunun yaşam standartlarını olumsuz yönde etkilediğini tespit etmektedir. Arshed vd., (2022) yüksek borcun yaşam standardı üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. 23 yüksek borçlu Asya ülkesi için 1980-2020 yılları arasında İki Adımlı Panel Kantil ARDL modeli kullanılarak elde edilen bulgular, dış borçta azalan getirileri ortaya koymaktadır. Buna göre dış borcun, tahmini eşiğin ötesinde yaşam standardına zararlı olacağını ifade etmiştir. Onyenwufe vd. (2022), Nijerya örneğinde kamu borcu ve yaşam standardı ilişkisini incelemektedir. Zaman serisi verileri 1981'den 2020'ye kadar ele alınmıştır. Kanonik eşbütünleşme regresyonu (CCR) tekniğinin sonuçları, dış borcun Nijerya'daki hem kişi başına düşen gelir üzerinde hem de çevresel olarak ayarlanmış kişi başına düşen gelir üzerinde önemli bir olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Ancak çalışma dış borç servisinin hem kişi başına düşen gelir üzerinde hem de çevresel olarak ayarlanmış kişi başına düşen gelir üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olduğunu tespit etmiştir.

Türkiye'de ise dış borcu konu alan çalışmalar ağırlıklı olarak dış borçlanmanın belirleyicilerini (Peker & Bölükbaşı, 2013; Yamaçlı, 2015; Akduğan, 2017; Kardeş, 2022; Yıldız, 2024) araştıran çalışmalar yanında; Türkiye'de ekonomik büyüme ile dış borçlanma arasındaki ilişkiyi (Bilginoğlu & Aysu, 2008; Uysal vd., 2009; Çevik & Cural, 2013; Biçer, 2020; Yaşar vd., 2023) inceleyen çalışmalar mevcuttur. Türkiye özelinde yapılan ampirik çalışmalar göz önüne alındığında dış borçlanma ve yaşam standartlarının birlikte ele alınması ve ulusal literatürde tespit edilen boşluğun doldurulması, çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki tartışmadan, araştırmacılar arasında dış borcun yaşam standartları üzerindeki etkileri konusunda bir fikir birliği olmadığını görülmektedir. Önceki çalışmalara ait sonuçlar, dış borç ile yaşam standardı arasındaki ilişkiyi gösteren başka faktörlerin olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu nedenle, bu çalışma yaşam standartları üzerinde dış borçlanma ile kişi başına gelir arasındaki ilişkiyi araştırırken; enflasyon ve kamu harcamaları faktörlerini de araştırma kapsamına dâhil etmiştir.

4. Yöntem

4.1. Teorik Çerçeve

Çalışma, Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından geliştirilen neoklasik büyüme teorisini benimsemektedir. Neoklasik büyümeyi kamu borcu çerçevesinde kullanmaya yönelik ilk girişim Phelps & Shell (1969) tarafından yapılmış ve daha sonra Ahlborn ve Schweickert (2015) tarafından kullanılmıştır. Neoklasik büyüme modeli, öncelikle ekonomideki sermayenin ve işgücü arzının rolünü açıklayan ekonomi literatüründe bir üretim fonksiyonu sunduğu için uygun kabul edilmektedir. Esnek olmayan işgücü arzı ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımıyla, neoklasik büyüme modeli Newton'un birinci borç yasasının uygulanmasına izin veren kullanışlı bir çerçevedir.

Ekonominin tam rekabet piyasasında olduğunu ve çok sayıda özdeş firmanın homojen mal (Y) ürettiğini varsayalım (tek ünlü bir ekonomi varsayımıyla, toplam çıktı Y olarak gösterilir). Başka bir deyişle, j. firma sermaye (Kj) ve emek (Lj) kullanarak Y üretir. Barro & Sala-i-Martin (1995) ve Arčabić, vd. (2018)'i takiben, toplam üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

$$Y = AK\alpha (ZL)^{\beta} \quad (1)$$

Burada $Z = K/L \rightarrow$ emek verimliliğini temsil etmektedir. Ayrıca, $0 < \alpha, \beta < 1$ olmakla birlikte $\alpha + \beta = 1$ 'dir. A ise bir ölçek parametresidir.

Hükümetin kamu harcamalarını (E), vergiler (T) ve borçlar (D) yoluyla finanse ettiğini; borç için faiz (r) ödenmekte olduğunu ve kamu harcamaları ve borçların ulusal gelirin veya toplam çıktının sabit bir oranı olduğu varsayımı altında oluşan yeni denklem:

$$E = \varphi Y; \quad dE/d\varphi = 0 \quad (2)$$

ve

$$D = \gamma Y; \quad ; \quad dD/d\gamma = 0 \quad (3)$$

Burada, φ satın alma oranını ve γ kamu borç oranını ifade etmektedir.

Doğal olarak, hükümet D'nin faizi olarak rD kadar bir ödeme yapmaktadır. Diğer taraftan, sabit bir vergi oranıyla (λ), hükümet faktör geliri ve borç geliri üzerine şu şekilde bir vergi koymaktadır:

$$T = \lambda(Y + rD) \quad (4)$$

Bütçe açığı (D'), kamu borcu D'ye eşit olduğu varsayıldığında, hükümet bütçe kısıtı şu şekilde yazılabilir:

$$D + T = E + rD \quad (5)$$

Denklem 2, 3 ve 4 üzerinden denklem 6 ve 7'ye ulaşılır:

$$\gamma Y + \lambda(Y + rD) = \varphi Y + rD \quad (6)$$

$$Y = 1/(\gamma + \lambda + \phi) (1 - \lambda)rD \quad (7)$$

Kamu borcu dinamiklerinin reel sektörü etkilemediği varsayıldığında denklem 7, kamu borcu oranında (γ), kamu borçlarında (D) ve borç faiz yükümlülüğündeki (r) değişikliklerin ulusal çıktı Y üzerinde ve dolayısıyla bireylerin yaşam standardı üzerinde sıfırdan farklı bir etkiye sahip olacağını ortaya koymaktadır (Onyenwife vd., 2022).

4.2. Veri ve Metodoloji

Dış borçlanma ile yaşam standardı ilişkisini araştıran çalışmada analizi gerçekleştirebilmek için Türkiye’de kişi başına gelir, dış borç stoku, dış borç servisi, enflasyon ve kamu harcamaları değişkenlerinin 1987-2022 dönem yıllık verilerinden yararlanılmıştır. Modelde kişi başına gelir bağımlı değişken olarak değerlendirilirken; dış borç stoku, dış borç servisi, enflasyon ve kamu harcamaları bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ilk olarak değişkenlerin durağanlık düzeylerini tespit etmek için birim kök testi uygulanmış, uzun dönemli ilişkiyi belirlemede ise ARDL testi uygulanmıştır. Bu işlemlerin gerçekleştirilmesinde ise Eviews paket programından yararlanılmıştır.

Zaman serisi analizi, ekonometride zaman serileri arasındaki potansiyel bağlantıları belirlemek için yaygın olarak kullanılan eşbütünleşme testlerine dayanmaktadır. Granger (1981) ve Engle & Granger (1987), günümüzde araştırmacılar tarafından sıkça kullanılan ve önemli ekonometrik model olan eşbütünleşme analizi yöntemini geliştirmişlerdir. Zaman serilerinin çoğunluğunun durağan olmadığı bilinmektedir. Durağan olmayan zaman serisi analizleri, gerçek ilişkiyi yansıtmak yerine sıklıkla yanıltıcı ilişkiler üretebilmektedir (Engle ve Granger, 1987). Modelleme, hatalı regresyonu önlemek için durağan olmayan serilerin birinci farkları alınarak yapılır. Bununla birlikte, bu durum uzun vadeli ilişkinin tespit edilmesinde kritik olan bazı verilerin kaybına neden olabilmektedir. ARDL eşbütünleşme yaklaşımının temel avantajı, regresörlerin I(1) veya I(0)’ıncı derecede entegre olduğunda veya her ikisinin bir kombinasyonu olduğunda bir eşbütünleşme testine olanak tanımaktadır; bu, birim kök testinde üretilen engellerden kaçınmaya yardımcı olmaktadır. ARDL yöntemi daha küçük örneklem büyüklüğü ile kullanılabilir ve ARDL tekniği, birkaç değişkenin içsel olduğu durumlarda tarafsız uzun vadeli değerlendirmeler sağladığı kabul edilmektedir (Lin & Moubarak, 2014). ARDL testi, eşbütünleşmeyi önemli ölçüde incelemek için küçük örneklem boyutuna kolayca uygulanabilirken, Johansen tekniği eşbütünleşme analizini gerçekleştirmek için büyük bir örneklem boyutuna ihtiyaç duymaktadır. Bu yaklaşım, farklı optimum gecikmelere sahip olsalar bile değişkenleri hızlı bir şekilde değerlendirmektedir (Ozturk & Acaravci, 2010). ARDL eşbütünleşme tekniğinin yukarıdaki özellikleri göz önünde bulundurarak, Türkiye için dış borçlanma ve kişi başına gelir düzeyini modellemek için bu ekonometri tekniği benimsenmiştir.

$$GDPP = f(EDS, GGFC, INF, DSE) \quad (8)$$

Burada GDPP, EDS, GGFC, INF ve DSE sırasıyla kişi başına gelir, dış borç stoku, kamu harcamaları, enflasyon ve dış borç servisini temsil etmektedir. Modele ait verilerin tümü Dünya Bankası Kalkınma Göstergesinden (WDI) temin edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı ve Kaynağı

Değişkenler	Tanımı	Kaynağı
GDPP	Kişi Başına Gelir	WDI
EDS	Dış Borç Stoku	WDI
DSE	Dış Borç Servisi	WDI
INF	Enflasyon	WDI
GGFC	Kamu Harcamaları	WDI

Denklem (8) zaman serisi analizi için aşağıdaki gibi logaritmik forma dönüştürülmüştür.

$$\ln GDPP_t = \beta_0 + \beta_1 \ln EDS_t + \beta_2 \ln DSE_t + \beta_3 \ln INF_t + \beta_4 \ln GGFC_t + \mu_t \quad (9)$$

Ln doğal logaritmayı, β ise katsayı değerini ifade etmektedir. t ise 35 yılı kapsayan bir zaman serisidir ($t = 1987 \dots 2022$). μ_t ise stokastik hata terimidir.

Değişkenler arasındaki dinamik ilişki yapısı, En Küçük Kareler (EKK) yöntemine dayanan ARDL yaklaşımı kullanılarak açıklanmaktadır (Pesaran & Shin, 1999). Zaman serileri üzerinde regresyon analizi yaparken, bir model bağımsız değişkenlerin hem gecikmiş hem de güncel değerlerini içeriyorsa dağıtılmış gecikmeli model olarak ifade edilir. Diğer taraftan bir modelde, bağımsız değişkenler bağımlı değişkenin bir veya daha fazla gecikmiş değerine sahipse buna da ardışık bağımlı model denmektedir. Sırasıyla (10) ve (11) denklemleri bu iki modeli göstermektedir:

$$Y_t = \alpha + \beta_0 X_t + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 X_{t-2} + \dots + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$Y_t = \alpha + \sum_{j=0}^m \beta_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m \varphi_j X_{t-j} + \varepsilon_t \quad (11)$$

Bu durumda, p'ler ve q'lar sırasıyla Y_t ve X_t 'deki gecikmeleri temsil etmektedir. Engle-Granger (1981) yöntemi, değişkenlerin eşbütünlüşmeyle ilişkili olup olmadığını değerlendirmek için öngörülen uzun vadeli denge sapmasını kullanmaktadır. Değişkenlerin gecikmeli değerleri göz ardı edildiğinde bir tanımlama hatasına neden olmaktadır. Eşbütünlüşme ilişkisini belirlemek için Phillips & Loretan (1991) ARDL modelini önermiştir (Akdağ, 2019). ARDL metodolojisi üç adımdan oluşmaktadır. Birincisi, modeldeki değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisini incelemek için hata düzeltme modeli kullanılır; ikincisi, bilgi kriterlerine göre doğru gecikme uzunluğunu seçilir; üçüncü adımda ise, değişkenler arasında uzun vadeli bir eşbütünlüşme ilişkisi olup olmadığı bulunur ve varsa uzun ve kısa vadeli katsayıları belirlenir (Narayan & Smyth, 2006). ARDL sınır testi yaklaşımının eşbütünlüşme ilişkisinin belirlenmesi için hipotezler:

$$H_0. \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = 0 \text{ (Eşbütünlüşme yok)}$$

$$H_1. \beta_6 \neq \beta_7 \neq \beta_8 \neq \beta_9 \neq \beta_{10} \neq 0 \text{ (Eşbütünlüşme var)}$$

Test sonuçları, F istatistiğinin Pesaran vd. (2001)'nin önerdiği üst ve alt sınır kritik değerleri ile karşılaştırılmasıyla elde edilir. Değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığını gösteren hesaplanan F istatistiğinin üst sınır değerinden büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilir. Çalışmaya ait ARDL modeli denklem (12)'de sunulmuştur:

$$\Delta \ln GDPP_t = \beta_0 + \sum_{i=0}^m \beta_{1i} \Delta \ln GDPP_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta \ln EDS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{3i} \Delta \ln DSE_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4i} \Delta \ln INF_{t-i} + \sum_{i=0}^s \beta_{5i} \Delta \ln GGFC_{t-i} + \beta_6 \ln GDPP_{t-1} + \beta_7 \ln EDS_{t-1} + \beta_8 \ln DSE_{t-1} + \beta_9 \ln INF_{t-1} + \beta_{10} \ln GGFC_{t-1} + \mu_t \quad (12)$$

Burada β_0 sabit terimi; Δ değişkenlerin farkını ifade etmektedir. $\beta_{1i} \dots \beta_{5i}$ ve $\beta_6 \dots \beta_{10}$ değişken katsayılarını; m, n, p, q, r, s, v , optimal gecikme uzunluğunu ve μ_t hata terimini temsil etmektedir.

Çalışmada ARDL modeline ek olarak, Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS) ve Kanonik Eşbütünlüşme Regresyonunu (CCR) kullanılmıştır. FMOLS yöntemi, zaman serisi modellemesi için Phillips & Perron (1988) tarafından, açıklayıcı faktörlerdeki otokorelasyon ve içsellik üzerindeki etkileriyle ilgilenirken en küçük kareler yöntemini değiştiren bir regresyon yaklaşımı olarak geliştirilmiştir. Özellikle küçük örneklem boyutlarında güvenilirliği, içsellik ve seri korelasyonu ele alma yeteneği ile dikkat çekmektedir (Hamit-

Haggar, 2012). Bu teste ek olarak CCR testi, yalnızca birbirine bağlı bir sistemin durağan kısmını kullanarak ve sayısal bilgileri dönüştürerek bir sağlık kontrolü olarak yürütülmektedir (Pesaran vd., 2001). Veriler bu şekilde dönüştürüldüğünde; eşbütünlük modeli tarafından oluşturulan eşbütünlük bağlantısı değişmeden kalmaktadır. Eşbütünlük modellerindeki hata terimleri, CCR modifikasyonu kullanılarak sıfır düzenlilikteki açıklayıcı değişkenlerden ayrıştırılır, bu da kabaca etkili bir tahmine ve aynı zamanda ki-kare testlerine yol açmaktadır (Park, 1992; Pattak vd., 2023).

Kısa dönem denklemini temsil etmek için kullanılan hata düzeltme modeli denklem 13'te gösterilmiştir.

$$\Delta \ln GDP_t = \beta_0 + \sum_{i=0}^m \beta_{1i} \Delta \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta \ln EDS_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta \ln DSE_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{4i} \Delta \ln INF_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{5i} \Delta \ln GGFC_{t-i} + \beta_6 ECM_{t-i} + \mu_t \quad (13)$$

Burada β_6 ayarlama hızı katsayısıdır ve uzun vadede ayarlama hızını gösterir.

Ortalama, medyan, minimum, maksimum, standart sapma değerlerini içeren değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 2'de sunulmuştur. Çalışmanın değişkenlerine ait verilerin özeti incelendiğinde, en büyük standart sapmanın enflasyon oranında, en düşük standart sapmaların ise kişi başına düşen gelir ve kamu harcamalarında bulunduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	GDPP	EDS	DSE	INF	GGFC
Mean	3,885944	11,21489	10,45303	1,390685	10,86918
Median	3,867793	11,23489	10,56523	1,313341	10,84438
Maximum	4,147834	11,66153	10,93791	2,022078	11,21915
Minimum	3,695251	10,61219	9,776785	0,795948	10,55140
Std. Dev.	0,140381	0,367585	0,394614	0,437632	0,213005

4.3. Birim Kök Testleri

Serinin bütünlük ve durağanlık derecesi Phillips Perron (PP) ve Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testlerinin uygulanmasıyla değerlendirilmektedir. Serinin I(2) düzeyinde durağan olup olmadığını tespit etmek için birim kök testleri kullanılmaktadır. Çünkü değişkenler yalnızca I(0) ve I(1) olduğunda Pesaran vd. (2001) tarafından tanımlanan kritik F sınırları kullanılabilir.

Tablo 3. ADF ve PP Birim Kök Test İstatistiği Sonuçları

Variables	ADF Test		PP Test	
	Level	First Differences	Level	First Differences
GDPP	-2,37(0,38)	-6,22(0,01)**	-2,35(0,39)	-8,32(0,00)**
EDS	-0,25(0,98)	-6,23(0,01)**	-0,13(0,99)	-6,28(0,00)**
DSE	-0,18(0,99)	-5,46(0,00)**	-0,06(0,99)	-5,45(0,00)**
INF	0,07(0,99)	-3,84(0,02)**	-0,07(0,99)	-3,8637(0,02)**
GGFC	-3,80(0,02)*	-6,41(0,03)	-3,81(0,02)**	-6,59(0,00)**

Not: (*)Önem düzeyi 10%; (**)Önem düzeyi 5%; (***)Önem düzeyi 1%.

Değişkenlere ait birim kökü kontrol etmek için ADF ve PP birim kök testi kullanılmış ve birim kök testlerinin sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. GDPP, EDS, DSE ve INF değişkenleri durağan olmayan birim köke sahiptir, ancak birinci fark alındıktan sonra GDPP, EDS, DSE ve INF %5 anlamlılık düzeyinde durağan hale gelmiştir. Diğer taraftan, GGFC %5 anlamlılık

düzeyinde durağan hale gelmiştir. Bazı değişkenler I(0) düzeyinde durağan iken bazıları I(1) düzeyinde durağandır. Bu durum, değişkenlerin düzeyde ve birinci farkta durağan değerlerin karışımı olması nedeniyle ARDL yaklaşımının uygulanabileceğini açıkça göstermektedir.

5. Bulgular

Tablo 4. ARDL (1, 1, 0, 1, 0) Modeli İçin Tanısal Testler

Test	Heteroskedasite	Otokorelasyon (LM) Testi	Normal Dağılım Testi	Ramsey-Reset Test
Statistics	1,9367	0,1260	0,4088	1,0497
Prob.	0,1025	0,8821	0,8151	0,3035

Tablo 4, ARDL (1, 1, 0, 1, 0) modeli için tanısal test sonuçlarını göstermektedir. Türetilen olasılık değerleri değerlendirildiğinde, serinin normal dağılım gösterdiği ($p > 0,05$); otokorelasyon ve heteroskedastisite sorunlarından arınmış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, Ramsey-Reset testi bulgularına göre modelde tanımlama hatası tespit edilmemiştir. Bu kapsamda, söz konusu modelin uygun olduğu ve analiz sonuçlarının istatistiksel olarak yorumlanmasında bir sorun olmayacağı ifade edilebilir.

5.1. Hata Düzeltme Modeli

Tablo 5. ARDL (1, 1, 0, 1, 0) Modeli İçin Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Prob.
C	-2,759374	0,428153	-6,444826	0,0000
D(EDS)	0,256560	0,061908	4,144186	0,0003
D(INF)	-0,008388	0,011924	-0,703449	0,4878
CointEq(-1)*	-0,591487	0,091669	-6,452417	0,0000

Hata düzeltme modeli tahmin edilmiş ve sonuçlar tablo 5'te gösterilmiştir. Tablo 5'ten, hata düzeltme teriminin katsayısının %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve negatif bir işarete sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Hata düzeltme teriminin -0,591 olduğu gösterilmiştir. Bu, önceki yılın şokunun kişi başına düşen gelirin dengesizliğinin yaklaşık %59'unun, uzun vadede dengeye geri döneceğini göstermektedir. Dış borç stoku için kısa vadede kişi başına düşen reel gelir üzerinde pozitif yönde ve etkin olduğu tespit edilmiştir.

5.2. Değişkenler Arasında Uzun Dönem İlişkinin Tahmini

Tablo 6, kişi başına düşen gelir ile açıklayıcı değişkenlerimiz olan dış borç stoku, dış borç servisi, enflasyon ve kamu harcamaları arasında uzun vadeli bir ilişki olup olmadığını belirlemek için Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenen ARDL Sınır Testi sonuçlarını ve kritik değer sınırlarını göstermektedir.

Tablo 6. ARDL (1, 1, 0, 1, 0) F-Bounds Test Sonuçları

F-Bounds Test			H0: Düzey ilişkisi yok	
t-İstatistiği	Değer	Signif,	I(0)	I(1)
F- İstatistiği	7,252318	10%	2,45	3,52
k	4	5%	2,86	4,01
		2,5%	3,25	4,49
		1%	3,74	5,06

Tablo 6, F-istatistiklerinin değerinin 7.25 olduğunu göstermektedir ki bu hem alt I(0) hem de üst I(1) sınır değerlerinden daha fazladır. Bu nedenle değişkenlerin değerleri arasında uzun vadeli bir ilişki olmadığını belirten sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Tablo 7, değişkenler arasındaki eşbütünleşme bağlantısının belirlenmesinin ardından, Akaike Bilgi Kriterleri kullanılarak seçilen ARDL (1, 1, 0, 1, 0) modelinin uzun vadeli katsayılarının oluşturulmasına ilişkin sonuçları göstermektedir.

Tablo 7. ARDL (1, 1, 0, 1, 0) Modeli İçin Uzun Dönem Eşbütünleşme Analizi

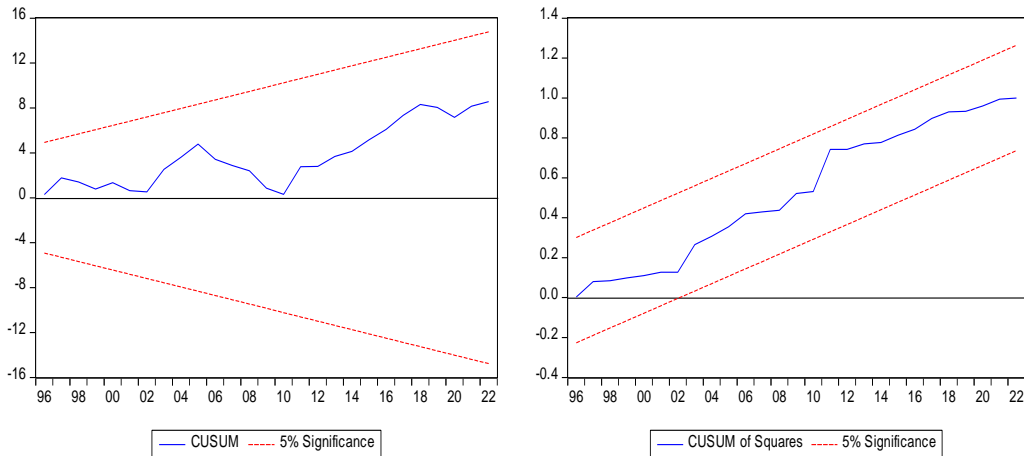
Değişken	ARDL			FMOLS			CCR		
	Katsayı	t-İstatistiği	Prob.	Katsayı	t-İstatistiği	Prob.	Katsayı	t-İstatistiği	Prob.
EDS	0,019	0,218	0,828	0,060	0,859	0,396	0,053	0,737	0,466
DSE	-0,319***	-3,938	0,000	-0,265***	-4,994	0,000	0,260***	-4,468	0,000
INF	-0,080**	-3,266	0,003	-0,047**	-2,958	0,006	-0,051**	-3,036	0,004
GGFC	1,083***	7,803	0,000	0,955***	10,620	0,000	0,946***	10,349	0,000

Not: *, ** ve *** sırasıyla (%10), (%5) ve (%1) düzeyindeki anlamlılıkları ifade etmektedir.

Temel eşbütünleşme analizinin ve uzun vadeli ARDL formunun sonuçları, oluşturulan modelin kişi başına düşen gelir, enflasyon, dış borç servisi ve kamu harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu sunmaktadır. Bu durum, kamu harcamalarının Türkiye'de kişi başına düşen geliri artırdığını, ülkenin dış borç ödemesi ve enflasyon oranının ise kişi başına geliri olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. Diğer taraftan tahmin sonuçları, dış borç stokundaki değişimin kişisel gelir üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Tahmin edilen dış borç stoku değişkeninin katsayısının işareti pozitifdir.

Brown vd. 1975'te geliştirdiği CUSUM ve CUSUMQ sonuçları aşağıdaki Şekil 3'te gösterilmiştir. Parametre tahminleri mavi çizgide gösterilmiş ve %5 güven aralığı ise kırmızı çizgilerle gösterilmiştir. Modelin kararlı kabul edilebilmesi için parametre tahminlerinin %5 güven aralığında kalması gerekmektedir. Bu durumda, modelin yapısının kararlı olduğu ifade edilebilir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUM Kare Test Grafiği

5. Sonuç

Ekonomi literatüründe uzun yıllardır dış borçlanmanın toplumsal refah üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar tartışılmaktadır. Dış borçlanmanın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu savunan çalışmalar olduğu gibi borçlanmanın ekonomik büyüme sürecine zarar verdiğini savunan çalışmalar da mevcuttur. Ancak bu konuda yaşam standartlarını artırmak için kişi başına geliri kullanarak yapılan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu doğrultuda çalışma Türkiye'deki dış borçlanma ile seçilmiş makroekonomik göstergelerin kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisinin Türkiye ekonomisinde geçerliliğini 1987-2022 dönemine ait yıllık verileri kullanarak araştırmaktadır. Öncelikle değişkenlerin durağanlık düzeylerini belirlemek için ADF ve PP birim kök testleri kullanılmış, daha sonra değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin araştırılması için ARDL modeli kullanılmıştır.

Çalışmada Türkiye'deki kişi başına düşen gelir, dış borç stoku, dış borç servisi, enflasyon ve kamu harcamalarına ilişkin çeşitli kavramsal konular tartışılmıştır. Ayrıca kişi başına düşen gelir ile borçlanma arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik yapılan ampirik çalışmalar da gözden geçirilmiştir.

Bu çalışma, dış borç stoku, dış borç servisi, enflasyon, kamu harcamaları ve kişi başına düşen gelir arasındaki uzun dönemli ilişkilerin daha iyi anlaşılmasıyla ilgili literatüre katkıda bulunmaktadır. Yapılan analizler sonucunda, dış borç servisi, kamu harcamaları ile enflasyonun Türkiye'deki kişi başına düşen gelirin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen bulgular, dış borç servisi, enflasyon oranı ile kişi başına gelir arasındaki ilişki literatürde yapılan çalışmalar paralelinde negatif katsayı ve %5 önem düzeyinde anlamlı sonuçlar sunmaktadır. Diğer taraftan, kamu harcamaları ile kişi başına gelir arasındaki ilişki yine literatürde yapılan çalışmalar paralelinde pozitif katsayı ve %5 önem düzeyinde anlamlı sonuçlar sunmuştur. Sonuç, kamu harcamalarının kişi başına düşen geliri artırdığını, dış borç servisi ve enflasyon oranının ise kişi başına düşen gelir üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

6. Tartışma ve Politika Önerileri

Dış borç servisinin katsayısı 0.39 olup, katsayısı negatiftir. Bu durum, EDS'de %1 düzeyindeki artışın Türkiye'de uzun vadede kişi başına gelirin %0.39 oranında azalışa neden olacağı anlamına gelmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, daha önce alınan borçların geri ödemesi zorlaştıkça yeniden borçlanma yoluna gitmektedirler. Bu da borç kapalı döngüsüne yol açabilmektedir. Sürekli olarak borç ödeme, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyüme ve toplumsal yaşam standartları açısından gerekli reform ve yatırımları olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Onyenwife vd. (2022), dış borç üzerindeki borç servisinin vatandaşların daha iyi bir yaşam standardını yakalaması açısından önemli bir engel olduğunu ifade etmektedir. Borç yükü olarak değerlendirilen borç servisi, mevcut borçların maliyetlerinin sonraki nesillere aktarılması olarak ifade edilebilir. Ekonomik büyüme ve toplumsal refaha katkı sunması açısından alınan dış borçların geri ödemesi ve faiz ödemeleri borçlu ülke açısından bir maliyet unsuru olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda borcun iç ekonomik faaliyetlerde etkin sektörlerde kullanılması sonucunda çarpan-hızlandırıcı etkisiyle tüm ekonomiye olumlu yansımaları olması yanında borç ödeme maliyetleri de düşürülebilir.

Modelde yer alan bir diğer değişken olan enflasyon oranının katsayısı negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Diğer faktörler sabitken enflasyon oranında yaşanan %1 artış uzun dönemde

Türkiye’de kişi başına geliri %0.08 oranında azaltmaktadır. Enflasyon, gelir dağılımını bozarak düşük gelirli kesimlerin daha fazla etkilenmesine neden olabilir. Yüksek enflasyon durumunda, sabit gelirli çalışanların geliri yüksek gelirli kişilere yeniden tahsis edilir ve bu da ulusal ölçekte yüksek ve düşük gelirli arasındaki eşitsizliği daha da kötüleştirir. Bu da, ülkenin ekonomik dağılımını bozma ve gelir eşitsizliğini besleme etkisine sahiptir (Alev, 2019). Sabit gelirli çalışanlar, enflasyonun etkilerine karşı daha savunmasız olabilirler, bu da gelir dağılımının bozulmasına ve genel kişi başına gelirin düşmesine yol açabilir. Elde edilen bu sonuçlar, kişi başına gelir üzerinde enflasyonun negatif yönde etkisi olduğunu bildiren Karaçor vd. (2011), tarafından da desteklenmektedir. Bu sonuç, enflasyonun Türkiye’de kişi başına geliri azaltan temel nedenlerden biri olduğunu belirten Aydın (2022) bulgularıyla tutarlıdır. Diğer taraftan sonuçlar, Law ve Soon’un (2020), enflasyonun reel kişi başına düşen geliri negatif yönde etkilediği sonucuna varan bulgularıyla da benzerlik göstermektedir. Bu durumda enflasyonun kişi başına gelir düzeyini azalttığı ve yaşam standartlarının bu durumdan olumsuz yönde etkilendiği ifade edilebilir.

Son olarak kamu harcamalarına ait katsayı 1.08 olup, katsayısı pozitifdir. Bu durum, kamu harcamalarında yaşanan %1’lik artışın uzun vadede kişi başına gelir ile %1.08’lik bir pozitif ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Kamu harcamaları, eğitim, sağlık ve güvenlik gibi temel hizmetleri sağlayarak doğrudan istihdama ve kişisel gelire olumlu yönde katkı sunabilmektedir. Ayrıca, hükümetin sosyal yardım programları kapsamında sunduğu işsizlik ödeneği ve emekli yardımları gibi transfer ödemeleri doğrudan geliri artırmaktadır. Bu bulgu, kamu harcamalarının verimli alanlarda yapılmasının uzun vadede kişisel geliri artırdığını bildiren Barro (1990); Appiah (2017); Marjit vd. (2020) çalışmaları da destekler niteliktedir.

Yukarıda belirtilen bulgulara dayanarak, Türkiye’nin dış borç servisinin ve enflasyon oranında yaşanan artışın, kişi başına düşen gelirdeki düşüşe bağlı olarak ekonomik performansını engelleyici bir etken olarak değerlendirilmesi düşünülebilir. Bu doğrultuda, Dış borç servis yükünü hafifletmek amacıyla, borç yapılandırılmaları ve düşük faizli borçlanma gibi stratejiler ile borçların sürdürülebilir bir seviyede tutulması hedeflenmelidir. Diğer taraftan, enflasyonun talep yönlü mü yoksa maliyet yönlü mü olduğu belirlenerek, uygun politika araçları devreye sokulabilir. Ayrıca, Türkiye’de enflasyon artışının engellenmesi yönünde yapısal reformlar yanında üretimi ve fiyat istikrarını sağlayıcı politikaların oluşturulması kişisel geliri artırmada bir önlem olarak değerlendirilebilir. Kamu harcamalarının, uzun vadeli ekonomik büyümeye katkı sağlayacak alanlara (eğitim, sağlık, altyapı) yönlendirilmesi kişi başına geliri artırabilir. Bu yatırımlar, verimliliği artırarak sürdürülebilir ekonomik büyüme sağlayabilir. Gelecekteki çalışmalar açısından, bu çalışmada kullanılan model geliştirilerek farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler açısından analiz edilerek sonuçlar karşılaştırılabilir. Son olarak, yaşam standartlarını ölçmede dış borçlanmanın yanı sıra toplumsal dinamikleri yansıtan diğer değişkenlerin eklenmesi, gözlem sayısının artırılması, farklı ekonometrik yöntemlerinin kullanılması ya da entegre edilmesi ile literatüre katkı sunması beklenebilir.

Kaynakça

- Akdağ, İ. (2019). Türkiye’de trafik kazaları ve ekonomik kalkınma ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 225–248. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/868604>
- Akduğan, U. (2017). Türkiye’de dış borç stokunun belirleyicileri. *Business and Economics Research Journal*, 8(2), 183-202.
- Alev, N. (2019). Türkiye’de enflasyonun belirleyicileri: ARDL sınır testi yaklaşımı (2006: Q1-2018: Q2 dönemi). *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 3(1), 1-18.
- Ahlborn, M., & Schweickert, R. (2018). Public debt and economic growth–economic systems matter. *International Economics and Economic Policy*, 15, 373-403.
- Appiah, E. N. (2017). The effect of education expenditure on per capita GDP in developing countries. *International Journal of Economics and Finance*, 9(10), 136-144.
- Arčabić, V., Tica, J., Lee, J., & Sonora, R. J. (2018). Public debt and economic growth conundrum: nonlinearity and inter-temporal relationship. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 22(1), 20160086.
- Arshed, N., Nasir, S., & Saeed, M. I. (2022). Impact of the external debt on standard of living: a case of Asian countries. *Social Indicators Research*, 163(1), 321-340.
- Aydın, A. (2022). Avrupa ülkelerinde kişi başına milli geliri etkileyen faktörlerin yatay kesit yöntemiyle analizi. *Social Sciences: Theory and Practice*. 6(1):26-38.
- Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1995). *Technological diffusion, convergence and growth*. Economics Working Papers, 116.
- Biçer, B. (2020). Dış borç-ekonomik büyüme ilişkisi: 1970-2017 dönemi Türkiye örneği. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 23-45.
- Bilginoğlu, M., & Aysu, A. (2008). Dış borçların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (31), 1-23.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 37(2), 149-163.
- Cecchetti S, Mohanty MS, Zampolli F. (2011). *The real effects of debt, bank for international settlement*. Working papers no. 352.
- Cural, M. (2009). OECD Ülkelerinde gelir dağılımının 1980 sonrası gelişimi ve eşitsizliği azaltıcı müdahaleler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 73-97.
- Çevik, N. K., & Cural, M. (2013). İç borçlanma, dış borçlanma ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: 1989-2012 dönemi Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 165, 115-139.
- Demir, Y. ve Görür, Ç. (2020). OECD ülkelerine ait çeşitli enerji tüketimleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel eşbütünleşme analizi ile incelenmesi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 32, 15-33. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2020.32.0005>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057–1072. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1912517?seq=1>
- Elom-Obed, F. O., Odo, S. I., Elom-Obed, O., & Anoke, C. I. (2017). Public debt and economic growth in Nigeria. *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences*, 4(3), 1-16.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1913236?seq=1>

- Glasberg, D. S., & Ward, K. B. (1993). Foreign debt and economic growth in the world system. *Social Science Quarterly*, 74(4), 703-720.
- Grobéty, M. (2018). Government debt and growth: The role of liquidity. *Journal of International Money and Finance*, 83, 1-22.
- Granger, C. W. J. (1981). Some properties of time series data and their use in econometric model specification. *Journal of Econometrics*, 16(1), 121-130. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(81\)90079-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(81)90079-8)
- Hamit-Haggar, M. (2012). Greenhouse gas emissions, energy consumption and economic growth: A panel cointegration analysis from Canadian industrial sector perspective, *Energy Economics*, 34(1), 358–364. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.06.005>
- Hur-Yagba, A. A., Jekele, H. E., & Umar, K. (2021). Foreign Debts Strategy Thesis for Improved Living Standard: The Nigerian Experience. *East African Journal of Business and Economics*, 3(1), 1-13. <https://doi.org/10.37284/eajb.3.1.263>
- Joy, J., & Panda, P. K. (2020). Pattern of public debt and debt overhang among BRICS nations: An empirical analysis. *Journal of Financial Economic Policy*, 12(3), 345-363. <https://doi.org/10.1108/JFEP-01-2019-0021>
- Karaçor Z, Özer H. ve Saraç T.B. (2011). Enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisi üzerine ekonometrik bir uygulama (1988-2007). *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2):29-44.
- Karaş, G. (2022). Türkiye’de kamu dış borç yüküne etki eden faktörlerin belirlenmesi (1974-2020). *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 9(29), 42-57.
- Law, C. H., & Soon, S. V. (2020). The impact of inflation on income inequality: the role of institutional quality. *Applied Economics Letters*, 27(21), 1735-1738.
- Marjit, S., Sasmal, R., & Sasmal, J. (2020). Composition of public expenditure and growth of per capita income in Indian states: a political perspective. *Journal of Social and Economic Development*, 22, 1-17.
- Narayan, P. K. (2004). Fiji’s Tourism Demand: The ARDL Approach to Cointegration. *Tourism Economics*, 10(2), 193- 206. <https://doi.org/10.5367/000000004323142425>
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2006). What determines migration flows from low-income to high-income countries? An empirical investigation of Fiji-U.S. migration 1972-2001. *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342. <https://doi.org/10.1093/cep/bvj019>
- Ndemange, F. N. (2018). *The impact of external debt servicing on capital formation and gross domestic product in Kenya*. (Master of Thesis), Kenyatta University, Kenya.
- Ogunjimi J. (2019). The impact of public debt on investment: evidence from Nigeria. *Dbn Journal of Economics and Sustainable Growth*. <https://ssrn.com/abstract=3466870>
- Okon, E. O., & Monday, O. I. (2017). Empirical and evidence-based investigation: External debt, poverty and economic growth nexus. *International Journal of Applied Economics, Finance and Accounting*, 1(1), 37–47.
- Omodero, C. O. (2020). Public debt and the living condition of people in Nigeria. *Euro Economica*, 39(1), 35-46.
- Onyenwife, C.K.; Ekesiobi, C. & Okoli, C.K. (2022); Public Debt and Standard of Living in Nigeria, *ANSU Journal of Arts and Social Sciences (ANSUJASS)*, 9(2): 79-97.
- Park, J. Y. (1992). Canonical Cointegrating Regressions. *Econometrica*, 60(1), 119–143. <https://doi.org/10.2307/2951679>
- Pattak, Dulal Chandra & Tahrim, Farian & Salehi, Mahdi & Chandra Voumik, Liton & Akter, Salma & Ridwan, Mohammad & Sadowska, Beata & Zimon, Grzegorz. (2023). The Driving Factors of Italy’s CO2 Emissions Based on the STIRPAT Model: ARDL, FMOLS, DOLS, and CCR Ap-proaches. *Energies*. 16. 5845. <https://doi.org/10.3390/en16155845>
- Peker, O., & Bölükbaş, M. (2013). Türkiye’de dış borçlanmanın belirleyicileri: Ekonometrik bir analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 289-302.

Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1999). *An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis*. *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, Strom, S. (Ed.) Cambridge University Press, 371–413. <https://doi.org/10.1017/ccol521633230.011>

Pesaran, M.H., Shin, Y. and Smith, R.J. (2001), Bounds testing approaches to the analysis of level relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326, Doi: 10.1002/jae.616.

Phelps, E. S., & Shell, K. (1969). Public debt, taxation, and capital intensiveness. *Journal of Economic Theory*, 1(3), 330-346.

Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>

Reinhart, C. M., and Rogoff, K. S. (2010). Growth in a Time of Debt. *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 100, 573-578.

Sajjad, I., & Khan, D. M. A. (2018). Investigating the impact of external debt on economic growth: a case study of Pakistan. *Journal of Business & Tourism*, 4(2), 41-51.

Smrčka, L., & Arltová, M. (2014). Debt in relation to the standard of living enjoyed by the population of developed countries. *Prague economic papers*, 23(1), 84-107.

Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94.

Sumanaratne, B. M. (2022). External Debt Sustainability and Economic Growth in Sri Lanka. *Journal of Social Sciences and Humanities Review*, 7(4), 271-293.

Swan, T. W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic record*, 32(2), 334-361.

Uma, K. E., Eboh, F. E., & Obidike, P. C. (2013). Debt and debt service: Implications on Nigerian economic development. *Asian journal of social sciences & humanities*, 2(2), 275-284.

Uysal, D., Özer, H., & Mucuk, M. (2009). Dış borçlanma ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1965-2007). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 161-178.

Vincent, A. E., & Timothy, P. (2024). Effect of external debts on standard of living in Nigeria. *International Journal of African Research Sustainability Studies*. 3(2), 130-144.

WDI (2024). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> Erişim Tarihi: 19.08.2024

Yamaçlı, D. S. (2015). Türkiye’de dış borçlanmanın belirleyicileri: Bazı kritik makroekonomik göstergelerin rolü. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (605), 19-40.

Yaşar, Ö., İşleyen, Ş., & Demir, Y. (2023). Dış ticaret ve dış borçların ekonomik büyümeye etkisinin ekonometrik modellerle incelenmesi: Türkiye örneği. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(91), 10-20.

Yıldız, F. (2024). *Kamu borçlarının belirleyicileri: Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri analizi*. Özgür Yayınları, Gaziantep.

Zaghdoudi, T., & Hakimi, A. (2017). Does external debt-poverty relationship confirm the debt overhang hypothesis for developing countries? *Economics Bulletin*, 37(2), 653–665.

Zaghdoudi, K. (2018). Is the relationship between external debt and human development non-linear? A PSTR approach for developing countries. *Economics Bulletin*, 38(4), 2194-2216.

Wang, Z., Bui, Q., Zhang, B., Nawarathna, C. L. K., & Mombeuil, C. (2021). The nexus between renewable energy consumption and human development in BRICS countries: The moderating role of public debt. *Renewable Energy*, 165, 381-390.

Extended Summary

The Relationship Between External Debt and Living Standards in Türkiye: An Empirical Analysis

Developing countries resort to external borrowing through various channels to provide better living standards for their societies. Such developing countries frequently employ policy tools like grants, loans, and foreign aid to address specific issues arising from their economic systems and to achieve economic development. These countries engage in external borrowing to provide infrastructure facilities, create employment, deliver healthcare services, and implement economic reforms, all with the goal of achieving economic development. In this context, external debt is assumed to both resolve the economic challenges of society and improve living conditions (Hur-Yagba et al., 2021). However, debt is considered harmful to these economies if it is both long-term and comes with high costs. Nevertheless, even in such cases, governments turn to borrowing to achieve fundamental macroeconomic goals such as improving living standards and fostering economic development. It is expected that borrowing will encourage higher levels of economic activity and employment through the development of infrastructure, thereby improving overall living standards and reducing poverty (Elom-Obed et al., 2017; Babayemi & Olorunpomi, 2017). However, the positive economic growth expectations rooted in the Keynesian income and expenditure approach may not materialize in the long run if the debt component of government spending becomes too large and the debt repayment burden becomes excessively high (Vincent & Timothy, 2024: 131).

Despite the increase in per capita income in Türkiye, this rate remains below the desired level. It is observed that external debt stock and debt payments are significantly affected during periods of economic crisis. According to the categorization developed by the World Bank and the IMF based on external debt indicators for developing countries, Türkiye clearly falls into the debtor category. The substantial rise in external debt stock and debt service payments between 1987 and 2022 has created risks regarding debt sustainability and per capita income in the economy. However, it is anticipated that effective policy implementations, enabled by the efficient management of external debt, will enhance the per capita income level. Therefore, it is crucial to examine the issue of external debt sustainability in Türkiye and its impact on per capita income, as well as to provide policy recommendations.

Given the increasing external debt stock in the Turkish economy, it is crucial to critically examine the overall impact of the loans used by the country on per capita income. Based on the theoretical foundations discussed, this study revolves around two main scenarios: first, can the country's overall external debt stock significantly help increase Türkiye's per capita income and improve the inflationary environment? Second, to what extent do the terms of external debt repayment affect Türkiye's living standards and public expenditures when considered as a whole?

This study makes significant contributions to the existing literature in several key areas. First, it fills a significant gap by focusing specifically on the standard of living in the Turkish context and highlights the need for further research and understanding of efforts to increase personal income within the country. By examining Türkiye's debt landscape, the study highlights the importance of localized research in informing initiatives to deliver a better standard of living.

Second, the study sheds light on the factors driving Türkiye's significant debt growth between 1987-2022. By identifying and analyzing these factors, the study provides valuable policy recommendations to inform policymaking and strategic initiatives aimed at increasing personal income in Türkiye. This information is crucial for developing targeted strategies to increase living standards.

Third, as a result of the review, studies on the impact of external debt stock and standard of living are sparse in the national and international literature. This study provides new evidence on the link between external debt stock and the standard of living in the Turkish context using up-to-date datasets.

For many years, the economic literature has debated the impact of external borrowing on social welfare. While some studies argue that external borrowing has positive effects on economic growth, others contend that borrowing harms the economic growth process. However, relatively few studies have examined the use of per capita income as a measure for improving living standards in this context. Accordingly, this study investigates the validity of the relationship between external borrowing and selected macroeconomic indicators on per capita income in Türkiye, using annual data for the period 1987-2022. Initially, ADF and PP unit root tests were applied to determine the stationarity levels of the variables, followed by the use of the ARDL model to explore long-term relationships between them.

This study contributes to the literature by providing a deeper understanding of the long-term relationships between external debt stock, external debt service, inflation, public expenditures, and per capita income. The analysis reveals that external debt service, public expenditures, and inflation are significant determinants of per capita income in Türkiye. The findings show that the relationships between external debt service, inflation, and per capita income are negative and statistically significant at the 5% level, consistent with previous studies. On the other hand, the relationship between public expenditures and per capita income is positive and statistically significant at the 5% level, aligning with the literature. The results suggest that public expenditures increase per capita income, while external debt service and inflation negatively impact per capita income.

Based on the above findings, it can be considered that the increase in Türkiye's external debt service and inflation rate may be evaluated as factors hindering economic performance due to the resulting decline in per capita income. To alleviate the burden of external debt service, strategies such as debt restructuring and low-interest borrowing should aim to maintain debt at a sustainable level. On the other hand, appropriate policy tools can be implemented by determining whether inflation is driven by demand or cost factors. Additionally, structural reforms to prevent inflation in Türkiye, along with policies to ensure production and price stability, may be considered measures to increase personal income. Redirecting public expenditures toward areas that contribute to long-term economic growth, such as education, healthcare, and infrastructure, can enhance per capita income. These investments can increase productivity and support sustainable economic growth.

Döngüsel Ekonomiye Geçişte Vergi Politikalarının Rolü

İclal Dağlıoğlu Şanlı¹

Döngüsel Ekonomiye Geçişte Vergi Politikalarının Rolü	The Role of Tax Policies in Transition to Circular Economy
<p>Öz</p> <p>Bu çalışmada, vergi politikalarının döngüsel ekonomi (DE)'yi destekleyecek şekilde yeniden tasarlanmasının önemi vurgulanmış; özellikle kaynak verimliliğinin artırılması, sürdürülebilir tüketim ve üretim alışkanlıklarının oluşturulması açısından bu politikaların etkisi ele alınmıştır. Araştırma kapsamında, DE'ye uygun vergi araçları analiz edilerek sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturulmasında vergi politikalarının rolüne dair kapsamlı bir çerçeve sunulmuştur. Çalışmanın temel amacı, DE'ye geçişte vergi politikalarının potansiyel katkılarını değerlendirmek ve bu bağlamda mevcut literatürdeki yaklaşımlar çerçevesinde kapsamlı politika önerileri sunarak bu alandaki akademik ve uygulamalı politika geliştirme süreçlerine katkıda bulunmaktır.</p>	<p>Abstract</p> <p>This study emphasizes the importance of redesigning tax policies to support the circular economy (CE), particularly in terms of enhancing resource efficiency and fostering sustainable consumption and production habits. Within the research scope, tax instruments suitable for the CE are analyzed, providing a comprehensive framework for understanding the role of tax policies in establishing a sustainable economic structure. The primary objective of this study is to evaluate the potential contributions of tax policies in the transition to a CE and, within this context, to offer comprehensive policy recommendations based on approaches in the current literature. Through these contributions, the study aims to support both academic and practical policy development processes in this field.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Döngüsel Ekonomi, Vergi, Vergi Politikaları, Vergi Teşvikleri, Çevre Vergileri</p>	<p>Keywords: Circular Economy, Tax, Tax Policy, Tax Incentives, Environmental Taxes</p>
<p>JEL Kodları: H2, H23, P18</p>	<p>JEL Codes: H2, H23, P18</p>

<p>Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı</p>	<p>Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır</p>
<p>Yazarların Makaleye Olan Katkıları</p>	<p>Yazar'ın makaleye katkısı %100'dür.</p>
<p>Çıkar Beyanı</p>	<p>Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.</p>

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Maliye bölümü, iclaldaglioglu@sdu.edu.tr .

e-ISSN: 1306-6293/© 2025 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Döngüsel ekonomiye geçiş, günümüzde kaynak kıtlığı, çevresel tahribat ve hızla artan tüketim baskısının ortaya çıkardığı sürdürülemez duruma yanıt olarak giderek daha fazla önem kazanan bir modeldir. Bu yaklaşım, geleneksel doğrusal ekonomi modelinden farklı olarak, "kullan-at" anlayışını terk edip, ürünlerin, malzemelerin ve kaynakların ömrünü uzatarak, yeniden kullanım, geri dönüşüm ve onarım gibi sürdürülebilir üretim-tüketim döngülerini temel alır. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik sistemlerde köklü bir yapısal değişim yaratmakla kalmaz, aynı zamanda çevresel etkileri azaltarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında kritik bir rol oynar.

Döngüsel ekonomi modeli, sürdürülebilir büyüme için güçlü bir potansiyel taşıırken, mevcut piyasa engelleri ve yapısal sınırlamalar bu geçişi zorlaştırmaktadır. Vergi politikaları, bu noktada önemli bir araç olarak karşımıza çıkar; çünkü vergi sistemleri, ekonomik aktörlerin yatırım, üretim ve tüketim kararlarını doğrudan etkileyen güçlü teşvik mekanizmaları sunar. Ancak, mevcut vergi sistemleri çoğunlukla döngüsel dönüşümü destekleyecek esneklikten yoksundur. Döngüsel ekonomiye geçişi hızlandırmak için yenilikçi vergi politikalarının devreye alınması gereklidir. Örneğin, çevre dostu ürünlerin desteklenmesi, atık yönetimi uygulamalarının teşvik edilmesi, çevresel zararların "kirleten öder" ilkesine dayalı vergiler yoluyla karşılanması gibi önlemler, döngüsel ekonomi ile uyumlu bir vergi yapısının ana hatlarını oluşturmaktadır.

Bu çalışma, döngüsel ekonomiye geçiş sürecinde vergi politikalarının potansiyel katkılarını inceleyerek literatürdeki mevcut yaklaşımları ele almakta ve örnek uygulamalarla değerlendirmektedir. Araştırmanın önemi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik stratejik bir araç olarak vergilerin nasıl yeniden tasarlanabileceğini ve döngüsel ekonomi odaklı bir vergi sisteminin nasıl şekillendirilebileceğini göstermeye dayanır. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle döngüsel ekonomi kavramı ve bu modele geçişte karşılaşılan temel engeller ele alınacaktır. Ardından, bu sürece katkı sağlayabilecek spesifik vergi araçları ve teşvik mekanizmaları analiz edilerek, daha sürdürülebilir bir ekonomik yapının inşasında vergi politikalarının rolü kapsamlı bir şekilde ortaya konulacaktır.

2. Sürdürülebilir Kalkınma ve DE

1970'lerden bu yana dünya nüfusu iki katına çıkmış ve küresel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) dört kat artmıştır. Bu artış, ekonomik kalkınmayı ve buna bağlı olarak insan refahındaki artışı desteklemek için büyük miktarda doğal kaynak kullanılmasını gerekli kılmıştır. Temelde yaklaşık son 50 yıllık süreçte küresel doğal kaynak talebinde uzun süreli bir istikrar ya da düşüş yaşanmamakla birlikte küresel düzeyde kaynak çıkarımı hızla artmış, 1970 yılındaki 27 milyar tonluk üretim, 2017 yılında 92 milyar tona ulaşmıştır (UNEP, 2019:7). Günümüz ekonomisinde doğal kaynaklar çıkarılmakta, ürüne dönüştürülmekte ve en sonunda da çöpe atılmaktadır. Atıkların geri dönüştürülmesi ve verimliliği artırmaya yönelik önlemler, ham madde ihtiyacını azaltmaya yardımcı olsa da, bu temelde açık doğrusal sistem orta vadede çevre üzerinde muhtemelen sürdürülemez talepler doğuracak bir sistem olmaya devam etmektedir (Preston 2012:3). Bina, altyapı, ekipman ve üretimde kullanılan çoğu malzeme için küresel stoklar hâlâ beklenen talebi karşılamaya yeterlidir fakat ham madde ve işlemenin, özellikle de enerjiyle ilgili olanların çevresel etkileri hızla kritik hale gelmektedir. Bu etkilerin, üretim süreçlerinde verimlilik artışıyla bir dereceye kadar iyileştirilebilse bile, artan toplam talep artışıyla şiddetlenmesi beklenmektedir (Allwood vd., 2011:362). Doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi toplam sera gazı emisyonlarının yaklaşık yüzde 50'sini oluşturmaktadır ayrıca su stresi ve arazi kullanımına bağlı biyolojik çeşitlilik kaybı üzerindeki kaynaklarla ilgili etkiler % 90'ın üzerindedir (UNEP, 2019:8). Yenilenemeyen kaynakların birincil çıkarımı, bu kaynaklara daha döngüsel bir şekilde davranmaya başlasak bile, artan talep nedeniyle devam edecektir. Birincil kaynakların madenciliği ve işlenmesi önemli çevresel, enerji ve sosyal maliyetlere sahiptir ve kaynak ihtiyacındaki artış bu maliyetleri arttırmaktadır. Ayrıca bazı yenilenebilir kaynakları geri dönüştürebilsek de, bu kaynakların geleceği, bunların üretimini ve kullanımını ne kadar dikkatli yönettiğimize çok daha bağlıdır. Dolayısıyla sürdürülebilir kaynak kullanımı ve hem yenilenebilir hem de yenilenemez kaynakların yönetimi kavramının döngüsellikle aynı zamanda zemin kazanması gerekmektedir (Hislop ve Hill, 2011:9).

Preston, (2012:7) beşikten beşiğe yaklaşımının, DE'nin merkezindeki kavramlardan biri olduğunu ve bu yaklaşımın amacının son derece iddialı olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşımın, para kazanırken çevreye ve topluma zarar vermektan kaçınmakla kalmayıp her ikisine de olumlu etki yapan ürünler yaratmak anlamına geldiğini belirtmektedir. Esposito vd. (2017:10) mevcut sürdürülebilirlik paradigmasının çoğunun daha azla daha fazlasını yapmak etrafında şekillendiği, DE'nin aynı zamanda iyileştirici de olduğunu belirtmektedir. Sürdürülebilirlik açısından DE'yi sadece çevre dostu bir paradigma olarak tanımlamak oldukça eksik bir tanımdır. DE, kaynak kullanımından tedarik zincirine, tüketime, bir işlev için kalan kullanılmaz parçalara ve başka bir amaç için yeni bir kaynağa geri dönüştürülmeye kadar, bir ürünün yaşam döngüsünün tüm noktalarında hâlihazırda kullanımda olan en üst düzeye çıkarmaya odaklanmaktadır.

Pek çok konseptte farklı şekillerde tanımlanmakla birlikte bunların ortak noktası DE'yi, dairesel kapalı döngü sistemi konseptinde ele almalarıdır (Murray vd., 2017:372). DE yaklaşımı, kapalı döngü sistemi oluşturmak ve doğal kaynak kullanımını en aza indirmek için malzeme bileşenlerinin yeniden kullanıldığı, paylaşıldığı, onarıldığı, yenilendiği, yeniden üretildiği ve geri dönüştürüldüğü kaynakların sürdürülebilir yönetimine odaklanmaktadır. Geleneksel doğrusal ekonomi modelinin "al-yap-tüket" politikasıyla karşılaştırıldığında, DE modelinin "tekrar-yap" politikası, yalnızca doğal kaynaklara olan gereksinimi büyük ölçüde azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda hem kaynakların hem de atıkların ele alınmasına ilişkin tüm süreci yeniden düşünmek manasına gelmektedir. Ayrıca ürünü uygun maliyetli olacak, istihdam yaratacak, yeni ve yenilikçi teknolojileri kolaylaştıracak ve son olarak çevre dostu bir uygulamayla sonuçlanacak şekilde yeniden tasarlamaktır (Khajuria vd., 2022:2). DE, "ekonomiyi doğal kaynaklar ve çevre ile birleştiren bir ekonomik büyüme ve kalkınma sistemi" olarak tanımlanmaktadır (Kumar vd., 2019:1069-1071). DE'de, kaynaklar tüketilmez ancak sürekli ve uzun ömürlü bir sistem içinde geri kazanılır ve bu sayede kaynakların en yüksek potansiyelde çalışır durumda tutulması sağlanır. Kullanım aşamasından sonra değeri yok etmek yerine değer, yeniden kullanma, onarım, yeniden üretim veya geri dönüşüm döngüleri yoluyla korunur. Bu amaçla DE, toksik olmayan, sonsuz kez geri dönüştürülebilen malzemelerin kullanıldığı yeni iş modellerine ve yenilikçi ürün tasarımlarına ihtiyaç duymaktadır (Van Kruchten ve Van Eijk, 2022:10). DE, ekosistem işleyişini ve insan refahını en üst düzeye çıkarmak için planlama, kaynak sağlama, satın alma, üretim ve yeniden işlemenin hem süreç hem de çıktı olarak tasarlandığı ve yönetildiği bir ekonomik modeldir (Murray vd., 2017:371, 377). DE'ye geçiş, ekonomideki kaynakların çeşitli kanallar aracılığıyla kullanılmasını gerektirir (OECD, 2018:4). Bu süreç Tablo 1'de gösterilmektedir.

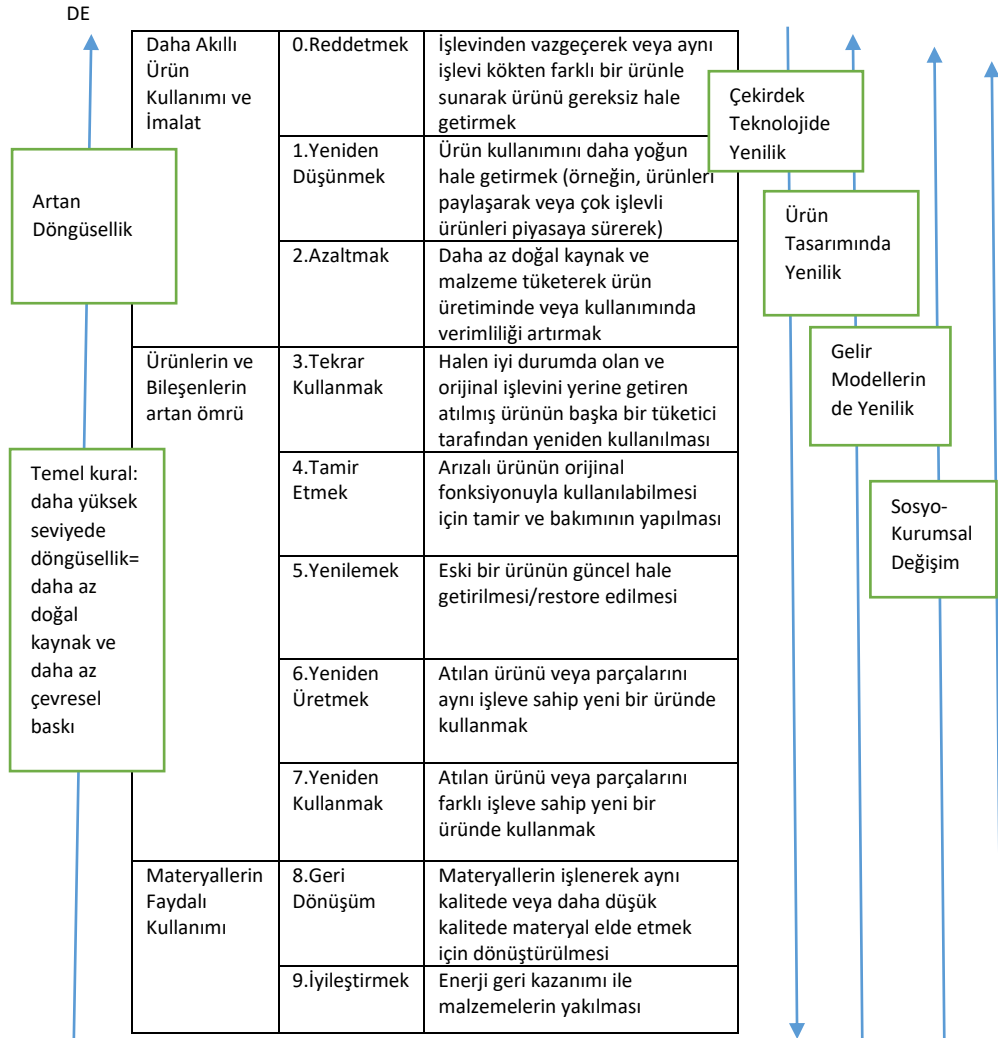
Tablo 1: DE'ye Geçiş

1. Malzeme döngülerinin kapatılması: <ul style="list-style-type: none"> • Ömrünü tamamlamış ürünlerin onarımı, yeniden kullanımı, yenilenmesi ve yeniden üretilmesi • Tüketim sonrası malzeme ve atıkların ikincil ham maddelere dönüştürülmesi • Ürün-hizmet-sistemlerinin geliştirilmesi
2. Çevreci tasarım yoluyla malzeme döngülerinin genişletilmesi
3. Kaynak verimliliği girişimleriyle malzeme döngülerinin daraltılması

Kaynak: OECD, 2018:4'den oluşturulmuştur.

DE de daha iyi üretim ve bakım yoluyla ürünlerin ömrünün artırılmasıyla kaynak kullanımı azalır. Dolayısıyla, bir endüstriyel sürecin istenmeyen çıktılarının başka bir endüstriyel süreçte ham madde olarak kullanıldığı "gıda olarak atık kavramı" ve azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşümden oluşan 3R, DE kavramının merkezi konumundadır (Murray vd., 2017:371). Tüketicilerin kullandığı ürünlerin yaşam döngüsünün 3R uygulamalarıyla uzatılması ve kaynak israfının önlenmesi ihtiyacının DE'ye geçişte önemli rol oynamaktadır (Patwa vd., 2021:732). Daha sonraki dönemde 9 R yaklaşımı DE'nin temelini oluşturmuştur. Şekil 1' de bu yaklaşım görülmektedir.

Şekil 1: DE

Doğrusal Ekonomi

Kaynak: Potting vd. 2017:5.

Kaynakları daha verimli kullanarak ve bu kaynakların ekonomide daha uzun süre dolaşımı sağlanarak, küresel ekonominin genişlemeye devam etme olasılığını da karşılayan bir toplam kaynak kullanımının azaltılması süreci yaratılabilir. DE, çıkarma ve üretim süreçlerinin iyileştirilmesini veya değiştirilmesini de içeren, ürünlerin ve tedarik zincirlerinin doğasına uygun olarak atıkların da tasarlandığı bir ekonomidir. Bu, tüketicilerin daha dayanıklı ürünleri satın alabilmelerini ve satın almalarını teşvik etmenin yanı sıra mümkün olduğunca tüketimi azaltma anlamına da gelmektedir. Ürünler kolaylıkla ve ekonomik olarak onarılabilir, yükseltilebilir veya yeniden üretilir ve aynı zamanda kullanışlı ve sezgisel toplama sistemleri aracılığıyla geri dönüşüm ve geri kazanım için de tasarlanabilir (Hislop ve Hill, 2011:8). Döngüsellik sağlanarak, hem ham madde çıkarımı, işlenmesi ve üretimin hem de bertarafın etkileri azaltılabilir.

3. DE'nin Engelleri ve Bu Engellerle Mücadele Politikaları

Artan nüfusla birlikte, doğal kaynaklar üzerindeki artan baskı ve büyüme, geleneksel doğrusal modelden DE'ye geçişi zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple, başta tedarik zinciri olmak üzere DE'ye geçişin belirleyicileri, engelleri ve uygulamaları temelinde çalışmalar artmaktadır (Govindan ve Hasanagic, 2018:30). DE'ye geçiş, daha yenilikçi, dayanıklı ve üretken bir ekonominin kalıcı faydalarını sağlayabilmektedir. DE, ekonomik büyüme sağlamak, istihdam yaratmak ve çevresel etkiyi azaltmak gibi politika yapımcıların temel hedeflerine ulaşmak için önemli bir kaldıraç olarak görülmektedir (EMF, 2015:23-24). DE ile doğal kaynakların çıkarılmasının, arz riskinin (jeopolitik) ve çevresel baskıların azalmasının yanında, ekonomi ve istihdam da yeni fırsatlar yaratılması, düşük karbona geçişte motivasyon ve işbirliği ortamının oluşturulması beklenmektedir (OECD, 2018:4).

Doğal kaynak ihtiyacının azalmasından, çevresel sorunların çözümüne kadar pek çok fayda sağlanması beklenen DE'ye geçiş, başta doğrusal ekonominin itici güçleri olmak üzere pek çok engelle karşı karşıyadır. Doğrusal ekonominin devamlılığını sağlayan faktörlerden en temeli fiyatlardır. Fiyatlara tüm maliyetlerin dâhil edilmemesi DE karşılaştırmasının hem üreticiler hem tüketiciler hem de kamu otoriteleri tarafından doğru bir şekilde yapılmasını engellemektedir (EASAC, 2015:7). "*Bilgi eksikliği ve maliyetlerin gerçekte olduğundan daha yüksek olduğu algısı, işletmelerin ve bireylerin harekete geçmesini engelleme eğilimindedir*" (Hislop ve Hill, 2011:8).

İşletmeler açısından faaliyetlerinin gerçek maliyetlerinin (faaliyetlerinin olumsuz çevresel ve sosyal etkileri veya çevresel ve sosyal dışsallıklara uyumla ilişkili finansal maliyetler) ortaya koyulmaması, üretim ve tüketimin kümülatif etkilerinin (kaynakların tükenmesi, kirlilik ve iklim değişikliği gibi) firmanın kendisi üzerindeki potansiyel etkisinin göz ardı edilmesi, kısa vadeli kârlara ve hissedarlara dağıtılan temettülere ilişkin piyasa öncelikleri, kaynak verimliliğine ve döngüsellüğün diğer yönlerine yapılan yatırımlar için gereken uzun vadeli perspektifin benimsenmesini zorlaştırmaktadır (EASAC, 2015:7). DE'ye geçişte ürünlerin çevre dostu teknolojiyle tasarlanması gerekliliğini sağlamak için gerekli teknolojiye erişimde çeşitli zorluklar bulunmaktadır (Govindan ve Hasanagic, 2018:30).

Allwood vd. (2011) DE'ye geçişi zorlaştıran faktörleri ekonomik ve ticari engeller, düzenleyici ve yasal engeller ve sosyal engeller olmak üzere üçe ayırmıştır. Ekonomik ve ticari engellerden ilki, seri üretim ekipmanlarına ve sistemlerine yoğun yatırım yapan işletmelerin, nispeten daha ucuz ve bol enerjiye erişilebilen dönemler için dizayn edilmiş olmalarıdır. Dolayısıyla, yeni sisteme uyum yeni yatırımların yapılmasını gerektirmektedir. İkincisi, dışsallıklar olarak adlandırılan, malzeme ve enerji üretiminin çevresel etkileriyle ilgili maliyetlerin çoğunun, malzeme fiyatlarına yansıtılmamasıdır. Ekonomik ve ticari engellerden sonuncusu yeniden kullanım ve geri dönüşümün aynı malzeme akışı için rekabet etmesi durumunda yeniden kullanıma daha fazla malzeme yönlendirilmesi halinde, geri dönüşümde arz sıkıntısına, dolayısıyla geri dönüşüm maliyetlerinin artmasına bunun sonucu da yeniden kullanım teşviklerinin azalmasına neden olabileceği potansiyeli taşımaktadır. Hükümetlerin doğrusal ekonomiye yönelik amortisman düzenlemeleri ve diğer vergi teşviklerinden oluşan destekleri de düzenleyici ve yasal engellerden birini oluşturmaktadır (Allwood vd., 2011:374-376).

Grafstrom ve Aasma (2021:6-7), DE'nin önündeki engelleri dört başlık altında sıralamıştır. Bu engeller piyasa engelleri, teknolojik engeller, kurumsal engeller ve sosyal engellerden oluşmaktadır. Yine aynı çalışmada bu geçişte literatürde sayılan engelleri, piyasanın olmayışı ve var olan durumun eksiklikleri, ülkeler arasında ve ticarete tutarsız politikalar, finansmana erişimin zayıf olmasıyla birlikte yüksek ön yatırım maliyetleri, tüketici farkındalığının zayıflığı ve vergiler (ve sübvansiyonlar) yoluyla içselleştirilmeyen dışsallıklar olarak belirtilmektedir. Preston (2012:14), kaynak-yoğun altyapı ve kalkınma modellerine bağlılık, kaynak kullanımının fiyatlandırılmasındaki politik engeller, ön maliyetlerin yüksekliği, uluslararası tedarik zincirinin karmaşık yapısı, tüketici ilgisinin yokluğu, işletmeler arası işbirliği konusundaki zorluklar ve inovasyon engelleri olmak üzere DE'ye geçişte yedi sorun saptamıştır. Kok vd. (2013:5) DE'nin mali engellerini, ön yatırım maliyetlerinin yüksekliği, çevresel maliyetlerin (dışsallıklar) dikkate alınmaması, yönetimde kısa vadeli gündemlerin hakimiyeti, geri dönüştürülmüş malzemelerin genellikle işlenmemiş ham maddelerden daha pahalı olması ve son olarak yönetim ve planlama için gereken yüksek maliyetler olarak saymaktadır. Ayrıca, mali engeller yanında bir diğer engel, kurumsal engellerdir ve bunlar mevcut kurumların yarattığı eşitsiz oyun alanı, doğrusal ekonomiyi destekleyen mali devlet teşvikleri, döngüsellüğün inovasyon politikalarına etkili bir şekilde entegre edilmemesi, rekabet mevzuatının şirketler arası işbirliğini engellemesi, geri dönüşüm politikalarının yüksek kalitede geri dönüşüm elde etme konusunda etkisizliği ve sorumluluklar, yükümlülükler ve mülkiyete ilişkin yönetim sorunlarından oluşmaktadır. Kirchherr vd. (2018:266) DE'nin önündeki engelleri kültürel engeller, düzenleyici engeller, piyasa engelleri ve teknolojik engeller olmak üzere dört başlıkta sınıflandırmışlardır. Düzenleyici engeller, dönüşümü destekleyen politikaların eksikliğiyle, piyasa engelleri döngüsel iş modellerinin ekonomik uygulanabilirliği konusundaki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Son olarak teknolojik olgunluk seviyesi DE'ye geçişi zorlaştıran bir diğer faktör olarak sayılmıştır.

Patwa vd. (2021:732) doğrusal bir ekonomiden DE'ye geçişin, çoğu kuruluş veya işletme için çeşitli zorlukları barındırdığını fakat diğer taraftan toplumun, DE'nin başta ekoloji ve ekosistemin gelecek nesiller için devamlılığı üzerindeki etkilerinin daha fazla farkına vardıkça, bu değişimin daha kolay gerçekleşmesinin beklendiğini belirtmektedir. Bu önemli sorumluluk ve görev tüketiciler, işletmeler, sivil toplum kuruluşları ve hükümetler gibi pek çok paydaşın katılımını gerektirmektedir. Govindan ve Hasanagic, (2018:30) yaptıkları çalışmada yüksek ön yatırım maliyetleri nedeniyle genel olarak hükümetin tedarik zincirinde DE'nin uygulanmasında önemli bir role sahip olduğunu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca işletmelerin çoğunlukla kâr odaklı olmasından dolayı, karlılığın genellikle çevresel etkilerden öncelikli olduğu belirtmektedir. Bu nedenle hükümetlerin, uyulması gereken yasa ve politikaları oluşturmaları önem taşımaktadır.

DE'ye geçişte uygulanabilecek teşvikleri yasalar ve direktifler dahil düzenleyici araçlar, ekonomik araçlar, araştırma ve geliştirme ile eğitim ve öğretime yönelik finansman veya teşvikler de dahil olmak üzere araştırma ve eğitim araçları, işbirliği araçları ve bilgilendirici araçlar olmak üzere beş gruba ayrılabilir. Bu teşviklerden ekonomik araçlar, çevre vergileri, ücretler ve kullanıcı ücretleri, sertifika ticareti, geri ödenen emisyon ödemeleri, çevre finansmanı, yeşil kamu alımları, depozito ve geri ödeme programları ve sübvansiyonlardan oluşmaktadır (EASAC, 2015:11). DE'ye geçişte uygulanabilecek destekleme mekanizmaları eğitim teşvikleri, sosyal teşvikler, teknolojik teşvikler, düzenleyici teşvikler, kurumsal teşvikler, piyasa koşulları, endüstriyel düzenlemeler ve mali teşvikler şeklinde de

sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma da vergilendirme, sübvansiyonlar, finansman ve dışsallıkların maliyetlerinin içselleştirilmesi mali teşvikleri oluşturur (Uusitalo vd.,2020:22). Cornelia (2020:79), DE'yi teşvik etmek için hükümetlerin, şirketleri veya tüketicileri kirletici süreçleri ve ürünleri daha temiz ürünlerle değiştirmeye motive eden çeşitli tedbirler uygulayabileceğini belirtmektedir. Genel olarak, bu amaçla kullanılanlar zorlayıcı önlemler, teşvik edici önlemler ve doğru bilgilendirme olmak üzere üç başlık altında incelenebilir. Çevresel maliyetleri içselleştirerek kirletici faaliyetleri caydırmak için zorlayıcı önlemler alınabilir. Çevre vergileri, harçlar, emisyon ticareti sistemleri, standartların belirlenmesi ve yükseltilmesi, kurallar ve yasaklar bu tür önlemlerin en bilinen örnekleridir. Sübvansiyonlar, vergi muafiyetleri, fiyatlandırma imtiyazları, garantiler ve kredi kolaylıklarının yanı sıra ihaleler yoluyla tercihli muamele ve bilgi ve yenilik politikasının geliştirilmesinin kolaylaştırılması teşvik edici önlemlerdir.

4. DE ve Vergi Politikaları

Avrupa Komisyonu DE'ye geçişte çok önemli bir rol oynayan kamu otoritelerinin kolaylaştırıcı rolüne vurgu yapmaktadır. Kamu otoriteleri, her düzeyde DE modellerini teşvik etmek için kamu alımları, sübvansiyonlar, vergilendirme ve finansman yoluyla teşvikler sağlayabilir. Olumlu dışsallıkları ödüllendirecek meşruiyet ve araçlara sahiptirler (European Commission, (2019:49). Örneğin, ABD'de 31 eyalet, üretici sorumluluğu yasaları olarak bilinen yasaları kabul etmiştir. Bazı eyaletler ayrıca organik maddelerin çöp sahalarına atılmasını tamamen yasaklamış, bu da işletmeleri üretilen gıda atığı miktarını azaltmaya odaklanmaya teşvik etmiştir. Sorumluluk yasaları ve direktifleri sağlamanın yanı sıra, politika yapımcılar, vergi yasaları ve diğer ticari teşviklerden de yararlanmaktadır (Esposito vd., 2017:12).

Bu geçiş sürecinde doğrusal işletmelere sağlanan şartların ve teşviklerin tekrar düşünülmesi gerekmektedir. Mevzuatta ve vergi sisteminde düzenlemeler yoluyla sağlanacak eşit şartlar, döngüsel işletmelerin piyasada rekabet etme ve başarılı olma şansını arttıracak ve bu da işletmelerine daha iyi finansman koşulları sağlayacaktır (European Commission, 2019:54). Vergi sistemindeki değişikliklerin iş modelleri, üretim süreçleri ve tüketici davranışları üzerindeki değişiklikleri etkilemesi nedeniyle uygulanan ekonomik araçlar arasında mali teşvikler ve caydırıcılar öne çıkmaktadır. Geçiş teşvik etmek için bu araçları kullanan ülkeler arasında Danimarka ve İspanya da yer almaktadır (Uusitalo vd., 2020:19). Ayrıca Hollanda, İtalya, İsveç ve diğer Avrupa Birliği ülkelerinde de yaygın olarak vergiler bu amaçla kullanılmaktadır (OECD, 2023: 124).

Örneğin Birleşik Krallık'ta, insanların çevresel tutum ve davranışlarını değiştirmeye yönelik politikalar söz konusu olduğundaki öncü politika mali teşviklerdir. Buradaki temel fikir, insanların onlara mali avantajlar ve cezalar (yeşil vergilerde dahil) sunarak çevreye faydalı davranışlara teşvik edilmesi ve buna uygun şekilde yanıt verilmesidir (Dobson, 2007:277). Xue (2010:1300) Çin'de DE'nin gelişimi için kamu bilincinin ve finansmanın teşvik edilmesinin dikkate alınması gereken öncelikli konular olabileceği sonucuna ulaşmıştır. DE'ye geçişte ana engeller önem sırasıyla "*kamuoyunun farkındalığı eksikliği (%64,29)*", "*mali destek eksikliği (%63,49)*" ve ardından "*teknoloji eksikliği (%35,71)*" ve "*bilgi eksikliği*"dir. "*Mevzuat*", "*denetim eksikliği*", "*teşvik eksikliği*" ve "*ceza eksikliği*"ne ilişkin oranlar %30'un altındadır ve bunlar diğer engeller kadar belirleyici bulunmamıştır. Ma vd. (2023:8)'nin Çin'de inşaat ve yıkım faaliyetlerinde atık yönetiminin belirleyicileri konusunda yaptıkları çalışmada ise ikincil malzeme kullanımına ve atık geri kazanımına yönelik teşvikler DE'ye geçişin belirleyicileri arasında ikinci sırada yer almaktadır.

Patwa vd. (2021:732) DE'nin benimsenmesindeki zorlukların, gelişmekte olan ekonomilerde makro ve mikro düzeyde farklılıklar içerebildiğini fakat bu sürecin ekonominin tümü için sistematik bir değişiklik gerektirdiğini belirtmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde DE'ye hâkim olan ilkelerinin benimsenmesi zaman alıcı bir süreç olmakla birlikte bu süreç sonunda elde edilecek faydaların, geçiş sürecinde ortaya çıkan maliyetlerden daha ağır basacağı öngörülmektedir. Ayrıca bu sürecin başlatılmasında hükümetlerin çok önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Vence ve López Pérez (2021:18)' e göre DE'ye geçişte vergi sistemlerindeki köklü değişiklikler, güçlü engellerle karşılaşacaktır. Bu sebeple ciddi çevresel zorluklar olmak üzere çözüm gerektiren konuların aciliyeti yüzünden değişikliklere, mevcut vergi sisteminde kısa vadede uygulanabilir ve süreci destekleyecek düzenlemelerle başlanmalıdır.

Groothuis (2018:38) dünya ekonomisini dünyanın taşıma kapasitesine uyacak şekilde uyarlamak ve küresel ısınmanın 2 santigrat derecenin altında kalmasını sağlamak günümüz toplumlarının öncelikli sorunu olduğunu belirtmektedir. Vergi yapılarının yatırım, istihdam ve tüketim kararları üzerinde belirleyici etkisi nedeniyle mali teşviklerle bu süreç yönlendirilebilir. Döngüsel büyümenin sağlanmasında hükümetlerin alması gereken mali tedbirlerden ilki fosil yakıtlara verilen sübvansiyonların kaldırılmasıdır. Karbon emisyonlarının fiyatlandırılması, emek üzerindeki vergi yükünün azaltılması, sosyal korumanın genişletilmesi, vergi gelirlerinin düşük gelir düzeyine sahip hane halklarına yönelik kullanımı, kaynak kullanımı ve kirliliklerin maliyetlendirilmesi diğer tedbirleri oluşturmaktadır. Ayrıca kirlilik ve kaynak kullanımına ilişkin vergilerin oran ve kapsamının kademeli olarak artırılması da gerekmektedir. Vence ve López Pérez (2021:17-18) ham maddenin çıkarılmasından tüketime kadar her bir ürünle veya bu ürünün üretiminde yer alan faaliyetler zinciriyle ilişkili tüm dışsallıkların birleşik değerini yansıtan genel ve çapraz bir vergi önermektedir. Böylece yenilenebilir kaynaklara yönelik avantajlı vergi uygulamaların, göreceli fiyatları bunlar lehine değiştirecektir. Castro de Hallgren vd., (2023:2)'e göre de karbon, atık depolama ve diğer benzer eylemlere uygulanan vergiler, DE'ye katkıda bulunabilir ayrıca kirleten öder ilkesine uygun olarak alınacak vergiler ek gelir yaratma kapasitesine de sahiptir. Böylece yerel yönetim düzeyinde, daha fazla yatırımın fonlanması sağlanabilir. Ayrıca ikame potansiyeli olan girdilere yönelik artan ithalat tarifeleri de, en azından geçici olarak, daha yüksek mali gelire katkıda bulunabilir. Ekins (1999) benzer şekilde, üreticilerin ve tüketicilerin vergilendirilen faaliyetleri muhtemelen tamamen durdurmayacağı göz önüne alındığında, vergiler ve harçların kamu gelirlerini artırma potansiyeli taşıdığını belirtmektedir. Bunlar doğrudan çevre sorunlarına çözüm bulmak ya da çevresel iyileştirme için ikinci bir teşvik sağlayarak, çevreye daha duyarlı faaliyetlere yönlendirmek amacıyla üreticilere ve tüketicilere sübvansiyon sağlamak için kullanılabilirler. Ayrıca düşük gelirliler üzerindeki vergi ve harçların olumsuz etkilerini önlemeye hizmet edebilir veya aynı düzeyde hükümet harcaması için diğer vergilerin azaltılmasına izin verecek şekilde diğer hükümet amaçlarına uygulanabilirler (Ekins, 1999:42).

DE'ye geçişte vergi politikaları, göreceli fiyatları etkileyebileceğinden bu geçişte önemli bir rol oynamaktadır. Vergi sistemlerindeki mevcut temel vergilerin (KDV, gelir vergisi, kurumlar vergisi vb.) önemli ölçüde değiştirilmesi yoluyla kapsamlı değişikliklere gidilebilir. Çünkü çevresel zorlukların üstesinden gelmeyi amaçlayan dönüşümleri teşvik etmede temel bir araç olarak maliye politikası ve vergi sisteminin önemi konusunda geniş bir fikir birliği bulunmakla birlikte çevre hedefli yeni, spesifik vergilerin yaygınlaşmasının başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir (Vence ve López Pérez, 2021:6- 17). 2007 tarihli Avrupa Birliği'nin İşleyişine

Dair Antlaşma'nın 191(2) maddesine göre "Kirleten öder" ilkesi Avrupa Birliği'nin temel çevre politikası ilkelerinden biridir (European Union, 2012). Fakat vergi gelirlerinin yalnızca %6'sı "yeşil" (çevre) vergilerinden elde edilmektedir. Bu vergiler; CO₂ ve diğer sera gazlarının kirliliği ve emisyonlarına ek olarak yakıtlar, metaller, mineraller, su, hava ve toprak dahil olmak üzere doğal kaynakların tüm kullanımını kapsamaktadır. Aynı zamanda Avrupa Birliği üye devletler ortalama vergi gelirlerinin çoğunu (%52) gelir vergisi, bordro vergileri ve sosyal güvenlik katkıları yoluyla emekten elde etmektedir (Groothuis, 2022:5).

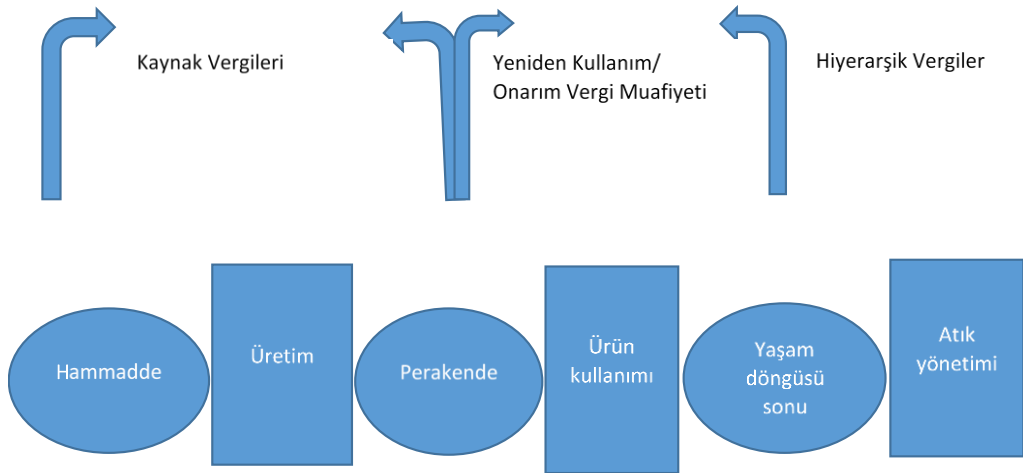
Şirketler maliyetlerini ve üretim süreçlerini finansal veya piyasa fiyatları merceğinden incelemektedir. Ödedikleri vergiler, takip ettikleri muhasebe kuralları (özellikle amortismanlar) ve finansal hesaplar işletmeler açısından temel belirleyicilerdir (Wijkman ve Skånberg, 2015:24). Masi vd. (2018:547) firma düzeyinde DE'yle ilgili faaliyetlerin uygulanmasının çevreye duyarlı davranışlardan ziyade ekonomik davranışlar tarafından yönlendirildiğini ve kısa vadede ekonomik getiri sağlayan uygulamalara yönelik belirgin bir tercihin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla mevcut vergi yapısının var olan sorunları sadece çevre vergileri ile aşamayacağı daha kapsamlı vergi değişikliklerinin gerekeceği görülmektedir. Vence ve López Pérez (2021:7)'e göre de geleneksel çevre vergilendirmesi, üretim zincirinin sonundaki belirli ürünlerin zararlı tüketiminin vergilendirilmesine odaklandığı için yetersizdir. Bu vergileme anlayışı, kaynakların çıkarılması ve tükenmesi, her türlü atığın miktarının artması, su ve hava kirliliği, biyolojik çeşitlilik vb. gibi birçok dışsallığı gözden kaçırmaktadır. Benzer şekilde, Castro de Hallgren vd. (2023)'de yıllardır çevre vergilerinin, kaynakların verimsiz tahsisine neden olan dışsallıklardan kaynaklanan piyasa başarısızlıklarını düzeltmek için bir araç olarak kullanıldığını fakat son yıllarda ülkelerin DE maliye politikası araçlarını da düşünmeye başladığını böylece kamu yatırımları, vergi ve sübvansiyonlarla piyasa davranışının değiştirmesinin hedeflendiğini belirtmektedir. Bu düzenlemeler arasında vergi ertelemeleri, yeni yatırımlar için hızlandırılmış amortisman düzenlemesi (DE süreçleri için makine ve teknoloji, bu yatırımları yapanlar için geçici olarak daha düşük kurumlar vergisi) ve verimli bir şekilde geri dönüştürülebilir ve genelge ile değiştirilebilir girdiler için daha yüksek geçici ithalat tarifeleri sayılmıştır (Castro de Hallgren vd., 2023:6).

Wijkman ve Skånberg, (2015:9) sanayileşmiş ülkelerde vergilendirmenin emek üzerinden alınan vergilerin hakimiyetinde olduğunu bunun yanında doğal kaynakların kullanımına ve bunun sonucunda ortaya çıkan istenmeyen atık ve emisyonlara ilişkin vergilerin ağırlığının çok düşük olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden toplumu hem sosyal hem de ekolojik olarak sürdürülebilirliğe taşımak için, çalışma vergilerinin düşürülmesi ve malzeme ve fosil yakıtlar gibi yenilenemeyen kaynakların tüketimine ilişkin vergilerin artırılmasını böyle bir vergi değişikliğinin de, doğası gereği düşük karbonlu ve kaynak açısından verimli olan döngüsel bir ekonomiye geçişi hızlandıracağını öngörmektedir. Örneğin, Groothuis (2022:5), AB'deki mevcut vergi sistemleri döngüsel ürün ve hizmetleri destekleyen bir yapı sergilememesinin öncelikli nedenini kirlilik yayanların bunu finanse etmemeleri ve işgücü vergilerinin kapsayıcı iş modellerinin önünde bir engel oluşturması olarak görmektedir. Kok vd. (2013:5)'de DE'ye geçişte verginin emekten doğal kaynaklara kaydırılmasının gerekli mali önlemlerden birini oluşturduğunu söylemektedir. Groothuis (2022:5) vergi değişikliğinin temel ilkesinin basit olduğunu işgücü üzerindeki vergi yükünü azaltmanın, kirlilik ve kaynak kullanımına ilişkin vergileri ise arttırmanın temel değişiklikler olduğunu vurgulamaktadır. Esposito vd. (2017:12)'e göre emeği vergilendirmek yerine, daha fazla kaynak tüketen işletmeleri ve şirketleri vergilendirmek, şirketleri tüketimi azaltmaya ve doğal sermayenin tükenmesini

yavaşlatmaya motive etmek gibi ikili bir fayda yaratırken, politika yapıcılara yeni istihdam yaratma olanağı da sunmaktadır. Stahel (2013:6) emeği de içine alan yenilenebilir kaynakların vergilendirilmemesi ve bunun yerine yenilenemeyenlerin vergilendirilmesinin akıştan stok optimizasyonuna doğru bir ekonomik dönüşümü hızlandıracağını, DE'nin yeni ekonomik aktörlere ve yeni sektörlerle uygulanmasını genişleteceğini ve mevcut ekonomik aktörlerinin rekabet avantajını arttıracığını belirtmektedir.

Sürdürülebilir vergilendirme, arzu edilen gelişmeleri ödüllendirmeli ve faaliyetlerin istenmeyen etkilerini caydıracak şekilde tasarlanmalıdır. Sürdürülebilir bir ekonomide vergilendirme, yenilenebilir kaynaklar yerine malzeme ve enerji gibi yenilenemeyen kaynakların tüketimiyle ortaya çıkan atık ve emisyonların vergilendirilmesi temeline dayanmalıdır (Stahel, 2013:14). Bu çerçevede, DE'de vergilendirmenin çerçevesi, bir ürünün yaşam döngüsü aşamalarının her birini farklı bir politika müdahalesiyle hedef alan kapsamlı bir maliye politikası yaklaşımını gerekli kılmaktadır. Vergilendirmenin çerçevesini oluşturacak yaşam döngüsü aşamalarının birincisi üretim, ikincisi ürün kullanımı ve üçüncüsü atık yönetimidir (Millios, 2021:480). DE vergilendirme çerçevesi Şekil 2.'de gösterilmektedir.

Şekil 2: DE Vergilendirme Çerçevesi

Kaynak: Millios, 2021:480.

Döngüsellik destekleyecek bir vergi değişikliği hem vergi kesintilerini hem de vergi artışlarını içerecektir. DE vergilendirme çerçevesi, kaynak vergileri, yeniden kullanım ve onarım faaliyetleri için vergi indirimini ve ürünlerin kullanım ömrü sonunda uygulanacak atık hiyerarşi vergisinin bir kombinasyonunu içerebilir (Millios, 2021:480). Yaşam döngüsü perspektifi, ürünlerin yeniden kullanım, geri dönüşüm veya yeniden üretim için hazırlanmasını ifade eder ve ürün tasarımıyla başlayan entegre bir strateji gerektirir. Bu nedenle, tavsiyeler tasarım aşamasının yanı sıra kullanım ve imha aşamalarını da ele almaktadır (Hartley vd., 2020:7). DE'ye geçişte bu süreci kolaylaştıracağı düşünülen vergisel düzenlemeler Tablo 2.'de yer almaktadır.

Tablo 2: DE'ye Geçişte Kullanılabilecek Vergisel Düzenlemeler

Üretim Aşaması	Ürün Kullanımı Aşaması	Atık Aşaması
Yatırımlarda vergi teşvikleri Kurumlar vergisi indirimi KDV indirimi İstihdama ilişkin vergisel teşvikler Döngüsel üretim ve tasarım faaliyetlerine yönelik Ar-Ge İndirimi Kaynak vergileri İthalat-ihracat vergi teşvikleri	KDV indirimi Döngüsel ürünlerde işçilik üzerindeki vergilerin düşürülmesi İnovasyona dayalı döngüsel ürün kullanımına ilişkin vergisel düzenlemeler Döngüsel ürün pazarlanması ve satışına ilişkin platformlara yönelik vergisel teşvikler	Hiyerarşik vergiler KDV indirimi Depolama ve yakma vergileri Geri dönüşümün iyileştirilmesine yönelik Ar-Ge Vergi teşvikleri ve diğer vergisel teşvikler

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 2'de yer alan düzenlemelerin sınıflandırılmasında Millios (2021)'un sınıflandırması temel alınmıştır. Benzer şekilde, DE'nin vergilendirme çerçevesi basit olarak DE uygulamalarını destekleyerek ürün ve kaynakların onarımını, kurtarılmasını ve yeniden kullanımını daha çekici hale getirirken buna paralel olarak da birincil kaynakların çıkarılması ve kirlilik yayan faaliyetler üzerindeki vergi yükünün arttırılması düşüncesine dayanmaktadır. Doğal kaynak çıkarımıyla başlayacak süreç atık aşamasıyla sona ermektedir. Vergi politikalarının tüm bu aşamaları ele alacak şekilde bütüncül bir yaklaşımla düzenlenmesi gerekmektedir.

4.1. Üretim Aşamasının Vergilendirilmesi

Vence, ve López Pérez (2021:17-18)'e göre var olan mali sistem, doğrusal ekonomik modelin sürdürülemezliğini güçlendirmekte ve DE'ye yönelik sistemik değişime, vergi sisteminin mimarisinde yapılacak değişimlerinde eşlik etmelidir. Benzer şekilde, Gooijer (2022:60)'de iklim ve çevre krizinin yarattığı zorluklar, vergi hukuku da dahil olmak üzere tüm hukuk sisteminin eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Kirchherr vd., (2018:270) DE'ye geçişte en öncelikli ele alınması gereken engellerden birini piyasa engeli olarak görmektedir ve bunların başında düşük ham madde fiyatları ile yüksek yatırım maliyetleri gelmektedir. Fosil yakıtlara yönelik sübvansiyonların kaldırılması ve döngüsel yatırımlar için mali teşvik uygulamaları DE'ye geçişi kolaylaştırabilir. Vence, ve López Pérez (2021:17-18) yenilenemeyen kaynaklara uygulanan vergilerin önceliklendirilmesini ve yenilenebilir kaynaklar (işgücü dahil) üzerindeki verginin ortadan kaldırılması veya azaltılmasını savunmaktadır. Wijkman ve Skånberg, (2015:54-55), toplumu hem sosyal hem de ekolojik olarak sürdürülebilirliğe taşımak için gerekli bir vergi değişikliğinin, emek vergilerinin düşürülmesi, malzeme ve fosil yakıtlar gibi yenilenemeyen kaynakların tüketimine ilişkin vergilerin artırılması gerektiğini belirtmektedir. Groothuis (2018:8)'a göre de kirlilik ya da birincil kaynaklar vergiden muaf olduğunda (hatta sübvansiyon edildiğinde) ve işgücü maliyetleri yüksek olduğunda, işletmeler döngüsel faaliyetlerini büyütme konusunda bir engelle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla DE üzerine yapılan çoğu çalışma emek vergilerinin azaltılmasının yanında yeşil vergilerin artırılması hem hükümetler hem de işletmeler tarafından belirlenen döngüsel hedeflere ulaşmada kritik öneme sahiptir olduğunu belirtmektedir.

Maliye politikası araçlarıyla tüketim harcamaları ve yatırım teşvikleri yoluyla DE desteklenebilir. Çevreye zararlı sübvansiyonların ortadan kaldırılması, mevcut yaygın doğrusal ekonomik modellerle karşılaştırıldığında DE yaklaşımlarını savunacak bir politika çerçevesinin geliştirilmesinde bir gerekliliktir. Farklı iş modelleri ile ham madde ve ikincil/geri dönüştürülmüş kaynaklar arasında eşit bir oyun alanının teşvik edilmesi, kaynak vergileri

(işlenmemiş kaynakların çıkarılmasında ve kullanılmasında uygulanacak vergiler, örneğin agrega vergisi) gibi ilave mali politika araçlarını da gerektirebilmektedir (European Environment Agency, 2019:28; EEB, 2022:16). Kaynak vergilendirme planlarının uygulamaya konulmasının nedenleri, ham maddelere olan bağımlılığın azaltılması ve alternatif teknolojilerin ve eko-yeniliğin teşvik edilmesinden, göreceli fiyatlardaki değişikliklere kadar çeşitlilik göstermektedir. İkincisi, cari fiyatlara yansımayan bu çevre ve kaynak maliyetlerini içselleştirerek dış etkilerin varlığıyla da mücadele edebilmektedir (European Environment Agency, 2019:28). Kaynakların daha sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesinde üretken yatırımların desteklenmesi önem taşımaktadır. Geri dönüşümden elde edilen ham maddeleri kullanan veya yenilenebilir kaynak kullanan işletmelerin rekabet gücünün artırılmasında kamu mali araçları da kullanılabilir. Örneğin, üreticileri daha sürdürülebilir ambalaj üretmeye teşvik etmek ve bunun sonucunda geri dönüştürülmüş malzemeye daha fazla talep yaratmak için vergi sistemleri tasarlanabilir. Geri dönüştürülmüş plastik oranı %30'dan az olan ambalajlar gibi plastik ürünlere vergi uygulanması yoluyla bir taraftan bu üretimlere ek yük getirilerek diğer taraftan da elde edilen gelirlerle ekonomide dönüşüm desteklenebilir (SACEP, 2019:18). Yenilenemeyen tek bir kaynak için vergilerin uygulanabileceği aşamalar çıkarma, malzemenin ilk endüstriyel kullanımı ve malzeme içeren ürünlerin nihai tüketimidir (Eckermann vd., 2015:5).

İşlenmeleri ve üretilmeleri arz güvenliği riski oluşturan ve negatif dışsallık yayan ham maddeler üzerindeki vergiler, özellikle üretim aşamasında etkilidir. Bu etkililik sektörden sektöre veya zincirden zincire geçecektir ayrıca beklenen etki için vergi matrahı ve vergi oranı belirleyici olacaktır (Cornelia, 2020:80). Ham maddeler geri dönüştürülmüş malzemelerden genellikle daha ucuzdur çünkü üretim atıklarının olumsuz etkileri çoğunlukla denklemin dışında tutulmaktadır. Bu nedenle bu tür dışsallıkların kaynakların fiyatına dahil edilmesi gerekmektedir (Kok vd., 2013:25-26).

Üretim veya tüketim vergilerine dayalı vergilendirme programları, geri dönüştürülmüş muadillerinin değil, yalnızca işlenmemiş malzemelerin vergilendirileceği şekilde tasarlanmalıdır. Geri dönüşümdeki daha fazla artış, yalnızca işlenmemiş malzemelere uygulanan vergi oranının yeterince yüksek olması durumunda karşılanabilecek marjinal maliyet artışlarını içerebilir (Eckermann vd, 2015:7). Ham madde ve geri dönüştürülmüş malzemelerin fiyat seviyesi öngörülebilir, uyarlanabilir olmalı, ancak her şeyden önce doğrusaldan döngüsel değişimi teşvik edecek kadar yüksek olmalıdır (Kok vd., 2013:25-26; Eckermann vd, 2015:7). Çünkü üreticilerin bir ürünü çevre dostu ürüne dönüştürmek için yaptığı yatırım oranı, geri dönüştürülmüş kaynakların maliyeti düştükçe azalmaktadır. Dolayısıyla işlenmemiş kaynakların geri dönüştürülmüş kaynaklardan ucuz olması halinde firmalar üretimde döngüsel ürün yatırımlarını gerçekleştirmemektedir (Schlosser, 2021:9-10). Esen vd. (2021:8), çevresel vergilerin bireylerin veya firmaların çevreye zarar veren üretim ve tüketim davranışlarını ancak belirli bir eşik seviyesinin üzerinde etkileyebileceğini göstermektedir. Bu eşik seviyesine kadar, ekonomik karar birimleri çevre kirliliğine neden olan veya doğal kaynak kullanımını artıran faaliyetlerini sürdürmektedir. Ancak çevreye zarar veren üretim ve tüketim faaliyetlerinin maliyetlerinin vergi mükellefleri tarafından karşılanamayacağı eşik noktası aşıldıktan sonra üretici veya tüketiciler çevreye duyarlı faaliyetlere yönelmektedir. Geng ve Doberstein, (2008:234) Çin örneğinde, ülkenin hukuk sisteminin bir bütün olarak DE'yi teşvik edecek bütünleşik bir yapı oluşturmadığı ve bu yapının çoğu zaman yeniliklerin önünde bir engel oluşturduğunu belirtmektedir. Örneğin, Çin'in

mevcut vergi düzenlemelerinden bazıları, işletmeleri ve halkı kaynakları yeniden kullanmaktan veya geri dönüştürmekten caydırmaktadır. Ham maddeler üzerindeki vergilerin çok düşük olması, birçok durumda ham maddelerin çok ucuz olmasına ve endüstrilerin bazen ek, bazen de maliyetli işlemler gerektiren geri dönüştürülmüş alternatifler yerine işlenmemiş ham maddeleri satın almayı tercih etmelerine yol açmaktadır. Bu düzenlemeler piyasada “ikinci el” malzeme satın almasına yönelik ekonomik bir teşvik sağlamamaktadır. Eckermann vd. (2015:7)’nin fosforla ilgili vaka çalışmasında, fosfat kayası veya gübrelerde sadece yeterince yüksek bir fiyat artışının, yalnızca fosfat kullanımını azaltmak için değil aynı zamanda daha döngüsel gübre kullanımı gibi geleneksel yollarla daha fazla geri dönüşüm için teşvikler yarattığını göstermektedir.

Yüksek düzeyde sürdürülebilirlik içeren ürünlere uygulanan KDV indirimi, hem talep hem de arz tarafında piyasa davranışını değiştirmek için etkili bir mekanizma olabilir (Neves ve Marques, 2022:10). Wijkman ve Skånberg’ de, (2015:55) KDV sisteminin tekrardan analiz edilmesi gerektiğini vurgulamakta ve KDV’nin zaten daha önce ödendiği ikincil malzemelerden üretilen malların KDV’den muaf tutulmasını önermektedir. Bu değişikliklerle de ikincil malzemelerin kullanımının teşvik edileceğini ve işlenmemiş malzemelerin kullanılmasının geri dönüştürülmüş olanlardan genellikle daha ucuz olduğu bir durumu tersine çevirmede fayda sağlayacağını eklemektedir. Hartley vd. (2020:4,5), Avrupa Birliği’nden 47 kamu ve özel sektör DE uzmanı ile yaptıkları görüşmelerden, DE temelli ürünlere uygulanan vergilerde değişiklik yapılması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada görüşülen birçok kişi, vergi indirimlerinin DE tabanlı ürünlerin rekabet gücünü artırmaya ve CE’ye geçiş için mali durumu güçlendirmeye yardımcı olabileceğini öne sürmüştür. Bu çalışma doğrusal ürünler için KDV oranında artışın da sürece katkı sağlayacağını göstermektedir.

Vergi tedbirinin geliştirilmesi şirketlerin rekabetçi konumu açısından da büyük önem taşımaktadır (Cornelia, 2020:80). Neves ve Marques, (2022:10) yalnızca geri dönüştürülmemiş ham madde içeren ürünleri ticarileştiren şirketlere ek vergiler getirmesi önerisinde bulunmuştur. Söz konusu kaynaklar üzerindeki vergilerle birlikte bu vergisel düzenlemeler sürece katkı sunacaktır. Hartley vd. (2020:4,5) DE’ye geçişe yönelik faaliyet yürüten işletmelere (örneğin geri dönüşüm, ayrıştırma ve işleme gibi alanlarda faaliyet gösterenlere) uygulanacak kurumlar vergisinde indirim önermektedir. Gooijer’ de (2022:60) kurumlar vergisinin temel ilkelerinin, çevresel açıdan sürdürülebilir işletmelere yönelik özel tedbirlerin alınmasına yönelik revize edilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır. Sermaye ve işgücü maliyetine yönelik indirimin sürdürülebilir ticari faaliyetlerin değişen bilanço ve nakit akışı pozisyonunun olumsuz etkilerinin, indirim miktarına bağlı olarak dengelenebileceğini hatta bir faydaya dönüştürülebileceğini belirtmektedir. Sohal vd. (2022:441-442), Hindistan gibi gelişmekte olan ekonomilerde özellikle küçük ölçekli işletmelerin DE dostu teknolojilere yapılacak yüksek yatırım maliyetini karşılayabilecek nakit akışına sahip olmalarının DE’nin benimsenmesinde belirleyici olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışma kapsamındaki küçük ve orta büyüklükteki işletmeler açısından DE dostu teknoloji yatırımların arttırılmasında vergisel teşvikler etkilidir. Fındık (2023:45), Avrupa Birliği ülkeleri ve aday ülkelerde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli firmalar için yaptıkları çalışmada DE pratikleriyle firmanın cirosu arasında pozitif bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Yu vd. (2022:10), Çin’ de 308 üreticiden elde edilen verileri kullanarak, DE uygulamalarının şirketlerin performansı üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmış ve sınırlıklar bulunmakla birlikte bazı önemli sonuçlara ulaşmışlardır. Bunlardan ilki ekolojik tasarım, çevresellik, yenilikçilik ve finansal performansı

artırabilmektedir. Ayrıca bu tasarımlar yatırımın geri kazanılmasını teşvik edebilme potansiyeline sahiptir. Elde edilen sonuçlar bu çalışmada DE'nin finansal performans üzerinde olumlu etkiler doğurabileceğini ortaya koymaktadır. Fakat Safarzynskavd (2023:12) DE'ye ilişkin makroekonomik çalışmaların çoğunun statik girdi-çıkıtı modellerine veya genel denge modellerine dayandığını belirtmektedir. Her iki modelde de CE'ye geçiş, geri dönüşümün sınırı olmadığı varsayımı altındadır fakat bu varsayımın zayıflatılmasına dayalı çalışmalarında söz konusu dönüştürülmüş malzeme kıtlığının piyasanın bozulmasına neden olarak malzeme kullanımını ve üretim çıktısını geçici olarak azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla ham maddeler üzerindeki vergilerin arttırılmasının yanında ürünlerin kullanım sayısını ve kalitesini arttıracak inovasyon politikalarının önemi bu varsayım altında daha da önemli hale gelmektedir. Bunun yanında, Hondroyiannis vd. (2024:9) Ar-Ge'yi, inovasyonu, sürdürülebilir ürün tasarımını ve işbirliğini teşvik etmesi yanında ekonomik büyümeyi de desteklediğinden, DE'yi ilerletmek için önemli araçlar arasında görmektedir. Politikacılar, kaynak verimliliğini ve atık azaltımını teşvik eden yeni teknolojiler ve süreçler gibi DE ile ilişkili Ar-Ge girişimlerine çeşitli araçlarla teşvikler sunabilirler. Ar-Ge harcamaları için vergi kredileri veya indirimleri yoluyla DE teknolojileri ve süreçlerinin geliştirilmesi desteklenebilir.

Fakat işlenmemiş doğal kaynaklara vergi getirilmesine yönelik beklentiler güçlü çıkar gruplarının karşı çıkması neticesinde siyasi kabul edilebilirlik temelinde sınırlı olabilir. Ancak doğal kaynaklar, diğer firmaların bir bedel ödediği ara mallardır ve nihayetinde nihai malların üretiminde kullanılırlar. Bu sebeple sadece doğal kaynakların üretimi ya da tüketimi üzerinden alınan vergiler birlikte değerlendirilmelidir. Ayrıca, doğal kaynaklar üzerindeki vergiler, özellikle malzeme geri dönüşümünü kolaylaştırmak ve doğal kaynak çıkarımına yönelik örtülü sübvansiyonlardan vazgeçmek için aşağı yönlü politikalarla tamamlanırsa kirliliğin azaltılması açısından önemli faydalar sağlayabilir (Söderholm, 2011:921).

Dünya'da DE'ye geçişi destekleyecek bütüncül politikalar uygulamaya konulmasa da bu süreci destekleyecek vergi politikaları değişiklikleri uygulanmaktadır. Örneğin, kaynak verimliliğine yönelik düzenleme ve uygulamalar açısından Avusturya ve Almanya öncü konumdadır fakat her iki ülke de enerji vergileri ve su ücretleri dışında hiçbir kaynak üzerinde vergi bulunmamaktadır. Ayrıca işgücü üzerindeki vergilerin kaynaklar üzerine kaydırılması gibi hususlar gündem de değildir. Benzer şekilde Macaristan ve Hollanda'da da kaynaklar üzerinde vergi bulunmamaktadır, ancak Hollanda diğer çevre vergileri bağlamında öncü ülkelerdendir (Domenech ve Bahn-Walkowiak, 2019:16). İşlenmemiş kaynaklara vergi uygulayan AB ülkeleri de bulunmaktadır. Örneğin işlenmemiş inşaat agregalarına yönelik vergi ve harçlar, Danimarka ve İsveç'de spesifik matrah şeklinde uygulanmaktadır. Bu vergi, Birleşik Krallık'ta kaya, kum ve çakılın ticari kullanımına bir vergi uygulaması şeklindedir (OECD, 2023:124). Tayland'da kısa bir süre önce kabine, Endüstriyel Ekonomi Ofisi tarafından onaylanan üreticilerden biyolojik olarak parçalanabilen plastik ürünlerin satın alınması için kurumlar vergisi muafiyetini onaylamıştır. Bunun yanında Çin, 2020 yılında poşetler, bardaklar ve sofraya takımları dahil olmak üzere belirli tek kullanımlık plastiklerin üretimine ve ithalatına vergi getirilmiştir (Envilience ASIA, 2024). KPMG (2021) Hollanda'nın, işlenmemiş plastiğe ulusal bir vergi getirme olasılığı hakkında bir rapor yayınladığını muhtemelen plastik granül ve tozların plastik ürün üreticilerine satıldığında vergilendirileceğini aktarmıştır.

4.2. Ürün Kullanım Aşamasının Vergilendirilmesi

Ekonomik araçlarla, bir kaynağın daha verimli kullanımı, yeniden kullanımı veya geri dönüşümüne olanak sağlayacak ürünlerin tasarımı veya daha az zararlı bir kaynak kullanımı teşvik edilerek DE'ye doğru fiyat sinyalleri yaratılabilir (Hislop ve Hill, 2011:8). Vergi ve harçlar yoluyla tüketicilerin sürdürülebilir ürünleri satın almaları teşvik edilebilir. Temelde teşvik mekanizmaları, ürünleri doğrudan yasaklamak yerine tüketicilerin tercihlerini değiştirmelerine olanak tanıyan araçlardır (SACEP, 2019:19). Nihai ürünlerin tüketiciler ve üreticiler tarafından kullanımına ilişkin olarak, hükümet araçları, mevcut bir ürünün ikinci el pazarlanması, onarımı, yenilenmesi ve modernizasyonu yoluyla daha fazla yeniden kullanıma yönelik teşvikler sağlayabilir. Tüketicilere ayrıca çevreye daha az zarar veren ürünleri satın almaları, zarar vermeleri veya daha az ürün satın almaları, örneğin ürünleri sahiplenmek yerine kullanmaları yönünde teşvikler sunulmalıdır. Devletin kendisi de mal ve hizmetleri tüketir ve dolayısıyla bu alanda olumlu bir rol oynayabilir (Cornelia, 2020:80). Esposito vd. (2017:13), yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına geçiş veya yeni kaynaklar yerine geri dönüştürülmüş malzemelerin kullanılmasıyla ilgili vergi indirimlerinin döngüsel bir ekonominin oluşturulmasına yardımcı olabileceğini belirtmektedir.

DE'ye özgü faaliyetler yürüten iş birimleri için sübvansiyon programlarının erişilebilirliği, yenilikler, kapanma döngüsüne ve ham maddelerin verimli kullanımına katkıda bulunan işletme varlıklarının satın alınması için vergi avantajları, enerji tasarrufu ve çevre koruma programları ile desteklenebilir. Ayrıca mevcut hibelerin döngüsel modeli uygulamak isteyen şirketler için daha erişilebilir olması sağlanmalıdır (Cornelia, 2020:80-81). Fan ve Fang (2020:8-9), 2017 yılında Çin'deki 31 il'de yapılan çalışmada endüstriyel yapı, teknoloji düzeyi, teşvikler ve kamu bilincinin DE gelişimini etkileyen en önemli faktörler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Hükümetin, işletmelerin ve tüketicilerin DE'nin gelişiminden somut ekonomik faydalar veya tazminat elde etmelerini sağlamak için kar odaklı bir mekanizma kurması gerektiği belirtilmektedir. Çin'in, kaynak koruma ve geri dönüşüm uygulayan işletmelere vergi imtiyazları vermek için mali politika oluşturması gerekmektedir. Ayrıca, kaynak tasarrufu ve geri dönüşüm teknolojileri alanında araştırma ve geliştirme faaliyetlerine sağlanacak mali sübvansiyonlar da bu sürece katkı sunacaktır.

DE'nin yeniden kullanım, onarım ve yeniden üretim faaliyetleri, üretim ekonomisinin temel malzemeleri mamul mallara dönüştüren aşamasına benzemektedir. Geleneksel imalat süreciyle karşılaştırıldığında bile ölçek ekonomileri coğrafi ve hacimsel olarak sınırlı olması ve yeniden imalat, imalatta bulunmayan sökme, temizleme ve kalite kontrol gibi ek adımları içermesi sebebiyle DE'nin işgücü girdisi daha yüksektir (Stahel, 2013:9). Yenilenebilen bakır kaynaklara uygulanan vergilerin yanında, işgücüne uygulanan verginin azaltılması veya ortadan kaldırılması, ömrünü tamamlamış atıkların toplanmasını ve ayrıştırılmasını daha ucuz hale getirecek ve dolayısıyla ikincil kaynakların kalitesini arttıracaktır. Bütün bunlar maliyetleri de düşürerek bu pazarı genişletecektir (Vence ve López Pérez, 2021:5). Emegın yenilenebilir bir kaynak olarak vergilendirilmemesi, biyolojik ve organik tarım, okyanuslardan elde edilen gıda, ahşap mobilya, yün tekstil ve deri ayakkabı ve eşyaların bölgesel üretimi gibi yerel yenilenebilir kaynakların bakımını veya kullanımını içerenler de dahil olmak üzere, her türlü emek yoğun ekonomik sektörlerde istihdam sağlayarak erdemli döngüler yaratmaktadır (Stahel, 2013:10). Emegın ağır bir şekilde vergilendirilmesinde istihdamla ilişkili pozitif dışsallıklar dikkate alınmamaktadır (Wijkman ve Skånberg, 2015:23). Aynı zamanda ekonomik başarı gelir vergilerine bağlı değildir. ABD ekonomisinin yeni güç merkezleri olan Florida ve

Teksas, emek gelirini vergilendirmeyen on bir ABD eyaletinden ikisidir. Ayrıca emeğin vergilendirilmemesi vergi idaresinin yükünü önemli ölçüde azaltacaktır -işgücü vergisi çok sayıda küçük gelire dayanmaktadır- ve birçok ulusal GSYH'nin çift haneli bir yüzdesini oluşturan gölge ekonomide kayıt dışı çalışmaya yönelik teşvikleri azaltma gibi potansiyel faydalar sağlaması da muhtemeldir (Stahel, 2013:14). Örneğin, İsveç'te, hanehalkları belirli hizmetler işçilik maliyetinin %50 oranında indirimli uygulanması anlamına gelen bir vergi indiriminden yararlanmaktadır. Bu kapsamda kıyafetlerin, perdelerin, yatak takımlarının ve çıkarılabilir koltuk döşemelerinin onarılması yer almaktadır. Tüketicinin evindeki bilişim teknolojileri hizmetleri de kapsam dahilindedir; bilgisayar, tablet, oyun konsolu, televizyon ve akıllı telefonların onarımı, kurulumu ve bakımının yanı sıra işletim sistemleri ve bilgisayar programlarının güncellenmesi ve kurulumunun yanında 1 Ocak 2017 tarihinden itibaren beyaz eşyaların onarımı bu kapsama dahil edilmiştir (European Consumer Centres Network, 2023).

Daha temiz ve rekabetçi Avrupa için yeni DE eylem planı olan "*AB COM(2020) 98 Final*", depolama ve yakma vergileri de dahil olmak üzere çevre vergileri gibi iyi tasarlanmış ekonomik araçların daha geniş çapta uygulanmasını teşvik etmeye devam etmek ve üye devletlerin, başta onarım hizmetleri olmak üzere nihai tüketicileri hedef alan DE faaliyetlerini teşvik etmek için KDV oranlarının kullanımının önemini vurgulamaktadır (European Commission, 2020). Yine, Kirchherr vd. (2018:271) doğrusal ürünlere yönelik sübvansiyonların azaltılmasının yanında döngüsel ürünlere yönelik indirimli KDV uygulaması da bu sürece katkı sunabileceğini belirtmektedir. Hartley vd. (2020:4,5) yaptıkları çalışmada yeniden kullanılan ve belirli bir oranda geri dönüştürülmüş içeriğe sahip ürünler için AB çapında KDV indiriminin faydalı olacağı sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Milios (2021:481) ürünün kullanım aşamasında, yeniden kullanım ve onarımda KDV indirimi önermektedir. Bu, onarım hizmetlerinin karşılanabilirliğini ve kullanılabilirliğini artırmayı ve tüketicilerin eski ürünleriyle ilgili kararlarında yeniden kullanımı önemli bir seçenek olarak kabul etmelerini amaçlayan genel kabul görmüş bir vergi müdahalesidir. Bu nedenle, onarımlarda KDV oranının düşürülmesi, yerel mağazaların, ekonominin tamamında kaynak verimliliğini artırma hedefiyle uyumlu onarım ve bakım hizmetleri sunma yeteneğini artırabilir. Milios (2021:493) ürün onarımı ve yeniden kullanımında KDV indirimiyle bu aşamada çözülmesi gereken engelin, mevcut ürünlerin onarılması ile yeni bir ürün satın alınması arasındaki fiyat farkıyla ilgili olduğu çalışmada ortaya koymuştur. Yeni ürünlerin fiyatı arttığında, tüketicilerin yeni ürünleri satın almak yerine mevcut ürünleri onarmaya yönelik tercihleri artmaktadır. Bu nedenle, onarımlar için "*yeterli düzeyde bir vergi indirimi ile birlikte yüksek bir malzeme girdi vergisinin getirilmesi*", tüketicileri onarımı tercih etmeye ve ürünlerin ömrünü uzatmaya teşvik edecektir. Örneğin, İrlanda'da bisiklet, ayakkabı, deri eşya, giyim ve ev tekstilinde yapılan küçük onarımlarda KDV oranı %13,5'e, İsveç'te %25'ten %12'ye, Hollanda'da %9'a düşürülürken Lüksemburg'da %8'lik, Malta'da %5'lik, Slovenya'da %9.5'lik, Polonya'da %8'lik indirimli KDV oranı uygulamaktadır. Polonya, 1 Nisan 2021'den itibaren ürüne bağlı olarak 7 ila 10 yıl yedek parça yükümlülüğüyle onarım hakkını hayata geçirmiştir. Portekiz, bisikletlerdeki küçük onarımlar için %6 oranında indirimli KDV oranı uygularken, ayakkabı, deri eşya, giyim ve ev tekstil onarımlarında indirimli KDV oranları tartışılmaktadır (European Consumer Centres Network, 2023).

Onarımı, yenilenmesi veya yükseltilmesi kolay modüler tasarıma sahip ürünlerin satın alınmasına yönelik geçici bir sübvansiyon da, tüketicileri daha uzun ömürlü ve geri dönüştürülebilir ürünleri tercih etmeye yönlendirebilir (Cornelia, 2020:80-81). Döngüsel

faaliyetlerde inovasyona yönelik sübvansiyonlar da teşvik aracı olarak kullanılabilir. Çoğu zaman mevcut inovasyon araçları, sosyal inovasyonu, yeni zincir işbirliği biçimlerini, yenilikçi yeniden kullanımı hesaba katmadıkları için DE'nin gerekliliklerini karşılamada başarısız olmaktadır. Dolayısıyla bu alandaki araçlarının genişletilmesi gerekmektedir (Cornelia, 2020:80-81). Eko-inovasyon alanında Avusturya, Almanya ve Hollanda'da bu tür faaliyetler desteklenmektedir (Domenech ve Bahn-Walkowiak, 2019:16). Son olarak, Hartley vd., (2020:4,5), döngüsel ticaret platformlarının geliştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla bu tür platformlar aracılığıyla satılan ürün ve kaynaklar için KDV muafiyeti önermektedir.

4.3. Atık ve Geri Dönüşümün Vergilendirilmesi

Kaynaklar ve atıklarla ilgili tüm teşvik ve düzenlemelerin DE ilkeleriyle uyumlu olmasını sağlamak için mevcut atık politikalarının eleştirel bir şekilde gözden geçirilmesi gerekmektedir (Kok vd., 2013:28). Doğrusal ekonomide atıklar milli gelir hesaplarında dikkate alınmamaktadır. Bu ekonomi modeli doğal kaynakların girdi olarak kullanıldığı ve üretim süreci sonunda atıkların ortaya çıktığı bir üretim modelidir ve sonraki girdiler ve önceki üretim sürecinden ortaya çıkan atıklar arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. DE'de ise, yeni üretim/tüketim için geri dönüştürülebildiği ve yeniden üretilebildiği için atıkların bir değeri vardır (Lin, 2020:466-467). Atık yönetimi geçmişte atık malzemelerin düzenli depolama veya yakma yoluyla bertaraf edilmesinin basit bir yolu olarak görülüyordu. Bu, dünya çapında hâlâ yaygın olan bertaraf modelidir ve değerli kaynaklarda büyük kayıplara ve çok ağır çevresel etkilere neden olmaktadır. Son zamanlarda, atık yönetimini kaynakların geri kazanımı ve çevresel etkilerin önlenmesi olarak kabul eden bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Yenilikçi geri kazanım teknolojileri uygulayarak atıkların azaltılmasına dayanan atık yönetimi ve bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler DE'nin önemli bir alt sektörü haline gelmektedir (Ghisellini vd., 2016:19). Atık yönetimi DE'de merkezi bir rol oynamaktadır. Atıkların toplanma ve yönetilme şekli, yüksek düzeyde geri dönüşüm olup olmadığını, değerli malzemelerin ekonomiye geri dönüp dönmediğini, geri dönüştürülebilir atıkların çoğunun potansiyel olarak zararlı çevresel maliyetler ve önemli ekonomik kayıplarla birlikte düzenli depolama alanlarına gidip gitmediğini ve yakılmaları halinde ekonomide verimsizliğe neden olup olmadığını belirler (Brears, 2018:19).

Ekonomik teori, yakma ve depolama alanlarının vergilendirilmesinin, ilgili kirleticileri azaltarak kirliliğin ve kaynak kullanımının çevresel etkilerini etkili bir şekilde azaltabileceğini, malzemelerin yeniden kullanımını ve geri dönüşümünü teşvik edebileceğini böylece de DE'yi teşvik edebileceğini belirtmektedir (Freire-González vd., 2022:50). Çoğu hükümet, atıkların geri kazanımını teşvik etmek için yeterli sübvansiyon ve vergi indirimi sağlamamaktadır. Sonuç olarak, geri kazanılan malzeme miktarı, yeniden imalat işinde olan şirketlerin talebini karşılayamamakta ve onları işlenmemiş malzeme kullanmaya yönelmektedir (Kumar vd., 2019:1075). Pek çok AB ülkesinde, geri dönüştürülebilir malzemelerin önemli bir kısmı, bunların kaynağında ayrılması ve ayrı toplanmasına yönelik uygun ekonomik teşviklerin bulunmaması nedeniyle hâlâ ya depolanmakta ya da yakılmaktadır bu da, değerli kaynakların kaybına yol açmaktadır (European Commission, 2019:41). Atık vergileri, düzenli depolama alanlarına giden atık miktarının azaltılması ve geri dönüşümün ve atıkların azaltılması yoluyla daha etkili, sürdürülebilir atık yönetimini teşvik etmeyi amaçlamaktadır (Ekins, 1999:45). Atıkların bertaraf edilmesi aşamasında vergi getirilmesi, sosyal açıdan istenmeyen kaçınma davranışlarına yol açmaktadır. Ayrıca, atık işlemeyi optimize etmeye yönelik mali araçlarda etkin bir politika olarak görülebilir. Depolama sahası atıkları ve yakma faaliyetleri, çevreye

verilen zarar nedeniyle vergilendirilebilir (Cornelia, 2020:81). Ayrıca, bu vergilerden elde edilen gelirleri ayrı atık toplama ve yönetim sistemlerinin geliştirilmesini finanse etmek için kullanarak depolama ve yakma işlemlerini azaltılması sağlanabilir (European Commission, 2019:42). Örneğin, tek kullanımlık plastıklere vergi uygulanmasından elde edilen gelir, bu alanda Ar-Ge girişimlerinin finansmanına tahsis edilebilir (Hondroyiannis, vd., 2024:9).

Yüksek kaliteli geri dönüşüm seviyelerini artırmak için, ayrı toplama ve geri dönüşüm altyapısına yeterli yatırımın yapılması ve geri dönüşümü teşvik etmek için ekonomik araçların kullanılması gibi atık toplama ve ayırma işlemlerinde iyileştirmeler yapılmalıdır (Brears, 2018:19). Vergilerin iyi tasarlanması ve ayarlanmasının yanında geri dönüştürülmüş malzemelere olan talebin artırılmasına yönelik politika önlemlerinin de verilmesi önemlidir. Böylece atık depolama alanlarından ve çöp yakma tesislerinden ayrılan atıklar geri dönüştürülebilir ve ikincil ham madde olarak kullanılabilir (European Commission, 2019:42). Depolanan atık miktarı azaltılarak, depolama alanlarından kaynaklanan emisyon, yeraltı suyuna sızan kirletici madde miktarı ve atık depolama sahalarının çevresinde sıklıkla meydana gelen gürültü ve koku azaltılabilir. Eğer vergi hem yakılan atıkların hem de depolanan atıkların azalmasına yol açarsa, yakma fırınlarından (örneğin dioksinlerden) kaynaklanan olası toksik kirliliğe ilişkin endişeler de ortadan kalkacaktır (Ekins, 1999:45).

Atıkların geri kazanılması ve geri dönüştürülmesinin yakma ve bertarafından daha ucuz hale getirilmesi DE'ye geçişi kolaylaştırabilir. Kamu atık yönetimi hizmeti kapsamında atık önleme ve geri kazanımını daha az maliyetli hale getirmek için atıkların önlenmesi, ayrı toplanması, sınıflandırılması ve maddi olarak geri kazanılmasına ilişkin KDV indirimleri bu amaca hizmet edecek vergi politikalarından birini oluşturur (SACEP, 2019:14). Atık yönetimi aşamasında, bir "atık hiyerarşi vergisi", yani "atık hiyerarşisi" ilkesini takip eden, vergi oranının düzenli depolamadan (en yüksek) geri dönüşüme (en düşük) kademeli olarak azalan, artan oranlı bir vergi önerilmektedir. Atık hiyerarşi vergisine yönelik yapılan çalışma, atık yönetimine yönelimi arttırdığını, böylece geri dönüşüm ve yaşam döngüsü sonu ürünlerinin onarımı ve yeniden kullanımını arttırabileceğini göstermiştir (Miliotis, 2021:482,493). Freire-González vd., (2022:50,58) İspanya örneğinde, düzenli depolama ve yakma alanlarına ilişkin konulan vergilerin analiz edilen tüm çevresel etki kategorilerini azaltırken sınırlı bir ekonomik etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Bunun temel nedeni bu endüstrinin tüm ekonomik sistem içindeki ağırlığının düşük olmasıdır. Fakat söz konusu çalışma da bu vergilerin ham madde çıkarımını en aza indirmek anlamına gelen geri dönüşümü teşvik ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Çalışma, politika yapıcıların ekonominin döngüselliğini güçlendirmek ve çevresel yükleri azaltmak için düzenli depolama ve yakma alanlarına vergi koymaları gerektiği teorisini güçlendirmekte, çevresel etkilerin vergilendirme yoluyla yönetilebileceğini göstermektedir.

Bir ürün kullanım döngüsünün sonunda, atık işleme çalışmaları sırasında çevreye verilen zararı sınırlandıran bir takım finansal araçların inovasyon politikasını desteklemesi, teknolojik ivme oluşturması, geri dönüşümün mümkün olduğu kadar ucuz ve kaliteli hale getirmesi de önemlidir (Cornelia, 2020:81). Ayrıca, sürdürülebilir vergilendirme ile hizmet ömrünü uzatma faaliyetlerinde daha düşük işgücü maliyetleriyle birlikte rakip mamul mallarda daha yüksek işlenmemiş malzeme maliyetlerine ek olarak yenilenemeyen işlenmemiş kaynakların vergilendirilmesiyle bugün işlenmemiş kaynakların maliyet avantajına sahip olduğu malzemeler için geri dönüşüm daha karlı hale getirilebilir. Tekrar kullanımda vergi alınmaması, kullanım ömrünü tamamlamış atıkların (ikincil kaynaklar) toplanmasını ve saf monomateriyallere ayrılmasını daha ucuz hale getirecek, böylece ikincil kaynakların kalitesini (aşağı

dönüşümü azaltarak) ve dolayısıyla ikincil (geri dönüştürülmüş) kaynakların piyasa fiyatlarını artıracaktır (Stahel, 2013:6).

Hindistan'da hükümet cezaları özellikle tehlikeli maddelerin bertarafına uyumu sağlamak için bir araç olarak kullanmaktadır. Bu alanda yaptırımlar yoluyla şirketlerin bu tür faaliyetleri azaltmaları ve DE uygun şekilde süreci düzenlemeleri teşvik edilmektedir (Sohal vd., 2022:442). Tayland'da 2021 yılından bu yana gönüllü plastik poşet vergisi uygulanmaktadır. Bu program, perakendecileri plastik poşetler için müşterilerden belirli bir ücret almaya teşvik etmekle birlikte halen plastik veya plastik ambalajlara uygulanan resmi bir vergi bulunmamaktadır. 2020 yılından beri Endonezya, 2019 yılından beri Filipinler, 2018 yılından beri Güney Kore ve Malezya perakendecilerin müşterilerden plastik poşetler için ücret talep etmesini gerektiren bir plastik poşet vergisi uygulamaya başlamıştır. Filipinler plastik poşetler yanında pipetlere ve diğer tek kullanımlık ürünleri de vergilendirmektedir (Envilience ASIA, 2024). Plastik poşet vergisi gibi bazı plastiklere uygulanan vergiler dünyada yaygınlaşmakla birlikte daha kapsamlı bir vergilemenin daha az olduğu görülmektedir. Fakat uygulamaya konulan ve uygulanması öngörülen kapsamlı vergi örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin İtalya'da uygulanması öngörülen verginin mükelleflerinin üretici, satıcı, ürünler diğer AB ülkelerinden satın alınıyor ve ticari faaliyet için satılıyorsa alıcı, ürünlerin diğer AB ülkelerinden satın alınması ve özel bir tüketiciye satılması halinde tedarikçi ve ithalatçı olması öngörülmektedir (KPMG 2021). Birleşik Krallık'ta 1 Nisan 2022'den bu yana yürürlükte olan 2022 Plastik Ambalaj Vergisi (Genel) Yönetmeliği, geri dönüşümü teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Yalnızca %30'dan daha az geri dönüştürülmüş içerik içeren plastik ambalaj ürünleri vergiye tabidir. İspanyol vergisi planlandığı gibi 1 Ocak 2023'te yürürlüğe girerken, İtalya uygulamasını ertelemiştir. Her iki düzenlemenin de belirtilen hedefleri, yeniden kullanılmayan plastik ambalajlardan atık oluşumunu önlemek ve plastik atıkların geri dönüşümünü teşvik etmektir. Her üç ülkede de vergiler, ister yurt içinde üretilsin ister ithal edilsin, bir ülkede satılan tüm ürünlere uygulanmaktadır (Peszeko, 2023).

5. Sonuç

Döngüsel ekonomiye (DE) geçiş, yalnızca kaynakların daha verimli kullanılması ya da çevreyi koruma amaçlarının ötesinde, sürdürülemez doğrusal ekonomik modele karşı sürdürülebilir bir alternatif sunmaktadır. Bu bağlamda vergi politikalarının DE'yi destekleyecek biçimde yeniden tasarlanması, kaynakların kullanımını optimize etme, geri dönüşümü teşvik etme, atık oluşumunu en aza indirme ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltma potansiyeline sahiptir. Fakat hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomiler açısından pek çok engelle karşı karşıyadır. Bu engellerin literatürde pek çok farklı şekilde sınıflandırıldığı görülmektedir. Bazı çalışmalarda ekonomik, yasal ve sosyal engeller olarak sınıflandırılırken bazı çalışmalarda bu sınıflandırma daha ayrıntılı şekilde yapılmıştır. Öne çıkan engeller temelde piyasa engelleri, yasal ve düzenleyici engeller, sosyal engeller, teknolojik engeller, bilgi ve farkındalık eksikliği, kurumsal engeller, ticari engeller olarak başlıklandırılabilir. Burada hem doğrusal ekonomiye verilen sübvansiyonlar hem de dışsallıkların maliyetlendirilmemesiyle oluşan fiyatlar öne çıkmaktadır. Ayrıca mevcut ekipmanların doğrusal ekonomiye yönelik olması, ön yatırım maliyetlerinin yüksekliği, piyasanın olmayışı, geri dönüşüme yönelik düzenlemelerin eksikliği, uluslararası tedarik zincirinin karmaşık yapısı ve yatırımdan atık bertarafına kadar olan süreçte DE'ye yönelik teşviklerin eksikliği göze çarpmaktadır. Diğer taraftan teknolojik zorluklar, bilgi ve farkındalık eksikliği, işbirliğinin zorluğu ve mevcut mevzuatların DE'nin desteklenmesine yönelik olarak tasarlanması ihtiyacı

gibi pek çok başlık da bu sürecin belirleyicileri arasındadır. Dolayısıyla DE'ye geçişte sürecin tümünden ele alınması gerekmektedir.

Bu süreçte vergi politikaları, göreceli fiyatları etkileyebileceğinden önemli bir rol oynamaktadır. Vergi sistemleriyle tarafların tamamının davranışlarına yön veren teşvikler ve caydırıcılar yaratılabilir. Vergi politikalarıyla ham madde çıkarma aşamasından atık ve bertarafa kadar olan süreç yönetilebilmektedir. Süreci ürünün tüm yaşam döngüsü olarak ele almak ve vergi politikalarını da sürecin her aşamasında birbirini de destekleyecek vergi politikalarıyla tasarlamak gerekmektedir. Sadece ham madde çıkarımı aşamasında konulacak bir vergi döngüsellığı sağlamada yetersiz bir politika olarak görünmektedir. Ya da sadece geri dönüşümün teşvik edilmesine yönelik vergi politikaları DE'ye geçişte bir adım olsa da ürünün tüm yaşam döngüsünü ele alacak şekilde vergi politikalarının oluşturulması bir zorunluluktur.

Bir kaynağın daha verimli ve yeniden kullanımını veya geri dönüşümünü teşvik edecek ürünlerin tasarımı vergilerle desteklenebilir. Ya da geri dönüşümden elde edilen ham maddeleri kullanan veya yenilenebilir kaynak kullanan işletmelerin rekabet gücünün artırılmasında vergiler bu sürece yön verebilir. Yenilenemeyen ham maddelere uygulanan vergilerin yanında, işgücüne uygulanan verginin düzenlenmesi yoluyla ömrünü tamamlamış atıkların toplanması ve ayrıştırılmasını daha ucuz hale getirilebilir böylece ikincil kaynakların kalitesi de artırılabilir. Bu süreç DE'nin maliyetlerini düşürecek geri dönüştürülmüş kaynakların kalitesini artıracak ve böylece pazarlarını genişletecektir. Ham madde ve işgücü vergilerinin yanında döngüsel ürünlere yönelik indirimli KDV uygulaması da bu sürece katkı sunabilir. Onarımlar için yeterli düzeyde bir vergi indirimi ile birlikte yüksek bir girdi vergisinin getirilmesi, tüketicileri onarımı tercih etmeye ve ürünlerin ömrünü uzatmaya teşvik edecektir. Döngüsel ticaret platformlarının geliştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla bu tür platformlar aracılığıyla satılan ürün ve kaynaklar için KDV teşvikleri ve bu platformların yaygınlaştırılmasına yönelik sunulacak vergisel avantajlar da bu süreci destekleyebilir.

Yenilikçi geri kazanım teknolojileri uygulayarak atıkların azaltılmasına dayanan atık yönetimi DE'nin önemli bir alt sektörü haline gelmektedir. Depolama sahası atıkları ve yakma faaliyetleri vergilendirilebilir. Bu alandaki vergiler, ilgili kirleticileri azaltarak kirliliğin ve kaynak kullanımının çevresel etkilerini etkili bir şekilde azaltabilmekte, yeniden kullanım ve geri dönüşümü teşvik edebilmekte bu süreçinde DE'ye geçişi kolaylaştırabilmektedir. Bu uygulamalar yanında geri dönüştürülmüş malzemelere olan talebin artırılmasına yönelik politika önlemleriyle sürecin desteklenmesi önemlidir. Ürünün kullanım ömrünü uzatma faaliyetlerinde daha düşük işgücü maliyetleri ile birlikte yenilenemeyen işlenmemiş kaynakların daha yüksek düzeyde vergilendirilmesi özellikle maliyet avantajına sahip ham maddelere göre geri dönüşümü daha karlı hale getirilebilir. Bu sürece ek olarak tekrar kullanımda vergi alınmaması, kullanım ömrünü tamamlamış atıkların toplanmasını ve geri dönüşümünü daha ucuz hale getirerek geri dönüşümde iyileştirmeye katkı sunacaktır. Atık aşamasında da uygulanacak hiyerarşik vergiler bu sürecin etkisini arttıracaktır.

DE malzeme döngülerini kapatarak, genişleterek ve daraltarak, yaşam döngüleri boyunca kaynakların daha verimli kullanılmasını içermektedir. Dolayısıyla vergi politikaları tasarlanırken sistemin yapısının devamlılığının sağlanması amaçlanmalıdır. İşlenmemiş kaynaklara uygulanacak vergilerin yanında, malzeme geri dönüşümünü kolaylaştıracak destekler verilmeli ve işlenmemiş malzeme çıkarımına yönelik örtülü sübvansiyonlardan vazgeçilmelidir. Bu süreç aynı zamanda yeni ürün tasarımları ve işkollarının oluşmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu alanda da vergilerin yönlendirici gücünden faydalanılabilir. Ayrıca kirlilik ve ham maddeler

vergiden muaf olduğunda (hatta sübvansede edildiğinde) ve işgücü maliyetlerinin yüksekliği işletmelerin döngüsel faaliyetleri gerçekleştirme ve sürdürmelerini engellemektedir. Dolayısıyla kaynakların daha sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesinde döngüsel yatırımların desteklenmesi önem taşımaktadır ve bu alanda faaliyet gösteren işletmelerin gücü vergisel araçlarla arttırılabilir. Bu çerçevede kurumlar vergisi ve gelir vergisine ilişkin düzenlemelerinde DE'ye geçişte fayda sağlayacağı görülmektedir. Ayrıca ikame olasılığı olan daha döngüsel süreçlerle üretimi gerçekleştirebilecek malzemeler için ithalat tarifeleri de bu sürece katkı sunacaktır. Döngüsel ürün tasarımı da olmak üzere döngüsel faaliyetlere yönelik Ar-Ge vergi teşvikleri de üretim aşamasından atık aşamasına kadar uygulanabilecek vergi teşvikleri arasındadır.

Bu çalışmada incelenen literatür ve analizler, vergi politikalarının DE'ye geçişte kilit bir rol oynayabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Vergi teşvikleri ve caydırıcıları, iş dünyasında sürdürülebilir tüketim ve üretim davranışlarının yaygınlaştırılmasında etkin bir araç olarak kullanılabilir. Buna ek olarak, DE'ye yönelik vergisel düzenlemeler, yalnızca çevresel değil aynı zamanda ekonomik faydalar sunarak yeni iş olanakları yaratabilir, kaynak risklerini azaltabilir ve ekonomik büyümeye katkıda bulunabilir. Ancak, DE'nin potansiyelini en üst seviyeye taşıyabilmek için, piyasa ve yasal engellerin aşılması, iş birliği ve bilgi eksikliklerinin giderilmesi gereklidir. Sonuç olarak, DE'ye geçişte başarılı bir dönüşüm sağlanabilmesi için kapsamlı bir vergi stratejisi geliştirilmelidir. Bu strateji, DE'yi destekleyecek şekilde yapılandırılan vergi politikalarıyla beraber bütüncül bir ekonomik modelin oluşumuna katkıda bulunarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine de önemli bir destek sağlayabilir.

Kaynakça

- Allwood, J. M., Ashby, M. F., Gutowski, T. G., & Worrell, E. (2011), "Material Efficiency: A White Paper", *Resources, Conservation and Recycling*, 55(3): 362-381.
- Brears, R. C. (2018). *Natural Resource Management and the Circular Economy*, Palgrave Macmillan, Palgrave Studies in Natural Resource Management, New Zealand, Springer.
- Castro de Hallgren S., Julca A., Palacin Lucio, J., Ferrufino R., & Pacini Costa, H. S. (2023), "New Economics for Sustainable Development, Circular Economy", https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/circular_economy_14_march.pdf (Erişim Tarihi: 21.12.2023).
- Dobson, A. (2007), "Environmental Citizenship: Towards Sustainable Development", *Sustainable Development*, 15(5): 276-285.
- Domenech, T., & Bahn-Walkowiak, B. (2019), "Transition Towards A Resource Efficient Circular Economy In Europe: Policy Lessons From The EU And The Member States", *Ecological Economics*, 155: 7-19.
- EASAC (2015), *Circular Economy: A Commentary from the Perspectives of the Natural and Social Sciences*, https://easac.eu/fileadmin/PDF_s/reports_statements/EASAC_Circular_Economy_Web.pdf (Erişim Tarihi: 13.12.2023).
- Eckermann, F., Golde, M., Herczeg, M., Mazzanti, M., Zoboli, R., & Speck, S. (2015), "Material Resource Taxation—an Analysis for Selected Material Resources" *European Topic Centre on Sustainable Consumption and Production & European Topic Centre on Waste and Materials in a Green Economy, ETC/SCP & ETC/MMGE 2014-2015*.
- EEB (November, 2022), *Circular Taxation, A Policy Approach to Reduce Resource Use and Accelerate the Transition to a Circular Economy. Final Report.* <https://eeb.org/wp-content/uploads/2022/11/Circular-Taxation-study-EEB-Final-Report.pdf> (Erişim Tarihi: 31.10.2024).
- Ekins, P. (1999), "European Environmental Taxes and Charges: Recent Experience, Issues and Trends", *Ecological Economics*, 31(1): 39-62.
- EMF (2015), *Delivering the Circular Economy – A Toolkit for Policymakers*, <https://emf.thirdlight.com/file/24/neVTuDFno5ajUene-man5lbBE/Delivering%20the%20circular%20economy%3A%20a%20toolkit%20for%20policymakers.pdf> (Erişim Tarihi: 21.12.2023).
- Envilience ASIA (2024), *Plastic Tax, How Tailand Can Learn from Other Countries*, <https://envilience.com/regions/southeast-asia/th/th-plastic-tax>
- Esen, Ö., Yıldırım, D. Ç., & Yıldırım, S. (2021). *Pollute Less or Tax More? Asymmetries in the EU Environmental Taxes–Ecological Balance Nexus.* *Environmental Impact Assessment Review*, 91, 106662.
- Eposito, M., Tse, T. & Soufani, K. (2017), "Is the Circular Economy a New Fast Expanding Market?", *Thunderbird International Business Review*, 59 (1): 9-14.
- European Commission (2020), *A New Circular Economy Action Plan – For a Cleaner and More Competitive Europe*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic And Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2020) 98 Final.
- European Commission (2019), *Accelerating the Transition to The Circular Economy*, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/02590134-4548-11e9-a8ed-01aa75ed71a1> (Erişim Tarihi: 21.12.2023).
- European Consumer Centres Network (2023), *Right To Repair In The EU.* <https://www.eccnet.eu/publication/right-repair-european-union>
- European Environment Agency (2019), *Paving the Way for a Circular Economy.* <https://www.eea.europa.eu/publications/circular-economy-in-europe-insights> (Erişim Tarihi: 23.2.2024).

European Union (2012), Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT> (Erişim Tarihi: 31.10.2024).

Fan, Y., & Fang, C. (2020), "Circular Economy Development In China-Current Situation, Evaluation And Policy Implications", *Environmental Impact Assessment Review*, 84, 106441.

Fındık, D. (2023), AB Ülkelerindeki Döngüsel Ekonomi Uygulamalarının Firma Performansına Etkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Verimlilik Dergisi, Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik*: 37-52.

Freire-González, J., Martínez-Sánchez, V., & Puig-Ventosa, I. (2022), "Tools for a Circular Economy: Assessing Waste Taxation in a CGE Multi-Pollutant Framework", *Waste Management*, 139: 50-59.

Geng, Y., & Doberstein, B. (2008), "Developing the Circular Economy in China: Challenges and Opportunities for Achieving 'leapfrog Development'", *The International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 15(3): 231-239.

Ghisellini, P., Cialani, C., & Ulgiati, S. (2016), "A Review on Circular Economy: The Expected Transition to a Balanced Interplay of Environmental and Economic Systems", *Journal of Cleaner Production*, 114: 11-32.

Gooijer, J. (2022), "Corporate Taxation in a Circular Economy", A. Siegmann (ed.), *Climate of the Middle: Understanding Climate Change as a Common Challenge içinde*, Springer Nature: 53-62.

Cornelia, P. G. (2020), "Government Intervention in the Development of the Circular Economy", *Annals of Constantin Brancusi University of Targu-Jiu, Economy Series*, 20(5).

Govindan, K., & Hasanagic, M. (2018), "A Systematic Review on Drivers, Barriers, and Practices Towards Circular Economy: A Supply Chain Perspective", *International Journal of Production Research*, 56(1-2): 278-311.

Grafström, J., & Aasma, S. (2021), "Breaking Circular Economy Barriers", *Journal of Cleaner Production*, 292, 126002.

Groothuis F. (2022), "The Taxshift An EU Fiscal Strategy to Support the Inclusive Circular Economy", https://ex-tax.com/wp-content/uploads/2022/06/The-Taxshift_EU-Fiscal-Strategy_Extax-Project-2June22def.pdf (Erişim Tarihi: 11.12.2023).

Groothuis F. (2018), "Tax as a Force for Good Rebalancing Our Tax Systems to Support a Global Economy Fit for The Future", <https://www.accaglobal.com/lk/en/professional-insights/global-profession/environmental-tax.html> (Erişim Tarihi: 4.12.2023).

Hannah H., & Hill, J. (2011), "Reinventing the Wheel: A Circular Economy for Resource Security", <https://green-alliance.org.uk/wp-content/uploads/2021/11/Reinventing-the-wheel.pdf> (Erişim Tarihi: 1.11.2023).

Hartley, K., van Santen, R., & Kirchherr, J. (2020), "Policies For Transitioning Towards A Circular Economy: Expectations From The European Union (EU)", *Resources, Conservation And Recycling*, 155, 104634.

Hondroyannis, G., Sardianou, E., Nikou, V., Evangelinos, K., & Nikolaou, I. (2024), "Circular Economy And Macroeconomic Performance: Evidence Across 28 European Countries", *Ecological Economics*, 215, 108002.

Khajuria, A., Atienza Vella, A., Chavanich, S., Henning, W., Islam, I., Kral, U., Meng, L., Xiao, L., Murthy, I. K., Oyedotun, T. D. T., Verma, P., Xu, G., Zeng, X., & Li, J. (2022), "Accelerating Circular Economy Solutions to Achieve The 2030 Agenda For Sustainable Development Goals", *Circular Economy* 2022;1:100001: 1-9.

Kirchherr, J., Piscicelli, L., Bour, R., Kostense-Smit, E., Muller, J., Huibrechtse-Truijens, A., & Hekkert, M. (2018), "Barriers to the Circular Economy: Evidence from the European Union (EU)", *Ecological Economics*, 150: 264-272.

Kok, L., Worpel, G., & Ten Wolde, A. (2013), "Unleashing The Power of The Circular Economy", Report by IMSA Amsterdam for Circle Economy.

KPMG (2021). Plastic Tax, Reduce, Reuse, Recycle. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2021/09/plastic-tax.pdf>

Kumar, V., Sezersan, I., Garza-Reyes, J. A., Gonzalez, E. D., & Al-Shboul, M. D. A. (2019), "Circular Economy in the Manufacturing Sector: Benefits, Opportunities and Barriers", *Management Decision*, 57(4): 1067-1086.

Lin, B. C. A. (2020), "Sustainable Growth: A Circular Economy Perspective", *Journal of Economic Issues*, 54(2): 465-471.

Ma, W., Liu, T., Hao, J. L., Wu, W., & Gu, X. (2023), "Towards a Circular Economy for Construction and Demolition Waste Management in China: Critical Success Factors", *Sustainable Chemistry and Pharmacy*, 35: 101226.

Masi, D., Kumar, V., Garza-Reyes, J. A., & Godsell, J. (2018), "Towards a More Circular Economy: Exploring the Awareness, Practices, and Barriers from a Focal Firm Perspective", *Production Planning & Control*, 29(6): 539-550.

Milios, L. (2021), "Towards a Circular Economy Taxation Framework: Expectations and Challenges of Implementation", *Circular Economy and Sustainability*, 1:477-498.

Murray, A., Skene, K., & Haynes, K. (2017), "The Circular Economy: An Interdisciplinary Exploration of The Concept and Its Application in A Global Context", *Journal of Business Ethics*, 140(3): 369-380.

Neves, S. A., & Marques, A. C. (2022), "Drivers And Barriers In The Transition From A Linear Economy To A Circular Economy", *Journal of Cleaner Production*, 341, 130865.

OECD (2018), *International Trade and the Transition to a Circular Economy*, <https://www.oecd.org/environment/waste/policy-highlights-international-trade-and-the-transition-to-a-circular-economy.pdf>.

OECD (2023), *Towards a National Circular Economy Strategy for Hungary*, https://www.oecd.org/en/publications/towards-a-national-circular-economy-strategy-for-hungary_1178c379-en.html.

Patwa, N., Sivarajah, U., Seetharaman, A., Sarkar, S., Maiti, K., & Hingorani, K. (2021), "Towards A Circular Economy: An Emerging Economies Context", *Journal of Business Research*, 122, 725-735.

Peszko, G. (15 February 2023). *Plastic Taxes: A Guide To New Legislation In Europe*. <https://www.internationaltaxreview.com/article/2ba9a6515p74ycisjwagw/plastic-taxes-a-guide-to-new-legislation-in-europe>

Potting, J., Hekkert, M. P., Worrell, E., & Hanemaaijer, A. (2017), "Circular Economy: Measuring Innovation in the Product Chain", PBL Netherlands Environmental Assessment Agency, PBL Publication Number: 2544.

Preston, F. (2012), "A Global Redesign? Shaping the Circular Economy Briefing Paper", London.:Chatham House.

SACEP (2019), *A Roadmap for Sustainable Waste Management and Resource Circulation in South Asia, 2019-2030*. South Asia Co-Operative Environment Programme.

Safarzynska, K., Di Domenico, L., & Raberto, M. (2023), "The Circular Economy Mitigates The Material Rebound Due To Investments In Renewable Energy", *Journal Of Cleaner Production*, 402, 136753.

Schlosser, R., Chenavaz, R. Y., & Dimitrov, S. (2021), "Circular Economy: Joint Dynamic Pricing And Recycling Investments", *International Journal Of Production Economics*, 236, 108117.

Sohal, A., Nand, A. A., Goyal, P., & Bhattacharya, A. (2022), "Developing A Circular Economy: An Examination of SME's Role in India", *Journal of Business Research*, 142: 435-447.

Söderholm, P. (2011), "Taxing Virgin Natural Resources: Lessons from Aggregates Taxation in Europe", *Resources, Conservation and Recycling*, 55(11): 911-922.

Stahel, W.R. (2013), "Policy for Material Efficiency—Sustainable Taxation as a Departure from the Throwaway Society", *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 371(1986), 20110567.

UNEP (2019), *Global Resources Outlook 2019: Natural Resources For The Future We Want*, <https://www.resourcepanel.org/reports/global-resources-outlook> (Erişim Tarihi: 27.11.2023).

Uusitalo, T. Huttunen-Saarivirta, E., Hanski, J., Lima-Toivanen, M., Myllyoja, J., & Pasi Valkokari, P. (2020), "Policy Instruments and Incentives for Circular Economy - Final Report", 16 January 2020. Eit. *Raw Materials Connecting Matters*.

Van Kruchten, S., & Van Eijk, F. (2022), "Circular Economy & SDGs: How Circular Economy Practices Help to Achieve the Sustainable Development Goals", https://circulareconomy.europa.eu/platform/sites/default/files/3228_brochure_sdg_-_hch_cmyk_a4_portrait_-_0520-012.pdf (Erişim Tarihi: 3.10.2023).

Vence, X., & López Pérez, S. D. J. (2021), "Taxation for a Circular Economy: New Instruments, Reforms, and Architectural Changes In The Fiscal System", *Sustainability*, 13(8): 4581.

Wijkman, A., & Skånberg, K. (2015), "The Circular Economy and Benefits for Society Swedish Case Study", An Interim Report by the Club of Rome with Support from the MAVA Foundation and the Swedish Association of Recycling Industries. Club of Rome.

Xue, B., Chen, X. P., Geng, Y., Guo, X. J., Lu, C. P., Zhang, Z. L., & Lu, C. Y. (2010), "Survey of Officials' Awareness on Circular Economy Development in China: Based on Municipal and County Level", *Resources, Conservation and Recycling*, 54(12): 1296-1302.

Yu, Y., Xu, J., Zhang, J. Z., Wu, Y., & Liao, Z. (2022), "Do Circular Economy Practices Matter For Financial Growth? An Empirical Study in China", *Journal Of Cleaner Production*, 370, 133255.

Extended Summary

The Role of Tax Policies in Transition to Circular Economy

The circular economy envisages a redesign of the economic system in the handling of both resources and waste. While the circular economy is a transformation that is expected to bring many benefits such as employment, reduction of environmental problems and dependence on resource needs, it faces many obstacles, especially the driving forces of the linear economy. Many tools are used to combat these obstacles, especially market barriers, and one of them is tax policy.

Taxes are one of the determinants of both investment, production and consumption behavior. It is possible to design taxes to support the circular economy and many studies show that taxes can be used as an effective tool to support the circular economy. Tax systems can create incentives and disincentives that guide the behavior of all parties involved. Tax policies can manage the process from raw material extraction to waste and disposal. It is necessary to consider the process as the entire life cycle of the product and to design tax policies with tax policies that support each other at every stage of the process. Circular economy involves the more efficient use of resources throughout their life cycle by closing, expanding and contracting material cycles. Therefore, when designing tax policies, it should be aimed to ensure the continuity of the structure of the system.

The first stage where tax policies can be applied in the circular economy is the production stage and the process up to this stage. Therefore, starting with circular product design would perhaps be the best approach. Tax regulations for R&D activities in this area will contribute to this area. Corporate tax reductions, taxes on employment, VAT reductions, etc. for R&D investments and R&D expenditures of existing companies can contribute to the design, development, commercialization and dissemination of circular products. In addition to the regulations on corporate tax to be provided to companies operating in the circular economy, tax privileges for new companies to be established can be beneficial in increasing the activities in this field. In addition, when pollution and raw materials are exempt from tax (or even subsidized) and labor costs are high, businesses are prevented from carrying out and sustaining circular activities. Therefore, it is important to support circular investments to manage resources in a more sustainable way and the power of enterprises operating in this field can be increased through tax instruments. Another important issue is resource taxes. A taxation policy that takes into account the environmental degradation that will arise from the extraction, processing and consumption of natural resources can help internalize the negative externalities that arise and reduce the use of raw materials, especially natural resources, through the prices created. At this stage, although regulations aimed at increasing resource efficiency contribute to the solution of existing problems, it does not seem possible to solve the problems only through productivity increases. Therefore, it seems inevitable that resource taxes should also take part in this process. On the one hand, resource taxes should be set at a level that will support circular activities such as ensuring the use of recycled materials, on the other hand, factors such as improving the level and quality of recycled materials will be decisive in this process. A tax on the initial raw material would support the recycling of the product as well as extending the life cycle of the product. Import tariffs for materials that can be produced through more circular processes with the possibility of substitution will also contribute to this process.

The second stage where tax policies will be applied is the product use stage. Tax incentives that can be used at this stage can be guiding in determining circular product preferences. Through taxes and duties, consumers can be encouraged to purchase sustainable products. In addition, the purchase of products that cause less damage to the environment, the preservation of the product used or the purchase of fewer products can be ensured. The reuse, repair and remanufacturing activities of the circular economy are similar to the stage of the manufacturing economy that transforms basic materials into finished goods, but the labor input of the circular economy is higher. Therefore, it is thought that tax regulations for the labor force will contribute to developments in this field. reuse/repair VAT reduction in labor activities in the use phase of the product is among the suggestions made in the literature. Finally, in order to develop circular trade platforms, VAT exemption for products and resources sold through them is also suggested. In addition, various tax regulations for these platforms can accelerate developments in this field.

The third stage at which tax policies will be applied is the end of the product's life cycle, i.e. the waste stage. In a linear economy, waste is not taken into account in national income calculations. In a circular economy, on the other hand, waste has a value as it can be recycled and regenerated for new production/consumption. Therefore, policies that support measures to minimize current waste generation as well as tax regulations that make waste disposal costly can be implemented at this stage. Waste recovery and recycling needs to be made cheaper than incineration and disposal, and one way to do this is through VAT reductions on waste prevention, separate collection, sorting and material recovery. Another policy is a "waste hierarchy tax", i.e. a progressive tax following the "waste hierarchy" principle, where the tax rate gradually decreases from landfilling (highest) to recycling (lowest). In addition, tax regulations to improve recycling will contribute to this process.